

83.3(Абай)97
7-82
к23. 93.

ХТАР ЭУЕЗОВ

А БАЙ
ҚҰНАНБАЕВ

83.3(Аба)973
7 97

МУХТАР ӘУЕЗОВ

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ

Алматы, «САНАТ», 1995

ББК 83.3 Каз. я 73
Ә 82

Қазақстан Республикасы Білім министрлігі

Әуезов М.

Ә 82 Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар (Құрастырып, баспаға әзірлеген Н. Ақбаев). — Алматы, «Санат», 1995. — 320 бет.
ISBN 5-7090-0210-0

Жинаққа ұлы жазушы М. Әуезовтің (1897—1961) кемеңгер ақын әрі ойшыл Абай Құнанбаев туралы әр жылдарда жазған еңбектері енгізілді. Кітап ақынның туғанына 150 жыл толу мерейтойына байланысты шығарылып отыр.

Кітап студенттерге және көпшілік оқырмандарға арналған.

Жинақ Мұхтар Әуезовтің мына басылымдары бойынша әзірленді: «Абай Құнанбаев», А., 1967; «Жиырма томдық шығармалар жинағы», А., 1979—1985; «Абайтанудан жарияланбаған материалдар», А., 1988.

Ә $\frac{4702250000-001}{416(05)-95}$ 15-94

ББК 83.3 Каз. я 73

ISBN 5-7090-0210-0

© Әуезов Мұхтар, 1995

АУЕЗОВ Мухтар Омарханович

АБАЙ ҚУНАНБАЕВ

Монография и статьи

(На казахском языке)

Редакторы Н. Ақбаев, көркемдеуші редакторы Б. Табылдиев, суретшісі Л. Тетенко, сарапшы редакторы Ә. Смағұлова, техникалық редакторы Ф. Овчинникова.

ИБ № 189

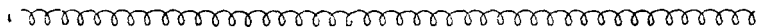
Теруге 12. 4. 94 ж. жіберілді. Басуға 12. 12. 94 ж. қол қойылды. Пішімі 84×108¹/₃₂. Жоғары басылыс. № 1 баспаханалық қағаз. Шартты баспа табағы 16,8. Есептік баспа табағы 17,4. Таралымы 12000 дана. Тапсырыс № 514. Бағасы келісімді.

Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің «Санат» мемлекеттік баспасы, 480012, Алматы, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65 «А».

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41.

139016

МОНОГРАФИЯЛЫҚ,
ЗЕРТТЕУ

I. АБАЙ (ИБРАИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ (1845—1904)

Біз қазақ халқының ұлы классигі, данышпан ақыны — Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық еңбегіне тоқталмақпыз. Бірақ Абайдың осы айтылған жайлары шолудан бұрып, жалпы Абайды тудырған дәуірі, тарихи ортасы, осы кездегі қоғамдық қарым-қатынас туралы біраз кіріспе сөз айту қажет.

Маркстілдік материалистік дүние тану жүйесі бойынша қоғамда болатын үлкен уақиғаның барлығын тудырушы себептер: шаруашылық және соған негізделген қоғамдық, тарихтық ерекше жағдайлар. Осы тұрғыдан қарағанда, ақынды да белгілі бір шаруашылық, қоғамдық тарихи дәуір туғызады. Абайды да сондайлық боп қалыптаңған қазақ сахарасының өзіндік ерекше жағдайлары туғызған.

XIX ғасырдың орта кезі, екінші жартысында Абай кезінде болған жағдайларды білу үшін сол кездегі жалпы Қазақстанның тарихи халін еске алу керек. XIX ғасырдың орта тұсында Абайдың балалық шағы өтеді. Бұл кезде Қазақстанда патшалық отарлау саясатының алғашқы дәуірі аяқталған. Әскери колонизация өз дегеніне жеткен шақ. Ол дәуірдің алдында болған қозғалыстар аяқталған кезі. Патша өкіметінің отарлау саясаты өз жемісін бере бастаған мезгіл. Әскери түрде отарлау арқылы бірсыпыра жергілікті шаруа халқының қонысы ауысып, өздерінің шұрайлы жерлерінен айрылады. Ішкі Россиядан жер тарлығынан, помещиктер қанауынан, үлкен жоқшылыққа ұшыраған орыс шаруалары қалың топ болып, Қазақстанға ауысып келе бастайды.

Сібір мен Қазақстан, кейінірек Орта Азия патшалық Россияның анық баурап алған отары болады. Ленни айтқандай:

«Европалық Россияның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы, Кавказ, Орта Азия, Сибирь орыс капитализмінің отарлары тәрізді және оның тек төреңдей ғана емес, жайыла қайта дамуына да себеп болады»*.

XIX ғасырдың екінші жарымында қазақ сахарасына сауда капиталынан басқа өндіріс капиталы да ендеп кіре бастаған. Риддер, Қарағанды, тағы солар сияқты кен ошақтарын француз байлары жауша талауға кіріседі. Әр қалаларда тері илейтін, мал соятын, жүн жуатын, ұн тартатын, тұз кенін алатын сияқты өндірістер туа бастайды. Қалалардың базарлары мен әр жерге орнаған жәрмеңкелер арқылы сауда күшейе береді. 1860 жылдардың аяқ кезінде Бүкіл Россиялық рынокке Қазақстан мал, тері-терсек, жүн-жұрқаның барлығын ең мол беретін өлке болады. Мысалы, 1867 жылы Сібір мен Орынбор тараптарынан Европалық Россияға жіберілген малдың 91,8 проценті, терінің 66,9 проценті, жүн-жұрқаның 94,1 проценті қазақ сахарасынан барады.

Абай өскен елге ең жақын, үлкен жәрмеңке — Қоянды жәрмеңкесінің 1869 жылғы айналма сомасы — жарым миллион сомға жеткен. Қазақстан мен Россияның саудасаттығының өсуі мына төмендегі цифрлардан анық көрінеді. Мысалы, 1820 жылы Орынбор, Сібір, Орал өлкелерінде жасалған сауданың айналма сомасы 115 мың болса, 1862 жылы малменен және өзге шаруашылық өндірісімен қазақ өлкесінде жасалған сауданың айналма сомасы — 5348438 сомға жетеді. Ал сахараға келген Россиялық өнеркәсіп товарларының сомасы — 4431772 сомға жетеді. Мысалы, Қызылжардың Меневои дворына 1820 жылы барлығы 70 мың бас мал түссе, 1860 жылдарда жыл сайып 100 мыңнан аса қарамал, бір миллионға тарта қой-ешкі түсіп отырған.

Патшалық отарлау саясаты қазақ халқының жерін алғанда, оның шұрайлысын, сол патшалықтың оң қолы боп саналатын қазақ-орыстарға, помещиктерге, әр алуан өндіріс орнатқан капиталистерге, чиновниктерге және қазақтың өзінен шыққан байлары мен бектеріне алып береді. Ел қолынан кеткен жер патшалықтың өзі өсірген қанаушы таптарының қалаулы топтарына беріледі. Мысалы, Абай жас шағында араласып жүрген Қарқаралы округінде қазақ байларының шаруасы алты процент болса да, мал-мүліктің үштен бірі солардың қолында болады. Сөй-

* В. И. Ленин. Шығармалар. 4-том, 89-бет.

тіп, қазақ халқының қалың көпшілік шаруасы патриархалдық-феодалдық үстемдік тәртібімен бір қаналса, әділетсіз ауыр алым-салық арқылы және де жем бола түседі. Мұның үстіне, жабайылық жағдайда шаруашылық, бақташылық өмір кешкен көпшіліктің тағы бір соры болып, арылмайтын жұттар араласады. Әрбір үлкен жұттың ең ауыр сор-салмағы қазақтың шаруа көпшілігіне, әсіресе, көрлі, зілді болатын. Өйткені бай мен бек, болыс, би сияқты топтар жердің шұрайлысын алып отырғандықтан, жұтқа аз ұшырайтұғын. Осы соңғы топтар патшалық чиновниктермен қосылып, қазақтың қалың бұқарасын жаудай талаушы еді.

Осындай отарлау саясатын ойдағыдай жүргізу үшін патша өкіметі қазақ жайлаған өлкелерге мемлекет аппаратын құрды. XIX ғасырдың орта кезіне дейін Қазақстан округтерге бөлініп биленуші еді. 1868 жылғы жаңа тәртіп бойынша, енді қазақ даласындағы патшалықтың әкімшілік аппараты басқа түрлі болды. Бар Қазақстан бірнеше облысқа бөлінумен қатар, сол облыстар уездерге бөлінеді. Уездік болыстыққа бөлінеді. Болыстық ауылнайларға (старшиналарға) жіктеледі.

Абайдың туған облысы Семей, оған көршілес облыс Ақмола, содан ары Торғай, Орал облысы болады. Кейінірек Түркістан өлкесі түгел алынған соң, Жетісу, Сырдария облыстары жасалады. Сөйтіп, Октябрь революциясына шейін қазақ жайлаған Сарыарқа, Жайық, Сыр, Алатау өлкелерінің барлығы патшалық құрған алты облысқа бөлінген.

Абайдың әлеумет қайраткері болып шыққан кезінде, ақындық өнері басталған шақта Қазақстанның мемлекеттік-әкімшілік бөлінісі осылай болып қалыптанған.

Семей облысының өзін алсақ, ол бес уезге бөлінген: Семей, Қарқаралы, Павлодар, Өскемен, Зайсан уездері. Облыс басында әскери губернатор (жандарал) болады, оның кеңсесін «Областное правление» дейді. Уездің басында уездный начальник — мұны қазақ «ояз» дейтін. Ақмола, Семей облысы бірігіп, бір генерал-губернаторлыққа бағынатын. Оның әкімін «степной генерал-губернатор» дейді. Қазақ бұл үлкен әкімді — кеңсесімен қоса «корпыс» деп атайтын.

Жоғарыда біз жасаған тарихтық, саясаттық қысқаша шолудың Абай жайын тексеруде ерекше қажеттігі бар. Өйткені Абайдың өмірбаяның зерттегенде және әсіресе шығармаларына тексеру жасағанымызда, жаңағы аталып

өткен әкімдер, шаруашылық халдер, қанаушы топтар мен қалың бұқара халық арасындағы жайлар ұдайы, мол көрініп отырады. Абай ақындығының ішкі мазмұндарын нақтылап ұғыну үшін, сол аталған старшындар, болыстар, билер, ояздар, жандаралдар — барлығы да өздерінің іс-әрекеттерімен көп-көп жайларды ашып, шешіп отыруға себепші болады.

Жоғарыда аталған уездерді алсақ, бұлар 20—21—22 болыстан құралатын. Абайдың елі қараған Семей уезі жиырма болыс болатын да, көршілес Қарқаралы уезі жиырма екі болыстан құралатын. Қазақтың «болыс» деген сөзі орыстың «волость», «волостной управитель» деген сөзінен алынған. Қазақша қолдануда және Абай шығармаларында «болыс» деп әрі әкімдік бөлікті де, әрі соның басында тұратын әкімді де атаған. «Ояз» бен «болыстың» арасында тағы бір ұлық бар, ол — крестьянский начальник. Бір уезде 20—22 болыс болса, солар бірнеше участкаге бөлінеді. Төрт-бес болыстан құралатын участкенің бастығы жаңағы крестьянский начальник.

Осымен қатар әкімшілік орындарынан басқа сот орындары болған. Олар қазақ болысында үш жылда болыспен бірге сайланатын билер, сонан соң мировой судьялар және әр болыстың басында облыстық — окружной суд болатын.

Міне, Абай шығармаларында әр алуан кескінде сипатталынып, әшкереленіп, сыналып отыратын ұлық, әкім, ел билеушілер дегендердің саты-саты орындары осылай еді.

Сондайлық әкімшілік орындарын тудырумен қатар, патшалық өкіметі тергеу, соттау жұмыстарының жөнінде өзінше бір тәсіл қолданады. Тегі, қазақ ортасының даушары патшалық тергеу орындары мировой судья, окружной суд сияқты кеңселерге түссе, патшалықтың өзінің заң-законы бойынша тергелетін. Ал ел ішіндегі көпшілік талас-тартыс, дау-жанжал, сан қылмыс атаулының көбін патшалық сотынан бұрын, болыс, болыстағы билер, қазақтан сайланған адамдар тергейтін болған. Кейде бір болыс ішіндегі ауылнай басы сайланатын билердің болыс ішіндегі съездері тергеу жүргізеді. Бірнеше болыстар арасындағы үлкен дау, зор қылмысты істер әр болыс, уезд, облыстардап бөлініп шығарылған жаңағы қазақ билерінің съездерінде тексеріледі. Бұндай съездерді қазақ — «Шербешнэй сыяз» деген. Кейде тек «Шербешнэй» деп атадыратын.

Бұлар сияқты тергеу орындарына патшалық өкіметі әдейілеп өзінше ерік, право береді. Тергеу мен өкімді

қазақтың ескі ереже заңы бойынша, әдет, шариғат бойынша, баяғыдан келе жатқан қазақты қағидалар бойынша тергеп, кесуге еркіндік берілген болады. Бұрынғы патшалықтың саясаты — қазақ сахарасында ескі қалыптағы рушылдық, патриархалдық-феодалдық құрылыстың ұйтқысын бұзғысы келмегендігі. Отарланған ел мәдениетсіз, ескі қалпына берік боп, сол көне күйде қала берсіп дегендік. Қазақтың ақсақалдық, феодалдық жобадағы билеріне бұрынғы неше алуан сорақы, жабайы түрдегі жолжорасын үнемі сақтап отыруға құрық берелі.

Сондықтан, мысалы, құн дауы, қалыңмал, көп әйел алу, барымта сияқты нападдық, ескілік, әдет-қалыптың бәрін сақтап отыруға патшалық саясатының өзі жәрдемші болады. Патшалықтың ел ішінде сайлап алған аппараты: болыс, билер және әрбір елу үйден, сайлаушы ретінде аталып қойылатын елубасылар, әр ауылнай басындағы старшындар, сонан соң болыс кеңсесінде хат жүргізуші боп қызмет ететін «тілмәш», «орысша «толмач» (кейде «песір») деп аталатын патшалықтың әрі тыңшы, әрі оң көзі болған адамдар, жаңағы тергеу істерінің барлығын орындатып отыратын аппарат болады.

...Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды, —

деп, Абайдың шенейтіні сол жаңағы ел ішінде патша өкіметі жасаған аппарат. Дәл осы топтар арқылы патша өкіметі қазақ халқынан алым-салығын жиятын. Ол салықты болыс пен ауылнайлар елге бөледі. Әр старшын ішінде жеке шаруаларға бөлінеді. Әрине, ол салық елдің қанаушы тобы: бай-шонжарлары, би, старшындары, ақамінерлері, елубасылары өз қолдарынан үлестіретін болғандықтан, шаруалардың ауқатына қарамай, түтінге үлестірілетін. Сондықтан халық оны «түңлік басы салық» дейтін. Бұл салықтармен қатар, патшалықтың лау-көлік салығы қатар жүреді. Және ол түңлік басына әр болыстың «қара шығын» дейтін үстеме салығы болады. Ол болыстық әкімдердің сойысы, мінетін аттары, әр алуан «сыбағасы» есебінде үстеме шығын болып, момын елден жиналады. Осылайша топталатын жан-жақты шығын, қаржы-қарыз онсыз да кедейлігі, жоқшылығы асқан қалың елге ерекше қазадай болатын. Солайша халықтың жерін

алып, мал-мүлкін әр жолмен талап, еселеп алым-анжылар алып жатқан өкімет сол халықтың қамы үшін бірде-бір әрекет етіп көрген емес. Қараңғы, надан, бұратана елдің ортасына мектеп ашып, ағартушылық іс жүргізу, дертін емдейтін емханалар орнату, тағы басқа сәл ғана болса да әр алуан мәдениет елесін беру дегеннің бірде-бірі болмайтын.

1870—1880 жылдарда бастап Орынбор, Троицк, Омск сияқты қалаларда аздап бұратана елдердің балаларын орысша оқытатын Неплюевское училище, кейінірек Ыбырай Алтынсариннің талабымен ашылатын Русско-казахское училище (Абайдың өлеңінде «Интернат» деп аталатын) бесті-онды школдар болса, бұлардың бәрі жаңағы қазақ халқынан алынған салық, қаражаттың есебіне ашылатын. Бірақ патшалық өкіметінің бұл школдарда қазақ баласын оқытудағы ниеті қараңғы елді ағарту емес, өзінің ояздық, облыстық, чиновниктік кеңселеріне жергілікті халықтан көмекші боларлық тілмәштар, ұсақ чиновниктер әзірлеп алу мақсаты ғана болатын.

Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде біз патшалықтың дәл өзін сынап, қарсылық сөз сөйлегенін кездестіре алмаймыз. Бірақ сол патшалықтың қазақ елі сияқты бұратана жұртты билеп отырған системасын және губернатор, ояз, болыс, тілмаш, би, старшын, елубасы, атнабар, онап соң жаңағы қазақтан шыққан ұсақ чиновниктер бар, осылардың барлығын барынша әшкерелеп, масқаралап, мінегенін көреміз. Елдегі ұлықтың үлкені болыс болса, соған жасаған бір шабуыл сынында:

...Ұрысса орыс,
Елге болыс
 Үйден үрген итке ұқсап.
Өзі ұлыққа
Қадірі жоққа
 Қарамай, өз халқына.
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
 Жұртқа шабар талпына, —

деп, ақын сол болыстардың барлық залалды, сорақы кейіпін ашып салады.

Патшалық системасының әкімшілік орындарын кейде «ояз» деп, кейде «орыс» деп (бұнда орыс халқын айтпай, қазақ ортасында сол кездегі әдет бойынша ұлықты орыс деп атаған қалыппен) шеней келеді. Соларға болысты қосып, ащы мысқылмен, ызалы кескінмен сынайды.

Осы аталған патшалық, отаршылдық, әкімшілік кер-тарпа күйлер қазақ халқының көпшілігіне неше алуан ауыртпалық әкелді. Қара шаруаның қаналуы тек жоғарыда айтылғандармен тынған жоқ. Әсіресе теңсіздік пен қаналудың ең ауыр дерті көпшілік шаруаның жер жөнінде көретін таршылық қысымына әкеп сайды. Сауда капиталының қазақ даласын қанауы, өндіріс капиталы шығарған заттың да қазақ арасына әкеліп, сатылып таралуына себеп болды. Сөйтіп ендігі Қазақстан өндіріс капиталының өнімдерін өткізетін базарға айналды. Шай-қант, киім-бұйымдық пұл-товар, үй ішілік ыдыс-аяқ әр алуан ұсақ аспап — барлығын да қазақ халқы ашқарақ саудагерлер арқылы жәрмеңкелердеп, үлкенді-кішілі базарлардан сатып алатын болды. Көп саудагерлер байып, чиновник, әкім атаулы болыс-билер, ел феодалдары бұрынғыдан да әлденіп, үстемдігі аса түсті. Жер тарылу, алым-салық күшею, неше алуан қанау ауыртпалықтар молаю арқылы бұқара көпшілік, еңбекші кедей атаулы бұрынғыдан да ауыр күйлерге түсті.

Қазақтың көп жерлерінде қалың шаруалар жатаққа айналды. Күн көрісі тарылған ел кедейлері қалалы, өндірісті орындарға жұмысшылыққа, малайлыққа кететін болды. Осының барлығы Абай ақындық еңбек еткен замандағы қазақ ортасында тап жігінің айқындай ашыла түсуіне себеп болды. Солардың нәтижесінде Абай тұсындағы қоғамдық жағдайда неше алуан таптық қайшылық молайған еді.

Біздің бұған шейін шолып өткеніміз, патшалық отарлау саясаты себебінен туған Қазақстан көлеміндегі жалпы саясаттық, шаруашылық қоғамдық жағдайлар. Бұл абсолюттік монархия Россияның қазақ сияқты бұратана елге айқындап танылған, қастық түрдегі, тарихтық шыны мен сыры болатын.

Енді осымен қатар, ұлы Ленин айтқан тағы бір үлкен тарихи шындықты еске алуымыз керек. Ленин: «Әрбір ұлттық мәдениетте екі түрлі ұлттық мәдениет бар»*, — деген. Россия туралы айтқанда, патшалық аппаратының жоғарыдағы айтқан жайларын таптыратын, ресми түрдегі Россия. Ал қазақ халқы үшін бұл өгей болса, қас-қастан болса, соған қарсы үнемі алысқан екінші Россия бар еді. Бұл — Радищевтен бастап, Ұлы Октябрь социалистік революциясына шейін, бір жарым ғасыр бойына патшалық

* В. И. Ленин. Шығармалар. 20-том, 8-бет.

өкіметімен алысып келген азаттық-демократиялық, революциялық жолдағы орыс халқының ұлы қайраткерлерінің Россиясы. Анық орыс халқының ұлы тарихындағы халықтық қасиетін танытқан сол Россия. Орыстағы данышпан адамдар жасаған, бүкіл дүние тарихына үлгі берген Россия.

Осы екінші Россия патшалықтың абсолютізіміне, кертартпалығына қарсы алысқан сан қайраткерлерді, жаңағы айтылған, бір жарым ғасыр бойында дәурен-дәуір өткен сайып өсіре-асыра дамытып, молайтып отырды. Россияның өзіндегі еңбекші қаналушы жұртшылықтың қамын жеген, олармен қатар отар елдеріне достықпен қараған даналар шықты. Сондай әлеуметтік бағыт Пушкиннің еңбектерінде көрінген, Белинскийдің әлеуметтік ойларында танылған. Герценнің халық үшін толғанған азаматшыл ойынан, тартысынан туған-ды.

Ол 1860 жылдардағы шаруашылық, қоғамдық өмірдің қайшылығынан туған демократиялық, революциялық бағыт: Чернышевский Добролюбов, Салтыков-Щедрин, Некрасов еңбектерінен туған тартыстар.

1890 жылдарға келгенде Россияда жаңағы тарихтық ағымның ендігі үлкен, өскен белі есебінде социал-демократиялық саяси тартыс жолы ашылды.

Осы жылдарда ХХ ғасырдың бас жағында қалыптанып ұлы большевиктік партиясының әлемдік, тарихтық жолы басталады. Данышпан Лениннің бүкіл дүние шаруаларына, еңбекші әлеміне көсемдік еткен ұлы қайраты, тартысы Россияның бұқарасы мен бар бұратана қаналушы елдеріне, адам баласы тарихында бұрын атпаған таңның, бұрын тұмаған күннің енді ғана сәуле атып келе жатқанын аңғартты.

Бұл соңғы аталған салт-саналық, саясаттық жаңа бағыт бұратана елдерге өгейлік орнына достық әкеле жатқан, қанаушылық орнына теңдік, азаттық әкеле жатқан, сан ғасырлық қараңғылық, надандық орнына білім-өнер әкеле жатқан ұлы орыс халқының анық халықтық қасиетін танытқан күндей жарық, жарқын жолы еді.

Абай майданға шықпас бұрын патшалық Россиядан көрген отаршылық қапау бойынша және замауындағы надандық себебінен, онап соң, өздерінің үстем таптарға табынысты болған тар көлемдігі себебінен барлық Россиядан тарайтын жаңалық атаулының бәріне жат қараған топтар қазақ ішінде көп болған. Олардың бір алуаны — Кенесары сияқты бүкіл Россияға талғаусыз қарсылықта,

жаулықта болған патриархалдық-феодалдық санадағы зор залалды элементтер болады. Тағы бір алуан топ Досқожа, Нысанбай, Дулат, Шортанбай, Мұрат сияқты кертарпа ескішіл бағыттағы үстем тап санашылары, жаршы-жыршылары болады. Бірақ патшалық Россиясына бағынған өзге көп бұратана елдердегі сияқты, XIX ғасырдың екінші жарымында Россияның, жоғарыда айтылғандай, екі Россия екендігін анықтап, аңғарып ұғынатын топтар қазақ ішінен де оянып, көріне бастайды.

Бұлар, көбінесе, екінші Россияның шындығын, қасиетін ұққан адамдардан құралады. Россияның өзінде қаналушы миллиондардың көп екендігін көріп, олармен бірге қазақтай бұратана халықтың қоса қаналып жүргенін аңғарған қайраткерлер осылар еді.

Сонымен, патшалық Россияға бағынған бұратана елдердің ортасынан, көп жерде ұлы орыс халқының мәдениетін сүйіп, бағалап, өз елдерінің ендігі халықтық, озғын буындарын сол орыс мәдениетіне тез жеткіземін, дос етіп араластырамын деген ағартушылардың қозғалыстары басталады. Бұлар Грузияда — Илья Чавчавадзе, Арменияда — Хачатур Абовян, Әзірбайжанда — Мирза Фатали Ахундов, Бурятта — Банзаров, Осетияда — Коста Хетагуров, қазақта — Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай сияқты адамдар.

Ал XX ғасыр басында, бертіңде татарлардан шыққан Абдулла Тоқай да сол қатардағы ұлы қайраткерлердің бірі. Осы аталған адамдардың бәрі де өз елдерінің ендігі тарихтық тағдыры Россиямен бір екенін ұғынады. Елдерінің бұрынғы тарихына қарағанда, Россиямен бірлесу қалай да ең дұрыс жол екенін білді. Энгельс айтқандай:

«Россия Шығыс жөнінде анық прогрестік роль ойнайды»*, — дегенді айқын аңғарады.

Біз дәл бұл тұста Шоқан мен Ыбырайдың өмірбаяндарын, өңбектерін тексермейміз. Олар жайындағы тексерулер өз алдына. Әзір Абайды тудырған жалпы шаруашылық, тарихтық, қоғамдық дәуір, жағдайлар бәріне де ортақ екенін ғана ескертеміз.

Абай Шоқан мен Ыбырай сияқты қазақ елі тек орыс халқының ұлы мәдениетінен, әлемдік қан-қазынасынан тәрбие-тәлім алса ғана жарыққа жететінін білген. Бұл жайды тек халқы туралы ғана емес, Абай өзі туралы да қоса ойлаған. Елі-жұртын үгіттеумен бірге ең алдымен

* К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. т. XXI, стр. 211.

өз білім-тәрбиесін, әсіресе жазушылық, әлеуметтік еңбек талабын, бұрын, бұның алдында өзге ақындар бармаған бағытқа, түспеген арнаға салады. Оны Абай еткен де осы бақытты бағыты мен қажымастық еңбегі. Сондай ұлы жолға түскен себепті, өзінің еңбектерінде мүлде жаңа, ерекше қасиеттер көрсетті де, Абай біздің әдебиетіміздің ұлы классик Абайы болып шықты.

Тегінде, Абайдың ақындығындай ақындық қуат Арайдан бұрынғы ақындарда да болуға мүмкін. Олардың бірталайы тіпті атсыз ақын боп та өткен болар. Сондай ақындардың ғана сапасы мен таптық тұрғысында, мәдениеттік дәрежесінде қалса, Абай классик Абай болмас еді. Өзінен бұрын жүз ақын болса, жүз бірінші, мың ақын өткен болса — мың бірінші болар да қалар ма елі, әлде қайтер еді?!

Өзі орыс халқының мәдениетіндегі қасиеттерді бойына сіңіріп, еңбегіне таратқан, соның бәрін жаңа дәуірдің жаңаша тарихтық, халықтық арман мүддесі етіп, ендігі асыл қазынасы етіп берген Абай болғандықтан өзгеше бағаланады. Барлық қазақ халқының өткен тарихында ең зор биікке шыққан, асыл тұрғыны ашқан, айнымас қадірі зор классигі боп тапылады.

II. АБАЙДЫ ТАҢУ

Абайдың өмірі мен еңбектері турасында айтылатын тексеру, зерттеудің алдындағы кіріспе сөздің ендігі бір бөлімін — Абайды тану деген жайға арнаймыз.

Абайды тану жұмысы көлемі, сан-сапалы, ғылымдық жолмен тек Октябрь революциясынан кейін, жалпы советтік социалистік мәдениетіміздің заманында ғана молайды.

Бірақ бұл сөздерге қарап, революциядан бұрын Абай жөнінде еш нәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды. Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған. Бұл жөнде Абайдың ақындық еңбектері үш түрлі боп жайылып тарағанын еске алу керек.

Бірінші жолы — баспа арқылы тарауы; екіншісі — халық арасына ауызша жатталып, әнмен аралас тарауы; үшіншісі — қолжазба түрінде әр көлемді жинақтар боп, көшіріліп тарауы. Және осылайша ақын шығармаларының оқушы, тыңдаушы жұртшылыққа мәлім болуымен бірге, Абайдың өмірі мен ортасын, еңбектерінің әр алуап

сипаттарын, өз шамасынша, көпшілікке мәлімден отырған үлкенді-кішілі танытқыш сөздерді, деректерді де еске алуымыз керек.

Бұл соңғы айтылған жайлар, жоғарыдағы ескертуіміз бойынша, Абайдың революциядан бұрын қаншалық танылғанын аңғартатын деректер болады.

Қай ақынды болса да ең мол танытатын баспаға шығу болғапдықтан, алдымен революциядан бұрын Абайды баспа жүзінде танытқан еңбекке тоқтайық.

Бұл жөнде қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп, баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған — Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек.

Кәкітай Абай шығармаларының ең алғашқы таңдамалы жинағын бірінші рет Петербургтегі Бораганский баспаханасында 1909 жылы шығарады. Сол жипақтың аяғында ақынның Кәкітай жазған бірінші өмірбаяны беріледі. Шығармалар жинағына Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған: «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ел туралы», «Ғашықтық туралы» деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңінің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді.

Апығында, Абай өзі тірісінде шығармаларын бұлай топтаған жоқ еді. Ақынның тілегінен тыс түрде редактордың өзінше бөлшектеуі редакторлық-ғылымдық дұрыс түрі деуге болмайды. Бұл, шартты түрдегі, біраз зорлықпенен жасалған жіктеулер. Себебі, көбінше Абай өлеңдерінің ішкі мазмұндарына қарасақ, «Ой туралы» деген бөлімде өзі тұрасында сөздер жүреді. «Ақындық туралы» деген бөлімінде — ой туралы, «Ғашықтық туралы» деген өлең тобында көңіл-күйінің лирикасы да араласып отырады.

Сонымен, Кәкітай жасаған жіктеулер дәл-дәлді емес. Бірақ соған қарамай, революцияның алғашқы жылдарында Абайды қайта басып шығарған кейінгі редакторлар да, сол Кәкітай берген бөлік жіктеулерді сынамай, дұрыстамай қаз-қалпында қайталап берген. Сол соңғы баспалар Абайдың өмірбаянына да Кәкітай жазған сөз, деректерден басқа ешбір тың жаңалықтар қосқан жоқ-ты. Сондықтан Абайдың баспаға шығуында тарихтық, бірінші зор еңбек етуші — Кәкітай дейміз.

Әрине, бұл тұста Абайдың «Жаз» сияқты бірер өлеңі 1890 жылдарда Омскіде шығатын «Дала уәләяті» газетінде басылғанын ескерте кету керек. Және сол жылдарда,

Абайдың өзі тірісінде, оның «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген бір өлеңін Жүсіпбек деген адамның көріне ұрлық жасап, Қазан баспасы арқылы, өзі шығарған бір жинақтың басына, сол баспаханаға жазған өз хаты есебінде бастырып жібергені бар. Баспахана иесі байға сәлем хат жазғанда:

Бізләрғә ойын арзан, күлкі қымбат,
Нәрсе ғой екі түрлі сыр мен сымбат, —

деп тұрып, Абайдың ұзақ көркем өлеңін түгелімен көпекөрінеу, әдебиет ұрысы есебінде жазып жіберген. Өз сөзі етіп бастырып та шығарған.

Қысқасы, революциядан бұрып Абайдың баспаға шығуы, әсіресе жинақ боп шығуы, зор қадірлі тарихтық іс болғанмен, ойдағыдай шыға алмаған. Әрине, Кәкітайдың бастыруы, Абайдың көп өлеңін бүкіл Қазақстан өлкесіне таратуға себеп болғаны рас. Түгел шықпаса да, таңдалып, тошталған өлеңдердің өзімен-ақ Абай ақын Батыс Қазақстан, Сыр бойы, Алатау өлкесі, бүкіл Орталық Арқа қазақтарына түгел даңқты, қадірлі ақын боп тапыла бастады.

Абайдың сол алғашқы жинағына кірмей қалған өлеңі мен шығармалардың жайына сәл тоқталайық. Кәкітай Абай шығармаларына қара сөздерді түгелімен алып қалған. Онан соң ақынның бас тіршілігі, аталық, достық, қайғы-шері сияқты жеке адамдарға арнап айтқан көп көркем жырлары басылмаған. Мысалы, Абайдың аса сүйікті баласы Әбдірахман ауырып жатқанда, кейін сол қаза болғанда шерленіп шығарған сап алуан шебер жырлары баспаға берілмей қалады. Кәкітай ол өлеңдерді Абайдың өзіндік, үй ішілік сыры ғана деп оғат ұғынып, көпке танытудан іркіліп қалған. Онан соң Абайдың ел жуандарының, атқамінерлерінің талай бұзар, бұзық мінездеріне әдейі нақтылап, арнап айтқан сатиралық сөздері баспаға берілмейді. Сол қатарда: «Абралыға», «Дүтбайға», «Күлембайға», «Қыздарға», «Көкбайға» тағы талай сол сияқты ер сипатты адамдарға қадан айтқан сыншы өлеңдері баспаға берілмей қалған. Кейбір, «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» деген сияқты көпке мәлім атақты өлеңнің екі шумақ — сегіз жол өлең Кәкітай бастырған жинақтан және шығарылып тасталған.

Жалпы, бұл алуандас өлеңдерді Кәкітайдың баспаға бермеуінің себебі белгілі. Сол Абай сынаған адамдардың өзі немесе бала, бауырлары «баспаға шығарушы адам-

дарға өкпелейді» «араздық ұстанады» деп жасқапып қалған.

Осындай себептердің салдарынан Абай шығармаларының жарымына жуығы Кәкітайдың бастыруында жарыққа шықпай қалады.

Революцияның алғашқы жылдарында сол Кәкітай шығарған жинақты енді жаңа емлемен Қазанда бір, Ташкентте бір бастырған редакторлар болды. Бұлар Кәкітайға ешбір жаңалық қоспаудың үстіне, мысалы, Ташкентте бастырушы редактор Абай еңбектеріне кей кезде надандық, топастықпен өрескел зорлықтар да жасаған. Абайдың тіл байлығын түгел түсінбей, ақын сөзінің кейбіреуіне өзінше түзеу береді. Мысалы Абай:

...Ер жігіт таңдап тауып, ешпен жүрсін,
Төбетке өлекшінің бәрі бір бас, —

деген өлеңде «өлекшін» деген сөзді түсінбей:

...Төбетке ұлы-кішінің бәрі бір бас, —

деп өзгертеді.

Абай Лермонтовтан жасаған аудармаларында «Қинжалды» — «Қанжар» деп аударса, «парусты» — «жалау» деп аударса, жаңағы редактор: Абайдың сөздігінде, Абай өскен елдің ортасында ондай сөздердің мүлде болмағандығына қарамай, «парусты» — «желкен» деп, «қинжалды» — «қылжан» деп өзінше өрескел «қылжаң» жасайды.

Революциядан бұрын және революцияның алғашқы жылдарында Абайдың халыққа тарауы, тек баспа жүзінде ғана болған жоқ дедік. Оның көп өлеңі әнші-ақындардың, жас-кәрінің жаттауымен және оқушы жастардың жадына алып, айта жүруінен ауызша тарағаны да көпке мәлім. Абайға оның тірісінде алыс болыстардан болмаса да барлық Семей облысының уездерінен және көршілес Ақмола, Жетісу облыстарының уездерінен әдейілеп келіп, көп өлеңдерін жаттап алып, әнге салып, өз елдеріне жаңалық, үлгі-тәлім есебінде таратып жүрген көп әнші-ақын өнерпаздар болған. Бұлардың ішінде еркек пен әйелден шыққан халық өнерпаздары да көп еді. Солардың бастылары — Көкшетаудан келген атақты Біржан немесе Әсет, Жаю Мұса, Ғазиз, Естай, Мұқа, Мауқай, Шашубай; әйелдерден: Ажар, Зейнеп, Сара, Қуандық сияқты талай талантты атақты әнші-ақындар болады.

Осылардың айтуынан және Абайдың өз қасындағы Көкбай, Мағауия, Ақылбай, Әріп, Бейсенбай, Әлмахамбет

сияқты оқымысты әнші-ақындардың айтуымен де, Абайдың көп шығармалары жоғарыда айтылған көп уездерге, бірнеше облыстарға ауызша тарап жүрген.

Осы түрде Абайдың өлеңдері мен әндерін қалың ел жиылатын жәрмеңкелерде, базарларда, әр түрлі астарда, айт пен тойларда, жас-желеңнің сауық-мәжілістерінде көпшілікке таратып жүрген айтушылардың барлығы да Абайдың өмірі туралы, өскен ортасы туралы, алған білім-өнегесі туралы, ағартушылық еңбектері туралы көп-көп түсініктерді ұдайы айтып жүрген. Абайдың өзінің жайы да өлеңдері тәрізденіп, ауызша аңыз боп таралады.

Фольклор мен жазба әдебиеттің тарихтық жапсарында шыққан ақынның, өз оқушылары мен тыңдаушыларына танылу жолы бір алуан заңды түрде осындай болған.

Революциядан бұрын және революцияның алғашқы жылдарында, Абай мұраларының халыққа таралуында, көп еңбек етуші бір топ адамдар қолжазба күйде Абай шығармаларын көшіріп таратушылар болды. Бұлардың бір тобы Абайдың өз айналасынан шыққан адамдар. Ол көшірушілер ең әуелі Абайдың ұдайы қасында болған жақын адамдары: Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай сияқты адамдар. Бұлардан басқа Абайдың өз ауылы мен көршілес ауылдарда бала оқытушы кейбір молдалар еңбек етеді. Сол қатарда Қазаннан, әскерлік қызметтен қашып келіп, Абайға туысқан дос болып кеткен татар молдалары: Ғабитхан, Кішкене молла (Мұхаммет-Кәрім), Махмуд (Кішкене молланың баласы) және қазақтан шыққан Мүрсейіт, Самарбай, Ыбырай, Хасен, Дайырбай сияқты бала оқытушылар Абайдың өлеңдерін көп көшіріп, таратып отырады.

Абай өзі барлық шығарған еңбектерін жинастырып, ұқыптылық етпеген. Тек 1896 жылы ғана Мағауия, Кәкітай, Көкбайлардың айтуы бойынша, осы жылдан бастап, барлық шығармаларын жинастырып, көшіруге ұйғарады.

Жаңағы молдалардың: Ғабитхан, Кішкене молла сияқты жасы үлкендері Абай өлеңдерін ертерек жипастырып, көшіріп жүрсе, кейінгі Мүрсейіт бастаған көпшілік Абай шығармаларының жинақтарын сол жаңағы 1896 жылдан бері қарай көшіретін болады.

Жалпы, Абай мұраларын көшіріп, таратушылар арасында Мүрсейіт Бікейұлының еңбегін айрықша атап өту керек. Бұл адам Абай тәрбиесін, үлгісін дұрыс ұғынуы бойынша, ескі діншіл молдалыққа берілмей, Абайдың өзге достары сияқты, өздігімен ізденіп, орысша да оқыған.

Жазуы аса анық, шебер болғандықтан және өзі Абай сөздерін оның халқына ұқыптылықпен көшіріп таратуды өмірлік мақсат-міндеті етіп алады.

Қазір Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағы немесе толық жинақтары болса, барлығында да біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз — сол Мүрсейіттің көшірмелері. Өйткені Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмай, жоғалып кеткен. Тек бір ғана «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген жалғыз бөлек қара сөзінен басқа қолжазба болмағандықтан, Абайдың өз заманындағы оның шығармаларын көшіре бастаған Мүрсейіттің қолжазбаларын біз нақтылы жазба дерек есебінде бағалаймыз.

Мүрсейіт қысы-жазы қалың кітап етіп Абай шығармаларын көшіргенде, оған үнемі шірет белгілеп, біткен көшірмелерін сатып алып отыратын кәрі-жас оқушылар болатын. Кейбіреулерінің тапсыруы бойынша Мүрсейіт Абайдың өлеңдерін көшіреді. Қартаң оқушылардың көпшілігіне қара сөздерді кітап етіп көшіріп береді. Тағы бір алуан үлкен толық жинақтар жасаса, өлең мен қара сөзді түгел жазудың үстіне, Абайдың ақын шәкірттері: Көкбай, Мағауия, Ақылбайлар шығарған поэмаларды да қоса көшіреді.

Грузия халқының атақты классигі — Шота Руставелиді грузин елінің ерекше қадірлегенін білдіріп, кейбір әдебиет тарихшылары ақынның «Жолбарыс терісін жамылған батыр» деген поэмасын ұзатылатын қыздар өздерінің жасауына қоса ала кетеді дейді.

Біз де қазақ ортасында Абайдың шығармаларын сүйіп, сүйсініп оқып, ұзатылар кезінде Мүрсейіт, Самарбай, Дайырбай сияқты көшірушілерге көшіртіп алып, өздерінің жасау сандығына салып алып кеткен бір топ қыздарды білеміз.

Кейін Абай қолжазбаларын жинаушылардың бірталайы пайдаланған сондай көшірмелер: Уәсилә, Әсия, Рахия, Ғалия, Ғабида, Қаныш деген қыздардың көшіртіп сақтаған жазба жинақтары болатын.

Абайды бұлайша қолжазба күйінде көшіртіп алып тарату тобықты іші мен Семей уезі ғана емес, Қараоткел, Кереку, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан, Лепсі, Қапал уездерінің барлығында да көп жайылған өнеге-дәстүр есепті болады.

Абайды тану жолында, революциядан бұрынғы революцияның бас кезінде болған істер осындай еді.

Революциядан кейінгі Абайды тану, әсіресе, соңғы кезде ерекше үдей бастады. 1920 жылдан бергі отыз жыл бойында Абайды тану ісі неше салада жыл санап үдеп, өркендеумен келеді. Ең алдымен, Абайдың баспасөз жүзінде өз шығармалары шығып және Абайдың өмірі мен шығармалары туралы жазылған мақалалар, жеке кітаптар, үлкенді-кішілі зерттеулер аса көп боп молайғанын айту керек.

Абайды тану, таныту істері тек қазақ тілінде ғана болмай, орыс тілінде де едәуір молайды. Және басқа да советтік туысқан елдердің көбінің тіліне де Абай шығармалары аударылып басылып, әр алуан тексерулер, зерттеулер шықты.

Екінші жағынан, халықтың жас өспірім жаңа буындарына Абай шығармаларын қадірлі етіп танытушы советтік қазақ мектебі болады. Өткен қырық жыл ішінде бұл мектептердің саны өсіп, сапасы ұлғайып дамыған сайын, барлығының программасына Абай шығармалары үзілмей оқылатын дәріс болып кіріп, кең өріс алып келеді. Бастауыш мектеп, орта мектеп және соңғы он-он бес жыл ішінде Қазақстандағы педагогика институттары, Қазақ мемлекеттік университеті сияқты жоғары дәрежелі мектептерде Абайды тану әдебиет тарихы ғылымының аса үлкен және қадірлі бөлімі болып саналады.

Осы бастауыш мектепте, алғашқы оқу кітабына кіре бастаған Абай шығармалары, әлденеше саты оқу құралдарын туғызды. Барлық бастауыштан жоғары дәрежелі мектептерге шейін созылған қазақтың әдебиет тарихында, көп программаларда, методикалық кітап, құралдарда Абайды тану ғылымының жыл санап кеңейіп те тереңдеп дамып келе жатқанын көреміз.

Осылардың ішінде, соңғы жылдарда сұрыпталып, ғылымдық дәрежесі өскен орта мектеп оқу құралдары туды. Мысалы, тоғызыншы жылдың оқу құралында қазақ әдебиет тарихы баяндалғанда, Абайдың өмірі мен еңбегі ойдағыдай зерттеліп, танылатын болды деуге сыяды.

Абайдың өмірін, дәуірін зерттеп жүріп, кейде кемшілікті қате пікірлер айтқан болса да, негізінде Абайды тану ғылымына елеулі еңбек еткен адамдар: Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Ысмайылов, Бейсембай Кенжебаев, Белгібай Шалабаев сияқты тағы бірталай әдебиет тарихшылары мен жазушылар.

Абайдың өмірі мен мұраларын ғылым жолымен толық тануға себепші — оның толық жинағының баспаға шығуы.

Және ақынның өмірбаянының толық жазылуы. Абайдың толық жинағы бірінші рет 1933 жылы М. Әуезовтің құрастыруымен, латын әрпімен басылып шықты. Мұнда Абай шығарған сөздің сол кездерде қолға түскенінен басылмап қалғаны жоқ. Және ақын шығармалары ең бірінші рет бұрын Кәкітай шығарған баспадағы өрескел топтау-жіктеулерден арылды.

Ұлы ақынның мұралары, ғылымдық дұрыс жол бойынша жазылған жылдарымен, хронологиялық тәртіппен тізілді. Ақын шығармалары бұлайша топтау, Абайдың ең алғаш бала шағында айта бастаған өлеңдерінен басталып, ең соңғы олар жылындағы өлеңдеріне келіп аяқтайды. Бұлайша тізілгенде Абайдың ақындық еңбек жолы қалайша өсіп, дамығанын айқып аңғаруға болады. Тек шығармалары Абайдың өзі тірісінде түгел жинақталмағандықтан, бір топ өлеңдер жылы белгісіз шығармалар боп, амалсыздан бөлек топқа алынғаны бар.

1933 жылдың баспасында М. Әуезов жазған Абайдың бірінші, толықтау өмірбаяны да берілді.

Ақынның толық жинағы, кейін 1939—1940 жылдары екі том болып, тағы басылып шықты. Онан соң, әсіресе, толығырақ болып топталып, ұлы ақынның жүз жылдық мерекесіне арналған толық жинақ түрінде 1945 жылы басылды. Бұл жинақтың кіріспе сөзін жазған Сәбит Мұқанов.

Осы айтылған толық жинақтарға сүйене отырып, мектептерге арналған, жалпы көпшілік оқушыларға арналған әлденеше таңдамалы өлеңдер жинақтары басылды. Бұлардан басқа, ерекше мол тираждармен басылған, орта мектептерге арналған, әлденеше хрестоматияларда Абай шығармалары көп-көптен жарияланды.

Абайды советтік дәуірде жаңа мәдениет құрушы көпшілікке танытудың тағы бір еңбектеріп соңғы жылдар туғызды. Ақынның дәуірі, тірлігі мен тартысы, ақындық еңбегі көркемөнер көлемінде де көрсетілетін, кең танылатын түрге ауысты.

Қазақстанның көп халық ақындары, жазушы ақындары шығарған. Абайға арналған мол өлеңдер бар. Және Абайға арналған пьеса жазылды. Бірталай кемшіліктері болса да, Абайға арналған киносурет жасалды. Онан соң Абай өмірі мен дәуіріне арналған «Абай» мен «Абай жолы» атты романдар жазылды. Бұлар бүкіл Одақтық жұртшылыққа жарияланып келеді.

Ендігі атап өтетін тағы бір алуан, ғылым үшін аса ба-

галы еңбектер, таза ғылымдық зерттеулер. Абайдың ақындығы мен дәуіріне арналған нағыз ғылымдық, ойдағыдай толық мол монографи жазылмады десек те, жалпы тексеру-зерттеулердің ұзын сапы мол екенін айту керек.

Бұл ретте Абайдың шығармаларын әр тақырыптарға бөліп, тексерулер жасаған диссертациялық жұмыстардың бірталай екенін еске алуға болады.

Соңғы жылдарда, кейбір ғылым қызметкерінің докторлық диссертациясы да Абай шығармаларының кейбір ерекшеліктеріне арналып жазылғаны бар.

1948 жылы басылып шыққан профессор Қажым Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы» және «Абай поэзиясының тілі» деген еңбегін айрықша атап өтуге керек. Тек әлебиет тарихшылары ғана емес, басқа сыбайлас ғылым салаларының зерттеушілері де, мысалы тарихшылар, педагогтер де өз ғылымдарының тұрғысынан Абайдың өмірі мен дәуірін, ақындығын зерттеп, ғылымдық еңбектер жазды.

Қысқаша шолу ретінде қазақ тілінде Абайды тану жолында істелген істерді осы айтылғандармен аяқтап, Абайды тану жөнінде 1946 жылы басылып шыққан Нығмет Сәбитовтың бір ғана библиографиялық «Абай» атты еңбегін атап өтпекпіз.

Көлемі сексен беттік тұтас бір кітапша, тек қана Абайды тану жолында баспаға шыққан еңбектердің тізімімен құралады. Осы кітапқа қарап отырып, ұлы ақынның революциядан бұрын жарыққа шыққаны бір-ақ кітап болса, жаңа құрылысымыздың жылдары ішінде жасалған еңбектердің құр ғана тізімі мол бір кітап болғанын көреміз. Н. Сәбитовтың «Абай» атты библиографиясына кірген бөлімдер айрықша еске алуды, атап өтуді қажет етеді.

Ол бөлімдер: «Абай шығармалары», «Жинақтары», «Жеке өлеңдері», «Қара сөзінен үзінділер», «Шығыс тілінде басылғандар» деп бір топталады. Соған соңғы бір үлкен бөлім: «Абай туралы әдебиеттер» деп аталып монография, мемуар, мақала, өлең, роман, очерк, заметкалар мен хабарлар, сындар мен отзывтар, шығыс тілдеріндегі материалдар деген жайларды қамтиды. Библиографияның соңында осы көрсеткішті құрастырғанда пайдаланылған газеттер мен журналдардың да толық тізімі беріледі.

Міне, осы қорытынды тізімді берген еңбектің өзі-ақ ұлы ақынның мұрасына біздің советтік жұртшылығымыз-

дың, социалистік мәдениетіміздің берген бейілі, қастерлеген құрмет бағасы қандай екенін таңытады.

Бірақ осы жағдайлармен қатар революциядан бұрында, революцияның алғашқы кезінде де және бертін келген 1936—1937 жылдарға шейін де Абайды тану жөнінде, жоғарыда айтылғандай, анық жаңашыл бағыт, мұраттармен қатар ілесе жүрген неше алуан зиянды, кертартпа қастық пікірлер де болды. Ондай пікірлердің ең зиянды түрін революциялық пролетариаттың жауы болған ұлтшыл, байшыл алашордашылар көрсетті. Олар барынша талаптанғанда, Абайды өздерінің байшыл-контрреволюцияшыл туының астына тартып «өз» Абайы етіп пайдаланбақшы болды.

Солардың кейбіреулері Абайды «халық поэзиясының асқар биігі» деп таып келе жатқан жас қауымды бұрмалап, топастық, падаандықпен теріс ұғындырғысы келеді. Абайды қазақ халқының әдебиет қазынасынан шығарып тастау керек деген сорақылыққа шейін барғандар да болды. Бірақ барлық Одақ халықтарының түрі ұлттық, мазмұны жаңа мәдениетін жасауда, өзіндік тарихи ескілігін сақтап келген халықтық қазынасын айрықша бағалау керек. Осы бағытта қазақ халқы Абай сияқты данасын барлық тап жауларының жаласынан арашалап алып, ұлы ақынның өзін де, барлық қасиетті мұраларын да аман сақтап өтті.

Сол арқылы Абай бұл күнде, қазақ халқының мәдениет тарихындағы ұлы мұнаралай қадірлі классик болуымен қатар, бүкіл Одақ көлемінде қадірі асқан ұлы классиктің бірі боп бағаланды.

Абай шығармалары орыс халқының тілінде 1940, 1945 және 1954 жылдары жеке жинақтар болып, орыстың советтік көп ақындарының аударуымен жарыққа шықты.

Осы алуандас үлкенді-кішілі жинақтар басқа да туысқан елдердің тілдеріне аударылып, басылып шыққан. Қазақстан көлемінде Абайды тану жөнінде жоғарыда айтылған сөздердің үстіне жаңағы Одақ елдерінің де тілдеріне жақын шығармаларының аударылып тарауы өзгене бағалы.

Бір заманда, Абайдың өзінің тірі шағында, тек қана азғана көшірушілер мен әншілер, ауызша айтушылар арқылы кең сахараға жіңішке жолмен тарап жүрген өлеңдер бар еді.

Ақын өзі тірлігінде болжап болмастай ұлы майданға шықты.

Ақынды тудырған тарихтық дәуірді, қоғамдық ортаны және Абайды тану жөніндегі кіріспе сөздерді осы айтылғандармен аяқтап, біз енді Абайдың өмірбаянына ауысамыз.

III. АБАЙДЫҢ ӨМІРБАЯНЫ

Абай осы күнгі Семей облысындағы Шыңғыс тауып жайлаған тобықты руының ішінде 1845 жылы туған. Абайдың өз әкесі Құнанбай, атасы — Өскембай, арғы атасы — Ырғызбай. Аталарының барлығы да ру ішінде үстемдік жүргізген адамдар. Ақынның бұлардан арғы аталары Айдос. Олжай болады. Олжайдың үш ұлы: Айдос, Қайдос, Жігітек. Тобықтының атақты жуан бні Кеңгірбай — осы Жігітектің баласы. Қайдостан Бөкенші, Борсақ тарайды.

Айдос өз басы би де, бағлан да болған емес. Қайта момын, жасық адам болғандықтап, оны «Шөккеп түйеге міне алмайтын жаман Айдос» дейтін мәтел бар. Осы Айдостың Айпара деген әйелінен төрт ұл туады. Бұлар: Ырғызбай, Көтібақ, Топай, Торғай.

Айпара ер қайраты бар, есті, адуын әйел болған. Өзінде, бір жағынан, тапқыр шешендік, бір жағынан, бақсы құшнаштық сияқты сәуегейлік те болған. Айпараның өзінен қалған бір ауыз сөз — төрт баласына берген аналық сын сөзі. Сонда:

Шыңжыр балақ, шұбар тос Ырғызбайым,
Тоқпақ жалды, торайғыр Көтібағым.
Әрі де кетпес, бері де кетпес Топайым,
Сіре дә оңбас Торғайым, —

дейді.

Сол шешесі дәме қылған Ырғызбай өзге туысынан анық артық болып, озып шығып, ортасы дәме қылған жігіт болады. Тобықтының сол күндегі бні Кеңгірбай өзге барлық жас-желеңнің ішінен Ырғызбайды сынаиды. Ел сөзіне араластырып, баулып жүреді. Ол кез — көп бидің парашыл кезі. «Сыбаға» деп, «жол» деп мол параны бадырайтып алып жатады.

Кеңгірбайға да осы жөнінде көп жаманат еретін. Соның мысалы байы олген қаралы бір әйелдің даусынан байқалады. Ері жанжал-төбелесте өліп, есе ала алмай отырған әйел:

Мойны, басы былқылдап,
Ырғызбай жүрді араға,
Кеңгірбай толды параға,
Параға алған қара атан,
Тігілгей еді қараңа, —

деген.

Ырғызбайды баулып өсірген Кеңгірбай өзіне серік етіп жүргенде, сол інісі ертерек өліп қалады. Ырғызбайдың өзге бір ерекшелігі жас көзінде үлкен ас, ұлы дүбір жиында күреске түсетін үлкен балуан болған. Уақытында қазақтың көп руларының арасында зор лақап болып жайылған бір күресі бар. Ол: қазақ, қоқан халықтары жиналған бір аста «Қоңыраулы балуан» деген түйе балуанды жыққаны.

Ырғызбайдың бірнеше баласы болған. Олары: Үркер, Мырзатай, Жортар, Өскембай, Өскембай Ырғызбайдың өзге балаларының ішіндегі ең артығы болады. Кеңгірбай Ырғызбай өлген соң, оның орнына Өскембайды ұстайды. Бертіп келіп, өзі қартая бастаған кезінде өз орнына Өскембайды би етпек болады. Сол күннің жолы бойынша батасын беріп, Өскембайды би қояды.

Өскембай өзінің ел меңгеру әдісінде, ең алдымен, көпті мезі қылған парақорлық мінезінен бойын қашаңдау ұстауға тырысқан. Ел ортасында сақталып қалған сөздің бірінде: «Ісің адал болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар» деген сөз бар. Бұ да билердегі сатымсақтық, жемқорлық дағдыны көрсетеді. Содан мезі болған, жиренген ел өз сынын әр тұста қатты айтып отырған.

Қайырсыз болған жазыңнан,
Қайырлы болған қыс артық.
Көрінбеген алтыннан,
Пайдасы тиген мыс артық.
Пара жеген билердей,
Қасқыр алған ит артық, —

деген сөздер би атаулының қайсысына болса да, сын таразы тәрізді еді. Парашыл әкім кім болса да, оған ел сыны беті-жүзіне қарамай қатты айтылатын. Би ғана емес, халықты меңгерген хан, төреге де соны ашың айта-тып. Сол Кеңгірбай тұсында найманды билеген мықты төре Бопыға айтылған бір сын сөзде:

Бопакемнен төрелік іс кетпеген,
Жегеніне Байыстай ел жетпеген.
Қара сөзге құбыладан ескен желдей,
Алдынан тоқтылы-қой дау бітпеген, —

дейді. Парашыл, жегіштік елдің дау-шарына бітім таптырмай, көпке кесір болған соң, осындай ащы мысқыл да, қатты, қатал сын да көп туып, ел аузында күнде айтылып жүре берген. Сондықтан Өскембай бұл жағынан тиімді болады. Бірақ осындай болумен қатар, елді күшпен, зілмен аламын деп, кейде оқыс, қатал мінезді көп қолданған. Мысалы, бір уақыт алдына жүгініске келіп отырған Мәмбетей деген кісіге ашуланып, мұрнын кесіп алған сияқты ісі жаңағы айтқанға дәлел. Озбыр, зорлықшыл, жыртқыштық мінез иесі екенін де танытады.

Өскембай орта жасқа келгенде, баласы Құнанбай ержетіп, атқа мінген. Құнанбай 1804 жылы туған. Бұның шешесі Зере кісі ренжітпейтін жұмсақ мінезді әйел болған. 1850 жылы 72 жасында Өскембай өледі. Зере ерінен кейін көп жасаған. Ол бертін келіп, тоқсанға жетіп өледі. Мұның ақын болатын немересі — Абайдың бала, бозбала күнінде ауылдың бәрі Зерені «кәрі әже» дейді екен. Кәріліктен құлағы естімейтін болады. Балаларына дұға оқытып үшкірте береді. Сонда өз қолындағы немересі — Абай кәрі әжесінің құлағына өлең айтып келіп үшкіреді екен.

Құнанбай жасында әке-шешесі мен өскен ортасынан алған тәрбиеден басқа оқу тәрбиесін көрмеген. Мұның орайына жас күндегі өмірі елдің ол кездегі дағдысы бойынша батырлық, жорықшылық сияқты істерге көбірек атуған. Өзі құрбы жас жігіттердің ішінде мықты, пайзагер болып та саналған. Жасында осындай өмірге салылған Құнанбай кесек мінезді, қатты адам болған. Қаттылығы әншейін ағайынға ғана емес, әке-шеше, жанашыр жақына да бір қалыпта болған сияқты.

Ел билеп, іс басқаруға келгенде, Құнанбай әкесінен айлалы болған. Мұның кісілікке толық іліккен кезінде Сібір даласы «1822 жылдағы Сібір қазақтарына арналып шыққан устав» бойынша округке бөлініп, «округтік приказдар» билейтін. Округтің бастығы аға-сұлтан, приказдың қалған екі мүшесінің бірі үкімет чиновнигі (елдің көбі мұны майыр дейді). Үшінші мүшесі сұлтан атанады. Осы кезде Құнанбай екі жылдай аға-сұлтан болады.

Бұрыннан өз орталарынан біреудің болуына көп тілеулес боп жүрген ру жуандары Құнанбайдың аға-сұлтан болуып Бөкейханың нәсілі Құсбек, Жамантайдың партиясынан, патша саясатынан дегісі келмей, «Құнанбайдың басының қасиетінен» деп кеткен. Сол кездегі атқамінер-

лер аузындағы аңызға қарағанда, Құнанбай «қарадан хан болған» деп аталады.

Құнанбай бірде тобықтының старшинасы (ол күнті болыс есепті), бірде жаңағыдай аға-сұлтан болып жүрген кезде басынан талай үлкенді-кішілі уақиғалар атқарған. Ақын Абайдың алдыңғы аталарындай емес, Құнанбай жайында ел жадында қалған аңыз әңгіме аса көп. Себебі Құнанбай өз тұсындағы ел билеушілердің көбінен қатал, салмақты болады. Ақыл, ой да, қажыр-қайрат та, өмір, билік батылдығы да және халыққа батқан қатты кесек іс-қимылдары да бұның атын көпке мәлім еткен.

Оның жайындағы әңгімелерді ақын Абай атына байланыстырмай-ақ, неше алуан ғып ел аңызы көп сақтаған, көпке жайған. Шынында, Құнанбайдың ұзақ өмірі (ол 80 жасқа жетіп өлген) қилы-қилы уақиғаға аса бай еді. Өскембайдың өзі барда ел ішін ерте қолға алған Құнанбай ру тартысының зор қақтығысын жасырақ шағында да бірнеше көреді. Ондағы тартыс тобықтының өз ішіндегі тартысы емес, сырт рулармен тартысы. Мысалы, Құнанбайдың 30 жастағы шағында Өскембай аулын найман шабады. Найман қолының мықты басшысы Серікбай, көп қол жиып көп бекініс алып жатып, бірнеше түн ауыл шауып, жылқыға тиеді. Қатты қимыл соғыста Құнанбай тап ортада өзі жүреді. Найман көп кісі тұтқын қалдырады. Тобықты жылқышы алғызбайды. Бірақ осы соғыста Құнанбай жағынан көп кісі найзаға шаншылып, қатты жарадар болады да, Өскембайдың бір азамат баласы қаза табады. Ол Болсамбек деген асырап алған баласы болатын. Мұны Зере Құнанбаймен бірге бауырына салып өсірген еді.

Найманнан Өскембай аулында тұтқын боп көп азап көрген жаңдардың ішінде Қожамжар деген ақын да болған. Осы шабуыл, зор пәлені Қожамжар өз уақытында көп өлең еткен. Бұл пәленің арты Қарқаралы приказының, Аягөз ұлықтарының қатты кіріскен ісі боп, ақыры Омбы ұлығының кеңселеріне шейін барады. Соңғы жылдар табылған архивте тобықты жағының барлық жауабын, дауың айтып, бар тартысты басқарып жүрген кісі — би Өскембай емес, әкесі берген тапсырма бойынша, бар тергеу-талқыны өз мойнына алған 30 жасар жігіт Құнанбай болады.

Құнанбай аға-сұлтан болған уақытында тобықтыға старшиналыққа өзінің тоқал шешесінен туған Майбасар деген інісін сайлаған. Ел мұны адамшылық, ақыл, мінез

жағының қайсысынан болса да елге залалды әкім деп бағалады. Майбасардың содырлы, зорлықшыл қылығының салдарынан жігітек деген ру, бастығы Бөкей болып, Құнанбайға қарсы болады. Бірақ бірде аға-сұлтан болып жүрген Құнанбай әрі сырт елдерге атақты, үкіметке салмақты болып ап жігітекті де, басқаларды да бойымен басып жыға берген. Сонымен, алғашқы араздық, жаулық кейін ұзақ замандарға созылып кетсе де, Құнанбай тұсындағы алыстың бір буыны жігітектің жеңілуімен бітеді. Құнанбай жігітектің он жеті адамын Сібір айдатады. Ол кез патшалық ұлығына қазақ сахарасының жаңа-жаңа бойұсынып келе жатқан кезі болады. Сотталу, абақтыға жабылу, айдалу дегендер ел көрмеген үлкен сұмдық саналатын.

Құдая, елді сақта сотталғаннан,
Теңселіп екі қолың бос салғаннан, —

дейтін кез.

Құнанбайдың бұл айдауы өз әмірін зорлықпен таптыпақ болған қаталдығынан еді. Ол сол кезде тобықты ішінде талай руды жерінен көшіріп немесе өзіне жақын ру басыларға шұрайлы жер әперіп жүрген. Бөкенші, борсақты жерінен көшіру, жуантаяқты, қара-батырды көшіріп, жерін алу, көкшені көшірмек болу — бәрі де сол үлкен көріңсу зорлықтың айғақтары еді. Жігітекпен үлкен араздық та осы жөннен туып, кейін ұлғайған өштікке айналған. Сонымен, Құнанбай «елді қарсыластырмай, қорқытып, жасытып жіберем» деп, көп жаңды жер аударған соң, кейінгі көп заманға, көп буынға шейін ұмытылмастық кек, жаулық қалады. Бері келе өсіп, іске араласатын жас Абайдың алдында әкесі тастап кеткен осындай зор пәле-зұлымдық, зорлық тұрған-ды. Абайдың одан жиреніп, қарсы боп өспесіне шара жоқ еді.

Бір Құнанбай емес, осы кезде ел ішінде жауласқан күшті жуанның бәрі де бір-біріп ұлық арқылы жер аударып, жазалатып жүреді.

Құнанбайдың өзін де жігітектер бір шақта жеңермен боп меңдетіп барып, қуғын қағазды молайтып, Омбы қаласына шейін тергеуге апарып әреңге қалған.

Ел ішінде кісі соттаудың алды бір қақтығыс емес, талай пәле боп келеді. Оның кей кездері барымта, төбелес, шабуыл және толып жатқан сыяз, тартыс-жұлыс болады.

Бейбіт елдің арасын атшабар, стражник сияқты бей-маза шолақ әкім кернейді. «Қара қозы жеп, қара елтірі қайқая киіп» дейтін сотқарлар молаяды. Сыз деген бір ауыр салмақ тағы бар. Ол орнаған жер тың бір обырдың орнағанындай. Ел жуандары бір руға ызғарып өткізем дегенде, сол рудың үстіне сыз құрады. Халық күйінің ауыр кезінде құрып, әсіресе берекесін кетіреді. Осындай сыздың бірін Құнанбай көкше руының ішінде өткізбек болған екен. Мезгіл — қыс, ел қысаң күйде тұрған шақ. Сонда Көкшеден Бектас деген кісі Құнанбайға кеп: «Е-е, Құнанбай, жарқырап жаз шықпаушы ма еді? Күркіреп күн шықпаушы ма еді? Қыстың айы алтау еді, енді сенімен жетеу болды ма?» — депті.

Құнанбай тұсында тобықты ішінде мұнымен тең түсетін бастас адамдар: Бөжей, Қаратай, Байсал, Сүйіндік, Байдалы, Түсіп сияқты кісілер болған. Мұның көбімен Құнанбай бірде дос, бірде араз боп өтеді. Қатты жұлқысқан кісілері де осы топтың ішінде.

Әрине, Құнанбай басының қайшылығы көп болған. Ол феодалдық дәуірінің — өз тобының бел баласы. Ісі мен мінезінде заманының талай айқын таңбасы бар. Мысалы, Құнанбайға да алым, түсім аз болмаған. Ол түсімнің аты — пара. Сол жөнінде Балта ақынның бір сөзін мысал етуге болады. Балта ақынға бір кездескенде Құнанбай:

Ағалейкум әссәләм, ақын Балта,
Болып сен жаралдың ғой шараң орта.
Шаншар менен Бошанның құртын ұрлап,
Салдырдың оң жағыңа майлы қалта, —

депті.

Сонда Балта:

Шарам орта болды ғой шараңыздан,
Есіркесең бөліп бер қараңыздан.
Мен ұрласам құрт пенен май ұрлаппын,
Сіздің жеген арам ба параңыздан? —

деген екен.

Осының мысалына Сүйіндіктің бір сөзі де куәлік етеді. Сүйіндік аулы бір жылы жау түсіріп, сол жаудан олжаға бір жақсы қара ат алады. Қара аттың соғыста шекесіне сойыл тиіп, басы жарық боп түскен екен. Сонда да Құнанбай қызығып, Сүйіндіктен сауғаға сол атты сұрата жібереді. Бірақ осының алдында жуантаяқ руынан Бостан дегеннің аулы Сүйіндіктің бір айғыр үйірі қысы-

рағын апарып сойып алған екен. Соның салдарынан Сүйіндіктің дауын аяқтатпай жүреді. Жаңағы қара атты енді Сүйіндік Құнанбайға бергелі жөнелтіп жатып:

Айыбында қара аттың басы жарық,
Өзім семіз болғанмен көңілім арық.
Бостанның қорасына қонар едім,
Құнанбай қор қылмаса айғыр алып, —

деп бір ауыз өлең айтқан екен. Сол заманнан қалған мұндай сөздер оның шындық айғағы еді.

Дін жолын бекем ұстауды үлгі етем деп, Құнанбай аға-сұлтан боп тұрған күнінде Қарқаралы қаласында мешіт салдырған. Кейін, 70 жастар шамасында, әмір-билікпен тоқталып, Мекеге барады. Сонда Мекеге қазақ адамдары түсіп жүрсін деп, әсиет етіп, өз пұлына «Тақия» деген жатын үй салдырып кетеді. Бертін келе әр рудан Мекеге барушы қазақ көбейген уақытта көбі Құнанбайдың «Тақиясына» түсіп, сол жақтан Құнанбай атына қанық боп қайтады. Осының өзі де кейін Құнанбай өлген соң, оның атағын дақты етуге себеп болған.

Абай Құнанбайдың 41 жасында туған. Құнанбай көп әйелді болған. Үлкен әйелі — қыздай алған Күңке. Бұдан туған баласы Құдайберді. Екінші әйелі — Ұлжан. Ол Құнанбайдың інісі Құттымұхамбетке айттырылған қалыңдық екен. Інісі өлген соң, Құнанбай келінін алған. Бұдан туған балалары: Тәңірберді, Ыбырай (Абай), Ысқақ, Оспан; үшінші әйелі — Айғыз. Одан Халилolla, Ысмағұл деген балалары болған. «Атадан алтау, анадан төртеу» дейтін Абайдың өлеңінің мәнісі осы. Құнанбайдың төртінші әйелі — Нұрғаным. Бұдан бала болмаған.

Ұлжан мен Айғыз бір ауылда болып, Құнанбай осылармен тұрған уақытта екі шешесінің ортасындағы тел баласы Ыбырай болады. Бұл екі шешесінен кейінірек Оспан, Ысмағұл деген екі бала туған. Бірақ олардың жасы Абайдан едәуір кіші. Айғыздың үлкен баласы Халилolla болса, оқуда жүрген. Сондықтан Абай алғашқы балалық шағын екі шешесінің ортасында, жалғыз баланың халінде өткізген. Екі шешеге бірдей бала боп жүргендіктен, сол кездегі үлкендері Абайға «Телғара» деп ат қойылты. Кейін Абай ер жеткен уақытта бірталай жеңгелері ертеде қойылған атпен оны «Телғара» дейді екен.

Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертіс тұқымы болады. Ұлжанның әкесі Тұрпанмен бірге туысқан ағалары Қоңтай, Тоңтай қалжыңмен дақы шыққан, белгілі

мысқылшыл, тапқыр күлдіргілер. Бұл әдет — бертіс, шаншар руына түгел жайылған мінез. Осы Шаншардың бұрын-соңғы заманғы шейін аузынан тастамайтын атақты қуы — Тонтай. Тонтайдың барлық өмірі тұтас күлкі боп кеткен. Түгелімен бастан-аяқ жеке-жеке күлкі әңгімеден құралады. Сол әңгімелерге қарағанда, Тонтайлар — қалың қазақ ортасының үнемі көңілін көтеріп жүрген, таусылмайтын думан, ұдайы қызық күлдіргісі. Осы Тонтайдың інісі Тұрпаннан туған әйел бала — Ұлжан.

Ол сабырлы, кең мінезді кісі болған. Абай балалық шағын сөз қылғанда, өз шешесіне қатты ырза болып, Айгызға іші ренжіңкірейді екен. Ұлжан күпдестікті көп сыртқа шығарып білдірмесе де, Айгыз сол жағынан белгі бергіш болса керек. Бұнысы Абайдың бала шағында көп қатынды тұрмыстың бар зарын татып, тағы да неше алуан ауыр қиыншылықты көріп өскендігін білдіреді.

Ұлжанда тұқымының тауып айтқыш қалжыңшылдығы әбден болған. Анда-санда әлдеқалай айтып қалған сөздері қалжың болып ел есінде ұмытылмай сақталады. Кесек қалжың, әжуаға да Ұлжан көнтерлі, созымды, тапқыр болған. Қиып жайды, қысталаңды күлкі сөзге айналдыру — қазақ халқының, әсіресе шаншардың мерзімді мінезі.

Тонтай өлерінде маңайына жиылып келіп отырған қожа-молдаларға қарап: «Жазыла-жазыла қожа-молдадан да ұят болды, енді өлмесек болмас», — деп айтты деген сөз екіншісі білетін мәтел болып кеткен.

Осындай тапқыштық және біреудің мінін ащы тілмен қатты түйрегіштік нағашысы мен шене жағынап Абайға да мол келген.

Шыңға келгенде, Абайдан қалған сөздің ішінде барлық ақылдықтың шарты болатын, жалынды, жанды, өткір сезімді былай қойғанда, қалған сарынның ішінде салқын ақылмен сөйлегіштік көп пе, жоқ шанышпа тілді, сатиралы ащы мысқыл, улы күлкіге ұрғандық көп пе? Біздің ұғуымызша, соңғы түрі басымырақ сияқты.

Құнапбай жапның бәріне салқын болған қалпында өзінің балаларына да зілді болған. Сол зілін жас шағында Абай да көп көреді, басына көп кешеді. Ал Ұлжан мінезді адам болғандықтан орайы келгенде өзінің бала, бауыр, қайын сияқтыларына әзіл-қалжыңды айта береді. Әзілмен жауаптасуды Абайға бала күнінен еккен.

Абайдың ақындық жолында өзге талай жазушы, талай ақынның жолынан бөлек, өзіне ғана хас ерекше тағ-

дыры болған. Ақындығындағы сол ерекшелік Абайдың бала күнінен бастап, соңғы өлер шағына шейін өзгеше шарттардың ішінде өткен ерекше өмірінен туған. Сондықтан енді Абайдың өз өміріне келейік.

Абай, жоғарыда айтылғандай, екі шешенің тел баласы болып жүрген. Кішкене кезінде сырт мінез жағынан аңқау, панғыш және тентек бала болса керек. Бірақ сол кішкене күнінде өзге балалардан ерекше жері — үйге қонған қонақтардың әлдеқалай айтқан ертегі сияқты әңгімелерін құлай тыңдайды. Жай өмірде пысық, ширақ емес болғандықтан, ауылдағы үлкендер Құнанбайдың бұл баласынан көп дәме қылмайды.

Абай он жасқа келгенде әжесі Семей қаласына әкеліп, оқуға берген. Бұдан бұрын қырда да Абай біраз оқыған болады. Семейдегі алғашқы берген молдасы Ғабұлжаппар деген татар. Артынан бұдан шығарып, Ахмет Риза деген молдаға тапсырған. Екеуі де мешітте имамдық қылды. Және сол мешіттердің жанында медреселер ұстаған. Оқушы шәкіртінің көбі медреседе жатып оқиды. Оқу әріне ескіше, ылғи дін сабақтары. Соның көбін араб, фарсы тілдерінде оқиды. Жалпы медреселерде кейінгі заманға шейін сақталып келген салтқа қарағанда түркіше оқу, жолшыбай ғана оқылатын қосымша оқу болады.

Ұстаз халфелердің бар бейіл бергені — дін діңгегі сияқты болған арабша, одан қала берді фарсыша.

Абай осы медреседе үш жыл оқиды. Өзі тұстас үлкенкіші балалардың барлығынан сонауғрлым зейінді, ұғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түрікшеге аударып берген сөздерін кітапқа қарамай жатқа айтып шыға алатындай зерек болады. Сонымен, дәріс үстінде оқылатын сабақтарды ұғып білу Абайға өзге балалардан анауғрлым оңай тиген. Көп уақытын да алмаған. Сондықтан барлық артылған уақытты Абай өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, көп ізденуге салынады. Өз бетімен оқитыны — шығыс ақындары. Одан соң — араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қисса сияқты әдебиет мұралары.

Бұларды Абай бала кезіндегі құлай бергіш мінезі бойынша барын салып, көп оқыған. Оқуға кірген соң-ақ тез есейіп, ілім қуған кісінің қалпына оңай түсіп кеткен. Оқыған кітаптың көбіне сынмен қарай білетін, сезімді оқушы бола бастаған. Өзінің әбден сүйіп, таңдап оқыған

ірі ақындары болады. Солардың әр сөздерін оқып шығып, талай газелдерін ұзыннан-ұзақ жаттап жүреді.

Сол бала күнінде жаттаған кей өлеңдері ұлғайып, кәрілікке жеткен уақытына шейін есінен шықпаған, ұмытылмаған.

Осы сияқты белгілерге қарағанда, Абайдың медреседегі оқуы көбінесе «Бидан», «Мұхтасар» сияқты дін кітаптары болмай, әдебиет мұралары болу керек. Ерте күннен әңгімелі, өлең сөздерге ерекше ынтық болып, қатты құмартқап талапты жас шәкірт ақындық өнерін қадірлейтін мінезді сол балалық шағынан ала шыққап.

Медресенің тынысы ауыр, тар ғаламында, қысаң тәрбиесінде жүрген шәкірттің шын сүйетін жандары — Низами, Сағди, Хожа Хафиз, Навои, Фзули сияқты қазіргі шығыстық совет елдеріміздің ескі классик ақындары болған.

Медреседе оқып жүрген кездерінде жаздыгүні елге қайтқанда, қаладан ала келетін кітаптары — тағы сол ақындар еңбектері. Үй ішіне оқып беріп отыратыны да солар болған.

Екінші оқу тәртібі шынымен «инемен құдық қазғандай» өнімсіз білім болғанда, Абайдың үш-ақ жыл оқуы сырт көзге аз оқу болса да, өзіне көп жаңалық беріп, көп дүниенің шетін ашқан сияқты. Алдымен ақындарды көп оқу себепті Абай араб, фарсы тілдеріне төселе түседі. Оқуға қиып араб тілін жете білмесе де, фарсышаны жақсы түсінетін болады. Мұның белгісі сол заманнан қалған бірен-саран өлеңдерінен білінеді.

Кітап жүзінен алған тәрбие мен жазба үлгілері бойынша ол уақыттағы өлеңге жарайтын тіл жалғыз араб, фарсы тілі деп біліп, Абай да алғашқы өлеңдерін араб, фарсы сөздерін қоспалап айтады. Балалық шағындағы өлең жазамын деген талабын:

Фзули, Шамси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдоуси.
Хожа Хафиз — бу һәммәси,
Медет бер я шағири фәрияд! —

деп өзі қадірлеген ескі ақындарының аруағын шақырады.

Осы аталған аттардың өзіне қарағанда, Шығыстағы көпке белгілі болған ірі ақындардың талайымен Абайдың ерте күнде тапысып алғаны даусыз. Және өзінің сол күнті сыншыл ой шамасымен осыларды ғана таңдағаны да сүй-

сінерлік іс. Медреселерде тек софьылық мистикаға баулитын Яссауи, Бақырғани, софы Аллаяр сияқтыларды өзіне үлгі етпей, олардан сау болғаны — мақтарлық сипат.

Абай оқуды тастап, елдің жас бозбаласы, жас жігіті болып жүрген кезінде де жаңағы алғашқы ақындардан алған үлгі-әсерден түгел айықпай, көкейінде көп сақтап еді. Сол кезде ұнатқан әйеліне өлең жазса, әлгі ретпен кітапшалап жазады.

Әлиф дөк ай йүзіңе гьибрат еттім,
Би-бала-й дертіңе нисбат еттім. —

деп, «әліп», «бимен» жазған өлеңі, одаң соң «йүзи — рәушан, көзі — гәуһар, лағилдек бет үші әхмәр...» деген өлеңдері жас шағында хиялына қатты әсер етіп, тіл кестесі де өздерінің үлгісіне тартып алған, жоғары ақындар әсерінен туады.

Ақынның жас күнінен бізге жеткен өлеңдері көп емес. Сан шығармалары ұмытылып, жоғалған болу керек. Абайдың нағыз өнімді өлең жаза бастаған кезі жігіттік шағы өткен соң басталады. Ол кездегі Абай арабшыламақ, фарсышыламақты теріс нәрсе деп түсінген.

Медреседе үшінші жыл оқып жүрген уақытта Абай жалғыз мұсылманша оқумен тоқтамай, Семей қаласындағы «Приходская школаға» түсіп, орысша да оқи бастаған. Бірақ мұндағы оқу ұзақ болмайды. Бас-аяғы үш-ақ аймен орысша оқуы бітеді. Мұсылманша оқуы да доғарылады. Жасы 13-ке толғанда, ерте есейіп, ақыл сезімі ашыла бастаған өткір зейінді, ерекше талапты жас шәкіртке аз да болса оқу, тәрбие беретін мектептің есігі жабылады.

Осындай дүние есігін енді ғана ашқалы, жаңа ғана саңлау көріп келе жатқан уақытта, Абай аздаған біліммен үлкен кісінің өміріне кіріседі. Әкесі ел билеу жұмысында оны өзіне серік қылмақ болып, жаңа міндетке арнап, сол жолға баули бастайды. Бала болса да, сол кезде Абай әкесі дәме қыларлық белгілерді көрсете бастаған сияқты. Барлық балаларына қатал, қатты болған Құнанбай Абайдың өзгелерден артық екенін ертеден сезген.

Баласын оқыта түспей, қайырып алған себебі, жоғарыда Құнанбай өмірі айтқан сөздерді еске алсақ, одай ұғылады. Құнанбай өзі тұстас ру басылардың қақ жартысын өзіне қарсы тұратын жау қып алады. Қатал мінез, қатты зорлық, үстемдік мінездерімен, істерімен жау етеді. Көп өмірін сол жаулықтың жолында алыс-жұлыспен өткізеді. Қарсысына шыққан ру басыларды үлкен тартыс-

тың аяғында жеңін алса да, сондағы ішке байланған мұз олардың көбінің есінен кетпеген. Құнанбайдың өз істері, өз мінездері бір болса, екінші жағынан, сыртқа да, ішке де әмірі жүріп жуандап алған Құнанбайдың маңдайында да талай зорлықшыл, озбыр, сотқар туысқандары болады.

Бұлар Құнанбайдың ұлықтығына мас болып, «пәлен ауылдың жігіті, түгел жуанның туысқаны» деген атпен шамасы келгенше еміп-еркін пайдаланған. Көп елді мазақтап, қорлап, орыссыз зорлық, қисынсыз жуандық істей берудің үстіне, тіпті Құнанбайдың дос болып жүрген ру басшыларын да қажытып алған. Сол Құнанбай қарсысын да жүрген адамдар оның өзі ғана емес, жаңағыдай жақыны, өрен-жараны дегеннің барлығына да жауығып, жирене қарайтын болған. Тартыс ретіндегі өшпендік жөнімен Құнанбайдың жас баласын да өздерінің ертең алысатын жауы есепті біледі. Оны да дұшпан санайды. Осының бір мысалын Абай өзі де айтады екен.

Бір күні жас бала өзең жағасында ойнап жүргенде, анадай жерде келе жатқан Байсал, Бөжей, Түсіпті көреді. Олар бұның әкесімен араз. Бірақ Абай жаңағы үлкендердің алдарынан қолденең шығады да, қол қусырып тұрып сәлем береді. Бөжей сәлемін алғанда Байсал жақтырмай: «Антұрғанның баласының сәлемін алып неғыла-сың», — депті. Бөжей тоқтап, баладан: «Бізді көрсең, сәлем бер деген әкеңнің үйретіндісі ме, жоқ сәлемді өздігіңнен бердің бе?» — дейді. Абай: «Үйретінді емес, әдейі сәлем берейін, батаңызды алайын дедім», — дейді. Байсал сонда тағы да: «Жетпегірдің баласына тағы не бата беруші ек», — деп жүре бермек болады. Бөжейдің батасында: «Әкесінің мінезін бермесін» дегені Абайдың есінде қалыпты.

Осы 13 жастағы Абай әкесі берген бетпен ел сөзіне кіріседі. Әрине, жас бала алғашқы аяқ басқан жерден келелі кеңеске кіріп кеткен жоқ. Ел жұмысын шет жағалап, еппен бастауы керек. Сондықтан ең алғашқы жылдарында әкесінің «барып келінде» жүреді. Кейде қасына кісі қосып беріп, кейде жалғыз өзіне сөз тапсырып, ұсақ істер туралы келісім жасауға да ерік береді.

Абай жасына жетпей ұлғая бастайды. Балалық белгісін ерте жоғалтып, сөйлесін жүрген үлкендеріне бала көрінбеу жағын көп ойлайды. Әкесінің билігі, өмір талқысы және араласып жүрген үлкендері болсын, барлығы да Абайды оқудан алыстатып әкетумен тоқтамай, табиғи балалық қалпынан да жырып әкеткен.

Жас кезінен-ақ Абай өмірі әлденеше қиқы-жықы ширыға түскен. Ішкі балалық дүниесін оңды-солды соққыға алатын, теріс қалыпқа кетпейтін, ерекше халдерге ұшыраған.

Өзінің де қуаты мен ой қуатына лайық келмейтін салмағы зор міндеттер басына түскен соң, Абай жаратылыстағы зеректік, талаптылық өнерін еріксіз осы жолға салған.

Сонымен, балалықтан асып бозбалалық, жігіттік шағына жеткен уақытта қазақтың ескі сөзі, ескі жол-жобасы, мәтел, тақпақ, ескі биліктеріне елдің маңдай кісілерімен қатар түскендей білім жияды. Ескі ақындар, шешендер, батырлар болсын, барлығының жайындағы әңгімелер Абайға енді таныс дүние болады. Абай халық қазынасына жанасады. Халықтың қоғамдық тірлігіндегі қайшылықтарды, ауыр шындықтарды да содан ұғатын болады. Абызшы, мұңдыларды, зорлық, қорлық көргендерді көп тыңдап, солардан үлкен сырлар ұғады. Құнанбай үстемдігіне қарсы әділдік ойды ойлауды да сол халықтан үйрене бастайды. Құнанбайға көмекші Абай болмай, өзі үшін көп нәр алып өсіп келе жатқан жас болады.

Қаладағы оқудан шығыс ақындарын сүйөді, ақындықты сүйөді ала келген Абайға ендігі зор тәрбиеші, ұстаз қазақтың қалың бұқара халқы бола бастайды. Ел даналығын танып, соны ерте қамту жас талапкерге жаңа зор мектеп тәрізденеді. Бұл жөніндегі азық білімді ол әкесінен алмайды, халықтан шыққан шешен, ділмәр ақыннан, ескі әңгімешіден, көпшіліктен алады. Ең алғашқы өлең жайып баяндаған жырында Абай Шортаңбайды, Дулатты, Бұхар жырауды ауызға алса, солардың сөзін бала күнінен естіп, танып, жаттап өскенін сезуге болады. Әрине, осындай ақылдық мұраларымен қатар, мысал, мақал, аңыз, дастан, айтыс сияқты сап қазынасы әжеден, анадан, қонақ, жолаушылардан көп есітеді. Ол әңгімелердің, жырлардың көбіндегі ел зары, ел сыны, жуан әкімдер зорлығы, қыздың мұңы сияқтыны да көп естіп өседі. Осындай мұраларды сүю Абайды қатал, суық билер ортасында қалдырмай, халық мұрасына жақын етіп жүреді. Билер, әміршілер ортасын ел көзімен көріп, қияпаттарын таып, қатты сынап, жиреніп өсуге бейімделе жүреді.

Бір айтқанды ұғып алу, ұққапын ұмытпау, ел сөзінде соларды керекке жаратып, әңгіме арасына кірістіріп отыру — шешендерге көп жайылған салт еді. Абайға да сол парыз сияқты болған. Жас жігіт білген өнерін орнымен

керегіне жаратып, келістіріп, көркейтіп сөйлейтін болады. Ел көзіне шешен боп көріне бастайды. Басында балалығының арқасында сөзге қорғана кіріскен Абай, аз жылдың ішінде үлкен табыс тапқандай болып, адымын ұлғайта береді. Бірнеше рет жол көріп, көзі қанған соң «шөлен жақсы, түген жақсы» дегендерінің айламенен, қанауменен қиянат болмаса, өзге жалпы білімге, ақыл-шаруаға адамгершілікке татымсыз екенін сезеді. Ол кісілерден өзін кем санамауына тағы бір себеп — Абайдың оқуы барлығы. Ел кісілерінің көпшілігі Құнанбай сияқты оқымаған адамдар болған уақытта Абай олардың қасында өзін өзгереді көрген. Надаң кісілердің ортасына келіп өлпешекпенде, бұның оқуы дардай саналған.

Бұған халық ескілігі, тіл өнерінің мол байлығы қосылған соң, Абай өз заманының ішінде өз қайратына сенген өршілдікпен құлаштайды.

Ол үлкен-кішінің ұтымды, шешен жауап айтқанын тәуір бағалап, дау, талас, тартыс, егесте өзі де сондайды айтып қалуды машық етеді. Бұны ылғи жәй сөз түрінде айтпай, кейде өлеңмен де айтып жіберетін болады. Осы күнге шейін бізде Абайдың сөз байлығын тексерген еңбек жоқ. Бірақ қазақшасын оқыған адамның барлығына Абай тілінің аса бір мол, бай тіл екенін таңу қиын. Сол байлық — Абайда бала, жігіт күнінен құралып өсіп келген байлық. Және шешендіктің өзі де тапқырлық пен кестелі сөзден, келісімді, ұтымды ойлардан құрылған ақындықтың бір ағайыны. Абай ақындығы оның жас кезінен көп мұралар қалдырмаса, «Ол кезде Абай ақын емес еді» деу қате болады. Абай — сол уақытта да ақын. Ақындығын және мол қолданған, күнде сынға салып, өз өнерін күнде безеп отырған ақын. Онысы және өмір құрылысына күнбе-күн, қолма-қол ұштасып отырған ақындық. Бір жағынан, жүйрік, шешен, әсем, ұшқыр сөздің ақындығы. Көбінесе қара сөзбен айтылған тапқырлық, алғырлық. Өлеңді, суырып салма айтысты Абай ойында да, шында да көп қолданып жүрген. Бірақ сонда да ол шақта өзін «ақынмын» деп санамаған. Өлеңді де ойып, қалжың, мысал түрінде көбірек айтып тастап жүрген. Әсіресе жігіттікке жеткен шағында қыз-келіншекке арналған сәлем хат, қалжыңды көбінесе өлеңмен айта беретін болған. Бірақ ол кездегі өлеңінің көбін өзі де ескермей, өзге де көп елемей, барлығы ұмытылып қалған. Есте қалғанының бізде жиналғаны: «Әліп-бимен жазылған тілек-хат». Сонан соң «Тайға міндік», «Сап, сап көңілім» деген өлеңдер.

«Сап, сап көңілім» — Сүйіндік қызы Тоғжанға айтылған. Бозбалалық шағында Абайдың қатты ынтық болғаны — осы Тоғжан.

Жігіттік шағында көп жастың салтын қолдапшы, кейде ақындық өнерін ашық шығара жүрген Абай ел келесіне ат салысып, шешендік пен алғыр, жүйрік билікке де ұста болады.

Сонымен, ақыл-ойға, білгіш-сезгіштікке келгенде ерте ер жеткен жас жігіт сол уақытта-ақ өз ортасынан нығы асып, оза бастағанын сезгендей болады. Озу — ойы толыш өсуінен білінеді. Өсуі заманын сынаудан, заманының өміршісі мықтыларын, жуандарын, әкесі бастаған үстем тапты сынаудан білінеді. Мәдениет, өнер-білімге кенжелеп, артта қалған ел-жұрт бар. Қыс жұты, жаз індетімен аралас ел шаруасының құтын шайқап, барымта жасап, бақталастан туған әлек, лаң әкелін, соны қалың ел ортасына пәле ғып тастап, сол арқылы момын еңбекші, есесіз көпті жеп жүрген, қанап, тонап, сорлатып жүрген атқамінер шонжар бар. Өздері надап, өздері ел тағдыры, халық қамы дегенді ойламайтын дүлей, қараңғы топ. Олар бастаған ел көшінің барар беті қараңғы, екіталай тығырық. Ендігі тірлікті жаңғыртып, өзгертетін заман керек, сол заманға қарай халық мұңын өз мұңы етіп алып, адал азаматтық жолымен бастайтын қайраткер керек.

Міне, Абай өскенде, ортасынан асқанда осы сияқты тарихтық, қоғамдық қайшылықтарды терең аңғарып, танып барып өседі. Әке мен сол әкелердей бар жуандардан торығың, бөлек жол іздеу қажет деп өседі. Әуелде барлық ақыл-ойың мынау ортаны мінеп, шенеп, нәрсіздік, құнсыздығын ашуга жұмсайды.

Жалпы, ақылмен болжайтып ой-пікірге келгенде, олардың айтып тоқтаған жерінің ар жағынан жаңа өріс, тың жол табамын деп талпынады.

Олардың «таптым, білдім, шештім» дегеніне сынмен қарап, «жеттім» дегенін қапағат қылмай, өз ойың асырып түсіруге тырысады. Осы әдет Абайдың жігіттік шағындағы көптеп бөлек ерекше мінезі бола бастайды. Бұпың дұрыстығың дәлелдеу үшін ел есінде қалған екі-үш мысалды айтайық.

Абай ол күндегі «жақсы» дегенде ескі бектік, паңдық қара күш болмаса, пағыз адамгершілік, шын талант қасиет аз екенін әшкерелей бастайды. Және әсіресе, бұлардан елдің күйзелуі күшті екенін, халықтың сыппы, жырышылары айтқан сөздерден әбден танып біледі. Ел мұңынан,

жұрт жадаулығынан соны таниды. Өз әкесі бір алуан озбыр күш иесі болса, соның қарсысындағы жуандар да ешбір жағынан абзал әулие емес екенін біледі. Зорлық, пара, пәлеқорлық оларда да бықып жатады. Жалғыз-ақ Абайдың балаға шағында әкесі өзін бұған танытқанда «сол елдің телісі, тентегімен алысамын» деп өз жағын дұрыс қып сипаттайтын еді. Енді Абай бертін кеп танығанда ең әуелі өз әкесі мен оның достарын алдымен сынайды. Оларды өздерінің «күштіміз» деген жағынан жүйрік, шешендік, озғындық жағынан жеңіп, топамақ боп соқтығады.

Әкесі бастаған шешеннің қайсысы болса да әңгіме ішінде бір сөзбен мүдіртіп кетуге тырысады. Балалық шағынан жаңа өтер-өтпесте, әкесінің жұмсауымен барып сөйлескендердің барлығына да Абай осы мінезді істей бастаған.

Құнанбайдың көкше ішіндегі тұрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол көп елдің сынынша шешен, жүйрік адам. Сол Қаратай бір күні Абай бастаған жас жігіттердің үстіне келіп, бұлардың заманын жамандап, өз заманын мақтай бастайды. Абай бұл сөздерге көп дау айта келіп, ақырында: «Сіздің заманыңызда көрші елдер арасында бір қол кісі болып жиналып, түп қатып жүрмесе, жалғыз-жарым кісі қатынаса алмаушы еді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көп болғандықтан, «әне алып кетті, міне алып кетті!» деп, кемпір-шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді. Сол заман да жақсы ма?» дегенде, Қаратай дау айта келіп: «Менің заманым пайғамбар заманына жақын», — депті. Бұған қарсы Абай: «Алатаудың басы күнге жақып, бірақ басында мәңгілік қар жатады. Сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Жақсылыққа алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда болса да жетеді. Сіз пайғамбарға әкесінен жақын емесіз, ол көпір болған», — депті.

Осы қағысудың тұсында, әке заманы мен бала заманының айырмасы ғана айтылып отырған жоқ. Екі буынның біріне-бірі қайшы, қарсы көзқарастары тапылады. Ел мен елді шабыстырған бұрыпғы пәле басы «басшы» болыстарды сынаған, жақтырмаған сарын бар. Қалың ел мұңына, ел тілегіне өзі жақын болуға талпынып «сол ел тілегіне бейім болсаң жақсысың, болмаса өзің де жақсы емессің, өзің билеп қалыптаған заманың да жақсы емес» деген саналы жастың, жаңа адамның аңғары сезіледі. Осылайша бірін сынаудан бастап, өз уақытындағы, өзінің

ар жағындағы «үлкен», «жүйрік» дегеннің әрқайсысына да Абай ұрынып қалып отырады. Бәрінің де шама-шарқын сынап отырады.

Жаңағы сияқты біраз сөзбен Шорманың Мұсасымен де жанасып-ты. Мұса Құнанбай құрбылас, өзі жуан-шон-жардың бірі. «Шешен», «жүйрік» дегенде атағы болған. Бір жыл Семейде Мұса Құнанбаймен бір мәжілісте отырғанда, тегі (Құнанбайдың сұрауымен болса керек) үйдегі балаларының атын атап, Садуақас деген баласы барлығын айтады. Сонда Абай: «Бір адамға екі бірдей адамның атын қояды екен, ол Сағид бин Уақас әкелі-балалы екі кісінің аты емес пе?» — депті.

Мұса Абайдың осы тілін еске алып қалса керек. Екінші бір жерде, бірталай кісінің мәжілісінде Абай кіршіме* ішіп отырғанда, Мұса үстіне келіпті. Отырған жұртпен бірге Абай Мұсаны мәжіліске кіруге шақырғанда, ол: «Жоқ, бұл нәрсенің аты кіршіме, тегі ноғайдың «кіршіме» деген сөзінен болса керек. Сондықтан мен кіріспегенімді мақұл көрем», — депті.

Бұл сөзге Абай: «Менің ойымша, ең әуелі бұл сөз ноғайдың тілі емес, фарсының «гаршама» — «шамаңа қарай» деген сөзінен болуға қысынады. Екінші — әрбір нәрсенің «ісіміне» қарай «жисмін»* ала ма, жисміне қарай ісмін алмай ма? «Алма» деген жемістің аты, сол атына қарап алмайсыз ба?» — депті.

Осы сияқты жұрттың «тапқыр» деген кісілерінің құр атағына жығылмайтын, бойсұнбайтын ізденгіш, өр мінезін Абай оқта-текте өз әкесіне де білдіріп жүрген. Бұл туралы мына бір әңгімені айта кетейік.

Ел ортасының үлкен бір жиынында Құнанбай көп ортасында сойлеп отырған уақытта, Абай әлденеше оқталып, бір нәрсе айтқысы келіп, киліге берінті. Сонда Құнанбай «тек отыр!» деп тоқтатып тастайды. Артынан ел арылып, жиыннан қайтып келе жатқанда, әкесі Абайды шақырып алып, көп алдында көлденеңдегені үшін наразылық айтады. Таласқан кінәсіп Абай мойнына алады. Содан кейін Құнанбай: «Кезі келген жерде айтпақ болып жүрген сөзім бар еді, соны айтайын: ең әуелі — сен жұрттың бәріне күліп сөйлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісіге қалірің болмайды.

* «Кіршіме» деген сөздің тегі орыстың «корчма» дегенінен шыққан. Ескі орыс тілінде ішкілік орны, кабак деген мағынада.

* Жисмін — заты деген сөз.

Екінші — көрінгенмен жақын боласың, кісі таңымайтын, желбегей жүрген кісінің басына ел үйірілмейді. Ел алатын қылық ол емес. Үшінші мінің — орысшылсың», — депті.

Осыған Абай: «Қолында құралы бар бірен-саранға ғана тиетін шыңыраудағы судан да қойшы-қолаңшы, жалшы-жақыбайдың бәріне бірдей пайдасы тиетін жайдақ су артық деп білемін. Екінші сөзге — қазақ ескі бір заманда қой сияқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы «айт!» десе өргізіп, «шәйт!» десе жусататын заман еді. Оған бері келе ел түйе сияқты болды. Бір шетіне тас тастап «шөк!» деп дыбыстаған уақытында аңырып тұрып барып, бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы тәрізді болды. Мұпы ақ қар, көк мұзда қар төсеніп, мұз жастанып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады. Еңбек сіңірген адам ғана пә боп, басшы бола алады. Орысшылсың дегенге — оның қолында зор қуат, өнер, білімі бар. Егер сол өнер-білімді үйренуден қашсақ, ол — надандық болар, жақсылық болмас. Мен өнер-білім үшін орысшылмын», — депті.

Әкесімен осы айтысқан сөзі Абайдың бұрынғы жуандардан біржолата бөлекше зор програмын көрсетеді. Алдымен әкесінен өзгеше болмақ. Бұдан халық мұнып ойлаған, халыққа адал еңбек етіп, ел көпшілігімен қабыса табысам деген тілек танылады. Осы сөздің артынан ол өзі тұстас ру басының жаңағы әкелерге ұқсаған мінез-әрекеттерімен алысуға бекінеді. Ең алдымен, әкеңіз ырқынап шығады. Өзі туралы «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын» деп есептейді. Бұл жөнде ол бұрын осындай ниетпен шыққан басшыны көрген жоқ еді. Өзі тұстастың бәрі де ескіше жуан болатын. Сол ортадан Абай үнемі етекбастыны, қара күшті, қарсылықты көрумен күн кешеді. Бірақ олардың көрісіне де, жасына да бойсұнбайды, ірге бермейді.

Бас-басына би болған өңкей қиқым.
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын.

Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң мінсе

қырқың? —

деп, кейін айтатын ызалы, сыпшы өлеңдерінің түп-тамыры, осы жаңағы айтылған жайда жатады. Сондайды ойлап, ол ортаны менсінбей, алысумен кетеді. Кейде падапдықтарын мазақ етеді.

Жаңағы сияқты мінездің белгісін қаракесек Алшынбайға да көрсетіпті. Абай Алшынбай аулының күйеуі болады. Алғашқы алған әйелі Ділде — сол Алшынбайдың немере қызы. Ділдені алғаннан кейін Абай Алшынбайға сәлем бере, амандаса барады. Қайтарда қайыны әдет бойынша «қалаған, сұрағаны бар ма?» деседі.

Сонда Абай шұбар айғырдың үйірі деген бір қысырақты алғысы келгенін айтады. Мұны Алшынбай бере алмай, «батамды алсын!» — дейді.

Абай: «Ондай батасып сатқан шал өзімде де бар» деп, Алшынбайға бармай кетіпті. Өз тұсындағы ру басыларымен кездескенде жас Абайдың қолданатын мінезі осы сияқты: көпшілігін менсінбейді, місе қылмайды.

Абай өз талабын алға қойып шыққан кезде жалғыз тобықты ішіне ғана емес, бүкіл қазақ даласының барлығында штатпартия таластарынан туатын алыс-жұлыс өте көп еді. Оның түбі патшалық саясатының ру басылары ортасына әдейілеп егіп тұратын әрекетінен туады. Негұрлым тартыс күшті болса, соғұрлым даланың ісі ру басылар арқылы қалаға көп сарқады. Әмір иесі болам дегендер дала мен қалада бірдей алысады.

Патша өкіметінің қырдағы өкіл-ұлықтары бұрын ағасұлтап, беріде болыс, би, елубасы, старшып деген ортаның өзі де өзгеше нәрсіз, шірік орта болатын. Абайдың бертінде жазған: «Болыс болдым, мінеки», «Болды да партия», «Бөтен елде бар болса», «Қалың елім, қазағым» деген сияқты көптен-көп өлеңдеріне көз салып, ойлап қарасақ, сол ортаның жиренішті, құнарсыз сурет, мінездерін, әдет машықтарын анық танытады. Патшалықтың парақор ұлық, жандарал, ояз пачальниктеріне, адвокат, чиновник, тілмәштарына табынған жаңағы ятқамінерлер қоғамдық тілекті лайлаған, неше алуан мін мен дертке толы еді. Бұл күй, бұл қалып бір ғана Абай көріп жүрген тобықты ішінде ғана емес, қазақ сахарасының барлығын басқан тұманды түнектей, қалың дерт болды. Ол патшаның отаршылық саясатынан туған күй болатын. Патшалықтың ел ішіндегі өкілі, әкімі, сүйеніші — бай, жуаннан шыққан болыс, би, елубасылар. Ол үшін рушылдықты, ескі тәртіпті сақтап, сол арқылы өз үстемдігін жүргізу қажет. Қазақ сияқты Россиядағы көп бұратана елді билеуде патшалық өкіметінің өзі де жаңағы рушылдық, ескішілдік қалыпты нық сақтап отырды. Бұл елдерде өмір оркендесін, мәдениет дамысын деген ой онда мүлде болған жоқ. Қайта жаңағы ескіліктің кертартпа құрылысын өз

керегіне пайдалана жүріп, соны мызғытпай сақтап отырды. Сондықтан да болыстық, старшындық, билік үшін ел жуандары қырқысса, соны патшалық ұлықтары әдейі қоздыра түсетін. Бұл тек саясаттық қана тәсіл емес, сол күндегі Россия буржуазиясының пайдасы үшін де керек.

Ленин XIX ғасырдың соңғы 25 жылдың ішінде Россия буржуазиясы Россияның шығыстағы отарларына неліктен ынтығып, ұмтылып жүрген себебін айта кеп, «ол жақта сауданың «талау табысы» әлде де бірнеше жүз процент пайда кіргізуші еді» дейлі.

Осындай неше алуан қанау, талау ауыртпалық боп орнағанда, қалың момын еңбек елінің басына орнайтын болыс сайлауының лаңынан басқа патшалықтың алым-салығы, парақор жеміт-болыс, бидің «қарашығының» барлығы және де байға мол түспей, «түңдік» басы деп жоқ-жітікке, жарлы-жақыбайға түсетін.

Жалаңқая жат мінез жау алады,
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп...

Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп...

Абайдың бұл сөздері сол жаңағы халықты жан-жақтап, жұттай тонап жатқан обырлар мінезінен туған. Кертартпа ескі патриархал-рушылдық қалдықтарының барлығы» қанау мен деспотизмге (шексіз әмір зорлығына) ерекше кең, еркін жағдай жасайды», — деп Энгельс айтқан сөз сол күндегі қазақ тіршілігіндегі шындыққа өте дәл еді. Ру басылар, болыс, билер, бір жағынан, патшалықтың заңындағы өздеріне пайдалы жақтарын, өз үстемдігін күшейту, нығайту үшін берік ұстанды. Сол арқылы мал, сома, байлықты ғана емес, басқа да көп жем айыратын. Жақсы қыстау, ен жайлау, мол су сияқтыларды өз басына, өз атасына қаратып, талай момын көпшіліктің жерін алып, жермен бірге күнкөргішін, еркін алып жүретін қу, пысық, сұм-сұрқия, жуан феодалдар көп еді.

Амадан қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қармап, —

деген сөздер осындай содыр-сойқандардың істерінен туатын.

Бұл халдер бар қазақ жерінде болғанда, сол кездегі Россияда қара шаруаны феодалдық-крепостнойлық қалдықтары бойынша қанаудан және капитализмнің өсу салдарынан туған. Қазақстанды капиталистік қатынасқа тар-

ту салдарынан да пайда болатын. Осы уақытта сахарада натуралдық шаруаның іргесі әлсіреп келе жатты. Соның бәрі көп қазақ қауымында қоғамдық жіктердің неше алуан қайшылықтарымен айқындай шыға бастауына себеп болды. Енді патшалықтан, Россиядан шыққан қанаушы мен қазақ ішіндегі бай-болыстан шыққан қанаушының бәрі бір топ екенін айыратын мезгіл туа бастады. Мұнымен қатар орыс халқының ішіндегі қаналған қалың бұқара мен қазақ ішіндегі еңбек елінің тарихи тағдыры бір екенін ұғатын, таптың заман да тақап қалып еді. Соны алдымен өздері аңғарып, халықтарға аңғартатын әр елден шыққан халық қамқоры болған халықшыл-демократтық, азат ойдың қайраткерлері туды.

Міне, Абайды әкелер жолынан, ел жуанының бар мінезі, ісінен жирентіп, оларға қарсы алысушы, әшкерелеуші етіп шығаратын тарихи терең себеп осында болатын. Абайдың алдындағы Шоқанды, Алтынсаринді халық үшін жаңа, тың жол іздеуге беттеткен тарихи себептер де осы еді. Кейін Абайды да алысқа құлаш сермететін тарихи қоғамдық басшы ойлар осыдан туған. Бірақ жас Абай әуелі осы ойларын туғызып, осы қорытындыларын жасататын қайшылық, ерсіліктерді көрумен, солармен алысумен жүрді. Алысқанда ел сорына себеп боп жүрген болыс, би, партия бастығы қумен, сұммен алысты. Олар болса, патшаныл тәртібінің бар жағдайын неше алуан сұмдық, азғындық түрінде пайдаланумен жүрді... Көбінше елді бір алдап, арбап, ұлықтың да олақтығы болса, оны да зор айлалы аярлықпен пайдаланды. Әсіресе патша ұлықтарымен жемтікес болғанда, олардың қазақ ішіндегі ерекшелік, қиын шытырман жағдайларды жете білмейтіндігімен пайдаланатын.

Патшалық заңоны, сот, әкімшілік орындары қазақ ішінде, атқамінер ортасының айла-тәсіл, салт-індетінен түк білмейтін. Қазақ әкімдері мойындарына құрық түсірмейтін қашаған сияқты боп, олақ кеңселерді олай да, бұлай да алдайтын. Сондағы атқамінерлер машық болған бір мінез — өтірік арыз болатын. Өпшескен адамынаң, ең алдымен, ауылда, қара күшпен, қолмен есе алуға тырысқан, ол болмаса, жауын мықтап жоймақ болса, ұлыққа шабады. Онда «кісі өлтірді», «ауыл шапты», «жер өртеді», «патшаны жамандады» деген сияқты неше алуан жалалар ойлап табу, сол үшін сот алдында жан беру, өтірік куәлар салу — жиі кездесетін іс болған. Немесе, бір жағынан, жанағыдай арыз беріп, жала жауып қойып, ар-

тыпан қыр жөнімен табысып, татуласып алып сол жауын қайта барып сот алдында жаңадан қиялап өздерін ақтау, бұрынғы жаласын қайтып алу сияқты әдеттер де толып жатады. Өздері парақор, қолдарына ұры ұстағыш, өтірікке мор басқыш, приговор бергіш би, старшын, елубасылар көбейді. Ұлықпенен жемтіктес болып, парамен ақты қара, қараны ақ дегізе алатын айлакер де молайды. Сөйтiп, ол күндердiң арыз-тартыстарын тексергенде кiм кiнәлi, кiм ақтап күйген екенiн айыру тiптi қиын болатын. Көбiнесе кiнәлi жаза шекпей, кiнәсiздер күйетiн халдер де аса көп болған. Әсiресе ел жуандарының тартысы момын елге, көпшiлiкке сор болушы едi. Ел жуандарының пәлесi олардың өзi емес, ел шығынымен, ел бейнетiмен аяқталатын. Абай ел iсiне араласқанда, өз әкесi мен әке достарының бұның басына қалдырған ауыртпалығы зәрдей болды. Бiрақ сол зәрдi iше жүре, әдiлетсiздiктi, қиянатты таныды. Жуандар, Құнанбайлар ортасы ел қамы емес, ел сорына бiткен озбыр қиянатшылар ортасы екенiн Абай таныды. Соны жоғарыда әкесiмен айтысқан жерде анық бiлдiредi.

Ендi сол органың залалды мiнездерiмен алысып, елiне тым құрыса сонысымен пайдалы азамат болғысы келедi. Бiрақ бұның ол жолына ел жуаны жау. Олар Абайдың өзiн де бұрынғы өтiрiк пәле-жала жабумен жарға жықпақ болады. Солардан бас қорғау ретiнде және, бiр жағынан; жаманын жазалаймын, жөнге саламын деген талаппен Абай алысады.

Осындайдан туатын талас-тартыс, жаулықтың екiншi бiр саласы уез, жандаралдың кеңсесiне қарай ағылған көп шағым түрiнде болатын.

Ел iшiнде Абай өз бетiмен жүре бастаған соң, аз уақытта-ақ талас-тартыстың кiндiгi қалаға қарай ауысады.

Сонымен, 28 жасқа келгенде Абайдың үстiнен берiлген партия басы жалақорлардың өтiрiк арызы, көп шағымы Семейдiң кеңселерiне түсе бередi. Абай бұған орай ешкiмдi де шақпайды. Бiрақ арыздар бойынша мұны жалаламақ болған ұлық 1877—1878 жылдың қысында оны қалаға шақыртады.

Осы жолда Абай 12 үлкен iспен тергелiп, Семей қаласынан 3—4 айға шейiн шыға алмай жатады. Бiрақ жұмыс саны көп болып, тергеуден-тергеу болса да Абай бiрде-бiрiне жығылмай, ағарып, аман шығады. Соңғы жылдарда Семейдiң архивiмен табылған бiр iс Абайдың өмiрiнде бiр-ақ жол, үш жыл бойында Қоңыр Көкшеге болыс бол-

ғап кезіп танытады. Сонда Абайға қарсы өтірік шағым, жалған жала жапқан Үзікбай Бөрібаевтың арыздары Абайды да көп тергеуге ұшыратады. Ол істі Семейдің оязы, ояздық соты, тіпті Семей губернаторы да қолға алады. Бірақ ұзақ тексеру соңында чиновниктер аппаратының өзі де Абайдың жазықсыз, адал, халыққа пайдалы адам екенін ықтиярсыз таниды. Сонда Үзікбай атынан Абайды текке жалалап жүргендер елдің жуап содыр феодалдары, бұзық атқамінерлері болып шығады. Абайды 1878 жылдарда тергеуге ұшыратып жүрген көп шағымдардың ең бір үлкені осылай боп шығады.

Сол тергеулердің тұсында Абай ұлық атаулының талайың көріп, барлығымен де әлденеше халде кездескен болады.

Ұлық алдында жұмысты болу, бір ғана ұлықтың өзі емес, сол кездің көп-көп адвокат, тілмаш сияқтыларын да кездестіру керек. Соның барлығымен араласу көп нәрсеге көзін қандырып, Абайға заң-закон дегендерді білдіру керек. Орыс тілін, әдебиетін бұрын өздігімен зер салып қарастырып жүрген Абай, мына сергелдең кездерінде Семейде ұзақ жатып жүріп, бұрынғыдап да тереңдеп, зерлеп, молынан ұғына бастайды. Ел ортасында жетер өріс, алар нәр болса, бәріп тапыған, баураған талапкер өзінің жүйрік, сыншы ақылымен енді бұрынғыға қанағат етпейді, ілгері қарай дамуды, жаңа азық, нәр табуды талап етеді. Арыз үшін, ұлық үшін емес, білім-тәлім, тәрбие үшін көксейді. Білсем, жетсем деген зор тілек үлкен талап пайда болады. Бұл үшін орыстың өнерін білу керек, оқу, зерттеу, іздену керек.

Жігіттік шағына дейіп Абайдың барлық орысша оқуы үш-ақ айлық сабақпен бітеді. Әрине, ол білім кейінгі күндерге Абайға азық болды деп айтуға болмайды. Орысша жағынан іздену енді ғана молынан басталады.

1877—1878 жылдың қысы жаңағыдай боп өтсе де, Абай ел жұмысынан босай алмайды. Құр тергеуге іліндіргені болмаса, жаулары да жеңе алмайды. Бұрын дос тұтып жүрген ел әлі де болса, мұның қасында қалған. Бұл уақыттарда Абай қыр жұмысын әкесінің нұсқауымен жүргізбейді өз жапынан жаңалықтар тауып, сүйген жолдарын қолдана бастайды.

Абай әкесі қолдапған бұрынғы қара күш орнына зорлықтың ешбірін де қолдапбайды. Жоғарыда әкесі тапқан мін көбінесе осы жағынан болу керек. Патшалық күшін Құнанбай көп қолданса да, сопымен қатар қыр жолы-

мен, өз күнімен қол қимылын жасауы да аса көп болған. Мысал үшін, Қодарды өлтіруін еске алсақ болады.

Абай өзінің турашыл, әділетшіл мінезімен халыққа жағады. Сол арқылы қарсысындағы ру басыларды ең алғашқы рет емін-еркін басып жеңіп шығады.

Абай осы кезге дейін өзінің ақын екенін білсін-білмесін, бірақ өз басына «ақындық жол екен», «еңбек қылатын кең өріс екен» деп білмеген. Тегінде, оның жас шағында айтқан ірі өлеңдері аса көп болмау керек, оның орнына ұсақ жағы көп. Оны да үнемі қағазға жазбай, кейде орайы келген жерлерде қалжың ретінде, ауызша айта жүрген. Қолға түскен бірен-саранының айтылған себептерін қарасақ, көпшілігі біреуді қалжың қылған, мысқыл, мазақ аралас өлеңдер. Бұлардың бәрі де өлең қылған кісінің көзіне туралап сынап айтқан сөз сияқты. Екінші түрлі өлеңдері — жігіттік шақтағы мінез, ой туралы және қыз-келіншекке жастық дағдысымен жазған хат есепті. Бұл соңғы жайын жоғарыда айттық.

Сыршыл, шебер үлгіде Тоғжанға арнап «Ақ етің аппақ екен атқан таңдай» деген бір өлеңі болған екен. Бірақ ол шығармасын түгел білетін кісі кездеспеді.

Күлкі мен қалжың қылып айтқан өлеңді Абай бала күнінен бастаған. 12 жасында бір жолаушы қатыпға айтты деген бір ауыз өлең бұған дәлел. Сол уақытта-ақ мінегіш, мысқылшыл кішкене Абай болашақ үлкен сатирик Абайды танытқандай. Кейін айтатын сатиралық өлеңінің барлығы да осы бетпен өседі.

Осымен әр жылда, әр жерде кейде ұзақтау болса, кейде бірер ауыз ғана әр тақырыпты өлеңдер айтып, жазып жүріп, Абай жаңағы ел жуандарып жеңген жылдарға келеді. Бұл уақытта ол есті, бағалы кісі атанып, айтқаны кімге болса да бұлды боларлық дәрежеге жетеді. Болыс болып басқалар жүрсе, Абайдың елдің ішіндегі әділдікті, тура жолды бағатын кісі болады. Шын ел қамқоры болған атамгершілік, кісілік тұтқасы Абай болады. Қалың елдің момын көпшілігінен шыққан дос атаулы да Абай басына үйіріледі. Ел ортасының дау-шарын сол бұқара көпшіліктің тілегі бойынша кейде өзі атқарып, өзі басқарады.

Бұрынғы атқамінерлер парақорлық, өз жағына бұрғыштық, әділетсіздік мінездерінің бәрінен ол аулақ болып, барынша әділ, әсіресе, момын бұқараға дос, зорлықшыл пәлекорларға қас, турашыл болуға тырысады. Өз заманына бұл жағынан үлгі, ұстаз болғысы келеді. Осы-

мен қатар енді жыл санап білім-ілім табуға беттей береді.

Жасы отыздан асқан соң, бұрынғы азды-көпті білімін есіне түсіріп, орыс кітабын мықтап оқиды. Едәуір тіл біліп алған соң, енді көп нәрлі кітаптар оқуға кіріседі.

Содан біраз жыл өткенде Абайдың күндегі өмірінде үлкен орынды тек кітап алады. Кітапты белгілі жүйелі тәртіппен оқымаса да, жақсы ақын, жазушылардың сөздеріне құмарланып, шетінен таныса береді.

Әдейі қала кітапханасының кітаптары үшін Семейде қысқы айларда ұзақ жатып алатын болып, өз-өзінен ізде-ніп, қармана бастайды. Осымен 35—36 жастардың шама-сында кітап қарастырудың жолында жүріп, Абай 1870 жылдарда Петербургтан айдалып келген революционер жас Михаэлис деген кісімен таныс болады. Михаэлис Петербург университетінің студенті болып жүрген күшінде айдалған. Атақты Чернышевскийдің жақын танысының бірі. Және сол кездегі демократ-революционер Шелгуновтың туысы (балдызы) еді.

Сол Михаэлис Семейдің кітапханасынан Толстойдың кітабын сұрап тұрған Абайды көреді. Танысады. Басында кітапханада кездесіп жүріп, артынан жақын таныс, достас адамдардың халіне жетіседі.

Михаэлис осы келгеннен бастап Семей облысынан қайта алмай, қырық жыл тұрып, сол жақта өлген. Әуелгі кезде Семейдің өзінде тұрып, артынан Өскемен қаласын мекен еткен. Міне, осы уақыттардың барлығында ол алғашқы рет таныс болып алған Абаймен ұдайы кездесіп немесе хатпен хабарласып тұрған. Аздан соң Михаэлис арқылы Абай 1880 жылдарда айдалған басқа демократтармен де танысқан. Соның ішінде жас доктор Долгополов, Леонтьев сияқтылар болған. Осылардың кейбіреулері Абайдың аулына қонаққа барып досы болады. Рас, Михаэлис Долгополовтар әуелде бірі Петербургтен, бірі Харьковтен айдалған шағында революциялық әрекеттерімен, патшалыққа қарсылық істерімен айдалса да, кейін Сібірдегі кездерінде ол програмдарымен көрінбейді. Михаэлис чиновниктік аппараттарда момын ағартушы, зерттеушілік істерге беріледі. Долгополов айдау орнын ауыстырып, Қазанға қайтқан соң, саяси бағыт жөнінде сап түрлі өзгеріске түседі. Бертін келе Россиядағы күшейіп өскен революция жолына шалғай әрекетке де кетеді.

Ленин қатты сынап, мінеген халықшылдықта жүріп, содан ары кертартпа партия — эсерлер тобынан шығады.

Сондықтан Абайға ұлы орыс халқының бұқарашыл-революционер, ойшылдары Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов еткен әсердің бәрін — Абай өз бетімен, орыс классиктерін оқудан, жанағы соңғы адамдардың еңбектерін зерттеуден соң табады. Сондықтан Михаэлис, Долгополовтардың Абайға берген көмегін айтқанда, оның шегін біліп айту керек. Бұлар, әсіресе, Михаэлис, ақынның өз айтуы бойынша, Абайдың жаңа ізденіп жүрген кезінде ең алғашқы түрде ғана көмекші болады. Бұрын орыс мектебін көрмеген, отаршыл чиновниктерден басқа орыс интеллигенциясып кездестірмеген Абайға Михаэлис алғашқы айдау жылдарында Ленин айтқан екінші Россия мәдениетінің ең алғашқы хабаршысы есепті болады. Ақынның ең әуелгі іздену, қалыптасу кезеңіндегі жол нұсқаушылар есепті.

Ал кейін орыс тілін еркін біліп, орыстың ұлы мәдениетін мол, терең тани бастаған кездегі Абай өзгін ойды бұлардан үйренбейді. Пушкиннің өзінен, Белинский, Герцен, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасовтардың өз мұраларынан өздігімен көң, терең тәлім-тәрбие алады. Абайдың классик ақын болған маңызын, әлеуметтік көзқарасын тек Михаэлис әсерінен деп қойсақ әрі Абайға, әрі орыс халқының ұлы мұрасына және ұлы даналарына қиянат сөз айтқан болар едік. Ал ақынның Михаэлис туралы үлкен сөз айтқанына келсек, ол алғашқы адым жөніндегі қарыздарлығын жақсылап білдіргені.

Абайдың қазақтан басқа өзге ел адамдарымен танысуы жалғыз жоғарыда аталған кісілермен бітпейді. Патшалық өкіметімен алысып, Сібірден қашқан Кавказ адамдарының да бірнешеуі Абайды тапқаны бар. Бұлардың ішінде Тәштемірдің баласы деген адамды Абай бір жыл қонақ етіп, күтіп аттандырған. Қазан татарынан шығып, солдаттан қашып, ел ішіне келген Ғабитхан Кішкене молда (Мұхамедкәрім) деген кісілер Абайдың туысқаны сияқты болып, қазақтан әйел алып, біржола қазақ боп елде тұрып қалған. Патшалық өкіметі бұл жөндерде Абайға қырын қарап, ауылына бірнеше рет тінту шығарған.

Жаңағы аталған Михаэлисті Абай өз өмірінің кейінгі шағында еске алып: «Дүниеге көзімді ашқан кісі — Михаэлис» деген. Жоғарыда айтқандай, алғашқы баспымдық істеп, бет нұсқағандығы үшін осы алғысын айтып кеткен. Михаэлистің өзінің тексерген саласы табиғат ғылымы болса да, әр тарау жолдардан мағлұматы болған мәде-

ниетті адам. Абайға алғашқы кезде қандай кітапты оқу туралы шынымен көп мәслихат, көмек берген.

Бұрын қолына түскеннің бәрін талғаусыз, ретсіз оқып жүрген Абай, бертіндегі оқуың Михаэлистің ұсынысы бойынша үлкен тәртіпті ретке қойып, көркем әдебиет, сын, философия, табиғат ғылымдары, әр алуан тарихтық кітаптарға шейін тарау-тарауымен, жоспармен оқитың болған.

Орыстың белгілі ақып-жазушыларынап: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Некрасов, сыншыл, ойшыл демократтардан: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Европа ақындарынап: Гете, Байрон, философ білгіштерінен: Спенсер, Спиноза, Льюис, Дарвин, Дрепер сияқты талайларды оқыған.

Алғашқы кездерде оқығандарының көбі орыстың көркем әдебиеті мен сыны болу керек. Көп заманға шейін қалада жатып оқып, кейінірек талай кітаптарды қырға да алып шығып, елде де қарастыратын болады. Европаның көпке мәлім романшыл прозаиктерін де оқыған.

Әрі-беріден соң кітаптарды өзі оқумен қанағат қылмай, маңайындағыларға әңгіме қылып, айтып отыруды әдет ете бастайды. Сол 35—40 жастың арасында өзі кітап қарастыра бастауымен қатар, екінші баласы Әбдірахманды Семей қаласындағы уездік школаға оқуға береді. Бұл баласы кейін өндіріп ұзақ оқып кетеді..

Артынан біраз жылдан соң үшінші баласы Мағауияны да, әйел баласы Гүлбаданды да әкеп, орыс школына береді.

Абай енді Семей қаласының құр төрелікке мәз болған ұлықтарынан мүлде басқаша ортаны тапты. Олар патшалық үкіметінің Сібірге жер аударған әр алуан саясат қайраткерлері. Ертеректе Қазақстанның Батыс жағына Шевченко айдалып келгенде, Омбы сияқты қалаға жазушы Ф. М. Достоевский сияқты талай адам келген... Бұлардың ішінде Буташевич-Петрашевскийдің өзі, Дуров сияқты ірі адамдар болған. Революционер-демократтардан Чернышевскийдің талай серіктері келеді. Абаймен жақындасып, достасқан Михаэлис осы соңғы топтан шыққан. Ұлы орыс халқының осылар сияқты адал, бұқараның ұлдарының бәрінің жүрегінде патшалық дегенге ошiтк пен жиренiшi аса күштi едi. Каторгала, айдауда, ерiксiз солдаттықта жүрген күндерiнiң бәрiнде де олар орыстың қалың бұқарасы, қара шаруасының құлдық-қорлық халiн патшалыққа кешпейтiп. Сонымен қатар олар Сiбiрде, Қазақстанда патшалық езiп жүрген барлық

бұратана елдерге үлкен достықпен, зор бауырмалдықпен қараушы еді.

Чернышевский болса, Россиядағы сияқты дүние жүзіндегі барлық қанауға, құлдық қорлыққа қаны қас болғандықтан, поляк халқының патшаға қарсы алысуына тілеулес болғанғандай, Америка халқының азаттық күресіне де көп көңіл бөліп, ондағы негрлердің көтерілісі болса екен деп те тілеген адам еді. Өз айпаласындағы дос серігінің көбі патшалықпен қиян-кескі тартысқа, қолма-қол алысқа әзірлеп тәрбиелеген. Патшалықты құлатып, көзін жоюды өздерінің революциялық арманы, жолы етіп алған. Сол үшін, елі — отаны үшін өз бастарын, ой, күштерін ортаға салған орыс халқының адал ұлдары бұл кезде көп еді. Осының бәрін анық ұғынған, анық байлаған бір жолы — патшалықпен алысқанда езілген бұратана халықтар мен орыс халқын бір-біріне дос етіп, күштерін біріктіру шарт дейтін. Ол революционерлер қазақ даласын қараңғылықта ұстаған, орыс халқымен жаулықта ұстауға тырысқан, орыс мәдениетінен жырақтатып ұстаған саясатқа да қарсы алысқан. Сондықтан орыс халқының айдауда жүрген шын, адал ұлдары, бұрып патшалықтар жиренумен өткен ой алыптары Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Чернышевскийлермен Сібір, Қазақстан халықтарып таныс етеді. Ол халықтардан шыққан ел қамқоры, саналы ұлдарының азаматының бәрін жаңағы жазушылардың еңбектерімен таныс ету айлаудағы революционер-демократтардың саяси үлкен жолының бірі болады.

Абайға жолығып, онымен дос болған Михаэлистер ол күнде өздері жеке бастары Россияда даңқы шыққан кісілер болмаса да, Абай сияқты кісілер ала келген жаңалық пікірлерімен қымбат болған өкілдер еді. Олар орыс халқының анық елдік сырып, шынып таңытатын Ленин айтқан екінші Россияның алғашқы хабаршысы есепті. Бұлармен Абай достығының осындайлық тарихи мағыналары бар. Ендеше, сол күнде осылар ниетіне ниет қосып, еңбегіне еңбек жалғап, орыс халқының мәдениетіне өз еліне өз шығармаларымен, әлеуметтік еңбегімен, ұстаздық тәрбиесімен бастаған Абай бір қазақ халқы үшін емес, бүкіл Россиядағы халықтық-демократтық қозғалысқа да зор еңбек еткен адам бола бастайды.

Орыс ойшылдарының достығы бір Абай емес, сол арқылы бүкіл қазақ сахарасына арналған достық боп ұлғайды. Абай енді өзінің қоғамдық, тарихтық жолын ұзақ

өріске ұлғайтып алып кетеді. Өзі де ғылым зерттей бастайды. Сонымен, 1884 жылдары, жасы қырыққа таман ілінгенде, ол дүниеден көп мағлұматы бар кісі болады. Әр нәрсе туралы ғылым-философияға сүйенген арнаулы көзқарасы, сыны бар қырағы озғып азамат болып, жеке-леніп шыға бастайды.

Бұдан кейін Абай елге де білгіш, кемел, халық қайраткері болып танылады. Сырт елдердің халық қамын ойлайтын кісілері де Абайдың атағын көп естіп, әңгіме, мәжілісіне құмар болады. Бұлардың ішінде әр алуан қоғамдық шаруашылық жаңалықтарға бойұсынып ойыса бастаған адамдар да бар еді. Абай өзі араласып жүрген ортасын өзгертіп, түзеткісі келеді. Елге пәле әкелуші емес, қоғамына пайдалы еңбек етерлік адамдар шығарғысы келеді... Жас буынды мәдениетке жеткізуді ойлайды. Соларды өзіне қосарға алуға тырысады.

Сонымен, көбінің өз тілектері бойынша, Абай жақын болып, кейбірімен сыйлас, таныс, дос болады. Жалғыз Семей уезі емес, Қарқаралы, Өскемен, Аягөз айналасының дұрыс деген адамдарымен де жақындық таба бастайды. Өзінің атағы бір тобықты емес, сан тобықтыдай елдерге жетеді. Ол әмір жүргізуші жуандардың барлық іс-әрекетіне бұрылығдан да өткір, қатал сынмен қарауды күшейтеді. Ел жайына, ел ортасындағы өз жайына болса да қанағат қылмайтын, заманынан озған ойларды ойлай бастайды.

Абай енді тептек-тебіздік, ұрлық-қарлық, алыс-жұлыс сияқты теріс мінездерінің барлығы атқамінерлер тобына түгел жайылған мін екенін айта жүреді. Сол терістіктерді түзететін қатал тез болғысы келеді. Ұғарлық, ойланарлық сапасы бар-ау деген кісілерге өсиет, ақыл айтып, ұстаздық етеді. Сонымен, енді Абай өз ортасының ақылды, ақылшы басшысы бола бастайды. Осы соңғы мақсатқа қарай ауысуына кітап жүзінен алған пікір, тәрбиесі және қосымша себеп болады. Сонымен қатар ауысып, өзгеріп келе жатқан заман жайындағы өзінің ойлаған ойы, жаңа бағыт түсініктері әсіресе себеп болады.

Өз айтуына, отыздың ішінен бастап орыс оқымыстыларының көп кітаптарын оқып, қырыққа таман келген уақытта бұрынғы дүниенің асты үстіне шығып өзгерді. «Күншығысым — күнбатыс, күнбатысым — күншығыс болып кетті», — дейді. Әрине, оның мұндағы күнбатысы — өзі тілін, өнерін үйренген Россия. Абай әрбір жақсы сөзді оқығанның артынап соның ағымына ақыл-оймен терең

бойлайтын әдеттер табады. Мәселен, Будданың жайып оқып шыққанның артынан:

«Будданың сөзі қалай терең еді, жасымда кез келмеді-ау!» дегені, не болмаса өмір бойы Лермонтовты сүйіп: «Бұл махаббатқа уланған шын ақын, махаббатын улаған ашу» деген сияқты сөздері, оның әр алуан кең түсініктерге не бола бастағанын көрсетеді. Исләмшілдік, схоластикалық тұсаулардан арылғаны көрінеді. Сол сияқты өзгерген сана, жаңғырған ұғым, бағыт бойынша Абай өзі мінеген ру партия тартысынан да арылып шығуға тырысады. Бірақ ортасы мен айналасы Абайды бұдан түгел босатпайды. Еркін өзіне билетпейді.

Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірақ...

Болмаса:

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме, —

дейді. Ақыл айтады, сөгеді. Көппен бірге өз мініп де теріп, өзін де жазалайды. Бірақ ем болмайды.

Осыдан соң сыртқы өмір бұның ырқына көнбей, қайта өзінің билігіне еріксіз көндіріп, ескі жолға қайта тарта берген соң, Абайдың арманы мен күнделік тірлігінде көп қайшылықтар кездесіп отырады. Бір жағынан, бұрыпғы күйге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, сыпшы, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған Абайды көреміз. Екінші жағынан, күпдегі өмірдің талқысы мен шырмауынан шыға алмаған, содан азап шегіп, қиналған Абай көрінеді. Абайдың сыртқы өмірі жеміссіз, мағынасыз болса, оған өз ішінде толып жатқан қарсылық бар. Өз халқының неше алуан қамы туралы ойыпа жиылған улы зар, үлкен мұң, қалың арман бар. Осының бәрін қауымына, замандастарына жеткізіп, мәлім етерлік құрал — ақындық, өлең болады.

Сонымен, енді Абайдың нағыз өнімді ақындығы дами береді.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірөгі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, —

дейді.

Бұл кездегі Абайға — ақындық үлкен қадірлі мағынасы бар, әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек боп

тапылады. Ол надандық, зорлық, жуандық, пәлеқорлық сияқты халық үстіндегі паразит атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алысуға кіріседі. Абайды кейінгі тарихқа және сол кездегі еңбек еліне, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі өркендейді. Өлең сөзін, поэзияны әлеуметтік тартыстың құралы етеді, оны сынышыл, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық, надандықпен кектене алысады. Ендігі Абай ақып, ақындық мүддесі деген жайларға Белинский, Чернышевский, Добролюбовтар айтқан эстетикалық тұрғыдан қарайды. Ақып еңбегі, әлеуметтік тартыстың құралы, қоғамдағы мінді ашатын, соған өкім айтатын ұлы маңызы бар әрекет деп түсінеді. Сол себепті өз заманындағы, қазақ қауымдарындағы мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айтады. 1886—87 жылдардан бастап Абай осындай өлеңдер туғызуга кіріседі. Бұлайша өрлеуіне іштей себеп болған жайлардың барлығын мәлімдедік. Бірақ осы жылдарда жаңағы айтылған күймен қатар, Абайдың ақындық еңбегіне сыртқы өмірдің үлкен бөгеттері тағы араласады.

Құнанбай балаларының дәуірі ұзақ жүргендіктен, барлық Ырғызбай деген рудың ішінде болысы да, болыс емесі де түгелімен бақ мастыққа салынып, орынсыз жуандық, орайсыз тентектік молаяды. Сопымен, ел арасындағы жалпы наразылық күшейеді. «Ырғызбаймын» деу орынсыз зорлық, орынсыз тентектік, жуандыққа кепілсіз, шексіз берілген еркіндік сияқты болады.

Осындай себептер жиылып келіп және ру басылары тек жүре алмайтын пәле іздегіш мінездері де себепші болып, Абайдың туыстары мен сол ел жуандарының екі арасынан зор, тың тартыс туады. Абайдың өз басы кінәсіз болса да, тек отырайын десе де, жау жағы да, туыстар жағы да еркіне қоймайды. Жақындары пәлені бастап алып, салмағын Абайға әкеп тастайды. Күншіл, кекшіл, арамза атқамінерлер де Абайдың ақтығына, жазықсыздығына қарамай, көп арыз бен пағымда ылғи пәлебасы ғып Абайды атайды. Соны сүйрейді. Осы мінезді бұрып Абайға жақынмын деп жүрген кісілер алдымен бастайды.

Бұрынғы дос болып жүрген Жиренше, Күнту сияқты сенген адамдары кетеді. Осылардың ішінде Абайдың: «Күн ашықта мойныңда, күн жауында қойпыңда» дейтіп құясыз бұзақы ағайындарышап да қосылушы болады.

Кісілік, әкімдік болса, оны таласпен алатын да — солар. Жаманшылық, бұзық мінездерінен ел бүлінгенде пәледен бас сауғалап қашатын да — солар. Өз мінездері-

мен Абай басына пәле әкеш тастайтындар да осылар. Мысалы, Шыңғысқа сол кезде болыс болып тұрған Ысқақ ойына келгенін істейді. Ел кісілерін жазықсыз сабағыш болады. Болыстың әйелі Мәніке кез келген қостың семізін сұраусыз, тергеусіз ұстатып алып сойғызып жатады. Осындайлар бұларға жақын жүрген Жиренше, Оразбайларды да түңілтеді.

Құнанбай тұсында елге зорлықты көп етіп байып, жуандап алған сотқар, бұзық Ырғызбай тобы және әсіресе Құнанбайдың әмір иесі болған бала-інілері жалпы халыққа қорлығын өткізгенде Абайды есепке алмайды. Оның қарсылығын, ашу наразылығын елең қылмайды. Қайта, Абайдың өз басына бар жауынан бетер қастық еткен, қызғаныш, жаманшылық ойлаған талай адамдары болады. Абайға сыртымен дос болған боп жүріп Оразбай, Жиреншелер де сол қиянатты оның басына көп істейді.

Мына тұста сол Оразбай, Жиренше, Құнту, Абралы дегендер астыртын баталасып ап, болыс боп жүрген Құнанбай баласын орнынан түсіріп, өз орталарынан Құнтуді болыс сайлайды. Сондағы мақсат, мұраттары, әрине, көптің тілегіне маңайласпайды, тек өздері әкім болу, билеп-төстеу болады. Бірақ олардың ендігі ниеті бұл ғана емес, қолдарына болыстықты алып ап, ең алдымен Абайды мұқату, соны жазалау, қор ету. Олар болыстыққа өз басы таласпай, таласпақ түгілі жұмысы да болмай, үйінде ел үшін еңбек етіп отырған Абайдың аламышылығын күндейді. Халық сүйетін адал атағын, абыройын күндейді. Ел мұңына ниеті, жолы қабысқан Абай алыспастан үйде отырып, Оразбайдай партияқор атқамінерлерді жеңіп отырған сияқты. Осыны олар Абайға кешпейді. Құнанбайдың елді жиренткен зорлықшыл балаларына тимейді. Өйткені олармен өздері бір бітімдес. Олармен табысулары да оңай. Қоғамға арналған үлкен ақтық беті бар, шындық үшін алысатын Абайды қуып, өздерінің үстемдігін нығайту қажет болады. Бұл — олардың үстем таптық қанаушылық қалпынан туатын сыр. Абай жуан феодалдар, атқамінерлерді сынау арқылы өзінің әлсуметтік еңбегімен үстем таптан, өзі шыққан қанаушылар табынап бөлініп кетеді. Оларға қарсылық күрес ашады, әшкерелеп отырып, қалың бұқараға, шаруаға таптық жауларып тапытып, таңбалап береді. Осы бағыты мен еңбегі арқылы Абай өз табынап кеткен соң еңбекші бұқараға халыққа дос болып келеді. Елінің осындай еңбекші көпшілігімен тілек, мұрат қосу Абайды шын бұқарашыл Абай ететін ұлы

жол болады. Осындайлық Абайға өз жақындарынан шыққан атқамінерлер мен Оразбайлардың қатты жаулығы заңды нәрсе. Ол тарихи таптық қайшылық, қарсылықтардың айғағы болатын.

Ел ішіндегі іс осыған келіп тірелген соң, кітап тәрбиесі, ой тәрбиесімен жаңа бағыт ұстанармын деп жүрген пиетінің барлығы уақытша еріксіз бөгеліп, Абай тартыс жаулықтың ортасында қалады. Бұл уақытта Абай тоқтайын десе де, тоқтай алмас еді. Өйткені өз кісілерін болыс қойып, жеңіп алған партияқорлар енді Құнанбай балаларынап есесін алу керек. Жеңгендіктің жемісін тату керек. Жауласқан адамдардың үстінен арыз беріп, әсіресе өздерінен сайланған болыс, бидің мөрін, приговорып пайдаланып, жауларын қылмысты кісі қып көрсету керек.

Мұның бәрі тынымсыз алыс, тоқтаусыз партия, тартыс болмай қоймайды. Сонымен, Абайдың ендігі алысы бас қорғаудың алысы болады. Ерік өзіне тимей, тілесе де, тілемесе де алысу керек болады. Сонымен, бірнеше жылдар түгелімен алыспен өтеді.

Бірақ сол алысқа кіріссе де, осы жылдардың ішінде Абай бірталай өлең шығарады. 1884—85 жылдар «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» деген сияқты бір-екі өлеңді ғана туғызса, 1886 жыл Абайдың нағыз ақындыққа шынымен бой беріп, кең үңіле бастағанын байқатады. Бұл жылда 16—17 өлең туады. Абайдың осы күнге шейінгі баспаларында «Халық туралы» деп жүрген көп өлең бар. Сол өлеңдерінің ішінде:

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?! —

деген сияқты талай-талай сөздерден Күнту болыс болатын сайлаудың алыстағы сарыны сезілгендей. Сонымен қатар, бұл өлеңдерінің барлығы өзінің шың палыған күйін аңғартады.

1882 жылдардан бастап, осы 85—86-жылдарда ол Пушкин, Лермонтовпен бірен-саран өлеңдерді қазақшаға аударып та байқайды.

Бірақ жоғарыда айтқан ретпен Күнту болыс болып алған соң, Абайдың үстінен арыз, шағым ұлық кеңселеріне тағы топырлап түскен еді.

Өз атаған кісісі болыс болған соң, ру басылары осы жылғы қолына тиген әкімшілікті әбден пайдаланады. Сол ретпен өзіне ерген 400 үйді алып, Оразбай Шыңғыс болы-

сынан бөлініп шығып Бұғылыға қосылады. Бұрын бұл бөлініп шығам дегенде, болыс боп отырған Құнанбай балалары мөр, приговор бермей, өз ауқымынан шығармайтың. «Түбі жаулық ойласа, басқа болыста отырып алысып кетсе, құрығымыз үнемі жете бермейді», — деп аңдықан кісіні өз қасынан шығармай қою — көп болыс, жуанның есебі, саясаты. Оразбайды бөлек болыс қып жібере қою Күнту, Жиреншелерге де түп есеп үшін керек. Құнанбай балаларына үнемі бар тобықтының елін билетіп отырмас үшін, өз орталарынан бірер мықтыны апалардың құрығынан ұзатып жіберіп, соған тобықты шеңберіндегі партияның бір қабырғасын сүйетіп, өздері соны арқа тіреу, бел қып отырып алысуға да дұрыс келеді. Күнтудың болыс болуы жеңген жаққа осындай да бір нәтиже береді.

Екінші, сол Күнтудың өзі де Құнанбай баласының қол астына қайта қарап қалмас үшін, өзіне ерген руларын алып, көршілес Мұқыр болысына шығуға жол әзірлеп қояды. Кейін бұны түсіретін мезгіл болғанда, Күнту өзіне қажет болатын мөр, приговорды сайлап жүріп, Мұқырға шығып кетеді. Бұл — Күнту болыс болудың ең соңғы уақиғасы.

Бірақ осыған жетпестен бұрын, ол адамдар ең әуелі Құнанбай жағының барлық бұзақылары үшін Абайды жазалауға кіріседі. Осындай қызу тартыс үстінде «Құнанбай баласынап болыстық кетті» деген дақдырт ұлық айдатқан жігітек балаларына да жетеді. Сонымен, Божей заманынан бері қарай Құнанбайға қарсы жаулықты мықтап ұстаған Базаралы қашып келеді. Күнтудың болыстығына сүйеніп, «қайта ұстатпайды, ұлыққа көрсетпейді» деп бір сеніп, екінші орайы келсе, ескі кегін қуып көрмек боп та келеді.

Осы сияқты әр алуан түрде құралып келген уақиғалар алыстың түйінін шиеленістіре береді. Тартыс қырда да, ойда да қатты қозады.

Осындаймен жүргенде Қарамола деген жәрмеңкеде, ол күндегі әдет бойынша, бірнеше бас қосқан «шербешнай» дейтін (төтенше) сыяз болады. Осыған Абай да келеді. Бұл уақытта тобықты ішіндегі Абайға жау болып шыққан кісілер, өздеріне іштей тілектес болатын атқамінерлерді басқа елден де тауып алған. Бұрын Абайдың өзге сырт елдегі достары көп болса, сол достарының қарсысында жүрген жуан, шонжар болыстар тәрізді жаулары да бар еді. Енді тобықты іші жіктеліп алғанда, солар шұрқы-

расып келіп, Абайдың тобықты ішіндегі жауларымен табысып, тобын молайтады.

Шербешнай сыязға жиналған топтың ішінде осы сияқты Абайға қастық ниет ойлайтын кісілердің барлығы Қарамолаға келетін Семей жандаралынан Абайды жазалауды күтеді. Абай айдалар деп те үміт қылатындар болады. Кейін жандарал келіп, тосып тұрған ел кісілерін жағалай жүріп, әрқайсысымен табысып келе жатып, Абайға тоқтайды.

Абай өзге ұлықтарға істеген мінезін осы жандаралға да істеген. Жалпы атқамінерлеріне ұлыққа пара беру, жалыну дегенді Абай еш уақытта білген емес. Қай ұлықпен болса да тең сөйлеседі. Елдің тілегін жеткізе айтады. Және әсіресе ешбір ұлық баса алмайтын ұрлық, шабуыл, құн дауы, жер дауы сияқты дау-шар атаулының барлығын да қалай шешіп, қалай аяқтау жолдарын Абай басқа адамнан артық біледі. Сол жолда ел-елге тыныштық тапқызып, мағынасыз құр алыс, бос пәледен құтқарады. Бұл — өзінің де іздейтіні.

Соңдықтан ұлық атаулы өз әлсіздігін біліп, Абайдың ақылына, біліміне амалсыздан құштар болатын. Жаңағы жандарал Абайға құлшынып, жазалаймын деп келіп, артынан мәдениетті түрде өзімен тең сөйлесетін Абайды көргенде, еріксіз құралынап айрылып қалады. Абайды танып алған соң амалсыз келіп шербешнай сыязға оны тобе би қып өзі ұсынады. Өзге шағымқор, шенқұмар, парашыл атқамінердің еш нәрсені шеше алмайтынын көреді. Ел арыздары шешілмесе, кеңсеге тағы көп тілектер үйіледі. Сондайлардың себебімен Абайдың билігіне өзі мұқтаж боп, өзге ру басыларға кеп: «Сыязды жақсы өткізіндер. Ұрыда ақылары кеткендердің ақысын толық әперіңдер. Сыязды жақсы өткізу үшін Абай сияқты кісіні тобе би сайлаңдар», — дейді.

Ел жуандарын осы жеңуі Абайдың партияшылдық тартысынан емес, өзінің көпшілік тілегіне жақын болған қасиетінен туған. Ерекше халықшыл бағыты үшін, өнер, еңбегі үшін Абайды бағалаушы халық саны сол тұстың өзінде де көбейіп қалғанына осы дәлел еді.

Солар жәрмеңкеге келіп, Өскемен билерін де тежеп, Абайға қастық істемек болған жуан содырдың көбін бір жол да болса, тойтаруға жарайды.

Абай сондағы мансапқор, күншіл, шағымқой, арам адамдардың қалың ортасында отырып, бәрін де көзге шұқып отырғандай қып, бір үлкен терең сөз тастайды.

«Биік мансап — биік жартас. Оның басына екпіндеп қыран да шығады, ерінбей еңбектеп жылан да шығады», — деген. Парамен, айламен, жағымпаздықпен, сұрқиялықпен ұлық, болыс болып жүрген падан жуандарды, ел жуандарын тағы әшкерелейді.

Ел-елді ақылдастыратын, неше алуан ұлы-кіші дауларын шешетін, түйін-түйнектерін жазатын — сыяз. Мұнда қай жолмен, қандай кесіктер айтылу керек. Дау алуанына қарай заң, ереже тудырып, орамды әділ билік жасау керек. Осы міндетті мойнына алған Абай бірнеше күн хатқа жазып ереже тізеді. Онысының көбі қазақтың өзі ескіден білген ел заңы болумен қатар, кей жерлерде жаңа жол-жоба болады. Біздің қолымызға Қарамола сыязы мен кейінірек болатын Семей, Жетісу облыстары бас қосқан Көктума сыязындай ұлы дүбір сыяздың хатқа түскен ережелері тимеді. Көктума сыязында да төбе биге халықтың ұйғаруымен әділ би деп Абайды сайлаған.

Абаймен бірге Қарамолада болған Мүсірәлінің куәлігі бойынша, бұл жолы Абай тізген ереже бабы жүзден аса еді, — дейді. Сол Мүсірәлінің есінде қалған екі статьясы анық Абайдың өзі қолданған, өзі қостырған, тың жаңа жолға ұқсайды. Ол күннің жағдайында шамасы келгенше көпшілік үшін әділет іздеген Абай ұрлық, қылмыс пен әйел мәселесіне арнап екі жаңа ереже айтады.

Бұрынғы жол бойынша ақы иелері алатын малды төлеуге ұрының өз мүлкі жетпегенде, ағайыны төлейді екен. Абай енді «ағайыны емес, ұрыға ат майып беруші, сүйеуші бай-жуан төлейтін болсын», — дейді.

Бұдан бұрын ері өлген жесір әйелді алатын әмеңгері жоқ болса, байының ағайыны өзге біреуге сатып беруге болады екен. Абай: «Бұл әділет емес, ол әйел баста бір сатылған, жасау-мүлкімен кеп алғашқы қалыңмал орайып толеткен. Енді екі сатылмақ — зорлық. Алатын әмеңгері болмаса, өркі өзінде, ол әйел азат» деген.

Осы екі баптың, әсіресе, алғашқысы — ұрар жерін тауын соқпап ереже. Ұрыға ат майып берушінің көбі азғын, құнсыз, қорқау байдап, ел ішіндегі арылмас пәле басы, бықсық шонжардан шығатын. Абай мына ережеде, көп ұры еместі ұры етіп жіберетін сондай індет түбін тауып ұрып отыр.

Осыны ереже қып бекітеді де, Абай өзі орындатады. Мұндай жайлар да талай жерден Абай басына өшіретіп сотқар, бұзарларды көбейте түседі.

Сонымен қатар қалың елдің шын әділетті іздейтін көп

момын, көп бұқарасы Абайдай әділ таразының билігін іздегіш те болады. Кейінгі Абай өмірінде, талай да талай алыс елдің пелер қып сүрі дауларымен мұны іздеп келетіні осыдан. Бұл соңғы жайдың өзі де Абай даңқып асырып, көп ортаның би-жуанын Абай басына қас ете берген.

Ал Қарамола сыязы Абайдың қатты әсерімен, сол белгілеген бетпен өтеді. Бірақ сыяз осылай өтсе де, Күнту болыс тұрған уақытта, Абаймен ұстасқан жуандар тартыстап да, арыз-шағымнап да тыйылмаған. Сонымен, көрсету-шағым тағы молайып, қарсы жағы Абайды және де жер аударуға жақындайды. Осы орайда Семей қаласына Ақмола, Семей облысының «корпусы» (генерал-губернаторы) келеді. Абайға жаулық ойлағандардың арызы оның алдынап да жаңбырша жауады. Корпус бұл істерді көрген соң, Абайды жер аудармақшы болады. Абай генерал-губернатормен де жәй арызшы түрінде емес, анадағы жандаралмен сөйлескендей еркін, кең сөйлеседі. Ақылының, ақтығының себебінен ақталып шығады. Бұрынғы жер аударылу деген сөз іске аспай қалады.

Аздап соң Күнту өтірік шағымдары үшін болыстықтан түсіп, қызметті басқа кісіге тапсырады.

Бұрын елдің сөзінен безер боп, басын алып қашқан Абай, жаңағы оқиғалар тұсында амалсыз кіріссе де, енді шамасы жеткенше атқамінерлер ортасынап, олардың пәлесінен аулақ болуға тырысады. Шыңымен ел тыныштығын іздейді. Өз басы нәрлі еңбекке берілмек болады. Орыс кітабын еш уақытта да тастамаған еді. Сонымен бірге 1866 жылдан 1889 жылға жеткенше тағы да көп өлеңдер жазады.

Мүмкін болғанынша бұрынғы арман қылған, мағыналы өмірін бастап көреді. Өз қолындағы кітаптары біткенде әдейі ат айдатып қалаға кісі жіберіп, Семей кітапханасынап жаңа кітаптар алғызып, оқығанын қайтарып жіберіп, жаңғыртып отырады.

Осы жылдары Абайдың барлық ақындық қызметінің ішіндегі ең өнімді, ең жемісті кезі болады. 1889 жылы 25 шамалы өлең жазылады. Бұл сөздерінің ішінде бұрынғыша өз ортасының өз көрген кемшілік міндерін, қатал сыншы, үлкен ұстаз тілімен шенеп, тексеру бар. Сонымен қатар махаббат жайындағы сөздер, табиғат суреттері, бай қайғысы да араласады. Пушкиннің «Евгений Онегинін» аудары береді. Және де осы жылдан бастап Абайдың білімі мен өсиетіне құмар болған ел ішінің көзі ашық жастарына Абайдың аулы үлкен білгіштің медресесі си-

яқты болады. Абай ұстаз да, мұның алдына келген сөз ұғатын талапты жастарының бәрі — шәкірт. Абай іні, бала, ағайындарына дос, жастарға мағыналы тәрбиеші бола бастайды. Енді осы ұғатын жастарды жаңа жолмен, өзі хиял қылған өнер-білімге, жаңа сапалы адамгершілікке қарай жетектеп, баулығысы келеді. Бұларға өз өмірінің өкініштерін, ауыртпалықтарын да көп айтады: «Ескі үлгіде қалма! Өзгерген заманның жаңа түрлі қайраткері болуға әзірлен», — дейді. Сондықтан өлең сөздерінде бір айтса, ауызша өсиет мәжілістерімен тағы да баулып, ылғи ғана сол атаған жаңа жолына қарай жас қауымды бастай береді. Абай жалғыз өз өсиетіне қанағат қылмай, жастардың сезім тәрбиесін толықтырмақ болып, көбіне музыка үйретпекші болады. Сол мақсатпен Көкен еліндегі Мұқа деген скрипкашыны қолында ұстайды. Мұқа Абай аулына кеңшілік жәй емес, қысылшаң хал үстінде пана тілеп барған еді. Өз ағайынының біреуінен қалған жесір әйелге ғашық болып, соны әмеңгеріне тигізбей, алып қашады да, Абай аулына барады. Бұл кеткен соң, жуан ағайыны артындағы үйін шауып алып, пәле басталады. Абай сондайлық ауыртпалығына қарамай, Мұқа мен келіншекке ара түсіп, бастарына азаттық әперіп, артын өзі жайғастырып, өнер иесі Мұқаны өзіне дос етіп, туыс етіп алады. Тағы сол кезде өзге елдерден келген басқа бірнеше ақынды да сақтайды. Бұлардың көбі Абай өлеңдерін қатты қадірлеп, жаттап алып, кейін Орта жүз, Ұлы жүздің көп еліне мол таратады.

Ертерек уақытта қазақтың әнші, ақындарының ең бір ірі адамы — Біржан сал да Абаймен жүз көрісіп, үлкен дос болған. Ол Абайдың жасырақ кезінде тобықты ішіне келіп (атақты ақын қыз Сарамен айтысатын сапары болу керек), көп уақыт қадірлі қонақ болып жатып, Көкшетау, Атбасардан бергі жерде болған қазақ өнерпаздарының көп қазынасымен Абайды кең таныстырып кетеді. Абай өзі де көп ән үйреніп, көп ақынның сөзіне қанып қалады. Әйелі Әйгерімге Біржанның әндерін үйретеді. Бұл сияқты кездесулер Абайды өз заманындағы қазақ сахарасындағы халық өнерімен мол таныстырып, нық байланыстырып отырған.

Тоқсаныншы жылдарда өлең, өнерге тереңдеп кіріскен Абай бір өзінің көргені мен сезгенін жырлайтып ақын емес, бүкіл қазақ даласындағы ой-сезіміп жырлаушы Абай болады. Осындай үлкен арналы ақындық жолына берілген соң, 1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың өзіне ең мағы-

налы өткізген жылдары болады. 1890—91 жылдарда да көп өлең жазады. Сол уақыттарда жас жігіт болып, әкесінің қолында тұрып, оқып жүрген шәкірт достары: «Осы жылдардың мәжілісінде ілім сөзінен басқа сөз жоқ болды. Бар талапкер жастар болып сөзін тыңдап, медреседегі шәкірттерше хақиқат олай емес, бұлай деп, бір-бірімізбен дауласып жатушы едік» деседі.

Осы екі жылдың ішінде Абай өзінің көп жаңа өлеңдеріне ән шығарады. Ұстаздық қып отырғанда «малқұмар, мапсапқор адам адам емес» деп ұғындырады. Эрдайым сағынып, көксем, қатты рақаттанатын уақыты сөзді ұғар-ау деген адамдарға, жастарға ілім сөзін сөйлеп, насихат айтып отыратын кезі болады. «Ондай сөзге түсіп отырғанда, шаруа судай ағып бара жатса да, қаперіне алған емес. Біреу не шаруа айтып, не ел арасындағы партияның жайын айтып, сөзін болсе кейін, я ашулапмы қалушы еді».

«Сауданың, ақшаның есебі секілді есеп әңгімесі шықса, аза бойы қаза тұрып, жиренген кісідей болып мазасы кетіп, «есептерің бар болса, аулаққа барып есептеңдер» деп, өзі отырған үйінен қуып жіберуші еді», — деседі.

Осы айтылған сөздердің барлығы — жалғыз Абайдың шәкірттері емес, сол кездерде Абайдың тәрбиесінде болған көп адамдардың бірдей айтатын сөзі. Сондай өмір, сондай мағыналы, үлгілі жол — Абайдың барлық кейінгі өміріңде айнымай ұстансам деген жолы.

Егер де ел ішінің бір қалыпта тұрмайтын тынымсыз әдеттері осындай өмірден Абайды кей уақытта еріксіз тартып алмаса, Абай 1889 жылдан бастап, соңғы күндеріне шейін өз өмірін осы жолмен өткізбекші еді.

Бірақ ойлаған мақсат-ниеті бұл тұста да түгелімен арман қылған өрісіне жете алмады. 1890 жылға дейін тыныштық болып, кейін дәл сол жылдың жазында Оспан мен Оразбай қайта араздасып, жауласа бастайды.

Абай ер жетісімен өзі тұрғы жастан дос етіп, қасына ертіп адам ғып шығарған кісілері, ең алдымен, осы Оразбай, Жиренше, Ерболдар болатын. Дәл Жиренше басына еткен сан жақсылығының бірі көп сайлаудың бірінде «тептек ояз», «қара ояз» деп атанған бір сотқар ояз елдің жазықсыз адамдарына дүре соға бастап, солар қатарында Жиреншеге де дүре салмақ болғанда, Абай оязбен қатты жанжалдасып, ара түсіп, сабатпай, ананың арын, намысын қорғап шыққан. Соның артынан «тептек ояз» Абайды Семейдің каталашкасына да жапқызған. Арғын, паймап

арасына барса, өмірінде жалғыз-ақ рет, жас шағында Қоңыр-Көкпеге болыс болса, Абайдың әрдайым сенімді, белді би қып ерткен кісілері осы Жиренше мен Оразбай еді.

Ол екеуі Абайдың ығында жүріп, елеусіз халден белгілі адам қалпына жеткенде, малданып, әлденіп күшейген күндерінде Абайға ең алдымен қас боп шығады. Сол жылдардың алдында бұрын ондайлық бай болмаған екеуі мейлінше байып алады. Әрқайсысында мың-мыңнан жылқы болған. Оразбай бертінде жылқы санын үш мыңға да жеткізген. Ал Абайдың өз басында ешбір уақытта ондай байлық болған емес. Қайта өмірінде талай рет «шағып дәулет», «шолақ дәулет» дейтін күйлерге жақып қалып жүрген. Мынау екеуі өздері байып, әлденіп алған соң Абайға қарсы жаулықты тобынан бұрып бастайды.

Олардың ең алғаш Абаймен араз болған сылтау, себебі де өзгеше. Бір жылы тобықты, найман шекарасында Абайлар жүргенде найманның екі руы — сыбан мен мұрын арасында қатты қырқысқан дау туады. Жесір дауы. Абай тегі әйел басына азаттық әперуде талай дауға кіріп, заманының қатал қалпын өзгертіп, азаттық үшін алысам деп, сан рет қатты пәлеге ұшырап, өз басы араңдап жүрген. Мынау жолда да соның бір кезі болады.

Мұрын қызы күйеуін тең көрмей, өзінің сүйгеніне кетеді. Сыбан қызды қайтарып алмақ. Пәле ұлғайып, ел шабысарман болған соң екі жағының сөзі Абай алдына келгенде, Абай бітім-тоқтау айтындар деп өз атынан Жиренше мен Оразбайды жібереді. «Мұрын қызына азаттық әперіңдер» деп арнап тапсырады. Жиреншелер Абайдың айтқанын орындап, қыз басын босатарман болғанда, сыбанның біреуі: «Жол осы ма еді. Кеңгірбай аруағы қайдасың!» деп ұрандап, аруақ шақырады. Осыған қайысқан Оразбай Кеңгірбай жолын бұзғысы келмей, Абайға келгенде, ол: «Кеңгірбайдан ел әділдік көрген жоқ. Әйел үшін ол «Қара қабан» атанған» деп, өз айтқанын істетеді. Мұрын қызына еркіндік әпереді. Ал Оразбай мен Жиренше: «Абай асқан екен, Кеңгірбай жолын бұзумен тұрмай «қабан» деп тілін тигізді. Енді бұдан біз кеттік, жауластық», деп, — өзді-өзі серттесіп алады.

Осыдан кейін екеуі жар құлағы жастыққа тимей: «Қалың найман алдында Абай Кеңгірбайға тіліп тигізді» деп, өздеріне ұқсаған бай-жуанның басын құрай бастайды.

Байғұлақ, Күнту бар, жиыны 16 атқамінер бол, Абай-

ға қарсы шықпаққа серт байласады. Бұл серттері Жиренше қыстауының үстінде «Ши» деген жерде, Кеңгірбай бейітінің қасында жасалады. Кеңгірбайдың аруағын ата-сып, бейітіне бет берісіп тұрып баталасады. Жауламақ, мұқатпағы — Абай. Оның еткен «жаманшылығы» әлгі.

Міне, Күнту болыс болудың алды осы еді. Содан бері Оспан болыс болған шақта да тыйылмай жүрген күндестік, араздықтың түбі үнемі Абайға сарықпай тұрмайды.

Тартыс үстінде Оспан Оразбайды жазаға іліндірмек болады. Оразбай қалаға қашып кетеді. Оспан ел ішінде билер сыязын өз дегенінше өткізіп алып, қалаға Оразбайды қуа барады да, ояз кеңсесінің алдынан өз қолымен ұстап алып, «қорлық көрсін» деп, өзі мінген арбасының артына таңып алып, елге әкеледі. Бұрын зорлыққа бойсұнбаймын, көнбеймін деп тырысып жүрген Оразбайға мынау істеген іс. «құлақ естіп, көз көрмеген» кекті жаза болады. Бірақ Оспанның осы істеген ісінің арты көп арыз, көп қуғын болып, ең алдымен, өзі болыстығынан түседі. Орнына кандидаты Арабты қоймай, сол кездегі «долынжы би» (бұл болыс пен кандидат екеуі де орнынан тайса, уақытша болыстық міндетін атқаратын бірінші би) Шәке деген Оспанның інісін қояды. Осы араздық, жаулық арты Абайға ең зор дұшпандық, ең салмағы ауыр міндет боп тағы кеп ошарылады. Оспан жаңағы ұлы пәленің артынан, үлкен тартыс енді молайып келе жатқанда, 1891 жылы қайтыс болады. Мұның өлімі Абай көрген қатты ауыр қазаның бірі еді.

1892 жылы өлеңдерінің көбінде Абай Оспанның өлімінен уланып, дерттенген жайып көп жерде сездіреді. Осы өлімнің өзіне арнап та өлең жазады.

Оспан өлген соң, барлық жаудың азабы мен әлегі түгел келіп Абайдың жеке басына түседі. Еңбекке толы тыныштық өмір бұзылады. Барлық ішкі қуат-сезімімен бұрыпғыны барынша жек көріп, жирепіп алған Абай қайтадан сол әуелгі қалыпқа келген соң тіршіліктің бұл сыбағасын ас орнына у тартқандай көреді.

Бірақ қалай да болса, кіріспесіне болмайды. Кірісу міндет болып алған. Өсиетін көкसेп, мәжілісін іздеген жастарға медресе есігі уақытша жабылғандай болады. Өлеңдері де бұрынғы сияқты тыныштықпен отырып жазылмай, ерекше тынышсыздық, алыс-жұлыстың үстінде жазыла жүреді.

Осы жылдарда Абайдың өлеңімен қатар, аудармалары көп орын ала бастайды. 1891 жылғы жаулық тағы да

ұзаққа кетеді. Тартыс бір ел емес, әлденеше елдің ішінде, әлденеше жұмыстардың тұсында бола келіп, 1897 жылға шейін созылады.

Бұл әредікте шет елде болған тартыс — тобықты мен уақтың тартысы. Ол пәленің басы да Оразбай болады.

Оспан өліп, ел ішіндегі үлкенді-кішілі істерге өзі бас боп жүрген Оразбай енді Абайды тұрткілеп қоздырып, бір пәлеге тартуға құмартады.

Осы орайда Абай мен уақтың бір адамы Нүрке деген кісінің екі арасын шиеленістіретін бір кез келеді. Бұрын Абай мен Нүрке аса тату, дос еді. Нүрке — Көкен болысының қазығы. Жері мен елі Семей қаласына жақып. Өзі адамшылық абыройы зор, қала мен қырга бірдей, беделді адам болатын. Сол Нүркенің бойжеткен қызын Абайдың баласы Мағауия аламын деп әуелде бір қысырақтың үйірін қарғы бауға жібереді. Артынан Мағауия қызбен көрісе келе ұнатпай, алғысы келмей, сырт беріп жүреді. Қыздың көңілін тұрақтатқан құдалық та жоқ, азаттық та жоқ, жіпсіз байлау болады. Соны ауырлаған қыз Айтқазы деген адамға өздігінен сөз салып, тием дейді. Айтқазы — Ертістің ішкі жағындағы Белағаш деген болыстың адамы. Өзінің түбі Көкше (тобықты) Абаймен қатты дос, шешен, алғыр адам болған. Бұның да жасы Мағауияға құрбы. Жасынан озғын шыққан адам. Нүркенің қызына Айтқазы қызығады да, алып қашады. Осы жөпде Айтқазының өзі де. Оразбай сияқты ел пәлесін тілеушілер де «Абай ашуланар, сойқан басталар, Айтқазы, Нүркелермен қиян-кескі жауласатын болар» деп байлайды.

Бірақ Абай түк намыс та етпейді. Сөз де айтпайды. Аз күп ішінде Айтқазыға «саспа» деп басу айтып тылштандырып, Нүркемен де қабақ шайыспай, бұрынғы достық күйінде қалады... Қыз сүйгеніне тиді, ерік алды. Әйел еркіне зорлық болмасын деп, өзге тұста жол айтып жүрген Абай өз басына келгенде сол жолынан тайған жоқ.. Осыған айызы қапбай, бармағын шайнап қалған Оразбай өз бетімен пәле бастайды.

Абай болса 1895 жылы тағы бір ауыр қаза көреді. Әбдірахман деген сүйікті баласынан айрылады. Ол Семейде уездік школды бітірген соң, Түменнің «Реальное училищесіне» барып, соны бітіреді. Петербургке барып «Михайловская артиллерийская школаға» түскен. Басында Абай «Технологический институтқа» түс деп жіберген екен. Сабаққа кешігіп келіп, түсе алмайтын болған соң жаңағы мектепке түсіп, соны бітіріп шыққан. Әбдірах-

ман — Абайдың қатты сүйеніш көріп, зор үміт қылған баласының бірі.

Бұл жаңағы мектепті бітіруімен де қанағат қылмай, енді «Әскерлік академияға» түсемін деп жүргенде, костоед (құрт ауру) болып, 1895 жылдың қысында, қызмет етіп тұрған жері — Алматы (Верный) қаласында қайтыс болған.

Оспанның өлімінен соң Абайды қатты күйіндірген өлімнің бірі осы болады.

Бұл баласы Абайдай әке өмірінің жалғыз бір үлкен жұбанышы еді. Соның мұратына жете алмай, ерте олгені артында қалған әкесін қатты қайғыға салады. Ел ортасында «етек бастыны көріп» жүргенде, Абайдың аңсап, тілеп, көп күткені сол баласының келешегі болатын. Көп үшін өнімді еңбек істеп, мағыналы адамшылық ұрығын шашады деген жалғыз үміті сол еді. Соның ерте олгендігі Абайдың жүрегінен тағы да ұзақ шер, көп зарды шығарады. Әбіштің (Әбдірахман) өліміне арнап айтқан өлеңдері Оспанның өліміне айтылғаннан да зарлы, ауыр қайғылы сөздер болады. Бұл аза ақынның сол кездегі басқа өлеңдеріне де өкініштің уытын жайғандай болады.

Әрине, бұл уақыттарда Абай терең, даналықпен толғайтын ақынның өзі болған. Сыртқы өмірдің у қосып тартып жатқан сыбағасы бар. Өз ішінде, қалыптанып толған сыншы ақылдың, бұны табынан ұзатып әкететін жалғыздығы бар. Оның үстіне жапына сүйеніш санап, тіршілігіне жұбаныш қылған сүйікті жаңдарының өлімі бар. Осының бәрі жиналған соң бар сотқармен алысып жүрсе де, Абай өлеңді өз жүрегінің тынысы сияқты қылып алған. Сондықтан Лермонтовтай ақындардың өлеңдерін қазақшаға аударса, сол сөздерді құр ғана сыртқы келісімін сүйгендіктен аудармайды. Барлығын да өз жүрегіне түсінікті, өз халіне жанасатын, өзінің әлеуметтік мұң-арманына тап келетін және өз хиялына үйлесетін, ерекше бір жақындығы болғандықтан аударады. Аудармалар ақынның өз жүрегінен толқып шыққан қайғылы шердің бір айнасы, толас-тынысы сияқты болады.

Кезі келгенде айта кету керек, Абайдан қалған аудармалар тегіс бірдей емес. Кейбірін, мысалы, Крылов мысалдарының көп жерін немесе Лермонтов өлеңдерінің бірқатарын ақын дәл аударады. Сонымен қатар сол Крылов, Лермонтовтың және әсіресе Пушкиннің «Евгений Онегинін» әдейі бір кең толғаумен өзінше еркін жырлап жеткізеді. Бұнысы — аударма ғана емес, Европа, Шығыс

әдебиет тарихында көп ғасырлар бойында тәжірибеде болған сарын қосу сияқты бір жол. Алдыңғы ақын сезіміне, әңгімесіне, ой толғауына сүйсіне отырып, өз ішінде де соған үндес қоғамдық сыр шығарып, қосыла күңіреніп, қатар шабыттанып кетеді. Бұл түрдегі сезім ойларды өзгерте жырлауы әдейі істелетін, өзіндік тумаларға жақын боп шығады. Соңдықтан бұл алуандас ақындық еңбегінің кейбіреулерін құр аударма деп қарамай, Пушкин, Лермонтов, Байрон сарынымен жазылған шығармалар деп тану керек.

Осындай болып қалыптанған ақындық күйі Абайдың соңғы күндеріне шейін біржолата нығайып, орнығып алған арнасы еді. Әредікте, қыс болсын, жаз болсын, ел сөзінен қолы босап, аз да болса орнығып отыратын уақыт жетсе, 1889—1890 жылдардай тағы да тәрбиешілік, ұстаздық етеді.

Бұл уақытта жалғыз өз өсиетін айтпай, орыс кітаптары арқылы таныс болған бұрын-соңғы даңышпан, ғалым, ақын, жазушы атаулының бәрінен мысал келтіріп отырады. Ұдайы ойшылдыққа салына бермей, көркемдік тәрбиені де көп ойлайды. Сол ретпен, өзі оқыған қызықты, шебер романдарының көбін өз тілі, өз аудармасы (редакциясымен) әсем әңгіме қып айтып береді.

Абай айтуынан тараған осындайлық жаңа, соны әңгімелердің ішінде өз уақытында жаңа болған «Мың бір түн», «Шаһнама», «Бақтажар», «Ләйлі — Мәжнүн», «Көрұғлы сұлтан» сияқтылардан басқа, орыс пен европаның да талай романдары болады. Абайдың айтқанынан тараған А. Дюманың «Үш мушкетері», «Он жылдан соңғысы», «Король қатын Маргосы», Лесаждың «Ақсақ французы» («Хромой бес») Пушкин, Лермонтов әңгімелері және Батыс Европада орта ғасырда инквизиция сотының заманын суреттейтін «Қызыл сақал» деген роман, онан соң Америка, Африка жабайыларды ортасында күн көшкен «жәһәңкездер» жайындағы романдар да көп айтылатын болған. Абай тәрбиесінің тағы бір ерекшелігі — ол өзін шығыс «адамы едім», «мұсылман едім» деп, дін тұсауына бағындырмаған. Халқына үлгі, тәлім етіп айтқанда, олеңінде Толстой, Салтыков-Щедринді ұсынғаны сияқты, ауызша өсиетте де Аристотельді, Белинскийді қоса айтады. Ұлттық, діндік тар көлемде әсте қалмайды.

Бірақ атқамінерлер пәлесі Абайдың сапалы еңбекпен отыруына ырық бермейді. Оразбаймен ұстасқан жаулық 1891 жылдан бастап 1897 жылға келеді. Бұл кезде Абай-

дың ел жұмысына араласарлық Ақылбай, Мағауия сияқты балалары, Кәкітай сияқты немере інілері жетсе де, Абайдың соңынан ерген ел, жалпы тартыс болсын, ел ішінің келелі кеңесі, билігі болсын — үлкен шербешнай сыяздар мен болыстық сыяздары болсын, барлығынан да Абайды босатпайды.

1897 жылға шейін Абай ел сөзі мен ел жұмысынан шыға алмай қойғанда, көбінесе әділ билікпен тыныштық орнатып, тым болмаса дау-шарды тоқтатармын деген үмітте болған. Әйтеуір босатпайтын болған соң «тым болмаса осымен бірдеңе істеп болмас па екен» дегендей:

Болды да партия,
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя,
Дауың мен шарыңды,—

дейді.

Бірақ 1897 жылға дейінгі іс жалғыз бұл емес. Оразбай партиясы бір Шыңғыс, бір тобықтымен тоқтамай, тағы мол ауданға, кең майданға шығып кеткен. Абай неғылса да бұл тартыс тыйылмайды. Оразбай кегі сондай күшті болған. Еріксіз келіп, түрткі салып, соқтығып Абайды ерік алдына қоймайды.

Оразбай өз болыстарымен қанағат қылмай, көрші болыстардың барлығының сайлауына барып, Абайға қарсы жаулардың басын құрап, сайлау сайын партия, тартыс шығарады. Сонымен, жауы баратын болған соң ықтиярсыз Абай да барады. Бөтен елдегі достары өзге кісіні қанағат қылмай, өзін керек етеді. Осындайдың әлегімен жүріп 1897 жылдың сайлауына келгенде, Абайдың үнемі арманды болып өткізген өмірінің ең мағынасыз қорытындысы сияқты болып, бір үлкен оқиға туады.

Бұл оқиға Мұқыр болысының сайлауында болған. Мұқырға сайлаушы уез келер кезде, барлық Семей уезінің шеңберінде, түгел партия болып, барлық болыстар қақ жарылып, жартысы Оразбай жағында, жартысы оған қарсы ниетте жүреді. Оразбайдың бұл кезде байлығы асып, қимылы қатал боп, көпті қорқытын, дәуірі тобықты ішінде басымдап келе жатқан.

Мұқыр сайлауының дәл алдында ел ортасынан тағы бір тың әрекет шығады. Ол Бәзілдің қызы Қадипаның дауы. Бәзіл тобықты, жуантаяқ ішіндегі бай-жуанның бірі. Құнанбай тұстас кісі. Бұның Байғұлақ деген баласы Оспан мен Оразбайдың аралығында «тең тартта» жүре-

тін елеулі атқамінерлердің бірі. Соның қарындасы Қадиша айттырып отырған жері Оразбайдың туысы, есболат екен.

Қыз атастырған жігітіне ырза болмай, Абралыдан келген жолаушы қаракесек Олжабай деген жігітке ғашық болады. Екеуі көңіл қосып, қашуға әзірленіп жүрген түні аңду болып, қолға түседі.

Байғұлақ пен Оразбайлар қыз бен жігіттің екі аяғына бір кісен салып, Олжабайды өлтірмек болған. Жаңы қысылған жастар көмек тілеп Абайға тіл хат жібереді.

Абай сол арада бұл жандардың ауыр халіне ара түсіп, тез бұйырып, Олжабай мен Қадишаны өз аулына алдыртады. Сонда Қадиша Абай үйіне жақындап, есіктен кіре бергенде, жастық арызын айтады:

Шығады бүркіт алған қыр басына,
Алаштың болдым жолдас мырзасына.
Бір кісен жеке тимей аяғым
Олжабай ортақ болдың бір басына.

Олжеке, тартынасың неге жүрмей,
Бағана қалсаң өді маған ермей.
Бір жұмыс не де болса істеген соң,
Қарада жан қала ма дауға кірмей.

Алдыңа келіп тұрмып, Абай аға,
Бар шығар сіздедағы мендей бала.
Айдады кісен салып аяғым
Ісіне құдіреттің бар ма шара...

Абай жуантаяқ пен есболаттың қарсылығына қарамай, аңдушы жігіттерді айыпты етіп, Олжабай, Қадишаға азаттық әпереді. Екеуін қосып, Абралыға аман-есен жөнелтеді.

Мұқыр сайлауының дәл алдында болған осы билік Абайға қыз төркіні жуантаяқты, қыздың қайны есболатты өкпелі, араз етеді. Оразбай тобына жалған памыс жоқтаған, қалың шоғыр тың руларды қосады. Ол Оразбайды бұрынғыдан да қыздыра түседі. Алыстағы Мұқыр сайлауына омыраулап араласып, асыға қимылдап, пәле шақырып жүреді.

Сонымен, сайлау жақындаған соң, Мұқыр болысындағы Абайдың тілектестері: «Сайлауға өзің келмесең болмайды, Оразбай келіп, сүйген адамың болыстыққа сайлап алып, басымызға пәле жаудырады», — деп, Абайды еріксіз барғызады.

Екі жақ та осы елдің сайлауын бір ірі түйін деп біл-

ген. Шынында көп алысқап Оразбай бұл болыстың ішінде дендеп тұрады. Қарсы жағында бұрынғы барлық Қоңыр-Көкшеден жалғыз ғана аз ру көкше қалады. Одан басқа мырза-жәкең деген ел және бұрын Шыңғыстан Құнанбай балаларынан қашып, осында шыққан жігітек, бөкенші — барлығы да Оразбай ниетінде болады. Осы сайлауға шейін Мұқырдың болысы боп келген Әбен де Оразбайдың досы. Ол қыңыр, надан және өзі оғар, сотқар адам. Бұлардан басқа Шыңғыстың өз ішінен және тіпті Құнанбай балаларының арасынан да Оразбайға астыртын тілеулес боп алған адамдар бар-ды. Соның бірі — Абайдың ағасы Тәңірберді, бұл Оразбаймен құда. Және болыс боп тұрған баласы Әзімбай сыртына шығармай, Абайға білдірмей, іштей Оразбайға ақыл да, сыр да қосып қояды. Мұқырға ояз келіп сайлау болғалы жатқанда, өз елінен Оразбай да аттанды. Ол жолшыбай Тәңірбердінің аулына қонып отырып: «Абай бұл топқа бармасын, барса бүлік болады», — дейді.

Абай бұның алдында үйде тыныш отырып ақындық, ұстаздық еңбек етіп жатқанда, Оразбай, Жиреншелер және жігітек, бөкеншіден — Бейсембі, Күнтулар, жәкеңнен — Әбендер тыным алмай пәле қоздырып жүрген. Осы топтың анық бүлік, жанжал басы екеніне солардың сыр-мінезін жақсы білетін Асылбектің дәл сол орайда айтқан бір сөзі айғақ.

Сүйіндік баласы Асылбек ру жігі бойынша Күнтуарлармен бірге болса да, кесір іске бармайтын адал адам болған. Абайға өз басы дос. Үйде жатқан момын жан екен. Соған бір күн Жиренше көп амаңдасқанда:

— Аманбысың, байғызым, — дейді де, — тастың арасында тек жатып, түбін ойлап жатырсың ғой, — дейді. Асылбек соған орай:

— Аманбысың, бәбісегім. Бәбісек көкекше әр қидың түбінен барып бір «пыс» деп, исі олжайды түртіп тұрғызып жүрсің ғой! — деп мысқылдайды. Тағы бір орайда Жиренше мінезін жақтырмай әжуалап:

— Қосаяқ қой бұл. Күні бойы тек жатып, кеш батқан апақ-сапақта екі аяқтап, шаңдатып жортады! — дейді.

Бұл айтқаны Жиреншелердей тынымсыздардың елді пәлеге айдап, сол Мұқыр сайлауындай тартысқа әзірлеп жүрген сұмдықтарын танытады. Олар, бір жақтан, бейбіт елді бөріктіріп «жау жетті» деп жүріп, екіншіден, өз араларын да нықтап, шүйлей береді. Сол күндерде Оразбай өз алдына әлденеше тәсіл-айланың, қастық-жаулықтың

жолын атап, белгілеп ап, осының байлауын енді «Жер табаңа берейік» дейді екен. «Жер табан» деп ат қойғаны сол кездегі жігіттектің қайсар, қыңыр биі Бейсембі. Өздері түртпек салып жүрсе де, араздық туын жігітек ұстатпақ. Соларды найза басы етіп, алдына салып алмақ. Сол үшін жігіттектің «жер табан», таймас, қайсар Бейсембісі топтың байлауын өз аузынан бекітсін дейді. Мұқыр сайлауында болатын оқиғаның бұ да бір астар жағы, әзірлігі.

Ақыры, Абай да, Оразбай да сайлау басына барады. Оразбайға Әбен: «Елді алатыңыз. Бірақ Абай келді. Енді тағы алып кетеді», — дейді. Оразбай сонда Абайдың аз кісімен келгенін біледі. Және Әбен жағында ел күшінің көп жиылып тұрғанын көреді. Өзінің жаулық ниеті іске асатын бір кезеңі осы деп түсінеді. Сонымен, қол қимылын істеп жіберуді Әбен мен жігітектерге тапсырады.

Айтқанындай Абай келген кезде Әбеннің өзі бастаған бір топ кісі Абайдың үйіне қаптап келіп, жабылып кетеді. Абайға таяқ тиеді. Әбендер Абаймен қоса Кәкітайды да сабайды. Бұл Абайдың үстіне өзі жығылып, таяқты өз басына алады. Бір кез Кәкітай оязға жетеді. Ояздар мылтық атып барып, арашалап алады.

Бұл оқиға ел ішін астан-кестен етеді. Елдің Абай үшін күйзелген жігітінің бәрі тегіс атқа мінеді. Жарым жұрт жол тосып, Оразбайды ұстап алып, өлтірмек те болады. Ашу үстінде әр түрлі ірі жаулықтың жолдарын айтысады. Бірақ Абай оның ешбірін де қостамайды. Қол қимылынан елді тоқтатады. Жалғыз-ақ дәл сол күні Оразбайдың Тәңірберді ауылына тілдесуге жіберген жансызы сезіліп қалады.

Абай соны білген жерде: «Менің жауым бауырымда отыр ғой, бүйткен елде қайтіп тұрам, кетем!» — деп атына мініп, қасына бір ғана жігітті ала, күнбатысқа беттеп қашады. Артынан қуа келген Ысқаққа: «Бұл елде тұрмаймып, жоғаламын», — дейді. Бірақ қуғыншылар шылбырына оралып, атын жетелеп, қайта әкеледі.

Барлық осы әлектің терең тамыры жалғыз партия таласында емес, одан әріде жатыр. Бұл қастық — ескішіл, қараңғы феодалдардың Абайға тап жауы екендігін, сондай қоғамдық тартыс жөнінен өштігін көрсетеді. Олар үшін Абайдың өсеті, әр олеңі жаңа жарық дүниені ізлеуі жат, жаңалық болып көрінетін. Жуанлардың шірік ортасы памысқа дақ салғанда, өздерінің қапшалық нәрсісін, құнсыз екенін көрсетіп еді.

Осы іс үстінде сол ру басылар ортасының іштей шіри бастағанын, Абай жалғыз Тәңірберді емес, көп жерден көреді.

Бұл уақыттағы Абай елден азайып, қайраты жеміп, таршылық көрген жоқ-ты. Оразбай істеген іске он есе артық істеп, жаза мен қарсылық көрсету 1897 жылда да қолынан келуші еді. Абайды Оразбайдың сабағанын естігенде, тобықтының өз іші емес, алыс-жақын көп қазақ күйзеледі де, намысы қозады. Абай үшін, ең алдымен, керей, найман жоқшы боп шығады. Егер күшпен, елмен Оразбайды жазалаймын десе, қалың қазақ Абайдың жасағынан табылатыны даусыз еді.

Оразбай жөнінде тағы осындай бір іс 1898 жылдың жазында болған. Тоғалақ руынан шыққан Ержігіттің Бейсембайы деген жас жігіт Оразбай айтқан бір бұйрықты орындамайды. Соған ашуы келген Оразбай кәр қылып, қорламақ боп, көр қаздырып, Бейсембайды тірідей көмдіреді де, өлімші ғып жазалап, зорға босатады.

Сол ісіне ызасы келген жай шаруаның көп елі бірігіп ап Бейсембайдың намысын жоқтап, аттаның барып Оразбайдың ауылын тал түсте шауып, желісін кескілеп, үш мың жылқысын тиіп алады. Елдің осы ашуында Абай кегі де жоқ емес еді. Абай тілесе, бұл жолы Оразбай қайтып тұра алмастай соққы көрер еді. Бірақ Абай ел жуандарына жаулық қумайды. Сол тұстағы барлық басқа ісі мен мінезі де осы айтқан сөзді дәлелдейді.

1899 жылдың жазында землемер болыс-болыстың арасына меже салып, шек жүргізгенде бұрын Мұқыр болысына Абаймен араздасып шығып кеткен және сол жылғы жанжалдың кіндік енесі болған жігітек, жер-қоныс ыңғайы бойынша Шыңғысқа қарап қалады. Абай бұрын Құнанбайлармен араз болған ағайынның бар адамдарын шақырып алып:

«Қырық жыл елдік, қырық жыл жаулық болмайды. Бұрынғы араздық кекті тастайық», — деп жігітек елімен татуласады.

Абай жуандардың ісіп ұлыққа да шақпаған. Заң-закон арқылы кек алуды да іздемеген.

Жаңағы жылдарда бұрынғыдан біржолата тыйылмағанына өмірден суынып, қажы бастағанына да себеп болады. «Алды үміт, арты өкініш» өмірден енді шын түңілген сияқты.

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татиды қу өмірдің
Татуды, араз, жақынды жат қыларға?! —

дейді.

Бірақ Абайдың өз басы осы күйде болғанымен, 1897 жыл әлегінің арты тобықты ішінде із-тозсыз өшіп қалды, партия, пәле, алыс-жұлыс тыйылды деп ойлау керек емес, Ру басы, атқамінер атаулыға ол ауа мен су сияқты тыныс, қорек ететін азығы. Сондықтан Абайдың өз бала-інілері де Абай жаңағыдай қарады деп тоқтап қалған жоқ. Енді солар кекті боп, солар қуғыншы болады. Бар күштерін ел келесін алуға салады. Баяғы әдіс-тартыс қайта қолданылады. Елді көп алғандық шербешнайларға тоғысатын билерді көп алудан білінеді. Биді молайтып, басып алған жақ кесікті өз қолына алып, түпкі кекті сол кесік жазаларымен орындайды. Абайдың намысын, ісін қуған жақындары ендігі барды осы шербешнайларға салады. Екі жақ бірдей би атаулыға мал мен пұлды кезек беріп, қатты шығындап жатады.

Бұл тартыс-таластардың тұсында жандарал, ояз кеңселері де, әсіресе жасырын тыңшы полиция кеңселері де тек отырып қалмайды. Тегінде, патшалыққа қарсы болған төңкерісшіл топтармен іштей достық, байланыс жасап Абайға патшалықтың ресми орындары, кертартпа ұлықтары көптеп қадала қарап жүрген-ді.

Жылдан жыл асқан сайын қазақ сахарасына өлең-өсиет үгіті тарап, қалың елге, әсіресе, еңбек еліне қадірі артып бара жатқан Абай, патшалықтың болыс ұлықтарын шенеп жерлеуші Абай жайлы кісі, жақсы кісі боп саналмайтын. Сондықтан оның ел ортасындағы әсерін әлсіретіп, қанатын қырқатын дүлей күш қазақтың өз ішінен табылса, оны жандарал кеңселері әлдеқашан құптап, қостаушы болуға әзір жүретін. Оразбайларға астыртын дем беріп отыратын өздерінің де арам саясаты бар-ды. Елден Абайды жамандап түскен арыз болса, оны ерекше ықыласпен тыңдайтын. Сондай жасырын шағым мына тұста да аз болмайды. Осындай арыз-шағымның бірін сылтау, себеп етіп 1903 жылы қырдағы Абай аулына жандарал бұйрығымен Семейдің тыңшы кісілерінің бастығы полицмейстер өзі бастап, бір топ жандармдармен кеп, қатты тінту жасайды. Нисті Абайды бір жазаға іліктіру еді. Бірақ ақынның халық арасындағы зор атақ, даңқынан, қадірінен жасқанып, батыл әрекет істей алмай кетеді.

Сол жылы Абайды астыртын көрсетіп отырған — тағы да бүлік, бұзық ру басылары, сатымсақ болыстар. Абайдың барлық өмір бойында халқына деген қасиетті еңбегіне өш болған қараңғы кертартпа, қанаушы топ.

Абайдың «ел мінезі» деп ру басылар мінезін алып, қатты ызамен, сын сатирамен жырлауы осы халдерден туалы. Ақын тіршілігінің ең ауыр қорытындысы, әсіресе сол 1897 жылдарда және өзі тоқтаған жылдарда тіпті айқын боп шығады.

Абай енді жылдан жыл өткен сайын өмірден қажып, шөге береді. Осы жылдарда өлімді де ойлай бастайды. Өзі кешірген ерекше дертті, өмірдің барлық қайғысын, өкінішін еске ала отырып, қазақ әдебиетінде мәңгілік ұмытылмайтын «Өлсем орным қара жерді» жазады.

1896 жылы өзінің бұдан бұрын жазған өлеңдерін «жинасын» деген. Бізге қаншалық ғажап көрінсе де, осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жиналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадап жоқтап, жинап отырмаған. Әрқашан, кейде кітап оқып отырғанда, кейде жай бір оймен қозғалып отырғанда қолына қағаз, қарындаш алып, айтпақ өлеңін жазып тастайды екен.

Соны қасында отырып балалары, інілері я жәй адамдар болса да, қалтасына салып алып жүріп кетеді. Содан біреуден-біреу жазып алып, жаттайды. Кейбірін әнге қосып, домбырамен айтып жүреді.

Өлең жазу қызметі осы сияқты болғандықтан, қазірде біздің қолымызға Абайдың өз қолынан жазылған қолжазбасының бірде-бірі жетпей отыр. Барлығы да ел жігіттерінің қалтасында, қойны-қонышында жүріп, жоғалып кеткен. Осы ретіне қарағанда, «Абайдың беріде жазған талай өлеңі де ешкімге мәлімсіз болып, шығысымен жоқ болып кетпеді ме екен?» — деген күдік туады.

Өйткені жасынан біткен әдет бойынша Абай біреудің оғаш мінезін көргенде, ылғи қалжың, әжуа, мысқыл өлең айтқыш болатын. Осындай сөздерінде әрқашан өз жанында жүрген жақындарын, ағайын-туысқандарып мысқыл етіп, солардың мін-мінезін күлкі ғып, әйгілеп айтады. Кейде қалжың ғып жазып, өз қолдарына да береді. Сол кісілердің көбі қолына өлең түсісімен, өз мініп айтқан сөздердің көзіп жоғалтуға тырысқан. Сонан соң кейбіреулер Абайдың өзінеп жалылып-жалпайып сұрап алып та, көзіпше жыртын тастайтын болған. Мысалы, Көкбайға, Қыздарға шығарады деген өлеңдер осындай күйге анық

ұшыраған. Тағы бір алуан өлеңдерінде жақын туысқан, дос-жар таныстарын қатты мінеп айтқандықтан, інілері мен балалары «ана адамдар өкпелер» деп, жасырып, жоғалтып жіберетіні де бар. Еске алатын бір нәрсе, Абай кісі мінен айтып, өлең шығарғыш болған да, сол құралды еш уақытта нағыз жауына жұмсамаған. Өлеңімен мысқыл қылатыны ылғи жақыннан шыққан адамдар болады. Ал бұлардың Абай сөзін жоқ қып жіберуі өзгеден сона-гұрлым оңай болған. Қайта өлеңдеріне қарағанда, Абайдың қара сөздері көбірек, түгелірек сақталған сияқты.

1890 жылдардан бастап ұстаздық, үгітшілік жолына түскен соң Абай өлеңі аз жазса да, «қара сөзбен» айтатын өсиетті көп жазады. «Ғақлия» деген өсиеттері сол 1890 жыл мен 1898 жылдардың арасында жазылған. 1891 жылдан соң өлеңмен айтпақ болған сөздерінің талайын қара сөз үгітіне айналдырып жіберген. Кей уақыттарда бірталай өлеңдердің сол қара сөзде айтқан пікірлерінен шығарып, өлең қылып кеткені де бар.

Қалайда соңғы 10—15 жыл ішінде Абай осы сияқты жаңа жанрды тауып, соған кейде өлеңнен де көп уақыт бөледі. Бұл кездерде Абай сөзін қадірлі көріп, әрбір шыққан жаңа өлеңдеріне ынтық болып отырған ел оқушылары «қара сөздер» шыға бастаған соң, мұны өлеңнен кем көрмейтін болады.

Қайта берірек келгенде, ел ішіндегі оқушының барлығы да Абай сөздерін молдаларға ақша беріп жазғызып, көшіртіп алып жүргенде, ең алдымен қара сөзді тілейтін. Соған көп ынтығатын.

Тегі, «қара сөздер» кім болса соның қолында кетпей, жазылысымен маңайыңдағы сауаттылардың қолына түсіп, сонда шашылмай, аман сақталып қалған сияқты. Бұл ретте Абай сөздерінің шашылмауына, жоғалмауына мезгілімен тізіліп, жазылып, елге тарап отыруына көп еңбек еткен адамдар бар. Ол кіріспе бөлімде айтылған кішкене молда, Махмуд, Самарбай, сонан соң әсіресе Мүрсейіт. Баспаға шыққанынша жыл бойы, әлденеше рет Абай жинағын көшіріп отырып, Мүрсейіт бір кітапты бір қойға сатушы еді.

Өз өлеңдерін 1896 жылға шейін жиғысы келмегені Абайдың өлең сөзге өте үлкен сынмен қарап, үлкен шарттар қойғандығына болған. Өлең Лермонтов, Пушкин сөздеріндей болмаса, одан берідегі сөздері өз сөзі болса да, толық қанағат қылмаған. Барлық қазақ әдебиетінің өзі білген ескілігінен Абай жалғыз Марабай мен Шөжепі

ғана «нағыз ақын» дейді екен. Бірақ Абай Махамбет сияқты ірі ақындарды ести алмаған, Абай өз сөздерін қатаң сынаумен қатар, маңында өлең жазатын жастарға да сондай мінез істеген.

Кешірімсіз қатты сын жасап отырады. Олардың сөздері ұнамаған уақытта міндерін өлеңге қосып та жібереді. Мәселен, Көкбай, Әріптердің өлеңдерін еске алып:

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»;
Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз».
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, —

дейді.

Алғашқы жолдағы «Әзірет Әлі, айдаһарды» Көкбайға арнаған. Оның діншіл қисса сарынымен жазған бір өлеңін жақтырмай айтқаны. «Алтын иек, сары ала қызды» Әріп ақынның «Зияда» деген қиссасына арнаған. Әріп қыз көркін айтқанда:

Ақ тамақ, алтын иек, мойындары,
Ұжмақ, жұпар исі қойындары.
Бағдат, Мысыр қызығы ұқсамайды,
Бұлардың сауық қылған ойындары, —

деген.

Сұлу қызды сипаттаймын деп «иегі алтын, көзі гауһар» деп, түсіне қарамай, асыл тастарды санай береді. Соған айтқан.

Абайдың сын сөздері ақындардың барлығына да ауыр тиген шығар. Бірақ іштерінде, әсіресе Әріп қатты намыс қылып, кектеніп, Абайдан есесін қайырмақ болып «Біржан — Сараңың» айтысына өз жаңынап Абайды жамандау сияқты көп сөздер қосқан деседі.

Осы айтылған мысалдар ақын боламын деген жастардың шығармаларына Абайдың үлкен шарт қоятынын анық көрсетеді.

Абай сөздері көбірек жайыла бастаған соң тобықты іні болсын, басқа көрші елдер болсын, барлығы да мұның жазбаларының ұдайы оқушысы, тыңдаушысы болады. Бұларға ол сөздерді жеткізетін — жалғыз жазу ғана емес, қайта көбінесе домбыралы әнші жігіттер. Осы жағынан қарағанда, Абай өлеңдерінің тыңдаушысы мен жаттаушылары хат білетін, арнаулы аз адамдар ғана болмай, жалпақ ел болады. Фольклор мен жазба-баспа әдебиеттің жапсарында шыққан ақынның шығармалары әрі ауызша, әрі жазба әдебиеттің күйін бірдей кешеді.

Абай айналасында өлең айтып, ән саламын деген әнші-ақын болса, қыз-келіншек, жас-кәрі болса барлығының да топта, ойып-тойда айтатын жырларының көбі Абай сөздері, Абай әндері болған.

Біз бұл уақытқа шейін Абайдың нәрлі еңбегін айтқанда, ылғи ақындығын сөз қып келдік. Енді, осымен қатар, одан қалған мәдениет мұраларының ішінде үлкен, елеулі орны бар, композиторлық еңбегін де атау керек.

Абай өзі жақсы домбырашы болған. Қазақтың ескі ән-күйін жете білген, барынша сүйген. Елдің ән-күйін елти сүйіп айтқан:

Құлақтан кіріп, бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, —

деген өлеңдері бұған дәлел. Және сол ән баян еткен ескі халді ойлап толғанып кеп:

Есіткендей болады,
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды, —

деген жолдары бұның өз еңбектерінің терең тамырлары сол қазақтың өткен өнер, мәдениетімен жалғасып жатқанын көрсетеді. Осы сияқты әр кезде, көп өлеңінде Абай ән-күйге талай-талай сұлу мағыналы жырларын арнайды. Ол музыкаға ақын болып қосқан үні. Сонымен қатар Абай музыканың өзіне композитор болып та ат салысады. Абайдан қалған 16—17 ән бар. Бұлардың көбі — өзі жазған жаңа ұйқас, жаңа түрлі өлеңдеріне арналған өндер. Мысалы, «Сегіз аяқ», «Сен мені нетесің», «Қор болды жаным» сияқты алты, жеті, сегіз жолды өлең түрлерін шығарса, соларын жұрт құлағына жұғымды, сіңімді ету үшін қосарлық әнін де шығарады. Бұл ісі жаңа, түрлі өлеңдерін өте даңқты қып, көпшілік ән қып әкетеді. Сол тәрізді Пушкиннен аударған Татьяна, Онегин хаттарына да арпаулы әндер шығарады. Қазақ көпшілігіне әншейінде ұғымсыз, тосаң көрінерлік орыс жастарының аттары, өмірін, сезімдерін мынау өлеңдер арқылы аса түсінікті, әсерлі және даңқты етіп жібереді. 1890 жылдардан бастап Онегин, Татьяна аттары қазақ сахарасында халықтың өзі тудырған жырлардағы адамдардың атындай белгілі, сүйікті аттардың бірі болады.

Абайдың композиторлық еңбектерінде де ақындық ең-

бегі сияқты өзіне тиісті үлкен жаңа өзгешеліктер бар. Бұрынғы ауызша әдебиетке Абай көп еліктемей, жалпы сөз қорын пайдалана отырып «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп, өзінше жаңа түрлі өлеңдер шығарады. Бұрынғы әнді өзі бұрынғы әдебиеттен сонауғұрлым артық бағаласа да, ендігі өз әпін жақсы-жаман болса да жаңаша үлгімен айтпақ болады. Шырқауы, айғағы аз, көбінесе құлақ күйіне ұқсаған қоңыр баяу әндер туғызады. Орыс пен европаның камерный әніне, романстарына ұқсаңқырап келеді. Бұрынғы қазақ әнінің жаңа бір стильмен дами бастағанын байқатарлық әндер болады. Бұл да — өзінше жаңа жол табам деп, нық ізденудің нәтижесі. Абайдан қалған мәдени мұраның бұ да бір күрделі, үлкен саласы болып саналады. Жеке әндерінің шығарылған жылдары дәлді, мәлім болмаса да, жиыны 1886 жыл мен 1897 жылдар арасында шықты деседі. Өлеңі қою шыққан жылдарда әндері де жарыса шығып отыратын сияқты.

Енді ақындығының соңғы жылдарына оралып келсек, Абай 1899 жылы өлеңді недәуір жазады да, осы жылдан соң алғашқы жаза бастаған 1880 жылдары сияқты, өлең сандары тағы азая бастайды. Көп жазылған жылы 4—8, әйтпесе 2—3 өлеңмен 1903 жылға келеді де, содан кейін біржолата өлең жазылмай қалады.

1903 жыл мен 1904 жылдың қысында Абайдың тірі қалған балаларының ішіндегі ең жақсы көретіні — Мағауия бұрып көптен әлсіретіп жүрген құрт аурудан төсек тартып, жатып алады.

Мағауия әке ұғымынша да және өз ортасының бағалауынша да, Абайдың барлық баласының ең жақсысы, ең ірісі деп саналған. Бұл ақындығының үстін ерекше мінезді кісі болған. Жасынан денсаулығы нашар болғандықтан, қаладан толық тәрбие ала алмаса да, әкесінің үнемі өз қасында ұстап, шын жақсы тәрбиелеп шығардым деген баласы осы болатын. Елде отырып Европа тәрбиесін алған адамдардай ақыл, мінез, адамшылығы түгелімен мәдениетті кісінің халінде болған. Бұ да әкесі сияқты айып, қырда отырып, көп оқып, өзінен-өзі қарастырумен көп білім алып қалған адам еді.

Ел жұмысына кіріссе, әкесінің міндетін өз мойнына алатын. Жұмсақ мінезді болып, ел көпшілігіне аса сүйікті болған. Сол Мағауия 1903 жылы қыс бойы төсек тартып ауырып келіп, 1904 жылы жазғытұрым қайтыс болады.

Абайдың өзі бұл өлімнен бұрын да өмірден қажып, талып, ендігі тіршілігін артық нәрседей сапай бастаған еді. Өз сыныпша: ажарсыз, мағынасыз өткен дәурені жалғыздық дертімен құлазытып, жүдетіп, тоздыруға айналған. Соның барлығының үстіне Мағауия өлген соң, Абай бір алуан ауруға айналады. Төсек тартып жатпаса да, отырып ауырады. Ешкіммен сойлеспейді де, еш нәрсемен өзін жұбатпайды. Ауруын емшіге көрсетпейді де. Мұның бәрін керексіз деп біледі. Сонымен, Мағауияның өлімінен кейін қырық күн отырып, 23 июнде 1904 жылы, алпыс жасында қайтыс болады. Абайдың сүйегі Жидебайда оз қыстауының жанына қойылады.

* * *

Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өрісіне жетіп, аяқталған жоқ. Бірақ бұл күнге шейін ақын шығармаларының әрбір толық баспасының тұсында сол өмірбаянына кіретін тың дерек, жаңалықтар қосыла түсіп, өсіп келеді. Осы зерттеуде де ақынның өмірбаяны бұрынғы жазылғандардан бірталай өзгертіліп, тың редакциядан өтті. Абай өмірі туралы бұдан былай да ел аузынан жиналатын ертегілер, жалпы әңгімелер жамала беруге тиіс. Сонымен қатар, ерекше бір көңіл бөліп, кейінгі зерттеушілердің есіне, әсіресе салып отетін бір жай: ақын жөніндегі орыс тілінде сақталған деректер туралы.

Бұл күнге шейін біз Абайдың достары болған орыс оқымыстыларының — Михаэлистердің не хат, не күнделік, не мақала сияқты еңбектерінде Абайды сөз қылған бөлімдерін жиі алмадық. Бір табылған аз сөз — Кенанпның «Сібір және айдау жазасы» деген кітабында Абай жайында айтылған бір дерек. Оған соң Семей архивінен табылған тергеу ісі бар.

Анығында, Абайдың өмірбаянын оқыған кісінің бәріне мәлім нәрсе оның патшалық ұлығымен, ұлықтар кеңселерімен аса көп рет кездесуі туралы болады. Крестьян начальнигі, ояз начальнигі, жандарал, округ соты, Омбыдағы корпус (генерал-губернатор) кеңселері, барлығының архивтерінде Абай жөнінен әлі де көп жаңалық табуға болатын тәрізді. Орыс достарының өзара хаттары, естеліктері, күнделік жазбалары да Абай жөнінен қымбат, қызық жаңалықтар айтса керек.

Осымен бірге тағы бір ескеретін нәрсе, бұл күнге шейін Абайдың өмірбаянын жазғанда, барлық әңгіме, дерек тобықтының ішінен және әсіресе Абайға анық жақын болған туыстан, достан алынып келген. Тек, осы соңғы жылда ғаша керей, уақ, найман елдерінің азды-көпті әңгімелері енді ғана кіріп отыр. Бұдан былай сол сыбайлас елдердің Абайды өз көзімен көріп, әңгімелескен адамдарынан қалған ертегі аңыз емес, нақтылы деректері, жаңалықтары болса, соларды көп қосу қажет.

Бұның бәріне үстіне, Абайдың өзі туып-өскен елдің ішінен Абайдың үлкенді-кішілі істері, сөздері, мінез-машықтары туралы айтылатын қосымша әңгіме, естегілер теріліп жазылып, тізіле беру керек. Осындай неше саладан сарқылып келерлік жаңалықтар әлі де бар, мол деп сенгендіктен біз әлі ақышның өмірбаяны үстей береді, өсе береді дейміз.

Абайдың жайына соңғы жылдарда қосылған, өмірбаянының жаңағы соңғы түріне кірген ірі деректерден басқа бірталай ұсақ, бірақ аса қажет, елеулі әңгімелер бар. Олар Абайды әр жағынан мінездейтін бағалы деректер. Осы жолғы өмірбаянын, соның біразын айтумен аяқтаймыз.

Бұл әңгімелердің көбі 1935 жылдан бері қарай, әсіресе соңғы жылдарда «Абай» ауданындағы немесе жалпы Семей облысындағы колхозшы еркек, әйелдердің аузынан жазылып алынған.

Мұнда Абайдың жас жігіт кезінің әңгімелерінен бастап, олар шағына шейінгі жайлары араласа жүреді. Әңгімелер ақын Абай, әзілқой, мысқылшыл Абай жайын айтады. Өнер мен өнерпазды, аңшылықты, ас пен тойды, ат қосуды сүйетін Абайды суреттейді. Және аса бір бағалы естегілер кедей көршіге, жалпы еңбек иесі бұқараға берік дос болған Абайды танытады. Балаға, келін, жасқа тәлім айтып, ұстаздық, ағалық етіп отырған ақынды кейіптейді.

Сондай әңгімелердің бір алуаны Абайдың қалжыңды қадірлегенін көрсетеді. Қалжың, әзілді Абай өлеңімен де, қара сөзбен де айтып, айтысып отырады екен. Абай Көкшеге жас жігіт кезінде бір рет болыс болады. Сонда бір күні Бәйкөкше ақын Абай отырған үйге кіре бергенде, Абай қарсы алдынан өлең бастап:

Тақыр жерге қауындап шөп бітеді,
Қай адамға мал менен бақ көп бітеді, —

дей салып, «ал осының аяғын отырғанша айтып жіберші» дегенде, Бәйкөкше:

Қай жігітті пысық деп болыс қойсаң,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді, —

деп қалжыңдаған.

Өлең, қалжың Абайда аса көп болған. Ұлы сөзде өрелгі жоқ болса, зіл де жоқ. Жалпы айтыстың еркіндігі бойынша «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, екшесе берген.

Абайдың Ақылбай деген баласынан туған немере қызының күйеуі келіп жатады. Сол кезде күйеуді ертіп келген құда шал отырғанда Абай өлең бастап:

Есіктің алды тастақта,
Тастақтың алды баспақта, —

дей бергенде, жаңағы құда шал:

Атасы басқа жау жөңге,
Күйеу қасына тастап та, —

деп ойын-сауық өлеңінің ізіне салып жіберген.

Абай кейде әзіл сөзді қара сөздей қолма-қол айтып салып, қайта есіне алмай қалдырып кете берген. Осындай бір қалжыңды Ағыбай деген туралы айтады. Біреу кеп: «Ағыбай тағы алдап, сырт беріп кетті» дегенде:

Адам деп есеп қылма Ағыбайды,
Анттан қорқып құдайды танымайды.
Сабын жаққан төрідей жылжы-жылп етіп,
Шіркін-ай, бір орыннан табылмайды, —

дейді.

Кейде Абай оқыс бір сұраумен ел кісілерін сынайды. Шақантайдың Төлтай, Ошыбай деген кісілері келгенде, Абай: «Қаттыда не қатты, тәттіде не тәтті?» деп сұрайды.

Соған Ошыбай: «Құрттың ақ малтасыпа қосып жеген қаптан тәтті бар дейсіз бе?» — деп бастағанда, Төлтай Ошыбайдың құрдасы екен: «Ой, ит, оттама. Қатты дегені — жоқшылық, тәтті деген жас емес пе!» — депті. Абай күліп: «Жарайсың, Төлтайым. Құдай ақымақты да, ақылдыны да Шақантайға берген екен!» — дейді.

Қалжыңды Абай билік үстінде де қолданып, мылжың даугерді мысқыл-әжуа етеді екен. Мамай Қарабас руынан шыққан Тоқа деген кісі өзінің бір туысынан құнан даулап Абайға келеді. Екі жағы бір-бір рет айтқаннан кейін Абай жауапкерге: «Мына Тоқаның құнапын бер!» — дейді. Бірақ Тоқа дауқұмар, мұндай тез билікке айызы қанбай: «Абай, сөзімді екіндіге шейін тыңдашы! — дейді. Абай қозғалмай, үндемей тыңдап, тыңдап алып, енді жау-

апкерге: «Сен енді құнаныңды берме!» — дейді. Сонда Тоқа: «Е, бұның не?» дегенде: «Сен құнаныңды бағана алып ең, өзің дауға саттың» деп, мылжыңдық даукесті жазалайды.

Абайдың ел ішінде өзіне тартып, дос тұтып, серік етіп жүретіндері пеше алуан өнерпаздар болған. Кавказ адамы, айдаудан қашқан бір зергерді ұзақ сақтап, елдің зергерлерін жиып, әлгі қашқыннан күміске қарала жүргізуді үйретеді. Сонда Абай нақысқа қазақтың өз оюларын салтызып, үлгі таратады.

Өнер иесінің ішінде құсбегі, аңшы, мерген, ат бапшылы болса, бәрі Абайдың сыйлас адамдары болған. Жасынаң Тұрғамбай, құсбегі, Бәшей мерген, өз інісі Шәке сияқты кісілерді ертіп, «салбурынға» (бүркіт аңшылығына қостап бару сапары) көп шығып жүрген.

Ал әп-күй өнерпаздарынан жасында Біржанды сақтап, қонақ еткеніндей, бертінде Мұқаны, Әсетті, Әлмағамбетті сақтап және өзінің барлық балаларын әп-күй өнеріне көп баулыған. Өз әйелі Әйгерімнің әншілігін өсірмек боп, Біржаннан жаз бойы ән үйретеді. Кейін Тәкежанның Мақұлбай деген баласы өлгенде Әйгерімге жоқтау өлеңді өзі шығарып беріп, жаздай жақсы әуенмен жоқтау айтқызады.

Белгілі әнші-күйші емес, жәй орташа айтушыларға да халық жырларын немесе тұсындағы ақындар жазған дастандарды жырлатып отырады.

Толай Бейсембай деген ақынға «Қозы Көрпешті» Жанақ үлгісімен жырла деп тапсырады. Бірақ бар өлеңін бір қалыпты әуенмен айту жол емес деп, Қарабай, Қодар, Тазна, Сақау қатын, Баян, Қозы — барлығына кей сөздерін өз әуенімен айтқызатын болады.

Халықтың қайрат-өнер спортын да Абай қатты қызықтаған. Өз тұсында болған ірі астардың барлығына ол барып отырады. Бәйгесіне ат қосып, күресіне балуан түсіріп, үнемі зор қызық етіп тамашалайды. Абайдың жолдасы, серігі боп жеткен Құдабай, Нұрмағамбет сияқты «түйе балуандар» болған. Өз тұсындағы «Бозамбай асы», «Торайғыр асы», «Мұрын Бұлапның асы» деген сияқты талай асқа пелер жүйрік бәйгелерді апарып қосып жүреді.

«Кедей құла», «Айдапкелдің ақтабаны», «Ақбас ат» деген сияқты ірі бәйге аттарды біреуден көп төлеп сатып алып, біреуден базыпалықпен сұрап алып, сол арада өзінен сұрап келген сыйлас адамдарына бере салып, ризалап

жүрген. Бәйге ат, қыран құс, алғыр ит сияқты көп қызығы болатын асылдардың бір-ақ кісінің қолында болмай, әр ортаның қызықтауында жүргенін мақұл көреді. Осындай естегілер қатарында Абайдың аулына малшы, жалшы, қоңсы-көрші болған әйел-еректің, жас-кәрінің әңгімелері де аса бір қымбатты дерек боп отыр.

Еңбек сүйген адамды Абай зор бағалаған. Өз аулына көрші, малшы болған сондай еңбекшіл адамның талайын Абай байытып шығаруға тырысады. Оспан үйіне малшы боп, артынан Абайдың қарамағында болған Жетібай, Көтібай деген екі кедейді кейін ауқатты ауыл етеді.

Абай аулынан Байсүгір, Дарқан, жаңағы Жетібайлар сияқты талай жандар малданып, әлденіп көшкен. Кейбір пысық, мықты жігіттер кедейліктен ұрлыққа салынып кеткенде, ұрлығыңды қой деп серт, уәде алып, «енді саған ерген кедейлік итті мен көрейін» деп, алдына аз жылда мал салып, тоқ, ауқатты үй етіп жіберген. Тіпті бұрынғы жау жігітек ішінен де сондай еткен, жақсы көрген адамдары болған.

Кейін барлық бала-шағасымен Абайдың шын берік досы болып қалған Қорамжан сондай адам еді. Мұсабек деген жігітек ұрысының адам болуына да Абай көп көмек еткен. Қорамжанның баласы Қатпа әуелі малшы боп жүріп, артынан Абайдың туған баласындай ет бауыр жақыны, дос інісі боп кетеді.

Осы Қорамжан, Қатпалардың Абай қолына жаңа көшіп кел, кедей боп жүрген кезінде бұрын көп байып алған Жетібай Қатпаны боқтап қорлайды. Абай Жетібайдың кедейліктен шығып ап, енді кешегі өзіндей келейді ренжіткеніне қатты ашуланып, бір-ақ күннің ішінде қасынан көшіріп жібереді, бірақ жер беріп, қыстау беріп көшіреді.

Кейін Қорамжан білікті, беделді кісі боп, өзінің жігіттегі ішіне Абай ырзалығымен қайта көшкенде, 15 бие байлаған желісі бар, көп мал иесі боп көшеді. Осындай бұрын ұры болғанның талайын Абай кісі етеді. Әрине, кісі болғысы келгеннің негізі бұзық емесін танып, соны кісі етеді. Болмаса жалпы ұры дегенге Абай аса қатал, қатты болған. Сондықтан да бір ұрының өлеңінде:

Күнту болыс болғанда жортқаным-ай,
Керей менен найманды торытқаным-ай.
Қазы менен қартаны кертіп шайнап,
Абай болыс болғанда қорыққаным-ай! —

дейтіп сөздер бар.

Тегінде, Абай жас шағында бір-ақ рет болыс болған. Мынау орайда болған емес, бұнда Абайдың айтқанын істейтін біреу болыс болғандығын айту керек.

Ұрлық, сотқарлықтың себебі боп, көп уақытқа көп жігіттің басында кедейлік ызғары жүргенін Абай жақсы біледі. Кедейліктің ауыр бейнеті ұры емес, момын көшпеліктің бәрін де езіп жүргенін терең түсініп, Абай өлең, өсиетінде сол қазақ кедейінің жайын көп толғайды. Бірысты еңбек жайын сол кедейге құтқарушы, көмекші есебіле көп үгіттеп, көп ұсынады. Адал еңбек иесі адамнан артық ол сахарادا Абай сүйген адам болмаған. Көп өлеңдері мен қара сөз толғауларында кедейдің үнемі жоқтаушысы болған.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып...
...Қара қидан ортақ қап ұрыснай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы, —

деген Абай, еңбек иесі кедейге жақын дос, қамқор боп кеп, оның еңбегін қанайтып байды «қара қиына» шейін сатып беретін құлқыны жамаң, арысз қанаушы етіп жерлейді.

Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей, —

деген сияқты толып жатқан өлеңдері халық ішіне Абайдың ең жақыны — еңбек адамы, еңбек қауымы екенін айқын көрсетеді. Бір күнгі мәжілісте кедей баласын мінеген тоқ мырзаның сөзін естіп отырып: «Бай баласы көп ішсе, ішіп үйренген дейді. Аз ішсе, негізі тойған дейді. Кедей баласы көп ішсе, көні кеуіп қалған дейді. Аз ішсе, шілдесінде шық көрмеген дейді. Осы кедей баласының кінәдан құтылары бар ма?!» — деген.

Кедейдің момыны, адалы көмек тілеп келген кезде Абай жәрдем етпей қалған емес. Баласы мініп жүрген атты алып беру, өзі жеккелі отырған семіз аты құла айғырды бір шалға бере салу сияқты істері толып жатады.

Осы тәрізді естегілердің соңында Абайдың күпделікті тіршілікте балаға, желінге, үй ішіне істейтін достық, аталық, кішіпейілділік мінез-өдеттерінің кейбірін айтуға болады.

Өзінен туған бала мен айналасын қоршаған ініге Абай істейтін ұстаздық бір алуан. Олардан ақын, білгір, оқымысты адамдар, ел қайраткері сияқты ересек азаматтар

өсіріп, білімді адамдармен достастырып жүреді. Сол тәрбиешілік, ұстаздық мінезді үлкен емес, мектеп жасындағы балаларға да көп істеген. Абайдың қолында, аулында өскен шәкірт балалар, жас қыздар, көп келіндер де Абайдың алдын көріп, көп-көп өсиеттеріне қанып қалған. Әрқайсысының шамасына қарай, өзінше ұстаздық, тәрбиешілік үлгі, өрнек табады. Жас балаларға өлең, тақпақтар жаттату, қыз немерелеріне ертегілер айтқызу, ән салғызу, малшы көршілерге ертерек, аңыздар айтқызып отыру, соны өзі елтіп тыңдау аса көп болған. Абай үйі бөгде қонақ, үлкен кісілер жоқта неше алуан қызық ермек, халық сауығының үйі болады. Осындай дағдыдан барып Абайдың досы Баймағамбеттей ертектілер ысылып, ұстаз көріп шығып, кейін Абай айтқан әңгімелерді үлгі етіп көпке таратқан.

Сондайлық тәрбие, үлгі-өсиет үстінде Абайдың өлеңдерін өз аузынан ұғып жаттаған Пәкизат, Уәсилә, Әсия, Рахила сияқты оқымысты, тәлімді қыздар өсіп, ұзатылар алдында жасау сандықтарының түбіне ең асыл бұйым етіп Абайдың өлең жинағын әкететін болған.

Балалықтың мінезін, сырын білмей, қаталдық еткен ата-ананы Абай үнемі мінеп отырған. «Балаға ақылын бұрып бермей, ашуын бұрын берген атадан бала үлгі ала алмайды. О да ашуланады» дейді.

Келін, күйеу туралы да Абай көзқарасы жұрттан басқа. кеңдік, еркін теңдік қалпында ұстауға тырысады. Өз қолында соңғы жылдарда болып, Абайды өзі күткен Кәмәлия (Кәмәш) деген келініне алғаш түскен күннен бастап бетін ашып жүруді шарт етеді. Бар жайдан ұялмай, ашық сөйлесіп отыруды тілейді. Сол келініне Абай өзі өлерден бұрып ауырмай тұрып: «Мен биыл өледі екем» деп ішкі өзі түйген ауыр сырын ең алдымен айтады.

Осындай жас атаулының бәріне көптерлі кең, дос-жар аға, көпке мәжілісі ортақ ұстаз болғандықтан, Абай маңынан елдің талапкер, өнерлі, саналы жасының бәрі арылмаған.

Үнемі айналасын, аулып, үйін қоршап, Абай тәрбиесін кең алып, мейлінше қызықтап жүрген.

Сол себепті шет елдің бір үлкен адамдары Абайға келгенде, жаңағы жастар тағы Абай қасынан шықпай отырғанда, қонақтың бірі:

— Жастар, сендерге бақ берген. Ол бақ күнде ортаңда, қолыңда бәріне неше алуан ұстаздық, үлгі, өнер үй-

ретіп отырған Абай! Жылында Абайды бір-ақ көретін бізді айтаңшы! — дейді.

Шынында, Абай малшы, көршіден бастап, солардың баласынап, жасынап бастап, айналасындағы барлық естияр жанның, үлкенді-кішілі қауымның, жұрттың бәріне бойында барып түгел, үнемі үлеске салып отырған. Сол арқылы өзі тіршілік еткен ортасына тағы да мол сәуле төгіп, нәр беріп отырған Абай да ақын Абайдың өнегелі сыр-сипатын танытушы еді.

IV. АБАЙДЫҢ ЖАС ШАҒЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Ақын Абайдың шығармаларын барлық түгел бойында тексеріп, зерттеп шығудың бұл кітаптағы тәртібі (системасы) бүгінге шейін Абайды тану ретінде жазылған тексеру, сындардан әдіс жағында басқарақ болады. Ол басқашалық — орыс классиктерін тексеретін әдебиет тарихы ғылымының әдісіне байланысты.

Горький, Маяковский сияқты советтік социалистік әдебиеттің үлкен жазушыларып барлық жазушылық, ақындық жолымен түгел зерттеуде, біздің социалистік әдебиет тарихымыз қолданатын система, әдіс те сол бұрынғы орыс классиктерін зерттеудегі рет, тәртіп бойынша құрылады.

Нақтылап айтқанда, бұл әдістің өзгешелігі, ақын шығармаларын жазылған жылдары бойынша топтайды. Абайдың толық жинақтарын хронологиялық ретімен бастырғанымыз сияқты ақындық жолып да ең алғашқы өлеңдерінен бастап, жылма-жыл өсіп, даму ретімен тексеретін боламыз. Жылы аталған өлеңдердің алғашқы топтарынан бастап, ақын өмірінің соңғы жылдарында туған шығармаларына қарай ауысамыз. Ақындық эволюциясын, жазушылық жолып біртіндеп, кезегімен тексереміз.

Әрине, бұл қатардан оқшауырақ тұратын, жылдары белгісіз бірнеше өлеңдер бар. Ол топтың жайындағы сөз қосымша ретінде кейін қосылатын болады. Жеке жанрлық өзгешелігі бар шығармаларды да бөлек-бөлек тексереміз.

Абайдан қалған ақындық мұраның молы — ұсақ үлгідегі қысқа формалы өлеңдер болғандықтан, жаңағы айтылған тексеру, зерттеу әдісін әуелі осы лирика түрлеріне айрықша қолданып өтеміз. Бұл шығармалардан жаң-

ры басқа болғандықтан, Абайдың поэмаларын, аудармаларын және қара сөздерін бөлек-бөлек қарастырамыз.

Сонымен, Абайдың шығармаларын бұл кітап көлемінде тексеру мынадай бөлімдерге жіктелетін болды:

1. Абайдың жас шағындағы өлеңдері.
2. Абайдың лирикасы.
3. Абайдың поэмалары.
4. Абайдың аудармалары.
5. Абайдың қара сөздері.

Енді Абайдың жас шағындағы шығармаларын талдауға кіріспес бұрын бұл уақытқа шейін қазақ тілінде болған, әдебиеттік-тарихтық зерттеу, тексерулердің кейбір әдіс ерекшеліктерін атап оту керек.

Бұрынғы зерттеушілердің бір алуаны ақын шығармаларының мазмұны мен идеясынаң туатын және зерттеушілердің өздері нақтылап алған ғылымдық мақсатынаң туатын арнаулы, шартты түрдегі тақырыптық топтаулар жасайтын. Бұл тексерулер Абай шығармаларының қай жылдарда туғандарына қарамайды. Тақырып жағы мен идеялық өзгешеліктерге қарай өздеріне керек шығармаларды бөліп, ойып-ойып алып талдайды.

Сонда Абайдың эстетикалық көзқарасы, педагогикалық ойлары, философиялық көзқарасы, қоғамдық, тарихтық идеялары деген сияқты немесе Абайдың орыс классиктерімен жалғасы, кейде Абай ақындығының түрлері Абайдың тілі деген сияқты әр алуан жекеше тақырыптарға арналған зерттеулер туады.

Әрине, бұлайша арнаулы тақырыптар мен мақсаттарға ерекше көңіл бөліп, сол жайларды ғана зерттеу орынсыз, керексіз демеіміз. Көбінесе зерттеушілердің нақтылап, ерекше зер салып, дәлелді етіп зерттеу шамаларына қарай, бұл сияқты арнаулы тақырыптың әрқайсысы өз көлемінде көңілге қошады, орынды боп, бағалы еңбек боп шығулары әбден мүмкін.

Бірақ солай бола тұрса да, бұндай ойдым-ойдым тақырыптарға нақтылы арналған зерттеулер ақынның мұрасы туралы толық дерек бермейді. Рас, жоғарыда аталған, ақындық ерекшелігі, тіл өзгешелігі, педагогикалық, эстетикалық, философиялық мәселелердің бәрі де Абай шығармаларынан арнаулы күйде табылып отырады.

Бірақ осы аталған күрделі, зор мәңдері бар салалардың барлығы да Абай шығармаларында жекешеленіп, екшеліп, бөлініп тұрған жоқ. Кейбір ірі өлеңдерінде немесе кей жылдардың туындыларында сол жайлардың

барлығы да азды-көпті түрде айқып көрініп отыратыны даусыз. Сондықтан Абай шығармаларының барлық елеулі өзгешеліктерін, қасиеттерін кеңірек қамтымын деген зерттеулер, осы мәселелерді бір жақты іріктеу мен тексерудің әр кезеңінде, еріксіз сыңар жақтыққа ауысып кетіп отырады. Тексерудің бұл түрі де бұрынғы Абай шығармаларынан: «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ақындық туралы», «Халық туралы» деген шартты түрдегі, бір жақты топтау сияқты болады.

Сөйтіп, жоғарыда айтылғандай, ақынның жас шағынан бастап қайтыс болғанына дейін қатар ілесіп отырған ақындық жолын шоламыз. Ақып өнерінің дамуына, ойларының өсу, өрістеуіне сәйкес тексеру болады. Жоғарыда аталған ірі тақырыптардың (ақындық ерекшелігі, тіл өзгешелігі, орыс классиктерімен жалғасы, эстетикалық, педагогикалық, философиялық көзқарастары, тарихтық қоғамдық идеялары т. б.) бәрі де нақтылы шығармалардың жан-жақты өзгешеліктерін сынау, талдау ретінде үнемі қамтылып отыратын болады.

* * *

Абайдың толық жинағы 1858 жылы жазылған екі өлеңнен басталады. Біріншісі — «Иузи — рәушан», екіншісі — «Фзули, Шәмси». Бұлардан соң 1864 жылы жазылған «Әліфби» өлеңі бар. Ақынның он үш жас пен он сегіз, он тоғыз жастар арасында тудырған шығармалары осы.

Жалғыз бұл өлеңдер емес, Абайдың сол жылдарда осы алуандас жазған басқа өлеңдері де болса керек еді. Бірақ олардан із-дерек табылған жоқ.

Мынау өлеңдер тұсында айқын байқалатын ерекшелік — шығыс ақындарының үлгісінде жазылғандықтары. Екінші өзгешелік — бұл өлеңдер жатқа, ауызша шығарылған шығармалар емес. Бұнда Абай — анық жазушы ақын. Біз ХІХ ғасырдың басы мен орта кезінде жасаған Махамбет, Нысамбай, Мұрат сияқты ақындардың шығармаларынан ақынның өзіне тән стиль ерекшеліктерін айырып тексерсек те, «олардың қай өлеңі жазылып айтылған, қайсысы ауызша жырланған» деген сұрақтарға нақтылап, деректі жауап бере алмаймыз. Өйткені олардың жазғаны мен ауызша шығарғанының стильдік өзгешелігін айыру оңай емес.

Ал Абайдың мына кітапшылап, араб, фарсы, ескі өзбек

(«шағатай» немесе «түркі» деп аталатын) тілдерден көп сөздер кіргізіп тудырған өлеңдері, тек қана жазумен туатын шығармалар екепінде дау жоқ. Әйелдің сұлулығын бейнелеген «Иузи — рәушан» деген өлеңде жас Абай анық еліктеуші ақып екендігін көрсетеді. Бұнда қыздың көзі гауһар, бетінің ұшы лағыл тастай қып-қызыл, тамағы қардан бетер, қасың құдіреттің, жаратушының қолы шеккен. Және өзі дүние жүзіндегі сұлулардың раһбары — көсемі, басшысы. Ал осыған бұрынғы шығыс тарихында байлығымен, патшалық әмір құдіретімен аңыз болған атақты жаңдар — патша Сүлеймен, патша Ямшид, патша Искәндәр — бәрі де ыптық болар еді. Солар бар мүліктерін салса да бұл сұлудың бағасын өтей алмас еді. — деп жырлаушы жас ақын өзінің бар тек, төркінін танытады.

Сөз айттым «Әзірет Әлі айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз», —

деп қысылғанда, өзінің жас шағында жаңағыдай өлең жазғанын ұмытып кеткен болу керек. Болмаса, көзі жарқыраған жылтыр тас, беті шиедей болған қызыл тас тәрізді сұлудың сары ала иегі бар қыздан айырмасы аз-ақ екенін аңғару қиын емес.

Реалистік жолға орыс классиктерін терең тану арқылы ауысып алғаннан кейінгі Абай, әрине, мынау үлгіде өлең жазушы, еліктеуші ақыпды мазақ етпеске мүмкін емес. Ал жаңағы өлеңде Абай шығыс ақындарының бар үлгісін терең меңгерген. Теңеулері шектеп асқан әсірелеуді көрсетеді. Өмірге шындыққа жанаспайтын орасандық шығыс поэзиясының көп ғасырлық дағдысы еді. Абайдың еліктегені кім екепін де тану қиын емес. Осы өлеңде және бұдан кейінгі екі өлеңде де, Абай өзінше түркі тіліндегі (сол кездегі әдебиет тілі деп саналған) үлгіде жазып отыр. Бірақ анық сол түркі сөзі мен осы өлең қатарында келетін араб сөздері әлдеқайда көп. Өлеңнің уезін ырғағы да, жеке сөздердің айтылуы да кітап үлгісінде «пигә», «шигә» деп қазақтың «пеге», «шегеді» деген сөздерін кітапшалап, әдейі бұрмалайды. Өйткені алып отырған өлең ырғағы, ритмнің өзі арабтан иран, шағатайға жайылған «ғаруз» өлшеуінің үлгісі. Араб өлеңінің ырғағына сай мәтпен созылатын ұзақ үнді дыбыс пен қысқа үнді дыбыстардың алма-кезектесіп отыруынан құралатын өлшеу. Бұл — қазақ сияқты елдердің тіліне, өлең құрылысына мүлде жанаспайтын ырғақ. Бірақ өздері әзірбайжан,

өзбек, түрікпеп, татар, қазақ сияқты елдердеп шығып, аргы замандар мен бергі кездердегі араб, исләм мәдениетінің ықпалын көргеп классик ақындардың көбі өз халықтарының тілдерін бұрмалап жазатын. Өздерінің өлең қатарларына жаңағыша араб, фарсы сөздерін көптен-көп кіргізіп, аламыш тілмен жазады. Сол үлгі Навоида, тағы басқа Абай қадірлеген ескі түркі-шағатай ақындарында көп кездеседі. Өзі шәкірт, өзі бала ақын Абай соларға барынша бой ұрып, алаңсыз еліктейді.

Екінші өлеңінде:

Фзули, Шәмси, Сәйхали, —
Навои, Сағди, Фирдоуси, —

деп, сол еліктеген, өзіне үлгі еткен ақындардың аттарын да балалық шыншылдықпен тегіс атап береді. Осы орайда айта кететін тағы бір ерекше мәселе бар. Бізде бүгінге шейін Абайдың Шығыспен байланысын айтқанда, кейбір жайлар ұшқары сөйленеді. Абай мұсылманша оқығандықтан, араб пен фарсы тілін түгел білген боп суреттеледі. Кейбір зерттеушілер Абайды араб, фарсы классиктерін де түгел білген етіп қояды.

Анығында, бес-алты жыл мұсылманша оқығанымен, ол кездегі шабап оқытудың шалағай методикасын еске алғанда, Абай арабтың классик поэзиясын түгел ұғарлық дәрежеге жетті деу, асыра сөйлеу болады.

Сондықтан да Абайдың мына санаған ақындарының ішінде арабтың атақты классиктері: Мұтанәбби, Әбіл Ғала-Мағрилер кездеспейді. Оған тілдері түсінікті ең жақын ақындар болғандықтан, Навои, Фзули үлгісі көп әсер етеді. Жас шағында сол ақындар өздеріне үлгі еткен Фирдоуси, Сағди, Хожя Хафиз тәрізді ұлы классиктердің ескі өзбек тіліне аударылып, Абайға сол аударма арқылы таныс болуы көңілге қонымдырақ көрінеді. Бұл соңғыларды Абай білгенде, түркішеленген аудармалардан білу керек.

Ал олай болса, Абайдың шығыс поэзиясымен тааныстығын атағанда, оның үлгі еткендері осы күнгі советтік шығыс елдеріміз: әзірбайжан, өзбек, тәжік сияқты елдердің ұлы классиктері деу керек.

Абайдың орыс классик поэзиясынан алған үлгісін мол бағаламақ болған дұрыс ниеттегі кейбір тексерушілер «Абайда шығыс поэзиясының әсері де болған» деген пікірлерге қытықтанып, шамданып қарайтыны бар. Ол дұрыс емес.

Анығында, Абай жаңағы анықталған Жақын Шығыс-

тың кейбір үлгісін анық пайдаланған. Оған жас шағында аз ізденумен, арзан еліктеу түрінде барған болса, бері келіп, әбден қалыптанып, ұлы реалист, шебер классик, мастер болған шағында да, сирек түрде болса да, оқатекте айналып соғып отырады. Мысалы, 1889 жылы жазылған «Хор болды жанымда», 1891 жылы жазылған «Көзімнің қарасында» ақын махаббат жайын тағы да жаңағы аталған, өзіне анық түсінікті болған, бүгінгі ұлы советтік Отанымыздың қадірлі, кәрі классиктері Навои, Фзулише жазатыны бар. Бұл жерде біз Абайдың реалист ақын болып қалыптасқаннан кейін де сол жаңағы Жақын Шығыс поэзиясында кездесетін толып жатқан сөздіктерді, ақындық лексиканы шығыстық әдебиеттен алатынын талдаймыз.

Тек ескерте кететін нәрсе, Абайдың барлық поэзиялық мұрасында Шығыстың орны орыс классик поэзиясының орнынан әлдеқайда аз. Бірақ, жалпы алғанда, жаңағыдай анықталған жақын шығыс мәдениетінің әсері болғанын атамай болмайды. Ол жәй — Абайдың ақындық нәр, қор алған тектері, іздену өрісі, жалпы ойшылдық, ақындық диапазонны кең болғанын көрсетеді. Мысалы, грузиннің атақты классигі Шота Руставелидің идеялық, поэзиялық, философиялық негіз қорларын айтқанда, барлық зерттеушілер оның араб, иран мәдениетінен және орта ғасырлардағы батыстық мәдениеттен екі жақты үлгі-өнерлер алғанын жасырмайды, ашып айтады. Тіпті оны Руставелидің өз заманынан бойы озған ерекше қасиеті деп айтады. Өз тұсындағы дүниежүзілік мәдениетке бұның кең құлап жайып, еркін пайдаланғанын мақтан етеді. Абай жөнінде, егер ол өмір бойы сол өзіне үлгі еткен Шығыс поэзиясының ескілігіне ұдайы табынып, бағынумен қалса, бұны ақынның орасан олқылығы, айыбы дер едік. Бірақ Абай оңдай емес.

Жаңағы жастық жайыпта, бала шағында айтқан шығыс үлгісіндегі еліктеу өлеңдері ақын Абайдың тек қана алғашқы адымы ғана болады да қалады. Жігіттікке кіре бере, Абай ол үлгіде жазуды мазмұн жағынап да, түр жағынан да табылған жол екен деп білмейді. Осының шындығын, тіпті, сол шығысшылап жазған өлеңінің ең үлкені «Әлифби» бәйітінің өзінен де анық аңғаруға болады.

«Әлифби» өлеңінде шығыстық ерекшеліктердің барлығын өз бойынан көрсетумен бірге, ол поэзиядан бөлегірек, оқшауырақ тұрған айқын өзгешелік те бар. Бұл рет-

те өзге жайларды қойып, өлеңнің соңғы екі жолын еске алсақ та болады.

...Үтір мен асты-үстілі жазу да бар, —

деп келіп, Абай сүйікті сұлуға арналған хаттың ең соңында нақтылы тілек айтады. Онысын натуралдық түрде, тұрпайылау етіп, анықтап ашып салады. Бұндағы Абай құрбы қызға сәлем-тілек жолдан отырған көп жеңіскей жігіттің бірі болады. Шығыстық шер сөздер қосып, гапшық-мағшуқ жайларын тал бойы ұйып жырлаған сияқтанып отырып «Әлифби» өлеңінің ақырында Абай сезім, сана жағынан жаңағы шығыстық сарыннан өз басының сау екенін танытады, сергек екенін байқатады. Ендеше, бұл бұрын қазақ жазып көрмеген өлеңдік оқшау түрді қызықтап, тамашалаған сияқты да, уақытша әуестік есебінде сол өлеңдік түрмен ғана ойнағандай болады. Кейін, аз уақыттың ішінде-ақ, өмір шындығына жақын өлеңді өз халқының анық халықтық тілімен жазып кететін Абай, мынау тұста тек аз уақыт қана өзінің көзі түскен және өзіп жас шағында қызықтырған, таңдандырған үлгіге аз бой ұрады. Мұндағы тағы бір қасиеті — Абай діншіл мистикаға берілген Ясауи, софы Аллаярдың бірде-біріне маңайламайды.

Ақындық үлгісін іздеп жүрген жас қазақ ақындары айтып келген қара өлеңнің, жырдың әр алуанын білсе де, өзі де солайша жырлауға жараса да, алғашқы кезде ел ақындарының үлгісіне өлең айтуды мәсе қылмайды. Бұрын қазақ құлағы сирек естіген өзгеше өлең үлгісіне қызығады. Қиын тыңды баурағысы келеді.

Дұрыстығын айту керек, Абай терең сезім, идея, мазмұн жағынан түгелімен шығыс ақындарының ықпалына берілмесе де, өлең құру шеберлігі, түр жаңалығы жөнінде бұл кезде де көп нәрсе табады. Сонда, әсіресе өзіне ең жақын ұстаз етіп классик Навои шығармаларынан үлгі іздейді. Дастан жазған Навои емес, газелдер жазған Навоига еліктегісі келеді.

Атақты «Чар-диуан» Навои лирикасының төртке бөлінген жинақтары еді. «Чар-диуанның» төрт бөлімі адам өмірінің, ақын тілегінің төрт кезеңіне арналған: балалық, жігіттік, орта жас, кәрілік кезеңінің көңіл сыры, мұң сезімі баяндалатын.

Абайдың жоғарыда біз атаған шығыстық өлеңдері «Чар-диуанның» жігіттік дәуірін, нәзіктік нақыстарын

жырлаған үлгілеріне келеді. Навоидың барлық газелдері ерекше шеберлік, көркемдік мазмұн сарындардан басқа, түр жағынан толып жатқан қиын, қызық ырғақ, үлгілер көрсететін. Өлең шумақтарына қарап, жол есептері бойынша бөлінетін бір түрлері бар еді. Мысалы, газелдер ішінде «мүстәзат», «мұхамәс» (бестік), «мүсәддә» (алтылық), «мүсәммә» (жетілік) деген шумақ өлшеулер болған. Екі жолдан ұйқасатын «мүсәун»; төрт жолдан құралатын «рабаят»; кейде егіз екі жолдан қосылып, ұйқасты сөздерді ойнақы етіп беретін «тұйық» өлшеуі болған және де түрі мен мазмұны бірдей жұмбақ, аса шебер құрылатын «мүәммә» үлгісі бар. Мазмұн жағынан алғанда, «сақинама» — ішкілік-сауық өлеңдері болады. Осы түрлермен қалыптанған сыршылдық өлеңдердің арнаулы сюжеті болмаса да, көпшілігі көңіл сырына, ішкі сезім ырғағына арналады.

Абай «Әлифби» өлеңінің әр жолын араб алфавитінің ретімен тізеді. Навоида да сол араб алфавитімен тізілген газелдер бар. Бірақ ол әр жолдың басы емес, қайта аяғындағы ұйқасты сөздердің ең соңғы дыбысын әлифби ретімен келтіреді.

«Чар-диуанның» барлық саны қырық мың жол өлең болғанда, бұлардың орта жасқа, кәрілікке арналған бөлімдерінде, газелдерінде Навоидің терең толғауы, философиялық ойлары да, қысқа қайырып, шебер етіп қалыптаған ақыл-пақыл сөзі де, афоризмдері де көп кездеседі.

Жас ақын Абай Навоидің осы соңғы айтқанындай, анық классиктік ұлы өрісіне бара алмаған. Ол дәрежеде ұзақ ізденіп, терең бойлап салынбаған. Тек жігіттік, жастық сезімдеріне жаңа мода болғандай тың түр ғана іздейді, сол себепті «Әлифби» өлеңінде, жоғарыда аталып өткен Навои газелдерінің кейбір сырт түрі, орнектерін ғана көреміз.

Тегінде, анық ішкі сапа-сезімге келгенде, Абай сол өзі аз дәурен үлгі еткен шығыс классиктерінің шығармаларындағы ішкі мазмұндарға түгел табынған деген пікірді біз айрықша бөліп айтамыз. Өйткені, шығыстың көп классигіне ортақ болған бір жәй, махаббат сияқты сезімдерді жырлауда мистикалық элементтер де болады. Ғапықтықтың өзін құдайды тану жолындағы жан әрекеті есебінде жырлау басым еді. Сондықтан газелдерде аталатын «мағшуқа» қандай отанның, нендей халықтың қандай шаһарып мекен еткен жан екенін біліп болмайды. Оның ынтығып жырлаған жырлардың ешбірінен сол сұлудың атын,

тегін де, нақтылы түсінің өзін де аңғарып болмайды. Бұл жер басқан адамзат па, жоқ бір мекенсіз, нақтылы дерексіз ғажайып жаралған перизат па? Оны да айыру қиын. Ғашығына жолдаған наз, тілектер табыну сарынына айналғанда жаратқанға жалбарышып отырған сопылық, мистикалық тұмапды күйрек сезімдер басымдап кететіндері болады.

Осындай құдайшылдық сарын, ғашық жайын, көңіл халін, табиғат көркін атаған теңеулердің бәрінде де көп көрініп отырады. Навои сияқты ұлы классикте бұл өзгешеліктер кемірек болғанмен, Абай көп оқыған өзге шығыстық ақындардың көбіне осы өзгешелік ерекше мол болған. Абайдың қасиеті сол — жас шағының өзінде де, еліктеуші бола тұрса да, өзінің махаббаттық арман-шерлерін, тілектерін жырлауында сопылық, бендешілік, құдайға құлшылық, мінажатшылық күй сарындарға бармайды.

Көп теңеулерде кітапшылап, әсірелеп, жырлап отырса да, жоғарыда біз айтқан «Әлифби» өлеңінің соңғы жолдарындай жердің жігіті боп шығады және арнаулы тілек пен нақтылы сәлем айтып жатқан түсінікті мақсаты бар тұмансыз жаршы болады. Болашақ реалист ақынның жақында ауысатын өрісін, әлісін аңғартқандай.

Осы жайды «Әлифби» өлеңі ғана емес, ең алғаш кітапшылап жазған «Иузи — рәушан» деген өлеңнің соңғы жолдарынан:

Мүбәдә болса, ол бір кәз,
Тамаша қылса йүзмә-йүз.
Кетіп қуат, йумылып көз,
Бойың сал-сал бола нигә? —

деген сөздерінен де аңғаруға болады. Басында жер сипаты емес, хор сипатты, қолға түспес алыс сұлу, мына тұста ынтық жігітке бетпе-бет кездеседі. Соңда түсінікті құмарлық, нақтылы тілекпен тал бойы ұйып тұрған жастық көпке мәлім күйі бар шындығымен аңғарылып тұрады. Әрине, бұндағы тіл шұбарлығы — Абайдың жаргонға орынсыз қызыққан кемшілігі. Мазмұны өзіндік, мистикасыз болса да, еліктеудің арзан үлгісіне кеткендігі көрінеді.

Бұлардан соңғы Абайдың жас шағынан бізге жеткеп, жылы белгісіз өлеңі «Сап, сап, көңілім». Жігіттік, жастық мінездеріне арналып айтылғанмен, Абайдың бұл өлеңі жоғарғы тексерілген жолдардың барлығынан мүлде бас-

қаша. Ең әуелі оқушыға салғаншап айқын көрнетіп өзгешелік бұл өлең таза қазақ тілінің өзімен жазылады. Мазмұны мен мағынасына қарағанда, Абайдың бұдан бұрын азды-көпті айтылып келген өлеңдерінің өзінше, өзгеше бір қорытындысы сияқты. Жылы белгісіз болғанмен, ақыпның жиырма, жиырма бес арасында өз өмірінің осы шағына нақтылап, арнап айтқан өлеңіне ұқсайды. Бұндағы ойлар мен сезімдер, жас жігіттің өзіне де, өзі құрбы тұрғыластарына да арнаған тоқтау сөзі, сын, толғау сияқты. Ең әуелі бұл өлеңде Абай қазақ әдебиетінен бөлек үлгіге еліктеуді өзіне енді лайық көрмеген сияқты. Өз өмірінің шындығы бұл жырда аса айқын қонымдылықпен айтылады.

Ұзақ өлеңнің көркем жолдарында ел жігітінің тіршілігінен тысқары тұманды, оқшау хал де, сезім, теңеу де жоқ. Қыз аңдыған жігіттің түнде жортқан, жеңіл-жеңсік құғап әдеті өзгеге де ой түсіреді. Бұл өлеңде жасанды теңеулер жоқ. Қайта қазақтың шешен, орамды, терең, мәнді сөздерін қолданады.

Қарсақ жортпас қара адыр,
Қарамай неге шабасың?
Сонда тәуір бола ма,
Ұстап ап біреу сабасын? —

деген жолдарда сыншыл оймен қатар, сол кездегі қыр жігітінің басынан кешетін анық көріксіз, көңілсіз болмысын арнаулы трагедиялық қалпында береді.

Өмірдің өткел кезеңінде тұрған, ой түскен жас орынсыз деген мінездер, істер жайын көп сұрақтармен баяндайды. Тыңдаушысын ойландырып, өзіне ақыл салып айтады. Опасыз, тұрақсыз, тынымсыз жортуылдан қайту керек дегендей, тасқындаған көңілді ауыздықпен шау-жайлағандай болады.

«Сап, сап, көңілім» деген сабырдың, тыйылудың сөзін үнемі қайталап отырады. Айтпақ жайын әдейілей, көп қайталап, осы өлеңді жазудағы мақсатып, ойын ерекше нықтай түседі. Опасыз жас болмау керек, таңдап сүйген біреуі ғана бар, тең сезімге табынған жақсы жастың адамгершілік пен махаббатты қабыстырамын деген ниеті көрінеді.

Барлық осы аталған өмір, ой, сезім жайлары шындыққа бағынған. Бусанып тұрған жаңды, шындығы бар жыр туады. Ақын алыстан тұмандатып орағытпайды. Айтпақ ойының сөздері де дәл табылған. Қозғайын деген пернесін

дәл басады. Және өз басының тәжірибесін шығарып, өзіндік мінін сынап, шенеп отырған кісі болып, сол кездегі көп жастың халіне арпаған үлгі сөз айтады.

Қазақ жасының Абай заманындағы махаббат жөнінде қолданылатын іс, мінезі тұрпайылау, натуралдық күйде екендігін осы өлең дәл ашады. Ер мен әйел арасындағы жарастық, жақсы сезімді қасиеттей білмейтін, топас тәрбиесі әшкерелейді. Ендігі түсінігі бойынша махаббат, жастықты сөз қылатын ақын құр құмарлық қызығын шала-шалағай күйде жырламасын. Адамгершілік тәрбиесін өсіріп, асырғандай, моральдық жоғарғы дәрежеде түсініп жырласын дейді.

Абайдың жас шағындағы өлеңдерінің қорытындысы есепті болған «Сап, сап, көңілім» енді жақын шақта реалист сыншы және сыншыл ақын боп қалыптанатын Абайдың алдағы өрісін аңғартады. *

Ақынның толық жинағында жылы белгісіз өлеңдер тобына қосылған «Тайға міндік» деген бір өлең бар. Мазмұнына, тақырып тегіне, сын сырына қарағанда бұл өлең де жаңағы тексерілген «Сап, сап, көңілім» атты өлеңмен бір бітімдес, екеуі де бір мезгілдің туындысы. Жиырма-жиырма бес арасындағы ой түсе бастаған сыншыл, ор талапты ақынның жастық толғауын танытады. Енді азаматтық сана, санада өзіне жаңа өр, өріс белгілеп отырған ойшыл жас бұл кезге шейін басынап өткен балалық пен бозбалалық, жігіттік шақтарын сынай шолып өтеді. Бір өзі емес, қазақтың өзі құрбы жасының бәріне де ой сала, шіміркене жырлайды. Өлеңінде келтірген дәл деректі балалық суреттері, бозбалалық алданыш, жұбанышы, болымсыз тәрбие, шала сауаттылық, арзан әуейлік және солардың нәрсіз нәтижесіндей дайынсыз күйде үйлі-баранды өмір бастау — осының бәріне де болашақ реалист, сыншыл жас ақын салқын оймен қатаң сынап өтеді.

...Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық —
Бозбастық, —
Адастық, —

деген жолдардан жоғарыда айтылған сыншыл сана айқын аңғарылады. Сонымен қатар оқу-тәрбиенің өзгеше өрісін мақсат еткен бағыт та байқалады.

Қайы бардық,
Қатын алдық,
Енші тиді аз ғана.
Шаруа атаңдық,
Енді ойландық,
Қала берді бозбала.
Бұрынғы қайда?
Ойбайла —
Не пайда? —

деген соңғы жылдарында өткен өмір жолына өкіне қараған шырғұды танытады. Бұл өкініші — өзін-өзі қамшылап, памысты талапқа бет қойған, ізденгіш жігердің өкініші. Өзі құрбы қазақ жасынан шыққан ақын-өнерпаздың Абайдан өзгесіне әлі мұндай сапалы ой оралған жоқ-ты. Абай осы соңғы екі өлеңімен жастық шағының өзінде де, соныға басқалы тұрған ақын екенін танытқан-ды.

Тіл, теңеуде, өмірлік нақтылы деректерін тізіп теруде ақындық тың жаңа үлгілі жолып іздей бастаған өнерпаз сезіледі. «Тайға міндік» — шумақ, ырғақ, ұйқас құрылыстарымен де өлеңге жаңаша тың түрлер енгізуді мақсат еткен талапты көрсетеді.

Бұл екі өлеңнің мазмұны мен стиль үлгісі Абайдың сол жастық шақтың өзінде де көркем шебер жырлар туғызуға жетіп қалғанын байқатады. Дәл осы өлеңнің өзіне қарап-ақ Абайдың жігіттік шағында жазған шығармалары бір бұлар ғана емес, әлденеше өлеңдер болған деп пық сенуге сыяды. Тек өз өнерін әр кезеңде әр өлеңмен сынап, барлап жүрген ақын ол кездің шығармаларына өз басы толық мейірлене алмай, ұқыптап сақтамаған сияқты. Сол себепті осы алуандас әлденеше шығармалары жоғалып, ұмытылып, кейінгі шаққа жетпей қалған болу керек.

Бірақ ең алғаш қолына қалам алып жазған «Иузи рәушәннап» бастап, осы соңғы екі өлеңге шейін жеткен Абайдың жас ақындық жолы бар екені ап-айқып сезіліп тұр. Оның басы — жеңіл, сыртқары еліктеуден басталып, соңғы кезеңі — ойы да, көркі де өсіп, пісіп қалған болашақ ойшыл, сыншыл ақынның іздену, өсу кезеңін көрсетеді. Бұл шығармаларына бойлай қарап, танып, біліп талдамай, кейінгі өскелең үлкеп шығармалар беретін классик Абайды сол шығармаларынан ғана бастап тексеріп тану, жарым жолдан басталғандай, жартылай тексеру, палағай тану болар өлі.

V. АБАЙДЫҢ ЛИРИКАСЫ

Абайдың «Сап, сап, көңілім» деген өлеңін ақынның жиырма-жиырма бес шамасында жазғаны деп ұйғардық. Енді осыдан соңғы анық ақындық үлкен шығарма туатын жыл — 1882 жыл болады. Бұнда Абайдың бір жылда туған екі өлеңін білеміз: біреуі өз өлеңі — «Қансонарда», екіншісі аударма — Лермонтовтың «Бородино» деген өлеңіне жасалған аударманың бір үзіндісі. «Сап, сап, көңілім» 1865—1870 жыл аралығында жазылса, «Қансонарданы» жазғанша, арада он бес жыл өтеді. 1882 жылғы өлеңінде Абай мүлде басқаша, өзгеше көркемдікке жеткен, шеберленген және әсіресе ақындық мәдениеті жоғарылап, қалыптанып қалған ақын боп көрінеді. Арада көп жылдар өткен соң, басқаша ақындық сапаға аттап түскен Абайды көреміз. Абай ақындығының осындай үлкен үзілісі бар кезеңін, біраз ойланып, аңғару керек.

Осы тұста еске алатын бір жәй — Абайдың сол әредікте мүлде өлең шығармай жүруі мүмкін емес. Бұған екі түрлі дәлел бар: ең әуелі — сол ұзақ үзіліс жылдарынан бізге шашырап жеткен үш-төрт мысқыл-әзіл өлеңдер барын білеміз. Олар: 1870 жылы айтылған «Шәріпке» деген өлең; 1876 жылы туған «Абралыға» деген өлең; 1880 жылы айтылған «Жақсылыққа» дейтін және «Кең жайлау» деген бір-бір ауыз өлеңдер бар. Қысқа-қысқа болса да, кейбір жеңіл әзіл-мысқыл түрінде ауызша айтылғанға ұқсаса да, тегінде, Абайдың осындай өлеңдерді әр кезде айтып жүрген әдеті болуға лайық. Бұлардың ішінде «Абралыға» деген өлеңі анық жазылып айтылған кейінгі Абай сатираларына әбден ұқсайды.

Ал 1882 жылы жазылатын «Қансонардаға» қарасақ, Абайдың анық шеберленген ірі суретші және реалист ақын болғанын көреміз. Бұл өлең тұңғыш туа қалған, бірінші ғана көркем шығарма болуға мүмкін емес тәрізді. Неғылса бірталай шығармалар жазып келіп, ақындығы шынығып, қаламы төселіп кеп тудырған шығармаға ұқсамайды. «Сап, сап, көңілім» мен «Қансонарданың» арасында он-он бес жыл бойында ақынның тағы да өлеңдері болмауға мүмкін емес деген ойды, жаңағыдай, екі дәлелмен топшылаймыз. Ол жылдарда Абай ауызша айтқандарын да, жазып шығарғандарын да ұқыптан сақтамаған болу керек. Тұстас, құрбылас адамдары, әсіресе, жинап сақтауды ойламаған. Сонымен, Абайдың өзі үшін де, қа-

зақ әдебиеті тарихы үшін де жоғалып кеткен әлденеше шығармалар болған дейміз.

Анық үлкен ақын шеберлігіне жеткен қалпындағы жазушы ақын Абай, бізге 1882 жылдан бергі шығармалармен танылады дедік. Осы жылдан бастап 1903 жылға дейін алсақ, мөлшері жиырма екі жыл бойында Абай отыз сегіз жасынан бастап ақындық өнерін өзіне үлкен жол етіп алады. Өмірбаянын еске алсақ, отыз сегіз, қырық жастарға жеткен шағында Абай орыстың тілін анық жете біліп, орыс классиктерінің шығармаларын қатты зер салып, өзіне үлгі-өнеге есебінде қадірлеп оқып жүретін оқушы болып өді. Соның дәлелін ең алғаш аударма жасап, Лермонтовтың «Бородиносын» қазақшылаған еңбегінен айқын көреміз. Аз үзінді болса да, бұл аударма, ең алдымен, Абайдың Лермонтов тексін өте толық ұғынғанын көрсетеді. Және ұйқас, шумақ, өлеңдік ырғақ жағынан келгенде, қазақ өлеңінен басқаша еркін, жаңа түрлер іздеп аударып отырған ақынды аңғарамыз. Тіл менен шеберлікте аса орамды және өзіне сөнімді қайрат танытады.

...Штық, қылыш қайрасып,
Ширатып мұртын шайнасып.
Ашулы солдат қыстықты:
«Қойса екен бізді тыюын,
Айтса екен бізге қиынын,
Жыртпасақ жаудың киімін,
Біз не етеміз штықты», —

деген жолдарда, жоғарыда айтылған, анық өнерлі ақындықтың сипаты көрінеді.

Осымен қатар шығатын Абайдың ендігі өз өлеңдерінде бұл ақынның мүлде қазақ поэзиясында болмаған ойларды айтып, болмаған шеберлікті тауып, соның барлығында өзге өлеңдердің классик поэзиясының үлгісін меңгерген мәдениеттілікті, шеберлікті танытатынын көреміз.

Анық ақындыққа үлкен өрісті, әлеуметтік еңбек деп кіріскен ақын, мүмкін, 1880 жылдардан бұрынғы кейбір өлеңдерін бертінде өзі де місе қылмаған болар. Сондықтын жоғарыда айтылған, жоғалып кеткен деген кейбір өлеңдерді өз шығармасынан кейін өзі де өшіруі ғажап емес.

Ал 1880 жылдардан 1903—1904 жылдарға шейін ұлы қайраткер биік сапалы көркемөнерлі Абай бірде-бір уақыт өзінің сол жеткен жаңалық сатысынан төмендемейді. Бірде-бір жол оқымаған фольклор көлеміндегі қазақ ақындарының үлгісіне қарай кейін баспайды. Абайдың арнау-

лы шығармаларына сүйеніп отырып, нақтылы түрде айтатын кейбір қорытынды пікірдің жайын осы тұста алдын ала ескерте кетейік.

Мәдениетті, жаңа бағытты ақын Абай қазақ тіршілігінің қай тақырыбын жырласа да, өз алдындағы қазақ поэзиясының атақты саналған Бұқар, Дулат, Шортанбайларынша жазбайды. Тұтас өлең түгіл, соларды қайталап, не солар үлгісіне түсіп жазған бір шумақ өлеңінің өзі де жоқ деуге болады. Өлеңіндегі тіл, кейбір теңеу, кейбір мақал және кейбір тақырып пен көңіл-сезім сарыны соларға ұқсас сияқтанғанмен, әр кезде Абайдың ойы, өрісі, идеясы мен әлеуметтік арманы, мақсаты әлдеқайда басқаша боп, классик ақышның өзіне ғана тән болған өзгешелікпен айқындалып шығып отырады.

1882 жылдағы «Қансонарда» сияқты өлеңмен бастап, нені көріп, нені сезініп, нені жыр етіп толғанса, бәріңде де әр дәрежеде реалистік шеберлікті танытады. Өлеңнің өрнегімен ізденгіш жаңалықтары сопыдан соныға түсіп, үдеп, өсіп отырады.

Сондайлық тың арнаны өз тұсындағы және өзінен кейінгі қазақ әдебиетіне бұдап былайғы жол етемін деп «басқа шауып, төске өрлеген» жаңа заман ақышын біз ең алғаш көлемді түрде «Қансонарда» деген өлеңінен көре бастаймыз.

Осы өлеңдегі табиғат көріністерін, өз сезімін және аңшылықтың қызулы, қызғылықты сәттерін сипаттағанда, Абай өзінің жаңаша қалыптанған ақындық мәдениетін танытады. Бұл реалист ақын болғанда, орыс классик поэзиясының реалистік традицияларын өз бойына мол сіңіріп, жақсы меңгерген суретші ақын боп көрінеді.

«Қансонарда» өлеңінде орыс халқының өмірінен, не орыстың классик поэзиясынан тұпа-тура ауысып келіп, араласып тұрған ешбір белгі, дерек жоқ. Бұндағы көретініміз қазақ халқы мекен еткен қысы туралы, табиғат, бүркіт салуға салт атқа мініп шыққан анық қазақтың аңшылар тобы. Ермек үшін еңбек еткен пирақ, сергек, қажырлы әрекет үстіндегі адамдар. Көпшілік елдерде, бұл замандарда қолданбайтын бүркіт аңшылығы суреттелмек. Осы адам тобының мінездері, аңшылықтағы тәсіл-тәжірибелері, әр алуан динамикалық кесек әрекеттері толып жатқан ұсақ машық-мерзімі тұтас қазақтың өзіне тән тіршілігі боп шығады.

Сөйтіп, барлық нақтылы фактілердің, жеке реальностардың баршасы нағыз қазақтың өзіне тән шындықтар-

мен қалыптанудың үстіне, тұтасымен алғанда, осы өлең зор мәдениетті, ірі суретші тудырған шығарма екенін танытады. Сол өзгешеліктерін, ең алдымен, пейзаждан байқауға болады. Көз алдымызға қар басқан елсіз таудың тұрғысы, сағасы, қансонар күнгі анық болмыс күйін елестетеді. Анық қазақ сахарасындағы аңшылар ғана жүретін жым-жырт таудың елең-алаңдағы тыныштық шағын беруден бастайды.

Тегінде, пейзаждың өзін суреттеуде көп ақын өздерінің стильдік өзгешелігін анық аңғартады. Шығыс ақындарының ескі дәстүрін алсақ, олар анық тауды тыныштық қалпында суреттемей, салыстыру үшін әр алуан тұспалдарға бейімдеп көрсететін. Тауы кейде тауға ұқсаса, кейде қиялап, шұбарлап, әсірелеп айтқан тұманды, жұмбақты бір көріністерге ауысып кетер еді.

Орыс поэзиясының, әсіресе, Пушкиннен бері қарайғы классик реалист стильге ауысқан үлгісін ескерсек, оның аса айқын бір өзгешелігі — әрдайым дәлшілдігі, тыныштыққа жақындығы оқшау тұрады. Абай да осы сияқты суреттейіп деп отырған жайын және барлық күйлерін, сол орыс поэзиясындағы нақтылы дәлшілдік негізге құрады. Қазақтың Абайдан бұрынғы поэзия үлгілерінде де тау анық реалистік, дәлдік болмысымен суреттелмейтін. Көбінесе «бұлғыр-бұлғыр» «бұлғыр тау», «асқар-асқар тауларды» жалпылап әсірелеп айтқан, бұлдыр бейнеден ары бармайтын.

Абайдың пейзажы, тауы шығыс ақындарының тұманды тұспалына да соқтырмайды. Қазақ ақындары айтатын фольклорлік «заңғар тау», «қара аспан тауларға» да бармайды. Жаңаша берілген тау бейнесі, кеше ғана өзіңіз жүріп өткен жерлердің, адыр таулардың ой-қырын, жотасы қорым тастарын, қия беттерін, соны қарға түскен іздерімен дәл ғана, түгел көрсетеді.

Екінші айқын бір жаңалық белгісі — тауды және барлық пейзажды тек сол тау үшін, пейзаж үшін ғана алмайды. Адамның іс-әрекеттерін, тартыс-талабымен, пене алуан мінездерімен араластырып, арнаулы қарым-қатыпаста, шарпысу қалпында алады. Адамның да іс-әрекетін, сезімін тегіс табиғат ортасында береді. Шығарманың өзі сюжетті, оқиғалы поэма, баллада үлгісінде жазылмаса да, бар өлең бастан-аяқ динамикалық суреттерден құралады. Әрекет пен уақиға жағынан басқан сайын байып, өсіп үдеп бара жатады. Өлеңнің ішінде сәт сайын құбылған толып жатқан өзгеріс, қимылдар болғаннан кейін қай

оқушыға болсын әсерлі, қызықты тиетін, көзге қонымды, көңілге иланышты шындық танытады. Салқын күнде, аппақ қардың үстінде бусаның тамған қызыл қан тамшысындай жаңды шындық.

Адамды алсақ та, құр аталып қойған емес, арнаулы қимыл-әрекет үстінде көрінеді. Соғарды күткен үлкен аңшы мен қағушылар ерте аттанған. Соғардың да аңшы тілейтін соғары бар. Бұл «ұзақ соғар» емес. Қар кеше күндіз жауып, кеше тоқтаған болса, түлкінің ізі түні бойы жортқан ұзақ шыыр боп кетер еді. Ол ізбен түлкіні табу оңай емес. «Келте соғар» болса, ол да жақсы емес. Қар түн бойы жауып, таң атар алдында ғана тоқтаса, түлкінің ізі қысқа жортуылды ғана көрсетер еді. Бұндай із кез келсе, түлкі тез табылатындығы рас. Бірақ аң аз болған жерлерде, оңай кезігуді күту қиял сияқты. Анық жақсы соғар қардың ел жатқанша жауып тоқтаған түнінде болады. ●Бұнда түлкі көбірек кездеседі. Жортуылды да ұзақ соғардай, шексіз алыс болмайды. Сөйтіп, Абай соғардың ішінде аңшыға көп кездесетін шындықты алады. Аңшылықтың қызығы мол. Оның шарты да зор. Астында жақсы, мықты ат болу керек. Үсте ыңғайлы, ықшам киім, қасында тату жолдас — барлығы да аңшылықтың әрі шарты, әрі қызықты шындығы. Осы топтың кейбіреулері қағушы болып, сай-сағаны кезгенде, біреулері тау басында томаға тартып отырады. Дәл осы сәттен бастап түлкіні алып, көңіл жайланып, «үйірімен үш тоғыз», — боп қанжығаға байланып, сүйсінгеннен насыйбайларын атқан шаққа шейін өмір шындығынан шалғай жатқан бір қимыл, бір қозғалыс, бір сезім жоқ.

Абай осы өлеңде өзі айтатын жайларды аса жақсы біліп, оны үлкен дәлшіл шындықпен жырлайтындығын танытады. Өлеңнің композициясын алсақ, ауызша поэзияда жиі кездесетін ілгерілі-кейінді аттап түсіп отыратын, бірі ілгері, бірі кейін орыпсыз жүретін ауыспалы хал жоқ. Өлең жазушы-ақыпның шығармасы. Оны барлық мәзіл мен іс-әрекетті бастап-аяқ ретімен бұлжытпай бергендіктен көреміз. Алдын ала ойлапты алған ретті жоспар барлығы даусыз.

Шындыққа, нақтылы деректілікке ерекше мән берген ақын реалистік дәстүр бойынша, өз шығармасының барлық бұйымын, бар тұрманын тұтас ету керек. Соның белгісін бұл шығармада Абай өзінің сөздігінен де айқып танытады. «Соғар», «қағушы», «қайтқан із», «бүркіттің қайқаң қағып аспанға шығуы», «Түлкінің көре тұра қа-

луы», «үйірімен үш тоғыз» десу — бәрі де аңшылықтың өзіне тән тілі. Сол өзгешелікпен қатар ақын қиялын да өткірлеп, сол асығыс, қарбалас, тайталасар үстінде шебер түрдегі соны теңеуді де табады. «Қар — апақ», «бүркіт — қара», «түлкі — қызыл» дей келіп, сол бір қайнаған қимылдарды қымсынған ұяң сұлудың асығып шомылған қозғалыстарына ұқсатуы да шеберлік айғағындай. Бұнда натуралдық үлгіде екі жайды: «ананы көр де, мынаны көр» деп ұқсата салу жоқ. Табиғатты, түлкі мен бүркітті түгел қосып, бір бейне етіп, ақ етті сұлудың динамикалық әрекетіне ұқсатуда көп ассоциация тугызатын терең де кең метафора танылады. Шың шебер реалистің ғана қаламына оралатын өзгеше үлгі.

Осындай белгілерінен де әрі мазмұн, әрі түрі түгел қабысып келіп, ірі табысқа айналған ақындық туыс танылады. Бұл өлеңде орыс поэзиясының реалистік үлгісін жақсы меңгеріп алған ірі реалист байқалады.

Абайдың ендігі көпке мәлім елеулі бір өлеңі — «Қақтаған ақ күмістей». Бұл өлең 1884 жылы жазылған. Өлеңнің тақырыбы қазақтың бой жеткен қызының сырт көрінісін, пішін, мүсін келбетін суреттеуге арналады. Жас атаулы қызығарлық, сүйсініп тамаша егерлік ерекше сұлу қызды сипаттайды. «Қансонарда» мен «Қақтаған ақ күмістейде» Абай көбінесе сұлулықты, жарастық келісімді жырлайтын эстет ақын болып танылады. Әлі әлеуметтік шыпдықты, халық басындағы ауыртпалықты сыншылықпен жырлайтын қоғам қайраткері Абай бұл өлеңдерде көрінбейді. Бірақ «Қақтаған ақ күмістей» және де Абайдың анық жазушы ақын екенін аңғарамыз. Бұнда сұлу әйелді сипаттауда ең алғашқы жолдан бастап, айқын сезілетін тәртіптілік бар. Әуелі қыздың пішінін айтады. Келісті біткен маңдайынан бастап көзіне, қасына тоқтайды. Одан ары мұрыны, бетін атай келіп, аузына ауысады. Сұлу тісін, бұлбұл үнді күлкісін айтып, аузына аз аялдап, содан ары мойнына, тамағына тоқтайды да, осыдан ары ұлы мүшесіне, жауырыны, иығына, бойына ауысады. Жазба ақын фольклор үлгісінен бөлек, ерекше планмен жазып отырғанын аңғартады. Ауызша шығарылған өлең болса, мұндайлық реттілік кездеспес еді. Әйелдің ішіп пішінімен аралас жанды адам етіп беру қажет болса да, Абай бұл тұста өзінше үлгі көрсетеді. Ол — сұлудың сыртқы портретін береді. Ал адамның пішін-портретін арпаулы рет, әдіспен суреттеудің өзі де, жазушы ақын айтарлық мәдениетті үлгі. Бірақ осымен қатар, Абайдың сұлуды сурет-

теуінде ашық орыс классик поэзиясының үлгісінен өзгелігі де байқалады. Кейде Пушкин, Лермонтовтардың реалистік дәстүрін жақсы ұғынып, толық меңгерген Абай, сол биік дәрежелі шеберлік, өнерлілікке әзірше кейде дәл басып, жете алмай қалып та отырады. Оны 1882 жылдан кейінгі бірталай өлеңдерінен де байқауға болады.

Дәл «Қақтаған ақ күмістейдің» тұсында Абайдың жаңағы жөндегі кемшілігін сынай кету керек. Мұндағы жетпегендік неменеде?

Біздің байқауымызша, Абай бұнда жапды, тірі адамды бейнелеудің орнына жансыз сурет беріп отырған сияқты. Суретшінің қағазға түсіріп отырған портреті айқынырақ сезіледі. Әсем сұлудың сырт көркімен қатар, сезімін, ақыл-мінезін, адамдық ішкі дүниесін беруді ақын ескермейді. Паспорттық сипаттау жасайды.

Бұның себебі де бар. Дәл осы өлеңнің тұсында, Абай әйел жынысына қазақы көзбен, әсіресе бой жеткен қызға феодалдық орта қарайтын көзбен қарағандай болады. Сол себепті, сұлудың жүзін бізге айтып беріп отырған ақынның көзі көбінше қыз көре келген жігіттің, келін айттыра келген құдапың көзқарасы сияқты.

Нақтылы дәлдік болғанмен, ішкі сезім сыры жоқ шығарма көрінеді. Белдеуде сұлу атты байлап қойып, мүсін тұлғасына көлденеңнен қарап отырған бағалаушының мінезін аңғарамыз.

Кейінірек жазылатын «Ат сынын» осы қыз суретінің тұсында еріксіз еске алуға тура келеді. Онда да аттың кекілі, құлағы, қабағы, мойны аталып келіп, ұлы денесі сипатталып кетеді. Бірақ атқа солайша сырт мүсінін санап, сынау қаншалықты қонымды болса да, адамзатқа қолданған мынау әдіс оншалық орынды емес.

Рас, кейінгі жолдарында дәл осы қыздың өзін айтпаса да, жалпы қыздарға сол Абай кезінде, патриархалдық-феодалдық ортада айтылып жүретін арзап, үстірт, әділетсіз сындар айтылады. Онда да Абай қызды міней түсіп, ақылдың салмағын жігітке айтады. Қыздың іс-әрекетінен айтылатыны — тек «іске ыңғайдылығы» деуге ғана болады.

Осылайша әйелдің сырты мен ішін екі бөліп алғандықтан, өлеңнің жалпы құрылысында тұтас бітімді бірлік болмай қалған. Өлеңнің алғашқы күшті бөлімі сипаттау болады да, екінші бөлімі көпке мәлім, орташа шыңдықтарды ақсақал ортасының аузымен санап, ақыл-өсиет етіп айтуға ауысып кетеді.

Екінші бөлімі Абайдың бұл өлеңін композициялық тұтастық, көркемдік күйдеп айырып, әлсіздікке ауыстырып әкетеді. Оның себебі өлеңнің бас жағы бір тақырыптан басталып, аяқ жағы екінші бөлек тақырыпқа ауысқаннан. Әуелде іш пен мінез жоқ, тек сырт болса, кейін сырт жоқ, тек мінез аталады. Басында сұлулыққа сүйсіне сөйлеп, кейін ұрсып тоқтайды. Сондай екі ұдайылық сыртқы түрден, ақындық теңеу лексикасында айқын көрінеді. Күлкісі «бұлбұлдай» деп «іш қайнататын» жарастық тауып отырған ақын, кейінгі бөлімде «жырқтап», «тырқтаған» деген тәрізді, келісімге шалғай, ұрысқа жақын сөздерді қолданады.

Осы өлеңмен жалғас 1885 жылы туған «Жасымда ғылым бар деп» дейтін өлең Абайдың сол 1880 жылдардың бас кездерінде, ақындық еңбек жолында әр алуан түрде ізденіп жүргенін көрсетеді. Ізденуші Абай, ең алдымен, өзін жаңа үлгідегі ақын етуге жәрдемші болатын ғылымның жайын сөз етеді. Жасында оқыған оқып, анық ғылым екен деп танымайды. Ендігі Абайдың арман етіп, «махрұм» қалдым деп көкірегін қарс айырғандай арман ететін мекені мәлім. Бұл — орыс мәдениеті, соның ең жарық, жарқын идеялы, үлкен өрісі, өнімді жолы. Бұл ресми Россияның қазақ жасына сол кезде аз-аздап бере бастаған шалағай шағын оқуы емес. Оның не беретіні мәлім. «Қызмет қыл, шен ал!» дейтін ғана әрі теріс, әрі шағын тәрбие. Абай екінші Россияның зор ағартушылық және әлемдік қасиеті бар терең ғылымын жоқтайды. Өзі үшін ғана емес, орыс мектебіне (медресе деп бұл тұста атап отырғаны — орыс мектебі) берген баласы туралы да осылай ойлайды. Ең алдымен, «білім ал!» дегенде «орыс халқының шын зор өнерін үйрен» дейді. Сонымен танысып, өсіп бол да, «халқыңа пайдалы басшы боп қызмет ет!» деген ұлы жол тартады. Қызмет қылып шен алуды енді Абай қасиет емес, мін сапайды. Көлемі аз ғана өлең болса да «Жасымда ғылым бар деп» — Абайдың бұл уақытқа шейін жазған өлеңдерінен мүлде бөлек. Енді өзі бірталай оқып, өсіп, бар өмірін қайта ойланып, қатты сынап, мінеп өткен ойшыл ақынды көреміз. Білген сайын жеткеніне місе қылмай азсынып, зор ғылымға ұмтылғанын көреміз. Өзінің арманымен іздеп тапқанын, болашақ буыннан шығатын қазақ жасына ағалық өсиетпен ұғындырғысы келеді. Анық үлкен жолды іздеп табуда өзінің кешіккендік өкінішін айтып отырып, сол жастарды ой-

ландырмақ. Тура жолға ерте күннен, жас шағынан түссе екен деп баулымақ болады.

Бұл шығарма енді халықтық, адамгершілік, ағартушылық жөнінде үлкен қияға қарай жол тартқан жаңа ақынның ашық бейнесін көрсете бастайды.

Азамат ақынның зор идеясын бастаған өлең сол «Жасымда ғылым бар деп» болса, енді осыған жалғас 1886 жылы туған толып жатқан тың өлеңді көреміз. Тегінде, 1886, 1889, 1896 жылдар Абайдың ақындық, ойшылдық еңбектерінің ең жемісі мол, өнімді жылдар болады. 1886 жылы Абай он сегіз өлең жазған. Тақырып жағынан қарағанда, бұл өлеңдерді бірнеше жікке бөлуге болады. Ең әуелі айқын көпшілігі, қазақтың сол күнгі қоғамдық тіршілігіндегі сорақылық міндеріне арналған. Надаңдық, қанаушылық, кертартпа қайшылықтарды таңбалайтын қатты сын және өсиет өлеңдері. Бұл топ, көбінше сыншылдықпен, ойшылдықпен айтылған, әлеуметтік тартыстың құралы есепті болған өлеңдер. Екінші бір жігі атсыны, жаз өлеңі сияқты боп, табиғат, жаратылыс тақырыбына арналады. Үшінші жігі жас буынға арналған «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба», «Жігіттер, ойың арзан», «Бір дәурен кемді күнге» деген сияқты өлеңдер. Төртінші жіктегі өлеңдер көңіл-күйінің лирикасы. «Көңілім қайтты», «Патша құдай» «Көкбайға» дегендер сияқты ақынның әлеумет тіршілігінен, ел надандығынан туған мүңды шығармалары болады.

Барлық он сегіз өлеңнің тобы Абайдың ақындыққа мол күшін сарп етіп, бойындағы өнер қанатын кең жайып, табанды еңбекке түгел берілгенін таңытады. Осы жылдың өлеңдерінен былай қарай классик Абай кең диапазонын көрсетеді. Өзіндегі ақындық еңбектің көп сипаттарын жан-жақты түрде таныта бастайды. Бұл жылдарда Абай әрі жазып, әрі тереңдеп оқи түсіп, өз басының да әлеуметтік, азаматтық санасын, идеясын өсіре бастайды. Заманы мен ортасының кемшілік пен қайшылық міндерін зор дауыспен әшкерелейтін ұстаз ақын тәрбиешілік тартысқа белсеніп түседі.

Сол себепті бұрын қазақ сахарасында жырлапты көрмеген сөз сарындар туады. Осы жылдарда Абай анық қалыптанған реалист ақын болумен қатар, өзі суреттеп отырған ортада сан түрлі адамдардың ішкі сырын, мінез әрекеттерін де ірі шеберлікпен ашатын психолог ақын болады. Өз заманындағы әлеуметтік ауыртпалықтарға ем іздеуші қайраткер туады. Әсіресе халқының қалың көп-

шілігі болған, орта шаруаның жоқшысы, жаршысы бола бастайды. Сонымен, Абайдың ендігі еңбегі, әрбір өлеңі анық еңбекші халық үшін істелген қамқорлық, қайраткерлік, азаматтыққа ауысады. Әрбір көркем терең ойлы шығармасы әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы, тарихтық акт есебінде туып, қалыптанып отырады.

«Абай өзінің әлеуметтік тартыстағы бағытын белгілегенде, қай топ, қай ортаның санашыды болды?» — деген сұраққа, осы еңбектің бас жағында беріп кеткен жауабымыз бар-ды.

Ақынның өзі қазақтың жуан атасынан, үстем табының ортасынан шықса да, кейінгі еңбегімен, әлеуметтік, тарихтық міндетті түсінудегі жаңалық салт-сана идеясымен сол өзі шыққан таптық ортасына қарсы адам боп қалыптанады. Заманыдағы тарихтық үлкен түйіндерге дұрыс жауап беруі арқылы Абай орташа, еңбекші шаруаның санашылы болып, сол тапқа кеп қосылды дейміз.

Келешек тарихы бар, алдында үлкен перспективасы бар қоғамдық ортамен өзінің бағытын, тағдырын нық байланыстырады. Ел көпшілігін қанаушы үстем тап өкілдерін анық халық көпшілігінен аластап, таңбалап бөліп шығарып, «елім», «жұртым», «халқым» дегенде, өзіне дос тұтатыны — еңбек елі болады.

Осы жайды Абайдың 1886 жылы тудырған көп өлеңінен де, кейінгі талай сөздерінен де тану оңай. Ақын сол еңбекші елді қанаушы топты: бай, болыс, би, молда және толып жатқан қу, пысық, старшын, елубасы, ақсақал, қарасақал жиынын — атқамінер деп атайды да, барлығын да ел денесіндегі паразиттер деп түсіндіреді..

Сол әшкерелеуінде үстем тап әміршілерімен көпшілік елдің үнемі бітімсіз қиыншылықта, қарсылықта екенін анықтап түсіндіреді. Рас, кейбір өлеңдерінде Абайдың дәл осы санасына қайшы келетін қателік пікірлері де болады. Бірақ ондай жайларды сирек көзdesетін салт-саналық қайшылықтары деп ұғыну керек. Ал, жалпы алғанда, ағартушы халық қайраткері Абайдың барлық мол, ұлы мұрасында айқындап отыратын күрделі ой, зор арман атаулының барлығы да ақынның, жоғарыда айтылған, анық табысқан халқымен бірге болады.

Осы айтылған пікірдің бір дәлелін біз Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деген өлеңінен айқын көреміз. Бұл өлеңнің ішінде сан алуан жолдармен жұртты жем етіп, қанап, ұдайы алып жатқан бай, болыс,

би, елубасы, жалаңқай жау — бәрілері де тынымсыз алушылар болады. Ал соларға беріп жатқан кімдер?

Ол — өз малын өзімдікі дей алмайтын, «басынан сырық, малынап құрық арылмайтын» анық момын ел — орташа көпшілік. Бұл өлеңнің тұсында Абай қазақтың анық қалың жоқшылыққа батқан тақыр кедейінің жайын сөз етпейді. Орташа шаруаның мұңын жоқтап сөйлейді. Осы өлеңіне егіз сыңардай, қоса шығарған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңі бар. Онда ел ортасына бүлік салып жүрген тынымсыз атқамінерлерді ең алғаш рет сыңға алып, бөліп пығара бастайды. Ел бұзарлар осылар деп әйгілемек болады.

...Сырттансыпбақ, құсынбақ, оршіденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен-өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек!
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттен қор боц, өзіне сөз келтірмек, —

деген жолдарда елдің ортасында «жақсымын», «жұрт ағасымын» деп жүргендерге ең алғаш сын сөздер айтады. Кейінгі жылдардың өлеңдерінде Абай бұл топтың адамдарып таптық тұрғыдан жаңағы айтылғаннан да қатты сыңға алады.

Алғашқы өлеңінде болыстықтың өзі де «қорлық», «иттікке» апаратын жол деп, қазақ ортасындағы әкімшіліктің өзінен қашу керек десе, «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арманның» артында атқамінер тобын айқынырақ, ащырақ шенең, әйгілеп өтеді.

...Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық салған заңы құрсын.

Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір,
Өз үйінде шерттеген паңы құрсын, —

деп, сол атқамінер ортасын «жүзі күйгір» деумен жиреністі етіп көрсетеді.

Осы екі өлең туралы тағы айта кететін бір жәй бар. 1886 жылы қырық бір жасқа келген Абай өлеңдерін «Қартайдық, қайғы ойладық» — деген сөздермен бастайды. Апығында, бұл жылдарда Абай қартайған жоқ. Оны жа-

сынан ғана айыру керек емес, халық қамқоры боп, азамат ақын боп, осы жылдан бастап жазған сөздеріне қарасақ, ақын анық үлкен тартысқа барынша белсеніп кіріседі. Ғызыл ашумен, қайсар қайрат, өнімді қажырмен араласады. Сондықтан қажыған адамның әлсіреп, қартайып, ой қуаты, жүрек оты бәсеңдеген күйіп көрмейміз. Олай болса, жаңағы «Қартайдық, қайғы ойладық» деген сөздерді Абай басқаша бір мән-мағынамен қолданады. Өсиеті, сынышы ұстаз болуға бекініп кіріскен ақын халықтың анық ағасы боп, ақылшының тұрғысынан сөйлемек болады. Ел ұғымына қонымды бір «құлақ-күй» сияқты сәл сарыннан бастайды. Бұрынғы ақылшының көбі — кәрілен, атадан, ақсақалдан шығады деп түсініп қалған көпшілікке өзін де солайша, жақсы етіп, тоқтаған, ой түскен, ел мұңшысы есебінде таңытпақ боп, әдейі солайша бастайды. Болмаса, өз басының қажыры мен өнеріне қарасақ, ол жылдарда құлшынып, өрлеп келе жатқан, қайнап өсіп, дами бастаған анық шабытты ақынның шалқып жанған жалынын сөземіз.

Ол жалын — ел жайына қарап отырып ызаланып, шырыға түсіп, күйінген ердің көкірегіңдегі ашулы жалын болады. Ал үлкен санадан туған қатты ашу мен қызулы жалып екеуі де кәрілік пышаны емес. Кемеліне келіп отырып, кектенген күресті іздейтін, қуаты күшті жүректен шығады.

Рас, сол жүрек халық жайын ойлағандай, біресе ызаменен толқыса, бір кезде сол халық үшін қамырық мұңға да толады. Сол себепті, 1886 жылдың тағы бір өлеңі — «Қалың елім, қазағым, қайран жұртымда» ақын өз халқының сол кездегі тарихи трагедиясын айта кеп дерттенеді. Жоғын жоқтап, мұңын мұңдап отырғаны «қалың елі, қазағы». Оны «қайран жұртым» деп, бар жапымен ынтыға сүйелі. Бұның қамып ойлағанда, қамырыққа көңіл толады. Ал және сол қалың ел бар да, оның ұйтқысын бұзған, елдігіп кетірген үстем тап бар. Осы соңғылардың сорақылығын айырып, атап береді.

Аузымен орақ ораған өңкей қыртың,
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқың? —

деген жолдарда ақын қалың елді жаңағы қаскөй топтан айырып жырлайды. Елдің жауларын қанаушы бұзықтық

іс-әрекеттің үстіне мінез, адамгершілік жағынан да өңшең татымсыз, құнарсыз адамдар деп таытады. Олар «жақсымын» десе де, анығында, толық мағынада адам да емес. Өңкей қиқым. Адамзат ішіндегі қоры, қортығы, ең бір сорақысы деп таытады.

Қоғамдық сана жағынан қарағанда, өздерін «басшымын», «жақсымын» деп жүрген әміршілердің барлығын осылайша масқаралап, таңбалап берудің өзі де Абайдың алғашқы адымында үлкен тарихтық, әлеуметтік жаңалығы бар әрекет еді.

Бірақ 1886 жылдың әлеуметтік тақырыбына жазылған үлкен толғаулы көп көркем өлеңдердің қатарында Абайдың жаңағы айтылған әлеуметтік сыншыл ойдың жаңсақ бастаған кезі еді. Мысалы, «Байлар жүр» деген өлеңде және кейін шығатын кейбір қара сөздерінде Абай қанаушы таптың ішінен, бұзық болыс, арамза атқамінерлер тобының арасынан кейбір байларды бөліп шығаратыны бар. «Момын бай» деп жалпы қанаушы топтың қатарынан бірен-саран малды байды бөліп алып, арашалағандай болады. Оны да жаңағы ел бұзар, әкім, ұлықтар, қу пысықтар жем етіп жүргендей суреттейді. Әрине, Абай байдың бәрін былайша қорғамайды. Бірақ оларды көбінесе болыстарға қоса жамандай отырып, кейде жем болушы жылаулар бай тапқандай болады. Бұнысы Абайдың «байдың да байы барда, көпке залалы аз, сотқарлардан өзі де зығыр жеп жүрген бай бар» деп теріс жіктеген пікірі.

Дәл бұл өлеңнің тұсында Абай үлкен қайшылыққа ұшырайды. Таптық жағынан қарағанда, қазақтың халық даналығының өзі айтқан, өзі әшкерелеген сананы да Абай аңғара алмай қалады. Халық мақалында «Бай байға құяды, сай сайға құяды» деген үлкен сыншыл да сыншыл қорытынды бар еді. Абай қалың елдің момын көпшілігі ашық түсінген осы жайды айырмайды. Бай атаулы қанаушы топтың басшысы, түп тірегі екенін аңдамай, қателік ойлар айтады.

1886 жылдың сыншылдық, қоғамшылдық тақырыпқа арналған өлеңдерінің қатарында «Адасқанның алды жөн» деген бір өлең бар. Бұнда да өзі көрген кемшілікті, мінді мінездерді үлкен турашылдықпен қатты сынап, шенеп айтатын ақын көрінеді. Тек бұл өлеңде сыналатыны, ащы мысқыл үлгісінде қатты мінеп сөйлейтіні алғашқы көп өлеңдердегі болыстар, атқамінерлер, қанаушылар тобы емес, ел ішіндегі өңбексіз өмір кешетін жалқаулар болады.

...Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ.

Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа
жақпақ, —

дегенде, ақын кімді сынап, сөгіп отырғанын танытады.

Өзінде мал жоқ, істер әрекет, еңбек жоқ, өз үйінде ішетін ас та жоқ. Бірақ осындай жігіттер малы бар, асы бар ауылдарды қыдырып, бейнетсіз, еңбексіз қор жалқаудың қалпында жүргенін ақын үлкен айып етіп әйгілейді. -Абай заманындағы қазақтың көшпелі аулында болған жалқаулық, еңбексіздікті ең алғаш өлеңмен сөз қыла бастайды. Арамтамақтық, кісінің асына көз сүзгіштіктің өзі де паразиттің бір түрі деп танытады. Әсіресе, бай ауылды жағалап жүрген, жатып ішерлік әдетке салынған жастарды ызамен айыптайды. Үстем таптың, малды таптың өкілдері арамтамақ болса, еңбексіз өмір кешсе, бұл олардың болмысы, дағдылы қалпы. Ал жоқшылықта жүрген көпшілік өкілдерінің еңбексіз жалқаулығы — ақынды анық қамқорлық ойымен ыза қылғандай болады. Бұл топтың баласына, жас-кәрісіне түгелімен қамқорлық ой ойлайтын ақын «көзіңді сатпа, теріңді сат», «еңбегің ғана есеңді әпереді!» — дейді. Адамшылығыңды сақтауға қорлықсыз, мазақсыз өмір кешуге жәрдемшің, сүйенішің сол еңбек қана болады дегенді көп үгіттейді.

Кейін молайып өрістейтін осы алуандас ойларының басын жаңағы «Адасқанның алды жөн» деген мысқыл, шенеу үлгісімен жазылған өлеңінен бастайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, 1886 жыл тудырған өлеңдердің тақырыбы әр алуан екенін көрсететін бір-екі өлең аттың сыны мен жазға арналған өлеңдер. Жоғарыдағы айтылғаннан мына екі өлеңнің тақырыбы да, стилі де өзгеше. Бұл шығармаларында Абайдың суретші-реалист ақын есебіндегі шеберлігі көрінеді. Аттың сыны — жаратылыстың жаңды бір бейнесі болған бәйге атқа арналған өлең.

Ғасырлар бойында мал өсірумен, көшпелі күйде тірлік еткен елдің ақыны аттың бағасын өзгеше түсінеді. Соның ішінде бәйге аттың орны мүлде бөлек. Ол қазақтың бағы замаппа бергі ауызша әдебиетінде де сан алуан «хиял пырағы» болып жырланып келген.

Абай өмір кешкен кезде де ат — ер қанаты жүйрік ат, әсіресе, қазақ білген жануардың ішіндегі адамға ең ыс-

тығы, қадірлісі. Бірақ осы аттың жайын сипаттағанда Абай тағы да реалист-суретші боп шығады. «Қақтаған ақ күмістей» деген өлеңінде онша орынды болмаса да, мұнда қолмен қойғандай, барлық сыны сырт сымбатынан көрінетін көліктің жайын Абай кекілі, құлағынан бастап түгел толық баяндап шығады. Бәйге аттың мүсінін сынап санауда Абай үлкеп білімділік, байқағыштық танытады. Ол әрі шебер ақын болудың үстіне, аса білгір саятшы, ат-сейіс сыншы боп шығады. Аттың бар мүсінін санап шығуда, әсем жырмен, үлкеп шешендікпен шеберлеп сыпаттауда ақын қазақ тілінің осы жөніндегі мол байлығын да танытады.

Өзге тілге аударуға аса қиын соғатын осы өлеңінде ақын сол тілдің бар мүмкіншілігін де өзгеше ұсталықпен пайдаланды. Жалғыз-ақ атап айтатын бір жай, осы атты сынап отырушы адамның кейбір салт-саналық қозқарасы турасында болу керек. Ақын осы атты еңбекші көпшіліктің күнделік тіршілігіне қажет болған күш көлігі есебінде жырламайды. Және жорықта жап серігі ететін жауынгер көзімен де қарамайды. Өзі жүйрік, өзі берік, жуан, жуас, қолға түспес, жақсы атқа қарап отырған көз өзі де еңбекші адамның көзі емес. Атты, оның іс-әректінің үстінде көрсетпей, «белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек» деп, тек қана қолденең тұрғызып қойып, созерцание түрінде тыныш қана тамашалап отырған ақын көзін көреміз.

Онап соңғы атап өтетін өлеңдік ерекшеліктің бірі — бұнда және де шындықтан тыс, қиялды теңеулер де жоқ. Құнымсыз романтика, тұманды теңеулер сияқты сырт жатқан, жалған жамаулар жоқ. Өте нақтылы, шыншыл, дәлшіл үлгіні көрсететін, реалистік шеберлікпен толық шыққан көркем шығарма болады. Мазмұнында ат жайын аса білгірлікпен дәл айтуды мақсат етіп алған шығарма өлеңдік құрылыста, сөздік байлықта, ақындық орамды шешендікте де біртегіс, тұтас келісімді танытады.

Осы жылда Абайдың жаратылыс келісін, көркін суреттеген шебер жырдың бірі — табиғат жайына арналған «Жаз» өлеңі. Жалпы алғанда, Абай жылдың төрт мезгілі бір жылда емес, бірнеше жыл бойында жазады. Сол өлеңдерінің алғашқысы осы — «Жаз». Басқа тақырыптар сияқты табиғат көркі мен адам әрекетін араластырып жазған шығармаларда да Абайдың әр түрлі дамып өскенін, ақындық эволюциясын байқаймыз. Мысалы, ең алдымен жазылған «Жаз» өлеңі мен кейінірек жазылатын «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» деген екі өлең-

нің арасында, өзгесінен бұрын салт-саналық, қоғамдық жақтан айқын тұрған айырмасы бар. «Жаз» өлеңінде сарадағы ауыл тіршілігін, көшіп-қонып жатқан көрінісін сипаттауда сол ауылдағы әр алуан топтар арасындағы қайшылық, қарсылықтар аз көрінеді.

Ал жаңағы аталған күз көрінісін сипаттаған өлеңде, бір ауылдың екі шетіндегі бай үйі мен кедей үйінің барлық тірлігінде бітімсіз қайшылықтар үлкен шыншылдықпен терең ашылған болады. «Жаз» өлеңінің Абайдағы ерекшелігі — бұнда да ақындық мәдениеті ірілеп, шеберленген көркемдікті аңғарамыз. Барлық суреттер мен динамикалық қозғалыс әрекеттер неше алуан бай құбылыс боп сипатталады.

Ақын және де нақтылы, анық шындық халдерді көп теріп, шығармасын өте жанды, мол әрекеттерге толтыра жазады. Және ешбір көрініс-қимылда болмыстан тыс көмескілік, тұмаңды тұспалшылдық жоқ. Ең әуелі жас шалғынды, бәйшешегі толықси өсіп тұрған соны қонысты алады. Сол араға жеткен малдың ішінде, әсіресе, қалың топ жылқының ең суға, мол шалғынға емін-еркін араласқан күйлі кезін көрсетеді. Әлі үйін тігіп, жайғасқан ауыл жоқ. Жанды-жансыз табиғат арасында шұбартқан суретті өз қимыл-қозғалыстарымен толықтыра түседі. Сәнін молайтқан адам тобының әр алуаны көрінеді. Үй тігіп жатқан қыз-келіншек, ат үстінде мал ішін аралап жүрген ауыл иесі үлкендер аталып өтеді. Содан жұмыс үстінде жүрген шешелерді жағалаған жас балалар, тынымсыз шабуылмен күн ұзын салпылдап еңбек еткен жалшылар көрінеді; өзен бойында құс салып жүрген жас аңшы бозбалалар да ақынның көзіне түседі. Бай аулына жағынышты, жалынышты тынымсыз көрші малай, қартаң ақсақал да өз әрекетімен аталып өтеді. Осылайша үлкен ретпенен көп өмір көрінісін өз өлеңінің ішкіне тығыздап сыйғыза білген ақын, негізінде, реалистік пейзаж беріп отыр. Табиғаттың белгілі көрінісіне, мезгіліне адамның әрекетін мол араластыра біледі. Аз адам емес, ауылда тіршілік еткен кәрі-жастың, бай мен малайдың, қолы бос бозбаланың — бәрін де тізіп өтеді.

Табиғатты ағын судай, сымпылдап ұшқан үйрек, қаздай динамикалы халде алған сияқты, адамды да тепе-тек тыныш отырған үнсіз, қозғалыссыз күйде алмайды. Әркім әр алуан іс пен мінезде, құбылыста көрінеді. Осында буы аспанға шыққан, көшіп келген жәрмеңкедей жанды өмірді оқушыға аса қонымды етіп, «дәл осындай болады» де-

гендей бас шұлғытып, иландыра біледі. Өлеңнің ішінде жанды тіршілік, қайнар қызу мол болғандықтан, түрі менен өлшеу ұйқастарында да аса жанды, қызулы жүрдектік бар. Ұйқастарда келетін «шыбындап», «шылпылдап», «бұлтылдап», «сымпылдап», «сыңқылдап», «жылпылдап» деген сияқты айтуға ауырлау келгенмен, тұрақты тыныштық күй емес, үнемі өзгеріп тұрған қозғалыс әрекетті көрсететін сөздер барлық өлеңге өзгеше ағындылық (темп) береді.

Тұтас бітімді, келісті келген өлеңнің аяғына шейін осы жаңағы айтылған сөздерге юрайлас ұйқастар айнымай созылып отырды. Жиынын алғанда өлең тілінде үлкен байлықпен қатар, тапқырлық, дәлшілдік мол. Мал баққан, көшпелі тірлік еткен елдің жайлаудағы жаңа қонысқа көшіп, қонып жатқан кезін, қимыл-әрекетін әбігер-қарбаласын өлеңнің әр бөлімі айқын аңғартады. Сондай мазмұнымен біркелкі келген анық реалистік шеберлікке толған өлеңнің барлық құрылысындағы, мағына-идеясындағы бір кемшілік және де айқын байқалады.

Ақын көшпелі тіршілікті сынап, мінеп жазып отырған жоқ. Көбінше оның көркін, сырт көріністерін тамашалай түсіп, сүйсіне жырлап отыр. Әсіресе, бай аулының қалың шұбар жанды-жансыз мүлкімен толықсып, жайғасып жатқанын негізгі тақырып етеді. Идея осылай бөлімделгендіктен, Абай талантының шыншылдығы бұл ауылда қажып, талған жылқышы барын, жалынышты, бағынышты кедей-кепшік барын еске алса да, жоғарыда айтылғандай, қоғамдық үлкен қайшылықтарды да дәл осы көшіп-қонып жатқан бай аулының өзінен де табуға болатынын ашпай кетеді.

Алғашқы көп тақырыпты, мол өлеңдер жазған жылдың ішінде Абайдың бір топ өлеңі жастарға арналған. «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Бір дәурен кемді күнге» деген шығармалардың бәрі де — өсиетші, сыншы ұстаз ақының жас буынға арнап айтқан сөздері. Солардың ішінде, әсіресе, Абай шығармасына үлкен жаңалық қосатын өлең — «Интернатта оқып жүр».

Бұл өлеңде сыншылдық та көп, қоғам үшін қамқорлық озғын ой да мол. Жаңа буынға баспы болған ақын патшалық системасына да терең сын айтады. Тегінде, қазақ баласының ендігі талпынатыны тек орысша оқу екенін Абай бұрын да айтқан. Бірақ екі түрлі оқу бар: осы өлең-

де Абай екі Россияның жігін айыратын екі түрлі оқу барын танытады.

Біріншісі — патшалық аппараты өзіне тілмаш, ұсақ чиновник, ұсақ әскери адам етіп әзірлеймін деп оқытып отырған шала, шикі оқу. Бұған берілген жасты Абай халыққа пайдалы адам емес, залалды адам боп шығады деп бағалайды. Оның бар талабы: прощение жазу, шала зәкүншік, шалағай төрешік болу. Өзі де азғын, елді де сорлатады. Оны оқытып жүрген әкесі атқамінер, пәлекор болса, әсіресе, жаңағы жасты бұза түсуге тырысады.

...Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы? —

дейтін залалды топтар туады. Бұндай оқушы болудан жирену керек. Ұсақ тілмаш, әлдеқандай адвокат, чиновник болсам деген арманда жүрген жаңағы жастарға Абай Салтыков пен Толстойды әдейі атап өтеді. Бұндағы ұстаз ақынның үлкен сыншылдық толғаулы ойы айрықша түсінік беруді талап етеді. Абай сол жастарға: «Сен арман еткен чиновник пен адвокаттарды Толстой, Салтыков-Щедриндер қандайлық масқаралап, әшкерелеп, сорақы кескіндерін әйгілеп бергенін ойлаңдар! Ойлана түсіп жиреніңдер, қашыңдар!» — дейді.

Осының алдындағы жолдарда «орыс жаман бол демейді» деген пікірді Абай әдейі айтып отыр. Бұл тұста патшалық өкілдерін айтпайды. Анық орыс халқының қасиетті қазынасына нұсқайды. Оның сыры меп нәрі орыстың классиктерінің еңбегінде, анық орыс халқының сен талпынар қуат қазынасы сонда! — дегенді аңғартады.

1886 жылдың өлеңі Абайдың тұсындағы жастар жайын танытумен қатар, ақынның өзінің де ішін ашады. Осы кезеңде орыстың классик ақыпдары ғана емес, көркем прозасының ең ірі өкілдерінің де шығармаларын Абайдың анық біліп, терең танығанын көреміз. Сол классиктермен сыншылдық ой жөнінде өзі де бар санасымен табысып отырып:

...Военный қызмет іздеме
Оқалы киім киюге.
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөруге, —

деген ойлар айтады.

Бұнда анық, айқын түрде «патшалық кеңсесінен қаш!» — дейді. «Ол арада өмір кешсең, залалды адамның бірі боласың. Елі-жұртыңнан лағнет аласың» демек. Бұның орнына:

Алыс та болса, іздеп тап,
Кореннойға кіруге...

Абайдың түсінігіндегі «коренной» адам — оның армап еткен азаматы. Көп білім тауып, үлкен азаматтық тартыс жолына түсіп, патшалық кеңсесімен алысып жүрген ерлердің қатарына қосыл дейді. Міне, осы жерге шейін Абай орысша оқитын қазақ жасынан өзі күткен халықтық тілегін үлкен дұрыстықпен айтып келеді. Ал осыдан кейінгі кейбір ойларында тағы да қайшылық аңғарылады:

...Я, байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге, —

дейді:

Ақынның өзі ойлаған өріске жете алмаған, жарым жолда қалған жастарға ұлықтың кеңсесінде істегенше, саудагер байдың есепші, қызметшісі бол дейді.

Дәл осы өсиетті зиянның азын талғау түрінде ғана, шартты түрде ғана қабыл алуға болады. Болмаса, тіпті бұл алуандас өсиетті Абайдай зор саналы, ірі идеялы өсиет айтып отырған ақынға артық кеңес деуге де болар еді.

Тіл мен теңсеу, түр жағынан алғанда және де бұл өлеңнің мазмұнына сай стильдік өзгешелік айқын екенін көреміз. Осы бір өлеңнің ішінде ақын «интернат», «здраво мыслящий», «военный қызмет», «коренной», «счет», «занимайся прямою» деген сияқты сөздерді кейде қазақ сөздерімен ұйқастыра отырып, еркін қолданады. Мазмұнымен байланысты туған сөздік өзгерістер Абайдың орыс мәдениетін үгіттейтін озғын ойларына әдейі, заңды қажет боп отыр.

Рас, кейде Абай орыстың сөздерімен өзінің қазақша ойлаған ойын шалалау аударады. Шикілеу подсрочник сияқтанып, орысша қонымсыз келген бір сөйлем «занимайся прямою» дегенінен көрінеді.

Жастарға арналған өсиет өлеңінің ой жағынан көрнекті біреуі — тағы осы жылда туған «Ғылым тапшай мақ-

танба». Ел ішіндегі жас желеңге Абайдың, әсіресе, көп ой қорытып айтқан мағыналы және програмдық бір өлеңі осы деуге болады. Бұнда Абай адам бойындағы қазыпаның үлкені және әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы — ғылым дейді. Осы өлеңнің әр кезінде сол ғылымды Абай шақ, шағын дүние деп бағаламайды. «Ғылым» деген сөзді әдейі бірнеше рет қайырып қолдану арқылы ұзақ өрісі бар терең білім деп таниды. Сол ғылым талпыну жолында өзі үгіттеп, тәрбиелемек болған жастарды айналадағы көпшіліктің сорақы, бұзық мінездерінен жирентіп өсірмек. Ол сорақы мінездер атқамінер атаулының қолданып жүрген машықтары. Бұлар: өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншектік, бекерге мал шашпақ.

Бір өлеңдерінде де дәл осы мінездердің адамдарынан ел ішіндегі жуан, содыр, болыс, би, атқамінер деп атап берсе, мына тұста ол адамдарды айтпай, солардың тек сорақы қылықтарын атайды. Кейінгі осетіп жас буынға сол мінездер «бес дұспан» деп танылу керек. Ал осыған қарсы ғылым тапқан жас болса, ірі адамгершілікке ие болсын, азамат деп атарлық ар иесі болсын. Ол — шын мағынадағы қасиетке жетуге талпыну керек. Сондықтан ойы жетіп, адамдығы өскен жас, өзінің досы деп бес асылды таңдасын дейді. Гуманист Абай, ағартушы, әлеумет ағасы болған ақын сол бес нәрсені санағанда, ең алдымен, талапты айтады. Соған соң еңбек, терең ой, қанағат, рақым деген сияқты арлы адамгершіліктің сипаттарын санайды.

Бұл жолда тартысу керек. Алдыңғы буынның өзіне мінез етіп, үлгі етіп жүрген жолдарынан жирену керек. Сол себепті «ақсақал айтты, бай айтты» дегенге тоқтамау керек. Тағы сондай жалған авторитет саналғанның кімісі айтса да мойындамау керек дейді.

...Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеңіз, —

дегенде, жаңағы қараңғы топтан өзі тәрбиелеп отырған жас буынды бөліп алмақ болады.

«Интерпатта оқып жүр» деген өлеңді жас жеткіпшек оқушы тобына айтса, мынау өлеңін Абай өзі үміт еткен, өскелең ойлы жасқа арнайды.

Тағы да жас буынға осы жылда арналған сөздің бірі — «Жігіттер, ойын арзан» деген ұзақ өлеңі. Бірақ ішіне тіршілік шындығы, күндегі өмір күәліктері көп кірген ұзақ өлең болғанмен, бұл соңғы шығарма жастарға

арналған жаңағы екі өлеңнен идея жағынан төменірек түседі. Онда қазақ жастарының сауығына, үй іші тірлігіне, бір-бірімен кездескен мәжіліс ермектеріне көп көңіл бөле отырып, ақынның әсіресе көп мән беріп айтатын ойы — достық жайында.

Адал, шынышыл адамгершілікке сүйенген жастың достығын айрықша қадірлейді.

...Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Жолдастық, сұхбаттастық — бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.

Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату! —

деген сияқты ойларды шешендік, ақылгөйлік түрінде, әсіресе, баса айту — бұл өлеңдегі Абайдың ағалық, ұстаздық нисті. Бұндағы үгіттеп отырған оқушылары да бала жастар емес, жігіттікке, үй іші тірлікке, кісілікке ілініп қалған өскелең жастар. Солардың арасында қиянатсыз достық айтумен өз ұғынуындағы адамгершілік, адалдық мінездерді жол етіп ұсынады. Алдыңғы ата, әке буындарының мінезіндегі боямалық, жалған татулық, қиянаткерлік атаулыдан сол аталардың нәсілдерін сақтандырмақ болады. Және достықты, татулықты ер мен ер арасындағы ғана қарым-қатынас демейді. Үлкен достықты, шын мағыналы тұрақтылықты жас жігітке ең әуелі өзінің жары мен үй іші тірлікте мақсат ету қажет екенін айтады. Әйелің, құрбың — барлығын да адамгершілікпен дос ете біл дейді. Қазақтың әйеліне арналатын кейінгі адамгершілік, әділет, моральдық ойларының басын осы өлеңде айта бастайды.

...Ері ақылды, қатыны мінезі боп,
Тату болса, райыс үстіндегі үй, —

деуменен Абай қазақ әйелінің орнын жадаша, өзгеше бағалайды. Өмір мағынасы мен көркі достықта болса, соның ең бір жарастықты асыл ұясы үй ішінде басталу керек дегенді айтады.

Сонымен, ел ішіндегі көпшілік жасқа өздері жүрген қалпындағы күнделікті тіршілігінің, күнделік жол қағидасын әр алуан мінезділік ретінде өсиет етеді.

Және де осы жылда жазылған алдыңғы айтқандардан тақырып, сезім сарыны бөлегірек шығатын бірнеше

өлең — Абайдың өзіндік көңіл-күйлері. Өз басының мұңшыл, сыншыл ойларына арналады. Бұл қатарға қосылғандар: «Көңілім қайтты», «Патша құдай», «Көкбайға» деген өлеңдер.

Сыншыл ойдың иесі әлеуметтік пайдалы еңбектің өзінің ендігі тірлігіне мақсат, мұрат етіп алған ақын жұртына етіп жүрген еңбек, қызметі туралы күдікті, мұңлы ойларды да ойлай жүреді. Әсіресе, өзінің күнделік өмірі мен тағдырын байланыстырған құнарсыз ортадан көрген опасыздық, қиянаткерлік жайларын жыр ете бастайды. Дұшпан ғана емес, доспын деген талайдан да сол күнделікті тірлігінде сан түрлі қиянат көреді. Етіп жүрген еңбегінен түңілмесе де, жаңағы топтан түңіліп, оқшаулана бастайды. Ойлы жалғыздың бітімсіз, сыншыл уайымы тәрізді сөздері шығады. Өзі отырған елдің аты тобықты болса, алғашқы сөзі жетіп жатқан орта сол елдің құнарсыз атқамінер тобы болғандықтан және халықтың үлкен арманға толы асыл сөздері сол меңіреу, керең ортаға бағаланбай, тыңдалмай жатқанын жеке уайым етеді. Халыққа арналған қамқорлыққа толы зор сапалы өлеңдерінің бағасын Абай өзі жақсы білген.

Бұрын қазақ ортасында айтылмаған соңғы сөз екенін танып отыр. Бірақ елді, көпшілікті өздерінің әлегімен алаң етіп жүрген жаңағы топтар өзі де ермейді, көпті де дұрыс жолға бастатпайды. Абайдай өлең сөзін, ақындық еңбегін әлеуметтік тартыстың құралы етіп жұмсап отырған адамға осы бөгеттің бәрі кейінгі көп өлеңдерінде басымдап, үдей беретін ызалы мұң сарыны және де осы 1886 жылдың шығармаларында әр алуан көрініс береді. Кейде жуан содырлар ортасы Абайдың өз басына да жала жауып, қастық арнап, соққы беруді талап етеді. Өздерін беті-жүзі демей масқара түрде әшкерелеп отырған сыншы, жыршыдан қолдан келген жаманшылық пәле, қазаны аямайды. Ояздық облыстық кеңселерге, әр саты соттарға Абайдың үстінен неше алуан қылмыстармен айыпталған жалақор, жалған арыздар түседі. Абайды қырда да қинап, қалада да сан қыспаққа салады. Сондықтан «Көкбайға» деген өлеңінде өзінің жеке басы көріп жүрген жапаны айтады. Өз ойынан кешкен ызалы уайымды еске алып отырып:

..Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды, —

деп, қиналу үстіндегі бас сырын шерте түседі.

Осы соңғы өлеңдерді шолу мен тексеруде біз Абайдың ақындыққа барынша терең бойлаған бір жылының жемісті нәтижесін талдап өттік.

Қорыта айтқанда, ендігі Абай көп қырлы, терең сырлы үлкен әлеуметтік идеяны жыр қылған ұстаз ақын болады. Шығармаларының бәрі де өзі өмір кешкен ортаның дәл сол тарихтық нақтылы дәуірдегі дәлме-дәл болмысымен, күнделікті шындығымен нық байланысты болады. Және қай жайды жырласа да, сыншы шебер реалист боп жазады. Жаңа арманмен өзгеше ақындық үлгі көрсетіп, соны стильдің шебері болып қалыптана береді.

Толғаулы ақынның бұл уақытқа шейінгі ең басты тақырыбына — халық қамына, көпшілік шаруа мұңына арналған, анық жарқын жолдағы жырлар екенін көрдік. Бұл кездегі Абайдың табиғат жайында үлкен ұсталықпен, жаңа үлгімен жырлайтынын аңғардық. Атқаміпер, бұзық топтан көрген, сезгендеріне арнап сатиралы бітімсіз қарсылық жолын бастады. Сонымен қатар өзі тіршілік еткен заманның көп топтарынан үміт етеді. Келешек солардікі деп, осы соңғы топқа арналған сөздерін ойлы, мәдениетті ұстаздық, қамқорлықпен айтады. Бұл тобы халқының жас жеткіншектері мен ересек жігіттері болады. Соларға айтқан өр талапты өсиеттерінің үлкені — білім жарығына ұмтылу. Шала-шарық емес, анық үлкен өрісі бар, ұлы орыс халқының шынайы қасиеті қазынасына ұмтылу, жету шарт дейді.

Осы айтқандармен қатар біз талқылап өткен 1886 жыл өлеңдерінің соңғы бір түрі — өз басының ой-мұңымен байланған көпті сыры екенін көрдік.

Біз 1886 жылдың өлеңдеріне айрықша көп тоқтадық. Себебі өз заманына да, біздің дәуірімізге де Абайды қадірлі дана, анық классик етіп тапнатын ақындық жолдың нақтылы арналары осы жылда салынған. Бұдан былайғы жылдардың шығармаларында Абай жаңағы аталған төрт сала тақырыптардан қол үзіп кетпейді. Қайта, өмір бойында халық мұңы, әлеумет қамы, ақынның берік бекіткен дінгеі есепті болады. Өзге үш саладағы тақырыптарға да кейін Абай айнымастап, сан рет оралып отырады. Әрине, келер жылдардағы ақындық еңбегінің бар көлемі бұл айтылған төрт сала тақырыппен түгелденбейді. Әр кезде осы айтылғандардың үстіне өзі жыл санап үдеп, өсіп отырған ақын тағы да тың тақырыптарды қоса береді. Ал жаңағы аталған негізгі арқауларын алсақ, олардың да әрқайсысына кейін қайта оралып, соғып отырғанда

салт-сана жағынан да, ойшылдық, даналық, тереңдікте де терең бойлап, жаңалық өрістер тауып отырады.

Олай болса, біз бұдан былай кездесіп, ақын шығармаларын тексергенде жаңағы, соңғы айтылған сипат, қасиеттерді, әсіресе, есте тұтамыз. Сонымен, келесі жылдар шығармаларын тексергенде бұрынғы тақырыптарды қайталаған шығармаларды түгелдей тексермей, солардың ішіне кейінгі жылдар қосқан жаңалық идея мен көркемдіктің тың сипаттарын айрықша атап отырамыз. Сол арқылы Абай ойының, ізденулерінің және ақындық шеберлікке жетуде айқындай түсетін саты-сатыларын анықтап ескеретін боламыз. Осылайша шолу Абайдың ақындық жолындағы сан алуан эволюциясын толығырақ танытатын болады.

Бұл айтылған сөздер, бір жағынан, 1886 жылдың шығармалары туралы берілген қорытынды есепті болса, екінші жағынан, келесі 1886 және одан арғы жылдардың да шығармаларына шолудың кіріспе сөзі есепті болады.

Сонымен, 1887 жылдың шығармаларына ауыссақ, бұл жыл ең алдымен сан жағынан аз өлең тудырған кез болады. Дәл осы жылдың үлкен өлеңі үшеу-ақ. Оның екеуі — «Сабырсыз, арсыз», «Көжекбайға» («Ботен елде бар болса») дегендер — ел ішінің содыр-сойқанды, бұзық тобына арналған.

Өткен жылғы көп шығармаларының тақырыбы қайталап, өскелеңдеп кеп тағы жаңа шығармалар туғызады. Бұлардан бөлек, жаңа жылдың, ерекше жаңа, бұрынғы кезде Абайдың өзі де, өзге қазақ ақындары да айтып қормеген тақырыпта ең бір терең, көркем шығармасы — «Өлең — сөздің патшасы» болады.

Алғашқы аталған, бұрынғы, белгілі тақырыпты тың өлеңдермен қайталаған шығарманың екеуі де ұзақ өлеңдер. Солар сияқты үшінші өлең де аса терең мағыналы болумен бірге, ұзақ жырдың бірі боп шыққан.

...Сабырсыз, арсыз, өріншек,
Көрсө қызар жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бақан ала ауыз, —

деп басталатын өлең елдің сорына біткен қу мен сұмның неше алуан жексұрын, жиреніпті кескінін бейнелейді. Өздері елдің тұнығын лайлап, берөке тыныштығын кетіріп жүрген бұзық бола тұрса да, толып жатқан әмір-құдірет солардың қолында:

...Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе, ауыл шабам деп,
Сүйітіп құдай атады...

Қазақтың Абай тұсындағы сан байлары, болыс, атқамінерлері өздерінің баю жолына неше алуан талан-таражды пайдаланса, кейде қолдарына ұры сақтап, аттандырып отырып, бөтен елден мал ұрлатып, байып отырғандары да болған. Жаңағы сөзде Абай жәй қылмысты ұсақ ұрыны айтпайды. Жаңағы елді сорлатып отырған, жуан содырдан шыққан ұрыны айтады.

Өйткені ол бірде ұрлық қылса, бірде «ауыл шабам» дейді екен. Ауыл шабу — жәй ұрының ісі емес. Артына қарашоқпар, сойыл соғарды ертін алған мықтының, әкім-әміршінің жұмысы. Қырда осындай сойқанды салып отырып, сол адамдар және қалада да ең үлкен пәле басы өздері болады.

...Пысық кім деп сұрасаң,
Қалаға шапса дем алмай.
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендердең ұялмай, —

деген нақтылы айыптау сөздер жаңағы ел берекесін кетіріп жүрген жауыздардың бір тірегі, ұшығы қалада болғанын білдіреді.

Сөйтіп, бұл өлеңде біз ел бүлдірушінің тағы да тың әрекетін көре түсеміз. Бұндағы атқамінер, Абайдың бұрынғы суреттеген қанаушы топ өкілдерінен, қосымша сорақы сипаттармен толыса түседі.

Негізгі мазмұн өзгеріп ауыспасағандықтан, Абайдың бұл өлеңінде түр, стиль жағынан қосылған тың жаңалықтар жоқ. Тек ызалана түскен ақынның ашу тілі ширығып, өткірлене береді. Жауыздық «харакеті әрекеті» деп бұрынғыдан да айқындап беріп, енді осы сөзді арнап отырған тыңдаушысы басқа жандар екенін сездіреді. Өзі өшігіп, әшкерелеп отырған жуанға арнаған сөз емес, елге, көпке жеткізсем деп отырған сөзі.

...Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ.
Абайлаңыз, байқаңыз,
Елдің жайы солай-ды, —

деумен Абай анық елдік үшін күйзелетіп көпке сөйлеп отыр. Елдің дұшпаны кім екенін таныта түседі.

«Көжекбайға» деген өлеңнің, бұрынғы біз талқылаған,

осы тақырыптас өлеңдерден тағы бір айырмасы бар. Онысы — ел ішіндегі атқамінер, бүліктің атын «Көжекбай» деп атап тұрып, соның бар мінезін, іс-әрекет, қимыл-құбылысындағы бейнесін сипаттап беруінде. Тынымсыз бүліктің бір алуан портретін қапысыз түгел түсіреді. Және бір Көжекбай емес, көп Көжекбайдың психологиясынан жиықтық бейне туғызып, обобщение жасайды.

Осы өлеңнің ішінде, Абайдың кейінгі әдебиетке және халық даналығына афоризм есебінде қосып кеткен әлденеше шебер ақыл, нақыл, сыншылық сөздері бар. «Күн жауғанда қойнында, күн ашықта мойнында» немесе «Жат айбынар ісі жоқ, жау айдынар күші жоқ», — деген сияқты жолдардың жөні бөлек. «Ел бүлігі тобықты, көп пысыққа молықты», — деген мәтел есепті жолдар да осы өлеңнен табылады. Көжекбайлардың көмектесі, жемтік-төсі кімдер екенін де осында ашады.

...Орыс сыяз қалдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды, —

дегенде, көжекбайлықтың тамыры мен тегі қайда жатқанын танытады. Бұлар патшалық әкімшілігінің қазақ арасына орнатып отырған аппараты. Бұзықтық пен азғындықтың айықпас, арылмас ұясы соларға сүйенеді. Пәле басы әкімшілік құрылыста, қоғамдық жаманшылықта екенін аша түседі.

Сонымен, бұл аталған екі өлең бұрынғы тақырыптың дәлелдермен, дерек, әрекеттермен байытады. Аты аталып, таңбаланып берілген әкімдер, атқамінерлерді қосады. Әлеуметтік дерттің иелерін бұрынғыдан да күшейе түскен ызалы сыншылдық, өткір сатирамен әйгілеп әшкерелейді.

Өзінің үлкен тақырыбы — қоғамдық мінді айту болса, ақынның бұл жөнде қайта басқанын көрмейміз. Жауыздық, жаманшылықпен алысуда бұрынғыдан да құлшына түсіп, үдей басқанып байқаймыз.

Осы жылдың өзгеше бір шығармасы — «Өлең — сөздің патшасы». Ол — қазақ оқушысына ертеден даңқты көркем әдебиетте Абай тудырған биік тұрғы есебіндегі өлең. Бұған шейін ақындықтың әлеумет тірлігіндегі өзгеше қасиеттерін Абайдың өзі де жырлаған жоқ-ты. Ақып мен ақындықтың мұрат-мақсаты туралы қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын өзге де жырлаушы, жазушы болмаған.

Ең алдымен, бұл өлеңде Абай ақындық өнері, ақын шығармалары әлеуметтік тартыстың үлкен құралы, зор мәнді әрекеті екенін анық түсінгенін көрсетеді. Шығарманың үлкен идеясы анық халықшыл демократ қайраткерлердің салт-санасын танытады.

Ең алғашқы сөздерде өлеңге көркемдіктің шартын қойып, эстетикалық жаңа норма жариялайды. Адам баласы айтып келген сөздің асылы — поэзия екенін биік бағалаумен бірге, оны төмендететін олқылықтарды да алдымен айтады. Ал шын жақсы өлең ердің ері, дапасы туғызатын сөз болады. Шын жақсы өлең өзі де даналықтың айғағы дейді. Бірақ өзіне шейін қазақ көпшілігіне жайылып жүрген өлең бұны қанағат еткізе алмайды. Айтушы да, тыңдаушы да надан болғандықтан поэзияның зор қасиеті тумады, тапылмай да жүр дейді.

Келесі бір-екі шумақта Абай өлең сөздің бағасын дін деректерімен дәлелдейді. Мұсылманшылық ұғымынша ең беделді деген жайларды дәлелдейді. Тәңірінің өзі, пайғамбары, мұсылмандарға ұстаздық етуші әулие ғұламасы — бәрі де өлеңді қадірлейтін боп аталады. Бірақ қатты ескертетін нәрсе, Абай бұл жерде ислам дінін мадақтау үшін жаңағыларды өз етіп отырған жоқ. Тек хат танытын қазақ оқушысының көпшілігі мойындаған дін ұғымдарын, өзіне шартты түрде керекке жаратады. Өлеңнің сол ортадағы беделін көтеру үшін пайдаланады. Болмаса, исләмнің анық дін басы үгітшілерінің — имам, сопыларының, молда-ишандарының көзімен қарағанда, Абай өлең сөз туралы жариялап отырған жаңалықты түгелімен күпірлік деп санап еді.

Өзі бағасын көтермек болған өлеңді құдай айтқан құранмен, пайғамбар айтқан хадиспен теңеуден артық дін бұзарлық болмас. Абай ол арасып жақсы ұғынса да, мына, тұста сол дін авторитеттерін өз керегіне жаратады. Онысы және өзінің терең нанымы емес, халық ұғымына берілген баж деп танылу керек.

Осыдан ары Абай эстетикалық жаңа принцип жариялайды.

...Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы? —

дегенде, жаңа ғана осының алдында аталған исләмияттік норманың барлығын оп-оңай атап өтіп, тура 1860 жылдарда Чернышевский, Добролюбовтай революцияшыл-демократтар әдебиет үшін жарияланған эстетикалық негізге

ден қояды. «Іші — алтын, сырты — күміс» демек, мазмұн мен түр мәселесіне Абайдың өз көзқарасын ашықтайды. Түрден мазмұн қымбаттырақ, бағалырақ дегенді анық танытады. Дәл осындай озғын оймен Абай орыстың классик әдебиетінің ішіндегі ең биік шындығын танып, талғап алғанын көрсетеді.

Мазмұнды жоғары бағалаған Абай өз заманы үшін ғана емес, дәл бүгінгі біздің социалистік әдебиетіміздің тұрғысынан қарағанда да, ең жарқын жолда тұрғандай. Осылайша, эстетикалық ең биік тұрғыға ойын өрбіткен Абай, енді өз алдындағы қазақ әдебиеті тарихына да өзгеше талап қойып, сынмен қарамасқа мүмкін емес.

Осыдан кейінгі көп шумақтарда айтылатын ойларының барлығымен Абай ақындықтың, соның ішінде өз ақындығының жаңа платформасын, үлкен декларациясын жариялайды. Бұл жолда Абайдың толғаулы ойы, диалектикалық отрицание дәрежесіне, философиялық биікке өрлейді. Өткен тарих қалдырған әдебиетке тарихтық, философиялық қатты сынмен, қатал соқтығады. Бұрынғы қазақтың «жүйрігі, шешені» деген ескі биін мақал көлеміндегі жаттауды иппендіктен аспаған арзан ойдың көзқарасын көрсеткендер деп біледі. Әсіресе, бұрынғы ақындардың кейбір топтарына ерекше, қатты соқтығады. Сатымсақ ақынды жағымпаз, жанып жалдаған жексұрын ақын етіп, өнер ұстап жүрудің орнына қайыршылыққа кеткен сорлықты әшкерелейді.

..Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа олең деген бір кәдірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап, —

деген төрт-ақ жол өлеңінде Абай қазақтың бұрынғы поэзиясында таптық жіктің өзі де айқын екенін көрсетеді. «Ақын» аталып жүрген үлкен топтың ішінде үстем таптың, бай мен әкімдердің жыршы-жаршысы боп жүрген санашылары бар екенін атап тұрып, таңбалап береді.

Қасиетті өнерді жағыңып, мақтаншыға жұмсап, көп құнсыздың, жуан содырдың тобын қошемет қылған ақынды сол топтың өзіндей, халық ортасындағы ең бір жиренінгі жаңдардың қатарына апарып қояды. Абайдың сыншыл, тапқыр әділетті ойы — ол ақындар айтып жүрген сөз, қазақ халқының өзіне де «кәдірсіз, былжырақ» екенін ашық айтып береді. Өзі көпшілік шаруа елінің сыншылы, қайраткері болғандықтан, жаңағы топтан өзінің

арманы мен мақсатын біржолата бөлек етіп, айырып, ажыратып алады.

...Ескі бйше отырман бос мақалдап,
Ескі ақышша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келөйін енді аяңдап, —

деуменен жаңа жарияланған ақындық декларациясын пықтай түседі.

Сонымен қатар өзінің ендігі сөзі қоғамды, халықты түзейтін үлкен күш деп түсінеді. Өсиет, өлең халық дертінің тарих қайшылықтарының бәрін емдеп, тазартатын өзгеше құрал деп біледі. Ал Абайдың үгіттейтіні зор адамгершілік пен халықшыл, тазалық жолдар болғандықтан, өз заманындағы барлық мінді, сорақылықты сол тура жолдағы жақсы өлең-өсиетпен түгел жойып, жоғалтуға болады деп иланады.

Басқаша айтқанда, адамгершілік, ар, ақтық деген сияқты қасиеттерді тәрбиемен көпке жайса, өмір де, қоғам да, халық тағдыры да өзгеріп, түзеліп кететіндей көреді. Бұл жәй — бір ғана Абай емес, бүкіл дүние ақындары мен ойшылдарының және бұрынғы орыс классиктерінің, әлеумет қайраткерлерінің де, бәрінің басынан кешкен ортақ жәй. Адам баласындағы ұждан, орысша айтқанда, — нравственность мәселесі орнына келіп, толып жетсе, сонымен қауым, қоғам тірлігі, тарихы өзгеріп, жақсы боп кетеді деген ойды бұрынғы идеалистік жолдағы ойшылдар мен қайраткерлердің бәрі де ойлаған. Адамгершілік түзелумен тарих түзеледі деген көзқарас Маркске шейінгі дүниежүзілік ұлы адамдардың бәрі де ден қойған наным болатын. Тек Маркс қана шаруашылық болмысының негізі өзгермей, қоғамдық салт-саналық күйлердің өзгеріп, толмайтынын ашып берген еді.

Абай «сөз түзелді, сен де түзел» дегенде, бір-ақ ауыз өтілу сөзді айтып отырған жоқ. Осыдан бұрынғы жазылған және кейін жазылатын барлық шығармаларында, жаңағы сияқты өзгеше нанымды көп таратып танытады. Өзінің барлық шынышыл, әділетшіл қажырлы еңбегімен, өлең ұстаздығымен заманын түзеп алады екенмін деп түсінген.

Өз еңбегін сондайлық ұлы жолдағы үлкен адам мүддесі бар, ерекше еңбек деп түсінген Абай енді өлеңдік шығарманың өзін де жанр мен түр жағынан іріктеп, талдап алады.

...Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам
қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің бір сөзін мыңға балап, —

деген толғауда үлкен мән, терең сыр бар.

Халықты тәрбиелейтін анық ұстаздық сөз өзіне бөлек, бір алуан болсын. Онда терең оймен, ашық лбындықпен аралас үлкен тәрбиелік мән, мағына болсын дейді. Ал осылай талап қойған Абай ақындықтың көпшілігі тудыратын әңгімелі поэзия, уақиғалы, қызық сюжетті поэмаға сынмен қарайды. Оны өзі жазудан тартынады. Себебі батырлық пен қыз, қызықты жазу — оқушының көңілін ақын өзі баулып, бастаймын деп отырған тәрбиелік жолдан алаң етіп, аударып әкетеді. Ондай шығарманы оқушы ойланып, тәлім алатын боп, оқып тыңдамай, әншейін арзан қызық, болымсыз ермек ретінде тамашалап кетеді деп біледі.

Екінші жағынан, қазақтың Абайдан бұрынғы көпшілікке жайылып жүрген ақындық мұраларының өзі де, осы Абай айтқан жайды дәлелдегендей болатын. Бұрынғыдан қалған батырлық жырлар, ашықтық жырлар — барлығы да өз заманындағы тәрбиелік, үлгілік қасиеттерінен айрылып, тек қызықты әдебиеттер ғана дәрежесінде қалғанын Абай өз тұсындағы тыңдаушылар беретін бағадан әбден біледі. Сөйтіп, осы жағдайға қарап та, бұрынғы қазақ поэзиясының дәстүрінен кейін серпіледі. Оларға қарсы бетке шығып, диалектикалық отрицание заңы бойынша жол кешеді. Бұрын қазақ тарихында, әлеуметтік санасында болмаған жаңалықты әкелуші ақын, ең әуелі өз алдындағы тарихи ескілікпен қатты шайқасады. Ескіріп, тозып, енді өмірге жарамсыз, көне боп қалған дәстүрлерден өзінің негізін аулаққа салады. Іргесін ажыратып алып, тың дүниені тарихтық жаңа жолдан іздейді. Осылайша, ақын мән ақындық туралы, олардың қоғам тірлігіндегі міндет, мүддесі туралы өзінің үлкен өріс арнасын саралап алып, бұдан кейінгі шығармаларында дәл осы өлеңде қалыптанған негіз бойынша әрекет етеді.

Әрине, Абайдың өз алдында, өз тұсында болған кейбір ақындардан жиренуі — бүкіл қазақ халқына біткен ақын атаулыдан торығып, аулақсыну емес. Сол сияқты, батырлық жөніндегі жырларды өз басына қабыл етпегенде, мазмұнын, көркемдігін біржола маңсұқ еткендік емес. Ендігі тарихтық дәуренде қауым тіршілігі жаңаша, басқаша боп

өзгеріп құрылу керек дейтін Абай, ақындық міндетті түсінуде, үлгі алуда, орыстың классик әдебиетіне бет бұрады. Содан тәлім алған жаңа заман үншісі, ұраншысы енді халыққа басқаша әдебиет керек дейді. Бүгінгі өмірдің бүгінгі тартысына белсене араласып, басқаша тірлікке халық көшіп бастайтын идеялар керек. Сол талабына сол тұрғыдан қараған қырағы сыпшы көзіне «Өлең сөздің» ішінде аталған байшыл, әкімшіл, жағымпаз, сұрамсақ ақын жат болып көрінбейке мүмкін емес.

Халықты ондай ақындардың әсерінен, ықпалынан Абай ажыратып, айырып алмақ. Ал батырлық жыры сияқты халық қазынасы сақтағандарды Абай негізінен керексіз демейді. Тек, бүгінгі тартыс, мақсат үшін оның жәрдемі аз дейді. Осылармен қатар, Абай халықтың өзіне жақын, ел мұңын айтатын ақындар жоқ демейді. Қайта солардың барлығын қуат көріп отырып, оларға енді қандай өлең айту шарт, міндет екенін ұғындырмақ болады. Ал қалың елдің көпшілігі қолданып жүрген анық халықтық мұң мен шердің жырын ол жат санамайды. Адам басындағы қуаныш-қайғыны қозғайтын әдет-салтқа аралас тұрған өлең-жырды және ел даналығын таптыратын мақал, нақылдың баршасын да Абай түгелімен қостап, құптайды.

Соларды қалың көпшіліктің сүйіп, қадірлейтінін, Абай өзі де 1888 жылдың тағы бір ақындыққа арналған терең, көркем «Біреудің кісісі өлсе қаралы — ол» деген шығармасында терең таптыады. Өз өлеңінің қадірін, мақсатын халыққа жеткізе түсу үшін тыңдаушысы мен оқушысына ежелден тән болған ақындықты сүйгіш мінезді еске түсіріп өтеді. Елдің өз көңіліне түсінікті тілмен даусыз дәлелдер келтіріп сөйлемек болады. Ақын өзі шығарып таратып жатқан жаңа мәні, мүдделі шығармаларын ел тіршілігінің керегіне, көмегіне жаратпақ. Әлеумет тартысына қапысыз құрал етіп араластырмақ. Содан өлең сөздің ел тіршілігіне күнде араласып жүргенін еске алып, санап өтеді. Өлең қазақтың халықтық әдебиетінде, жақсы дәстүрінде қандай зор орып алғанын тегіс теріп айтады. Кісісі өлген жан күйерлер бар зарын өлеңмен айтады екен. Елдің салтындағы өлең — тірлікке күнделікті ілесіп, үнемі араласып отырады екен, соны тереді. Қайғы-қазада, шат-шадыман қуанышта, толып жатқан әдет-салтта өлеңсіз өмір жоқ екенін атай келіп, осы анық халықтық қасиет деп бағалайды. Бұл жолда жалғыз ауыз

өлеңмен ерекше кең, мол мағынаны берген мысалын көреміз.

...Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең, —

деген терең толғау арқылы, қазақ халқының жақсы әдеті бойынша адамның барлық өміріне өлеңнің қатар ілесіп отыратынын айтады.

Халық дәме қыларлық, анық ел мұңына жақын ақын-дарға арнап тұрып, халықтық талап білдіреді.

...Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан?
Сүйенерлік адамды құрмет қыл,
Аулақ бол, әнін сатып нәрсе алғаннан, —

деп отырып, халыққа мазақ болма, қадірлі, сүйікті қайраткері бол дейді.

Бұл тұста да Абай әшкерелеп, аластап шығарған жағымсыз ақындардан басқа, халықтың өзіне жақып, өз ақыны бар екенін айыра танытып отыр. Бірақ осылардың алдында атағы, даңқы көпке мәлім боп жүрген, беделді ақындар бар. Абай үгіттеп, тәрбиелеп отырған ендігі жаңа заман ақындарына сол алдыңғы авторитет саналып қалған ақындардың ықпалы мен залалы тиюі мүмкін. Сол себепті өзі сыншыл, өзі ер, жарқын талапты жаңа жолдың ақыны бұрынғы «кәрі аруақ» сияқты бір топ ақынды, әдейі аттарын атап тұрып, сынап, шенеп өтеді.

...Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бәрі — жамау, бәрі — құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса. —
Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау! —

дейді.

Бүкіл XIX ғасырдың атақты ақындарының ішінен Абайдың осы үшеуін іріктеп алуында да тарихтық себеп бар. Абай өскен ел — Арқа қазақтарының ортасында, әсіресе, беделді болған осы адамдар. Абайдың алдындағы әдебиеттік мол ағымның, әсіресе, Орта жүз ішіндегі қайраткерлері осылар. Бала шағынан, жас күнінен өзі өскен феодалдардың, үстем тап өкілдерінің ортасында анық абыройлы ақындар да осылар боп саналған. Осы үшін де Абай бұл ақындармен қатты қағысады. Олардың бәрінен қалған мұраны жиып-теріп, бір-ақ мығым сын береді.

сипаттайды. Бұл да тапжылмай қатып тұрған бейне емес, қозғалып, қорқынышты әрекет етіп келе жатқан өңдімелі, динамикалы жанды образ. Бірнеше белгілеріне қарағанда, ол Некрасов шығармаларындағы Дед-Морозға (Аяз-бабайға) ұқсайды. Бірақ қазақ поэзиясы және қазақ халқы да қысты бұлай суреттеп көрген емес. Ауызша бір ғана мәтелде: «Қылышын сүйреп қыс келеді» деген жалғыз метафора болмаса, қысты адам етіп, оның ішінде шал етіп шамалаған суреттер қазақ поэзиясында болмаған. Бірақ орыс поэзиясынан осындай жаңа бейнені ала отырып, Абай өз өлеңінің алғашқы шумақтарында сол жаңа образды қазақ оқушысына қонымды етіп, оп-оңай таныта келеді. Әсіресе, Абай заманындағы қазақ оқушысына аса түсінікті бейне шығады. Бұны танытатын «Кәрі құдаң — қыс келіп, әлек салды» деген жол мен «Алты қанат ақ орда үйі шайқалды» дейтін кесек теңеулер.

«Кәрі құда» — ең сұрамсақ, әсіресе, алымпаз, тойымы жоқ, жеміт құда. Ол және қызын бермей талдырумен қатар, сан рет қайталап, еселеп соқпай, ала бермей тынбайды. Әрдайым айналып соғып отыратын қысты, осы құдаменен теңеу арқылы Абай Аяз-бабайды орыс әдебиетінен алып келіп, оқушысына өзінің құдасы етіп, қабыстыра кетеді.

Бірнеше өлеңдік шумақтармен кең, көркем таратқан қыстың өз образынан соң, Абай және де мал баққан көшпелі елдің сахарасындағы кең пейзажды шыншыл шеберлікпен беріп өтеді. Баланы да, алыста жүрген отардағы жылқышыны да, панасыз далада төбінмен күн көрген жылқыны да, оларды торыған қасқырды да түгел айтады. Осы саналған жан-жапуар қиял тудырған заттар емес, анық реальдық болмыстың елесіндей шындықтар. Соларды аз сөздермен, аз шумақтың ішінде атап, бейнелеп өтудің өзінен-ақ ақын көп жайды өз оқушысына ескертіп, танытып отыр.

Тек бұнда еңбек пәсі жылқышы, адам тобының ішінен ең алдымен ауызға алынса да, екінші кезекте үйде отырып, әмір-бұйрық қана жіберіп жатқан байды да еске алады. Бірақ әлі де пейзажды, жансыз дүлей табиғатты адаммен, малмен аралас алуда, реалистік шеберлікті көрсетіп отырған ақын идея жағынан өзге өлеңдерінде жеткен өрісіне өрлемейді. Малшының күйіне көңілі күйзеліп, байдың бейнетсіз өмірін сынамай, тек көргендерін сапап өтуші халіде қалады. Тартысты табытарлық идеяның жетімсіздігінен, қыстың суреті, көбінесе, көлденеңнен

көруші, салқын қанмен сөйлеуші адамның созерцаниесі болып қалады.

Осы аталған ақындық жолмен жыл санап кеңейіп келе жатқан мол сырлы, көп салалы ақындық өрісі енді келіп 1889 жылға жетеді. Ұлы ақынның қадірлі еңбек жолында дәл осы жыл және де аса бір мол жеміс берген жыл болады. Бұл жылы өз шығармалары мен аудармаларын қосқанда, жиырма жеті өлең туды. Орыстың ұлы данасы А. С. Пушкинге қазақ сахарасынан шыққан елші-баршы Абай ақын, дәл осы жылы оқушы ғана болып бармай, оның ойына ой, қиялына қиял, шабытына шабыт жалғап табысады. Сонымен, 1889 жылдың жеке аталатын сегіз өлеңін аударма алады. Бұлар Пушкиннің «Евгений Онегинінен» қазақ ақыны жыр еткен үзінділер. Біз Абайдың барлық аудармаларын бөлек тексеріп өтпек болғандықтан, қазірде мынау еңбегіне айрықша тоқтамаймыз.

Сонымен, 1889 жылдың қалған он тоғыз өлеңін тақырып жағынан жіктеп өтейік. Бұнда да бұрынғы жылдар бойында ақын шабытын, азаматтық армапып, халық қайраткерлері есебіндегі идеяларын және терең сырлы, шеберлене түскен сезім сырларын, өздеріне тартқан арнаулы тақырыптар айқын көрініп тұрады. Ең алдымен, қоғам тірлігіндегі кесір-кесел есепті жаманшылық, сорақы күйлерді әшкерелеп алысқан тартыс өлеңі бір тақырып болады. Олар — болыстарға қадап, көзеп айтқан енді анық өткір ызалы, улы сатираға айналған шығармалар. Осымен қатар бұл жылда және де ақынның ой толғауын, бас мұңын азамат армапымен қабыстырған ірі шығармалар туады. Бұл жылда Абай өз ақындығының мән-мақсатын тағы да тақырып етеді. Бұлардың үстіне, бір топ өлең әйел жынысына арналған көркем, сыншыл сөздер болады. Бұлардың кейбірі ынтық-ынтызар, гапшықтар сөзі бөп жазылады. Және де осы жылда бұрын ақып бірнеше рет жыр етіп көрген табиғат жайы, қазақ сахарасының көшпелі аулында орнаған күз көрінісі жыр болады. Сол саналған бес тақырыптың үстіне, жоғарыда аталған, көп аудармалар қосылып, Абайдың 1889 жылғы ақындық еңбек қорытылдысы және де іргелі, сапасы биіктеген салаларға бөлінеді.

Қоғам ортасындағы үстем таптан шыққан зиянды элементті Абай бұл жылғы өлеңінде барлық орны, дәрежесімен атап, таңбалап береді. Осы жерде, 1889 жылы жазылған «Болыс болдым, мінеки» деген өлең мен «Мәз болады

болысың» деген өлеңнің орны, үлгісі өзгеше деп тану керек.

Алғашқы өлеңді, бертінде анықталған деректерге қарағанда, Күлембай деген болысқа арналған деп санаймыз. Бірақ бір Күлембай емес, сол арқылы Абай бүкіл қазақ сахарасындағы XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі болыс, феодал, әкім атаулының барлығын сипаттап, зор обобщенілік шығарма туғызады. Болыс атаулының бәріне ортақ анық шындықты ерекше шебер мысқыл, сатирамен әйгілейді. Бұрынғы шығармаларында да зиянкес содыр-сойқан атқамінер тобының іс-әрекетін әшкерелеп жырлағанда, Абай болыстарды жиі атайтын. Ал мынау өлеңде ел ішіндегі көрнекті әкім, пәле басы анығында болыстар болғандықтан, нақтылап тұрып, бөліп алып, шын содырдың өзін әшкерелейді. Айтайын деген сын-шенеудің ең үлкен тақырыбын ортадан ойып алып, оқушының алдына «сұм кескіні мынау» деп, көлденең тартады.

Көркемдік, суретшілік, сыншы мысқылшылық жағынан ерекше толық шыққан бұл шығарма, ең алдымен, болыстың психологиялық портретін береді. Оның ішкі есен, айла, тәсіліп сап құбылған мінез-құлқын, қимыл-әрекетін қапысыз, толық бейнелеп шығады.

Абай роман жазған жоқ. Қазақ тұрмысынан басқа түрлі де оқиғалы, сюжетті шығарма беріп, адам образдарының алыс-тартыстарын мол шығарма көлемінде суреттеген жоқ. Бірақ сонда да, ол қалыптаған болыстарға қарасаңыз, жақсы роман, повестің ішінде толық берілетін жаңды образдың бар мүсін, кейпі осы өлеңдерде қапысыз камтылған деуге болады.

Тағы бір айта кететін ерекше мәселе, осы болыстардың қоғамдық, таптық ерекше бір шындығы турасында. XIX ғасырдың аяқ кезінде бұрынғы ірі феодал тобы өзі де азып, іргесі ыдырап барған сайын халық көзінде сорақы бітімдерін айқындай бастайды. Және ұсақтаған топқа айналды. Бір замаптағы хан, төре немесе ру басы, жуан бел би, аталы шонжар, рұшыл әкімдер тұсында істелетін көрінеу жауыздық пен қанаушы зорлықтар енді басқа түрде жүретін айла, тәсілге ауысты.

Елдің ендігі қанаушы әкімдері жаңағы болыстар болса, олар бір жақтап, таптық қанаушылығын жүргізе отырып, екінші жағынан, әрі жалтақ, әрі қорқақ жағымпаз да болатын. Жаманшылық қастығын істей отыра, сол кездегі тарихтық, қоғамдық көп қайшылықтарды көре бастаған, аңғара бастаған көпшілік халықтап жасқанатын

да, пеше алуан алдамшылық, аярлыққа салынатын. Бұл жағынан да, қазақ сахарасына патшалық өкіметі өзіне өкіл етіп қойып отырған әкімдердің шындық сырын ерекше батыл, турашылдықпен ашып беру — Абайдай халықшыл ақын үшін қасиетті жол еді.

Сөйтіп, жаңағы болыстың кескініне келгенде, Абай ең әуелі оны өз тіліменен сөйлетіп, неше алуан қорлық, масқара шындықтарын өз тілімен айтқызады.

...Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап, —

деген жолдардан бастап сұмырай болыс өзін-өзі әшкерелей береді. Ақын сатиралық ең бір өтімді, дәлелді және өмір шындығына ерекше жақып, төте жолын алады. Жауыздығын өз аузымен тегіс түгендетіп өзіне айтқызу — Абайдың жаңадан дәл басып талқан шебер әдісі. Психологиялық ерекше толық портрет болудың үстіне, болыстың кескіні сол болыстың өзі жасаған автопортрет болып шығуы бұл өлеңді ерекше реалистік дәлдікке жеткізеді. Орыстың классик әдебиетінде Белинский атаған «Натуральная школа» Гоголь шығармаларында нелер қорғамағаладалды, жексұрын, жауыз топтарды осындай ерекше жолмен әшкерелеген болатын. Талай городничийлер, Чичиков, Собакевич, Ноздревтер өздері-өздері, әсіресе, ақын әшкерелейді емес пе?

Абайдың болысына келсек, ол өз аузымен қорқақтығын, екі жүзділігін, өтірікшілігін өзі ашады. Жегенін қайта құсу үстіндегі өкінішін өзі мәлімдейді. Оязға жағыну кезеңінде:

...Күн батқанша шабамын
Әрлі-берлі далпылдан.

Оязға жетсін деген боп,
Боқтап жүрмін барқылдап, —

дегенде, масқаралық күйге жеткен болыстың қалпын карикатура үлгісіндегі мазақпен жеткізеді.

...Антұрғаным өзім де,
Бір мінезбен отпеймін.
Момындық күшті екенін
Көрсем дағы, күтпеймін, —

деген сөздермен құнарсыз болыс өз жауыздығының тамырын да ашады. Бір бұл болыс емес, осымен қатар жүр-

ген ұлық алдыңда бөделі тәуір болыстарды да Абай оңдырмай іле кетеді.

...Елі жөнді болыстар,
Мақтанып жүр тарқылдап.
Күлкисі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап, —

деп, олардың да сорақы сиқын аша түседі. «Тарқылдап» жүрген мінез-кескін сорақы тұрпайылықтан басқа, жетісіп жүрген халді, жарасып тұрған мінезді немесе сол бір жөнді ойы бар адамшылықты сипаттамайды.

Күлембайдың өзін бейнелеуде қолданған неше алуан ерекше мысқыл эпитеттерін салыстыру шенеулерін Абай бұл жерде де оқтай өткір етіп, әдейі қолданады.

Абайдың болыс туралы шығарған осы жылғы «Мәз болады болысың» деген өлеңінде де жиын болыс атаулы тағы да барлық жөксұрын жүзімен ашыла түседі. Онда ар-ұятын оқалы тонға сатқан жұрт жауы және де нақтылап көрсетіледі. Солардың бәрін өз оқушысына әйгілеп отырып, ақын халықты бұл сияқты дұшпандарыңнан «жасқанба» деп үгіттейді.

...Ол «болдым-ақ» дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбіреп
Елертіп көзді аспанға.
Жайы мәлім шошқаның,
Түрткөнінен жасқанба, —

деп, соншалық қажырлы қайрат-қарсылығын таратады. Ащы ызамен аралас, осы тұста ақын барлық ұлыққа арнап, ажал оғын атқандай болады.

Бұл өлеңдерді тексеру жайып қорыта келе, атақты Чернышевскийдің Салтыков-Щедрин сатирасы турасында айтқан бір ойын еске саламыз:

«Олардың (чиновниктердің) қоғамдық қылмыстарын бұдан аса ащы тілімен жазып, біздің қоғам денесіндегі дерттерді бұдан артық, рақымсыздықпен жарыққа салған жазушы болған емес», — деген.

Сөйтіп, Абайдың жаңағы өлеңдері сияқты, әлеуметтік тартысқа арналған шығармаларындағы шыншылдық, реалистік үлкен дәстүр оны тек Пушкин, Лермонтовтармен ғана табыстырып, туыстырмайды. Біздің ұлы ақынның ой-сапасының осуі орыс әдебиетінің XIX ғасыр бойында үдеп, өскен реалистік дәстүрінің кейінгі табыстары да мол қамтиды. Абайдың өз заманындағы өмір шындығын

ерекше шебер, реалистік үлгімен бейнелеуін Белинский айтқан тағы бір оймен шенестіру қажет:

«Әдебиеттегі натуральная школаның жазушылары арқылы біздің әдебиет нағыз шыңдық жолмен өрледі. Шабьттың, әлеуметтік арманның ең нақтылы негізіне сүйенді, сол арқылы әрі орыс әдебиеті, әрі бүгінгі әдебиет болды», — деген.

Және осы ойына қоса «енді бұдан былай, осы шындыққа, натураға берік болған қалпынан өзгермек емес», — дейді.

Абай шығармаларын тексерудің басынан бері қарай, біз айтып келе жатқан бір пікір, оның ақындық жолында айқындап шыққан реалистік дәстүрі болатын. Бұл жолда біздің ақынның табысқан, түйіскен даналары орыс классиктері дегенбіз. Шыншылдық, нақтылы дәлдік және қоғам өмірінің күнделік болмысымен байланыстылық жағынан алғанда, біз Абайды да Белинский айтқандай әрі қазақтың халық ақыны, әрі өзінің тарихи дәуірімен барынша байланысты ақын болды дейміз.

Орыс әдебиетімен жалғасып алғанда, аудармалар мен мәдениеттілік, көркемдік, анық классиктік дәстүр жағынан Абай, Пушкин, Лермонтовтан, әрине, көп үлгі алды. Бірақ тереңдеп талдай бастасақ тек солармен ғана байланыс жасап, тоқтап қалмағанын көреміз. Белинскийдің сан-сапалы, терең түйінді ойларының көпшілігі Абайдың қоғамдық тақырыпқа жазған шығармаларынан әр кезде табылады. Герцен ойларының да Абай еңбектерінен өз орнын тауып отырған жерлерін айқын аңғарамыз. Және, әсіресе, 1860 жылдарда Чернышевский, Добролюбовтар айтқан қоғамдық, сыншылдық ойлар Абай шығармасынан өз бойын көрсеткенде, әсіресе, сүйсіне түсесіз.

Жаңағы аталған революцияшыл-демократтардың қоғамдық идеясып, эстетикалық, философиялық идеяларын өздерінің шығармаларында талай таптықан Салтыков-Щедрин, Некрасов шығармаларымен де Абай көп жерде жақсы табысып, түйісіп отырады. Анығында Пушкин, Лермонтовтар күшті ақын болғандықтан, кейде мысқыл, әжуа үлгісін көрсетсе де орыс әдебиетінде қоғамдық, әлеуметтік және тарихтық ерекшелігі, қасиеті өзгеше боп шыққан қоғамдық сатирапы жетер жеріне дамытқан Салтыков-Щедрин болады. Ал Абайдың жиырма жыл бойында шығарған мол мұрасының көптеп-көбіне қарасақ, өз заманымен, өзінің тарихтық ортасымен байланысты туған

қоғамдық сатирадан көп орын алатын өлең үлгілері аз деуге болады.

Жаңағы болыстар жөніндегі Абай сатирасы түгелімен Добролюбовтың орыс қауымына қандай әдебиет керек деп толғаған бір терең ойына өзгеше жақын қабысады. Добролюбов өз заманындағы орыс жазушыларына әлеуметтік талап артқанда:

«Жағымпаз жаршы да, даурыққан сыршыл да, тәтті тілді мақтағыш та қажет емес. Россияға шабытты, ызалы сатирик, ащы шыншыл сөздің тасқынын беретін ақын керек»,— деген еді.

Абай тұсындағы қазақ қауымына да керек те керек, қымбат та қымбат анық осы Добролюбов айтқан қайраткер еді. Біз тексеріп өткен, қоғам мінін сынаған өлеңдерінің барлығымен Абай дәл осы Добролюбов айтқан тұрғыдан шығады.

1889 жылы, жоғарыда санауымыз бойынша, Абайдың тоқтаған тағы бір тақырыбы бар. Ол — бұдан бұрын да ақын шығармаларында бізге таныс болған көңіл лирикасы.

Өз ойымен халық мұңын қоса мұңдан ойшылдық, сыршылдық үлгіде туғызған терең толғаулары. Бұл қатарға қосылатындар атақты «Сегіз аяқ», сонан соң «Ішім өлген, сыртым сау», «Қажымас дос халықта жоқ» деген өлеңдер.

«Сегіз аяқ» — ұлы ақынның жазушылық еңбегінің орта тұсында туған үлкен бір белдей әрі мол, әрі бар жағынан көркем келісті шыққан, зор шығарманың бірі.

Бұл өлеңнің түрі де осы шаққа шейін ақын жазып келген өлеңдердің үлгісінен басқаша. «Сегіз аяқ» дегені — сегіз жолдан қайырылған шумақтар болғандықтан айтылған.

Көп ойлармен заман, қоғам шындықтарын және өз басының мұңдарын жиган үлкен өлең, ең әуелі Пушкин, Лермонтовтар дәстүріндегі аса шебер арнаудан басталады. Ол тағы да мән-мақсаты өзгеше өлеңге арналған шумақтар.

Өзінен бұрын ешкім таппаған қиын ұйқасты шебер түрге Абай әдейі арнап ән де шығарады. Бұ да өлеңнің мазмұны мен мақсатына ақынның ерекше зер салғанын көрсетеді. Алғашқы өлеңге де арналған бастаудан соң Абай:

...Қайнайды қаның,
Ашиды жаның,
Мінездерің көргенде, —

деген ызалы толқын атып, аттап түскенде, өзі тірлік етіп отырған бұзық ортаның дертті кескінін бейнелейді.

Содаң бірлік кеткенін, ел іргесі тозып бара жатқанын әшкерелей келіп, осы жаманшылықтардың себебін де айтады:

...Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын, —

деп жеке адам үшін, тұтас қауым, халық үшін де ең қадірлі, қажет іс — еңбек екенін айтады.

Осыдан соңғы сан өлеңінде Абайдың бұрын қазақ ақындары айтпаған бір тақырып етіп алатын айнымас ойы — еңбек туралы болады.

Еңбекті Абайдың қадірлеуі қазақ поэзиясы үшін аса бір соны сөз еді. Ол бұл тұста биік идеяға басады. Бұл тұста Герценнің «Бізде дұға жоқ. Бізде еңбек бар. Еңбек — біздің дұғамыз!» деген ойларын анық еске алуға керек.

«Сегіз аяқтың» ішінде Абай әр жерде өз күйігін қосып отырады.

...Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды, —

деп, өз ішіндегі ой толқыны — у толқыны екенін танытады. Бірақ бұл қасиетті уайым жеке бастың сыры емес. «Мақсұт — алыс, өмір — шақ» деуменен Абай халық үшін қамырық шегетінін танытады.

...Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім — күн емес, —

дегені, немесе:

...Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпенен өткен кү өмір, —

дегені және де қайғылы ойының басынан кешетін жалғыздықты айтқан:

...Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым — тап шыным! —

деген барлық жолдар сөзбен жазылған емес, қанмен жазылған жолдар.

Бұл тұста Белинскийдің Лермонтов жазған «Одиночество» деген өлеңге берген бағасын еске алу керек.

«Одиночество» өлеңіндегі Лермонтов шығарған зарды Белинский: «Қоғамның қанды жаралары осы», — деп бағалаған.

Біздің Абайда да кейін, әсіресе, осы «Сегіз аяқтап» басталған көп мұңды көреміз. Ол мұңды ақын өз басының жеке жарасы, өзінің қам-қайғысы есебінде «мен» деген жүректен жеке-даралық қайғы түрінде айтады. Кейін де Абайда сол түр, солайша толғау көп кездеседі. Осында оқушыға «Сегіз аяқтай» үлкен жырдың тұсында, қатты ескертетін қорытынды бір ойларды Белинский сөзімен келтіреміз:

«Ұлы таланттың ішінде ішкі сыр, субъективтік элементтің мол болуы — гуманныстың белгісі. Бұл бағыттан қорықпаңыздар. Ол сізді алдамайды. Жалғанға әкетпейді. Ұлы ақын өзі туралы сөйлеп отырып, өзінің «мені» айта отырып, адам баласы туралы айтады. Өйткені, оның жаратылысында бар адам баласы тірлік еткен жәйдің бәрі бар. Сол себепті оның қайғы-шерінен әркім өз қайғы-шерін ұғынады. Оның жанынан өз жанын таниды. Сөйтіп, одан ақынды ғана көрмейді, адамды да көреді. Азамат ішіндегі туганын көреді», — деген. Дәл Абай бақына, оның «мен» деп айтатын қайғы-шерлі зарына, мұңды жүзіне қарағанда, біз де осы ойларды арқау етеміз. Сөйтіп, Абайдың бас қайғысын айтқан шығармаларында халық қайғысы жатқандығы, жаңағыдай зарлы, мұңлы жеке жүрек шерінің өзінде де Абайдың позитивтік программасы жатқанын айрықша ескертіп өтеміз.

Лермонтовтың өз басындық сырлы мұңға берілген субъективтік шығармалары туралы тағы да қорыта келіп, Белинский және де біздің Абайға бола шешу, қорытынды айта кеткендей болады:

«Осы белгісінің өзіне қарап, біз одан орыс ақыны екенін және аса зор, қасиетті мағынада халық ақыны екенін көреміз. Бұл ақынның бойынан орыс қоғамының белгілі тарихтық кезеңі көрініп тұр деп бағалаймыз», — деген. «Сегіз аяқ» турасындағы Абайдың өз ішін мұңмен ашқан терең сырын, біз осы ұлы сыншы айтқан айнымас шыныдықпен аяқтаймыз.

Жоғарыда жіктеуіміз бойынша, Абайдың бұл жылы тағы да оралып соғатын бір тақырыбы — ақын мен ақын-

дық міндеті туралы. Бұның айғағы — «Мен жазбаймын өлеңді» деген шығарма.

Ақын бұл тұста өз өлеңінің санасы мен арманы бөлек екенін тағы да жаңаша, терең оймен тарата келіп, айрықша бір жайға нақтылап тоқтайды. Ол — осы өлеңнің ішіндегі жөні бөлек бір толғаулар туралы:

...Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ, «алтын иек, сары ала қыз».
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
Әсіре қызыл емес деп, жиренбеңіз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз, —

деген алты жолды шумақ өз ішіне көп мән-мағына сый-
ғызған өлең.

Абай шығармаларына осыдан бұрын беріліп жүрген түсініктерде дәл осы өлең Көкбай, Әріп сияқты өзіне жақын жүрген бірнеше ақындарға арналып айтылған дейтуғынбыз. Рас, бұнда Көкбайдың ертеректе айтқан діп сарынындағы бір қиссасы мен Әріптің «Зияда» дейтін қиссасын Абайдың еске алып отырғаны шын. Жалғыз-ақ әңгіме тек ол екеуінің еңбектерінде ғана емес, XIX ғасырдың орта тұсынан бастап аяғына шейін және XX ғасырдың басында да Қазан, Орынбор, Петербург баспаларында татардың баспахана иелері, саудагер капиталистері қазақ сахарасы үшін бастырып таратқан аса көп кітаптары болған. Сол кезде басылып, тарап жүрген шала қазақша сексен шамалы кітаптың көптен-көбі қиссалар болатын. Ол кітаптардың бәрін де қазақтың діншіл, кітапшыл (исләмшіл) молда ақындары шығарған. Осы шығармалардың көптен-көбі панисламизмді қазақ сахарасына таратып, сіңірудің үгіті еді.

Сол кітаптардың көбінде ескі замандағы исләм дінін таратушы дін қажармандарының істерін дәріптейді. Солардың арасында Мұхаммет пайғамбар, оның досы Әзірет Әлі, кейін шыққан Хасен-Хұсайын, Жәнәбіл, Сейтбаттал сияқтыларды ерекше діндарлықпен, сопылық қошеметпен көтере мақтайды. Осылардың шабуыл, соғыстарын дәріптеу арқылы өзге дүние жүзінің мұсылман емес елінің барлығына қастық, өштік үгіт, өсиет тарататын және барлық исләм ту астындағы елдер тарихының, тілінің, географиялық жағдайының, тарихтық тағдырының өзгешеліктеріне қарамастап бәрін бір бауырлас, дін қарынлас дейді. Әлейі арнаулы саяси мақсаты бар өсиет еді. Ол үгіттің түбі

пайгамбардың заманын ғана қошеметтеу емес, қайта көбінесе сол XIX ғасырдағы шығыс өлкесіндегі халықаралық қайшылықтарды қамтиды. Жақын Шығыс пен Россиядағы мұсылмандар арасынан шыққан буржуазияның европалық, россиялық ірі капиталисттермен базар үшін таласуында, әдейі ойланып табылған, кертартпалық, реакциялық қыңыр сана — осы кездегі исләмшілдік санасы болатын. Мұсылман буржуазиясы мен олардың сыншысы болған әдебиетшілер және баспа орындарының редакторлары осы жолда қандай күштерді болса да пайдалануға тырысқан.

Сонымен, ғасырлар бойында дүние жүзінің прогрессивті мәдениетінен оқшауланып, оған қастасып, мешеу қалған шығыс елдеріне неше алуан надан үгітшілерді таратады. Оларды әр алуап айла-тәсілмен пайдаланады. Қазақ даласын, өзіне жақын отырған ұлы орыс халқының мәдениеті мен жаңалық әсерінен аулақ ұстамақ болады. Соған қарсы халықтың ескі надандық қараңғылығын пайдаланбақ. Ел көпшілігінің санасы сау болса да, соған реакцияшыл дін фанатизмін таратып, сіңірмек болады. Жаңағы жітапшыл, шала молда, жалған ақынның көпшілігін, сол көп исләмшіл, діншіл қиссаларды шығаруға бастап отырған өте айлалы және қатты зиянкес, саяси бағыт тұтыған топтар бар. Россияның ішінде осы соңғы топтар: Англия, Германия сияқты Жақын Шығысты көптен торлап, қарап жүрген империалистік мемлекеттердің әдейі жіберген агенттері есебінде де әрекет етеді. Осылар Россиядағы исләм дінін тұтыған елдердің бәрінің ортасында, қазақ арасындағыдай, қараңғы діншілдік үгітін мол таратады.

Бұл елдерді Россиядағы патшалықтың отаршылдық саясатын желеу етіп отырып, сылтау ете жүріп, барлық орыс халқының мәдениетінен, өнер үлгісінен, білім-тәлімінен аулақта, жаулықта ұстамақ болады.

Осы айтылған жайларды біздің көбірек таратып, айтып отырғанымыз Абайдың қоғамдық идеясы мен ақындық шығармаларында төтелей кездесетін болғандықтан айтамыз. Жалғыз-ақ кездесу, бітімдесу, үйлесу түрінде емес. Үлкен өрісте, негізгі қарсылық түріндегі кездесу екенін программалық, тарихтық қайшылықтардың қақтығысып, қарсы алысуы түріндегі кездесу екенін баса айтамыз.

Абай өзінің бұл күнге шөйін, біз тексеріп өткен, барлық шығармаларымен орыс халқының өнерін үгіттеді. Өзінің ақындық мұрат-мүддесін, барлық жаңа саналы үл-

гісін орыстың классик әдебиетімен байланыстыра отырып дамытты. Және соңғы жыл өлеңдерін тексеруімізден байқалуы бойынша, Россиядағы халықшыл-демократтық тартыстың сапашылы болған ұлы орыс даналарымен күн санап, жақыннан табысып, қабыса түсті. Әр кезде көп таратып айтса да жаңағы біз тоқтаған бір шумақта, Абай және де сол жаңағы айтылған жолдағы өзінің жаңа программасын жарыққа салады. Оқушыға ғана айтып қоймай, халықтың жоғын жоқтарлық, мұңын мұңдарлық жаңа талап ақындары өзіне серік етіп алмақшы. Оларды өз бағытына бейімдеп қоса тәрбиелемек боп талаптанады. Сөйтіп барып, бағанағы көп қиссаларды, діпшіл үгіттерді қазақ даласына жайып жатқан залалды үгітшілерге, реакцияшыл күштерге қарсы топ әзірлейді. Пайғамбардың, Әзірет Әлінің тартыс-тарихын әдейі сөз қылмаймын дейді. Шығыстағы көп жайылған сопылық сарындарындағы жалған, жасанды ғашық-мағшұқ жайын да әдейі жырламаймын дейді.

Олардан туған әсер, жалған қызықшылық саналы ақын тұтатын жол емес, демек:

...Өлеңі бар өнерлі, інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есің өнер қор болып кетер түзге, —

деген сөздермен қазақтың жас буын ақындарын үлкен мақсатқа баулып, бастамақ болады.

Сөйтіп, ақындықтың тақырыбына бұл жолы оралғанда, Абай өз тұсында болған әдебиеттік ағындардың ескісі мен жаңасын, пайдалысы мен залалдысын саралап тұрып, екі айырады. Бұнысы тек бір оз басының ақындық жолындағы ізденуі ғана емес. Жоғарыда айтылғандай, бүкіл Қазақстанның, қала берсе, бүкіл Жақын Шығыстың тарихтық, саясаттық халдеріне байланысты, жаңа салт-сананың, ескілікті кертартпа салт-санамен алысуының айғағы еді. Сол себепті жаңағы өлеңді ақындық жайында өзгеше мәні бар өлең деп ұғынуымыз керек.

1889 жыл тақырыптарының тағы бірі — махаббат жайы деген едік.

Сол қатарға кіретін осы жылы жазылған бірнеше өлең бар. Бұлар: «Хор болды жаным», «Сен мені не етесің?», «Жігіт сөзі», «Қыз сөзі», «Білектей арқасында өрген бұрым».

Осы бес өлеңнің тұсында Абай әр түрлі стиль іздеп,

махаббат, ғашықтық жөнін әр алуан үлгіде жырлап көреді. Сонда, «Хор болды жаным», осы тексерудің бас кезінде біз айтқан, шығыс ақындарының Абайға еткен әсерін көрсетеді. Махаббатты «тағдырдан келген зұлым», — дейді. «Жаным хор болды, бек бітті халім», — дейді. Сол ауыр дертпен тең мүшкілдікті алланың жәберген тағдыры, оны бөденің көрмеске шамасы қане? — дейді. Әрине, оқушыға ап-айқын, махаббат жайын бұлай жырлап көрген қазақ ақыны болған емес.

Орыс, Европа классик поэзиясы да ғашықтықты құдайдың тағдыры екен, жеудеге әкеп салды дей қоймайды. Ал кейде сопылық лирикасы көбірек әсер еткен шығыстың классик поэзиясындағы көп диуандар толы сансыз көп газелдер қандай ұлы ақын айтса да, осы жаңағы «Хор болды жанымның» наным, сезім сарынымен жырланатын. Абай осы үлгі дәстүрмен бір, кезек ойлағандай болады. Жасы ұлғайып, басқаша стиль, дәстүрдің ақыны болып алып-ақ өзі жақсы білген шығыс классиктерінің үлгісінше, бір сәтке осындай құлақ-күй шертөді. Ұлы Пушкиннің кейде Парниге, кейде Құранға, кейде «Песня песнейге» еліктеу ретінде ойнай жазған қысқа өлеңдері тәрізді бір мысал.

Шығармалық еңбегінің қайсысында болса да ерекше ықылас, ұқыптылықпен қарайтын ақын, бұл өлеңге бұрын айтпаған, таппаған жаңа түр береді. Сол жаңа түрін оқушыға тосаңдық етеді деген оймен ұғымдырақ, қонымдырақ ету үшін әдемі ән де шығарып таратады.

Ғашықтық тақырыбына жазылған осы жылдың тағы бір өлеңі «Сен мені не етесің?». Онда опасыз жардан назнала шеккен ер шерін шертөді. Бұнда да Абай барынша шебер түр табады. Жеті жолдан қайырылатын ұқсастық көбінесе он төрт жолды шумақ боп келісе үйлескенін көреміз. Абай осы өлеңде ең алғаш рет әр жолдың ырғақ, буын өлшеуін де қатты өзгертөді. Кей жол төрт-бес сөзден құралса, белгілі санаулы қатарда, мысалы: төртінші, алтыншы жолдарда бір-бір-ақ сөз бір жол болып отырады. Осындай өлең уезінін (Абайдың өзі айтуынша) тауып, ақын және де арнаулы ән шығарады. Әлі де қазақ айтып, естіп жүрген ән-күй ырғақтарынан мүлде бөлек. Бұндайлық өлең түрін құрып, әп өзгешелігін іздегенде, Абай қазақ музыкасы үшін әдейілеп речитатив өрнегін тапқан тәрізді. Тегінде, речитатив музыкасында драмалық-уақиғалық мазмұн молырақ болады. Мынау өлеңнің мазмұнында бастан-аяқ жүріп отырған үй ішілік драмалық бір

хал баян етілген. Өлеңнің он төрт жолдан қайырылған шумағының өзінде де, қалыпты өлшеулі қатармен түсіп отырған өлең сөзден гөрі ауызша айтылып отырған сөздің интонациясы бар (разговорная интонация).

Бұл өзгешелік тек Абайдың осы шығармасында мазмұн, түр (әрі өлеңдік, әрі музыкалық түрлері) өте үйлесім табысқандықты танытады. Тұтас бітіммен төгіліп шыққан әсем бір келісім аңғарылады. Бұл өлеңде орыс классик поэзиясының, соның ішінде, әсіресе, Лермонтов лирикасының зор әсері бар тәрізді.

Осыдан соңғы екі өлең: «Жігіт сөзі» мен «Қыз сөзіне» келсек, Абайдың ғашықтық жайын жырлауда және де бір-жолата басқаша стиль-дәстүрлі іздегенін көреміз. Бұл өлеңдерде ішкі сырларын сөлем хатпен делдал арқылы айтысып отырған жастар көрінеді. Жаңағы газелмен айтылған шер-мұңнан мынау өлеңдер мүлде бөлек. Бұл өлеңдердегі асықтар қазақтың анық Абай тұсындағы ауыл жастары. Солардың ішінде құда менен құдаша, бозбала мен бикеш сәлемдемесі. Екеуі де жалын жеңістерін анық-ақ ынтық-ынтық сезіммен айтпақ болады. Сол көңіл талаптарына арналған нелер шебер теңеулерді ақын табады және тапқанда қазақ халқының өз тірлігіндегі, өз табиғатындағы болмыстар, натурадан мысалдар алады.

Осылайша бейнелеу арқасында жігіт те, қыз да өздерінің тілектерін натуралистік шындықпен бадырайтып, ашық айтысады. «Төр төсекте», «Құмар қану» деген сияқты жігіт пен қыздың нақтылап айтылған, әсірелеп аталған мақсаттары бұл өлеңдердің шешендік теңеуіндегі көркемдігіне қарамай, негізінде натуралистік қалыптағы, тұрпайылау болмысты баяндайтын өлеңдер боп шыққанын байкатады.

Тағы осы жылдың ендігі бір-екі өлеңі және де бұрын Абай бірнеше рет жырлап көрген сахара табиғатының өзгеше кезеңдеріне арналады. Ол — көшпелі ауылдың күзгі тірлігін суреттеген «Сұр бұлыт» және «Қарапа, желтоқсанмен» дейтін екі өлең.

Бұл өлеңдер көркемдік жағынан да, өмір шырдығы мен мазмұн жағынан да және әсіресе, ақын барыпша батыл шыншылдықпен ашып берген қоғамдық тірлік, халықтық идея жағынан да бұрын Абай жазған табиғат турасындағы өлеңдердің барлығынан биік өрлеп, өзгеше сапа табады.

Бұнда көшпелі елдің күзді күнгі тіршілігін жүдеген табиғаттың көрініс, өзгерістерімен де көп танытады. Ақын

аса қонымды реалистік пейзаж бере отырып, адам топтарының өмір болмысын да мықтап қамтиды. Аз сөздермен барлық көшпелі шаруаның көп күйзеулігін таныта келе, әсіресе, күздің ауыртпалығы кімге түсетініне айрықша көңіл бөледі. «Сұр бұлытта» да жүдеулігі, күйсіздігі аса ауыр сорлылыққа жеткен кедей ауылды бейнелейді. Сол ауылдың адамы ғана емес, итіне шейін даланы кезіп, безіп кеткенін айту арқылы Абай көшпелі тіршілікке дәл осы өлең тұсында лағынет айтқандай болады. Онсыз да жәйі жүдеу, кедей ауылға көшпелі өмір анық азап, қатал жаза есепті аталады. Бұл шақта барынша жанын салып, бейнет кешіп жүрген, арылмас еңбек иесі кедейдің де қатты қинауға түсетінін екінші өлеңде, «Қараша, желтоқсанмен» деген өлеңде, әсіресе, айқындай ашып береді.

Бұған шейін Абай жазған «Жаз» бен «Қыс» өлеңдерінде реалистік пейзаждың шыншыл қалпын бере отырса да, адам мен табиғатты ұдайы араластыра алып жүрсе де, біз ақын шығармаларында қоғамдық қайшылықты жетерлік дәрежеде ашпайтынын атағанбыз. Ал мынау соңғы өлеңде, Абай осы жөнде зор саналы халық қайраткерлеріне ауысады. Бұндағы ауыл — анық айқын таптық жікке бөлініп отырған ауыл. Оның бір шеті — кедейлерді, малшыларды қатал, қастандықпен көрінеу қанап отырған бай үйлері; ол ауылдың екінші шеті — өңшең жыртық лапшық ішінде қайыршылық күн кешкен кедей, жалшы үйлері.

Осы үйдің үлкендері мен балаларына шейін ақынның көзіне түседі. Араларындағы бітімсіз қайшылықтармен суреттеледі. Ақынның алғашқы Кәжітай бастырған баспасы мен кейінгі кейбір баспаларда түсіп қалып жүрген екі ауыз өлең, әсіресе, Абайдың сараң мен бәйбішеге иттей жек көріп, жиреніп айтқан ойларын таптылады. Байдың қатыны өзінің кішкене баласына шейін «кедей балаларына асыңды берме» деп, сараңдыққа баулып, азғырып отырапын көріп ақын:

...Ол да өзіңдей ит болсын азғыр-азғыр! —

деп, қатты ызалы жүрекпен жазғырады.

Абайдың сап сатирасы өзгеше батыл, турашылдықпен еңбекші көшпелілікті қанап жүрген жауыз топты аямай әшкерелеп берген болса, мынау өлеңде де оның халықшылдық салт-санасын аса айқын ашады. Бұндағы өзі көрсетіп берген тап қайшылығы қарсылықтары арқылы Абай қазақтың еңбекші қалың елінің жоғын жоқтап, соның

көңіліндегі бар шері мен арманын айтады. Бұл тұстарда Абайдың аузынан сол замандағы қалың еңбекші бұқараның дертті шындығы толық айтылады. Бірақ осылай ете келе, дәл сол жаңағы өлеңнің соңғы шумағында Абай «Бай мен кедейді аңдыстырған құдай» деп кетеді. Және ең соңғы жолдарда:

...Бір қыс сақта, тас болма сен де о
құрлы, —

деу арқылы ақын, бір жағынан, кедейге сол ауыртпалық халдің шығар жолын атай алмайды. Екіншіден, баймен екі арасына бітімші болғандай аңғар танытады.

Әрине, ағартушылық жолында, қазақ көпшілігінің қанаушы жауын мол мысалмен, батыл сыншылдықпен кең ашып берген Абай өзінің заманында еңбекші елдің тартысы қалай болу керек екенін атап бере алмады. Оның тарихтық, таптық тұрғыдан қарағанда, тар көлемді болған болмыс шындыққа байланысты екендігі түсінікті. Осы жөнде Лениннің 1910 жылы Толстой туралы жазған мынау ойларын еске алалық:

«...Оның аузымен қазіргі кездегі өмірдің қожаларын енді жек көретін, бірақ оларға қарсы саналы, дәйекті, ақыр аяғына дейін баратын, бітіспес күрес дәрежесіне әлі де жетпеген орыс халқының сан миллион бұқарасы сөйледі» *.

Орыс әдебиетінде бітімсіз тартыстың жайын толық айту дәрежесіне жеткен тек ұлы пролетариат жазушысы Горький ғана болады.

Әрине, Абайдан ол заманда жаңағы оның озғындап жеткен жерінен артықты талап ету мүмкін де емес. Абай шығармаларының келесі кезеңдеріне ауысарда айтатын жалпы бір жай: 1890, 1891, 1892, 1893 жылдар көлемінде Абайдың өз өлеңдері онша көп болмайды. Олардың ішінде жылма-жыл қосылып отырған ерекше көркемдік идеялық, жаңалық үлгілері болса, біз соларын ғана іріктеп, таллап, шолып өтетін боламыз. Жалпы, осы аталған жылдарда, Абайдың өз өлеңдерінің, жоғарыда айтылғандай, онша мол болмауымен қатар оның аудармалары көбейгенін ескеру керек. Және мөлшері 1890 жылдан бастап, Абай ақындық шығармаларымен қатар, өзінің жазу-

* В. И. Ленин. Шығармалар, 16-том, 371-бет.

шылық еңбегіне жаңа бір түр — «Қара сөз» деп аталған жаңа бір қосады.

Сөйтіп, жалпы еңбек көлемін алғанда, ақынның әдебиетшілдік әрекеті азайып, әлсіремейді. Ал әзіргі біз тексеріп келе жатқан лирикаларының тобын алғанда, жаңағы аталған төрт жылдың ішінде және де әлденеше көркемдік сапасы өзгеше болып қалыптапқан сан өлеңдер бар екенін байқаймыз. Түр жағынан алғанда да, осы жылдар ішінде Абай әлденеше жаңа шумақты, жаңа ырғақ ұйқасты бұрынғы қазақ поэзиясы вана емес, өзінің де еңбектерінде бұдан бұрып болмаған түр, стильдер туғызды.

Осы жылдары оригинал өлеңдерін сырттай шолып өтсек, мысалы, он бір буынды, төрт жолды шумақ ұйқаспен жазылған бір-ақ өлең бар екен. Ол «Жазғытұры». Осыдан басқаларының қай тақырыпқа жазылғандарын алсақта, ақынның үнемі жаңа көркемдік, жаңаша түрлерді өзіне көбірек машық, мерзім етіп алғанын аңғарамыз.

Мазмұн жағынан қарағанда, бұл жылдарда Абай бұрын өзі ақындық, әлеуметшілдік, ағартушылық жолында өмірлік мақсат, мүддесі етіп алған, зор тақырыптарды жаңа өлеңдермен, жаңа сапада қайталап отырады.

Әрине, ол тақырыптарына қайта соғып отыру — Абайдың бір орнында тұрып қалуы емес. Бір басқан ізін қайта басу емес. Әр кезекте сол тақырыптарды әр алуан оймен, көркемдік жолында ізденумен, сападан сапаға қарай орлеумен жыр етеді. Бұның бәрі — сыншыл және талабы зор ізденгіш, шабытты ақынның ерекшелігі. Бірақ осымен қатар және де айтатын бір жәй, сол ізденудің көпшілігі толық табыспен аяқтап отырса да, кей-кейде кей шығармаларының анда-санда бір шумақтарында ақынның қайшылықтарға, көрінеу олқылықтарға ұшырап отыратыны да болады.

Жаңағы аталған бірнеше жылдардың шығармаларын тексеру алдында, осындай азын-аулақ жалпы көзқарастық пікірлер айтып, енді сол жылдардың әр алуан ерекшелігі бар өлеңдеріне жеке-жеке тоқтап өтейік.

Осы жөнде алғашқы тоқтайтынымыз — «Бай сейілді» деген өлең. Бұнда да негізінде ақын ел ішіндегі жаманшылыққа айналған ауыртпалықты толғайды. Сол елді билеушілердің халқына тылым бермейтінін бұзақылық, әлек-әрекеттерін таңбалайды. Бірақ дәл осы өлеңнің басқа жолдарында әлдеқандай бейбіл дұрыс, момын бай азайды деп өтеді. Мұнысы — айқын тұрған қайшылық. Өзі ай-

тып жүрген содыр, бұзар, ел бүлігі, жұртшылық соры болған болыс, би — жаңа өзі басқа жырларында арамтамақ, тойымсыз деп сынап, шенейтіндері барлығы да байлар емес пе?

Халыққа оларды қас етіп отырған жеке бастарының мінездері ғана емес, байлыққа сүйенген үстемдік пен қанаушылық емес пе? Және осы өлеңнің ішінде:

...Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден үрген итке ұсап, —

деп сынап отырған болысты, сол болыстыққа сайлап, құрық беріп отырған тағы сол байлардың өзі емес пе? Не жаңағыдай. Абай жазықсыз күйде атап отырған бай, болыстың жақын туысы емес пе?

Солардың бәрі жиылып кеп, Абайдың өзі айтқандай, сорақы мінездерін тудырып отырған жоқ па? Дәл солардың ісіне қарағанда:

...Ел де жаман,
Ер де жаман —
Аңдығаны өз елі.
Елде сыяз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ түр әр түрлі, —

екенін сыншы көзбен тура көріп отырған Абайдың өзі емес пе?

Осы себепті «Бай сейілді» өлеңін ақынның қайшылық пікірден жаңсақ бастап барып, кейінгі шумақтарында түзегенін көреміз.

1890 жылда аса шебер жазылған өзгеше күйлі құрылысы бар бір өлең «Келдік талай жерге енді». Бұнда көп надан ортасындағы бір жалғыздың мұңды, улы ойлары айтылады.

...Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар, —

осылайша түңілген. түнерген ойды көреміз.

Бұл тақырып Абайда бұрын да кездескен. Мынау өлеңдер сол жайды жаңаша шумақ, үзін өлшеулермен баян етеді. Бар өлең өзгеше бір ұйқаспен, жалғыз ұйқаспен берілген. Түр жағынан өзгешелік тағы бір тың жаңалықпен байланысты. Бұнда тұрақты шумақ жоқ. Әуелгі шумақ алты жолдан басталып, соның ең соңғы жолында берілген ұйқасқа кейінгі төрт жолды, үш жолды шумақ-

тардың үйлес келген ұйқастары тізбектеледі. Өлеңнің аяғына шейін сондай үйлесімдер созыла барады. «Бергенді», «ергенді», «белге енді», «желгенді» деген сияқтылар болады. Тағы бір айрықша өзгешелігі — осы шығарманың ішінде Абай өзінің ақындығына жаңа, соны бір теңеу айтады.

Балапан құстай оңдалып,
Қанатыңды қомданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
 Ұш, көңілім, көкке, жергі енді!

Көңілде қайғы, қалың зар
Айтатұғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар,
 Өрбі, сөзім, өрбі енді! —

дейді.

Осылайша өзінің шабытына, сөзіне, ақындығына өзі дем беріп, өзін-өзі қамшылағандай болады. Оны әлеуметтік тартысының, азаматтық қайратының құралы етеді. Сөйтіп, түңілу күйін ашылып, жігерлене түсуге айдаушы етіп пайдаланады.

1890 жылдың ішінде Абайдың тағы айналып соғатын тақырыбы: табиғат көркі — «Жазғытұры» деген өлең.

Ақын жылдың әр маусымын суреттеуде көп қыр мен сыр танытады. Сонда, күз өлеңдерімен салыстырғанда «Жазғытұрының» бірталай контрастық айырмасы бар. Тегінде, көктем мал баққан шаруа халқына қызықты, көтеріңкі кез. Ақын да қыстай малдың күтімімен шұғылданған шал-кемпір, жас-кәрінің жадырап, қуанғанына бірге көңілденіп, қоса қуанады. Жалғыз-ақ, бұл өлеңнің екі түрлі кемшін өзгешелігі бар. Ең әуелі — адам еңбегінің айырмыстары «Күз» өлеңіндей айқып көрінбейді. Екінші — Абайда дәл осы өлеңде пантеистік ұғыныс көбірек байқалады. Өзінше жаратылыс философиясып бермек болғанда, көктемгі көрікті күйді бәрін «алла» мен «тәңір» құдіретімен жалғастыра айтады. Онан соң, күңді — күйеу, жерді — қалыңдық етіп, осындай образбен теңеуі мәдениетті әдебиеттің үлгі дәстүрінен ескіріп қалған, мифтік теңеу болады.

Пантеистігі де солайша жаратушыны жаратылыстың бар көріністерінен таба беруінде. Діндік паным араластырған ойларды көне фольклор үлгісіне апарып қосады. Бұл өлеңде осы себептен туған тұрпайы теңеулер, натуралистік күйге соғатын жолдар да бар.

1891 жыл өлеңдерінің ішінде, «Көзінен басқа ойы жоқ» дейтуғын өлеңнің тақырып жаңалығы болмаса да, сыншылық, қосымша дәлел фактылары кеңейе түседі. Халық ортасындағы надандық, қараңғылықты шепеген сөздерді бұрын Абай би-болысқа, атқамінер жуандарға, партия басы, тынымсыз бүліктерге арнаушы еді. Мынау өлеңде:

...Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Малқұмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі? —

деумен ең алған рет молданы да қатты әшкерелеп, аямай әжуалайды.

Тегінде, Абай тұсындағы көпшіліктің ұғымы бойынша, надандық пен моральдық ұғымы біріне-бірі қарсы тұрған жайлар сияқты еді. Ал Абай ұғымындағы надандық, ең алдымен, молданың өз басында екенін көреміз. «Мал құмар», «Жем құмар» молдалар да халықты қанаушының бірі. Ел ортасына жарық әкелушілер олар емес, өздері қараңғы жолдағы қас надан, бұлардан жақсылық күтпе деп, әйгілеп береді.

Абай осы жылдарда жазған «Қара сөздерінде» айта-тын молдалар жөніндегі және халық надандығы турасындағы сыншылық ойларын жаңағыдай өлеңдерінде де қатар ілестіріп отырады.

Ақынның мораль-философиясы ретінде айтқан көп сөздері адамшылықты сипаттайды. Сол адамшылықтың ақын өзі ұғынған айнымас шындық сипаттарын айтады. Сондай ойларының көбі — жастарға өсиет афоризм сияқты боп мол тараған. Жас буының тәрбиесіне өзін жауапты деп білген өсиет, ең алдымен, өз заманының жастарына жапы ашиды. Әсіресе, таза жасқа жапы ашиды.

«Жастықтың оты жалындап» деген өлеңінде сондай жастарға әр алуан түрде қамқорлық етеді. Ұстаздық борышым деп, алдыңғы бұзық қауымдар мінезінен бұларды арашалап, өзінің бауырына ала сөйлейді.

...Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда сөкпейін.
Балы тамған жас қамыс,
Ормасаншы көктейін, —

деген жолдар өз халқының үміт етерлік жаңа буындары үшін Абайдың шіміркеніп, ширығып толғанғанын тавытады.

Осы жылдарда Абай лирикалық, эстетикалық тақырыптарының махаббатқа арналған жайына тағы да тыңнап жазған екі өлеңмен оралады. Бұлары: «Қызарып, сұрланып», «Көзімнің қарасы».

Бұрын да осы тақырыпқа әр алуан үлгіде оралып соғып отыратын ақын мынау екі өлеңде және де екі алуан өзгешелік байқатады. «Қызарып, сұрланып» өлеңі Пушкин, Лермонтов шығармалары сияқты үлкен бір шындықпен, ыстық жалынмен жырланған махаббатты табиғаттың көркем бесігіне бөлеп көрсетеді. Жасырын кеште алғаш кездесіп, сөз таба алмай, тек қана лүпіл қаққан жүрекпен, қабақпен сыр танытқан жастар көрінеді. Өрепкіген қуаныш арасында алабұртқан дағдарыс та бар. Сәт сайын ауысқан сәл құбылыстар ол жастардың ақыл, сезімдерін билеген. Бар тынысы бусанып, көрініп тұрған жаңды махаббат жырланады.

Бұл өлең махаббат психологиясын аса нәзік сезінген шеберлікті танытады. Ақын осындай тең күйде, жалындалған шындықпен табысқан жүректерді құптап қостайды. Шын махаббат сөзсіз, үнсіз-ақ танылсын, ыстық жалынды кеуденің тынысымен-ақ білінсін, айтылып болмастай ыммен емеуріннен танылатын болсын дейді. Сондай гашықтықты жастарға үлгі еткенде, бір жағынан, интимная лирика арқылы нәзік сырды тереңдетеді. Екіншіден, өзінің реалистігіне берік ақын аса конкретті жайларды суреттейді. Түстей тұманға белгісіз батқан қиял жоқ. Абайдың махаббат жайындағы ең нәзік, ең көркем терең сөздері осы өлеңде көрінген.

Анығында, Пушкин, Лермонтов шығармаларынан танылатын махаббат лирикасын бар үлгі дәстүрімен меңгеріп алып, өзі де сол классиктермен бастаса, теңесе отырып жазған сыршыл өлеңі осы тәрізді.

Ал «Көзімнің қарасы» қазақтың шешен тілімен шеберлеп айтқан сөзімдерді көрсетеді. Сонымен қатар шығыс поэзиясында Навои, Фзули лирикасында көп орын алған үлгілердің әсері де жоқ емес. Бұл өлеңде «тәңір, ие» көп кездеседі. Бұнда жастар махаббатының нақтылы шындығынан гөрі сұлудың көркін мадақтау көп.

...Сұлуды сүймектік
Пайғамбар сүннеті, —

деген тәрізді мұсылманшылық сөздігінен «жап ләззәті», «жап шәрбәті», — деп келе отырып, «алланың рахметін» де айтады. Сұлудықты тәңірінің дәулеті дейді. Өлеңнің

осы алуандас меңзегені, махаббаттың бағасын алланың, пайғамбардың беделдерімен бағалатпақ болғандай. Барыпша шешен, шебер жазылғанмен, бұл өлеңде әр алуан әсірелеу, аса көтере сөйлеу мол келеді.

Осы өзгешеліктері бұл шығарманы «Қызарып, сұрланып» өлеңінің шыңшылдық, дәлшілдік үлгісінен алыстатып әкетеді. Аңығында, екеуі айқын екі стильде жазылған бір-біріне контраст тәрізді өлеңдер.

Сол жылы жазылған, жалғыздық тақырыбына толғанған шығармасы «Менсіпбеуші ем надаңды» деген өлең. Осы алуандас өлеңдерге, бұл шығармада қосылған тың бір толғау надаңдықты сөз қылу жөнінде. Бұрын Абай ол надаңдықты жақсы ақылмен, сап таза өсиетпен, шынайы еміренген адал көңілмен түзеуге болады деген наным үстінде еді. Ал мынау өлеңінде жаңағы жөнде қайта ойлаптып, надаңдық әлсіз жау емес, ол әлдеқайда күшті дейді. Сондықтан жақсылыққа талпынған жалғыздың қолынан келері аз, көбінше оның таласы зурешілік болмас па? деген мұңды дағдарыс байқалады.

Осы жылда жаңағы соңғы өлеңге ілесе ой-сезім сарыны соған ұқсас келетін «Қайғы шығар ілімнен» деген аса көркем, шешен тілді бір өлең және туады. Бұнда да мұң менен түңілу танылады. Көптен түңілу емес, кей сәтте өзінен де түңілген тәрізденеді.

Қауым тіршілігіндегі жаманшылықты ақылменен ғана түзеуге болады деп, тартысқа кірісетін, кейін ол ойлары, армандары қанша еңбек етсе де дегеніне жетпейтінін көрген соң түңілу аралас уайымға бір Абай емес. Абайға ұқсаған дүниежүзілік ірі классиктердің бәрінде болған делік.

Орыс әдебиетінде бір Пушкин, Лермонтовтар ғана емес, сол сарын Салтыков-Щедринде де болған-ды. Абай «тірлікте ақылдыға орын жоқ» деген сияқты түңілу ойын айтқанда, осы жаңағы аңғардан шығады. Бірақ бұл түңілуші өзіне орын жоқ деумен қатар өмірдің қожасы боп жүрген барлық бұзық содырдың бәрін де қатарынан тізіп, таңбалап беріп отырады. Сол арқылы арманды, мұңды ойының өзі де жауыздарды әйгілепші, ашулы тартысқа айналып, жаңа қасиет, қымбат баға табады.

Жоғарыла біз тексеріп өткен өлеңдер тобынан бөлек, 1892 жылы Абай шығармасына тағы бір тақырып қосылады. Ол бас қайғысымен байланысты бір алуан жоқтау жыры. Өмірбаянына қарағанда, 1891—1892 жылдар Абай үшін қаралы жыл болады. Ол Оспан сияқты Абайдың жақсы көрген інісі өлген жыл.

Кейін 1894—1895 жылдарда Абайға Оспанның өлімінен де ауыр тағы бір жара жабысады. Ол өзінің орысша көп оқытып, ойдағыдай тәрбиелеген ардақты ұлы Әбдірахманның қазасы, 1894—1895 жылдарда Абай әуелі Әбдірахманның ауруы үстінде көп қайғы-нала шегеді. Кейін соның өліміп көреді. Осы екі кезеңде де, жаңағы Оспан өлгендегі сияқты, сан өлеңдер шығарады. Тақырып жағы мен нақтылы факт жағынан алғанда, бұл өлеңдер Абайдың жеке ғана өз басының үй-ішілік қайғысы, бас лирикасы деуге болады. Бірақ сырт қалыптары қазақ поэзиясында көп кездесетін көңіл шеріне, мұң жырларына, жоқтау сарындарына ұқсаса да, дәл осы өлеңдердің өзінде де Абайдың ақындығы өзгеше үлгі тудырып, тағы бір бұрын шықпаған шеберлік танытады.

1892 жылғы Оспанды жоқтаған өлеңдерінде жаңағы атаған ескі түрлер көрініп отырса да, сол жоқтаушының өзі қандай жан екенін Абай шығармаларынан аңғармасқа болмайды. Жарадар ағаның жан күйер інісін жоқтағанында «бай едің», «бағлан өдің» деген емес, «адам едің», «адамдық қадірің басқадан бөлек еді» деген ой, әсіресе, басымдап отырады.

Сол ерекшелігі бұл алуандас өлеңдерді де моральдық мәні бар өсиетке айналдырады. 1892 жылы жазылған өлеңнің бірі — «Бойы бұлғаң» және де ел ішіндегі құнсыздарды шенейді. Бұдан соңғы «Не іздейсің» дейтін өлеңі ақынның көңіл шерін күйлейді.

Енді 1893 жылдың өлеңдерін шолсақ, «Ал сенейін, сенейін» деген өлеңді айрықша ескерту қажет. Бұл да торысудан туған саналы сыншы толғау болумен қатар, ел ішіндегі жауыз топты жалтармастан анықтап атап, тағы масқаралап береді. Ақынның осы жылғы сынына әдейі бір қолданған сырты момын, монтаны әдісі бар. «Сенейін» деп сөз бастап отырып, кекету мен әжуаның ең ащы зәрін халық үшін ең қатерлі жауға жұмсайды.

...Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін, —

дейтұғын жолдар кекесіннің ең бір өтімді түріне айналады.

Кейін келін:

...Өткен өмір көрген түс
Неғылғанда бір болар,
Деп нанып ем, «маған нан»,
Не таптым мен нанғаннан? —

деп тұрып, ауыр зілді сұрақты береді де, тағы да ызалы сыпқа жол ашады. Нанудың барлығы ақын көрген тіршілікте өкінішке соғады. Бір сәтке өкіне торығып, еш нәрсеге сенбей өтсе қайтер еді дегендей болады. Бірақ ақын дәл бұл түрдегі мүлде үмітсіз пессимизмге кетпейді.

Толғану мен түңілуді өзіне және де жаңа айдаушы етіп алып, жауыздық жааманшылыққа тағы да тың шабуыл жасайды. Надандық күйлер мен әр алуан залалды зұлымдық жағдайларға қарсы шығу үшін керегіне жаратады. Түңілудің кейбір кезектерін құлақкүй есебінде пайдаланғанда, ақын жұлдызынан жаңылмайды. Өйткені әрбір кезде сыншыл ойы ашқан ауыр шындықтың ар жағында оның сол барлық ауыртпалыққа қарсы ширғып тұрып, соққы әзірлейтін ызасы бар. Сол ыза — өмірге сырт қараудың ызасы емес, қайта өмірді түзеп алып жаңғырту, жайнату жолындағы алысушының ызасы. Өмірді сүйіп тұрып сол үшін тартысқа бекіген жанның ызасы болады. Бұл жолы Абай Байрон — Лермонтовтан, Гете — Лермонтовтан аудармалар жасайды. Және осы жылы өз жанынан жазған «Жақсылық ұзақ тұрмайды» дейтін ойшыл, мұңды, шебер өлеңі бар.

1894 жылдың шығармаларында жаңағы айтылған ызалы сыншылдықтың бір түрі «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек» деген өлеңде тағы бір шебер сатира туғызады. Бұл өлең елді билеп жүрген жуан, бұзықтарға жасаған шабуылды өзгеше өткір, мысқыл мазаққа айналдырады. Ол топтың ел билеуде қолданатын неше түрлі сұрқиялық, аярлық, құбылғыштық мінездерін жарыққа салады. Және ақындық өтімді ирония түрінде тапқан әлісі — бүкіл таптың ішкі сырын, бұрын Абай қолданбаған тағы бір жаңа қыр мен сырын терең түрмен шығартады. Пәле басылардың өзімен Абай сырласып отырған, ақыл қосып отырған кісі боп сөйлейді.

...Жат елге жадағайда сөйле шәрgez,
Тар жерде тайпалаудан таңба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үршітіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл

тез, —

деп, сұмдық сырларды, сорақы мінездерді ашуға жаңа жол тапқандай болады.

Содырлы сойқаңдардың біріне-бірі айтатын өзәзілдік өсиеті қандай болатынын ашып береді. Екі жүзділіктің

киіз кітабында жазылған масқаралық, сұмдық қағидаларды құнсыз ортаның ақылшысының аузымен айтылған болады. Абайдың өзі жауыққан топты сыншылдық соққысына ұшыратуда шебер қолданған сатираның бірі осы өлең бойы қалыптанады.

Бұны терең сырлы, аяусыз сықақ деп атауға болады. Осы өлеңге анық қарсы контраст есебінде тұрған шығарма қазақтың әр буын жастарына нақыл афоризм болып тараған шебер өлең — «Әсемпаз болма әр неге».

Бұл өлең басынан ақырына шейін қоғамдық тілекке қадірлі қасиетті адам болудың Абай ұғымындағы сипаттары баян етеді. Бұнда адамгершілік қағидаларын ақын өз тұрғысынан атап береді. Халқының ортасындағы өзі үміт еткен жас талапкер тобына дұрыс жолды нұсқап отырады.

...Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін дап та, бар қалан! —

деген ойлары қауымның дүкеніне пайдалы жаңа бол, халықтық, дұрыстық тірліктің іргесін қаласуға себепші бол дейді. Өмірге неге келгеніңді ақта. Адамдық қасиет тек үлкен орын, үлкен дәрежеде емес. Дұрыс өмір құрушы көптің бағалы өкілі бол. Сол да адамдықтың жеткілікті сыбағасы дейді.

Ақыл, қайрат, шафқат (бұл сөз Абайдың ұғымында гуманизм мағынасында) — барлығы сенің қоғам өміріндегі жаңағыдай жақсы талабыңа жұмсалсын дейді. Әйтпесе қауымға залалды топтың «тірлігім» деп жүрген қу өмірінің қордасы болғанша, тірі болмай-ақ қой, — дейді. Абайдың жас буынға арнап айтқан көптен-көп өлеңдерінің бәрі де жоғарыда біз айтқан бір жайға үлкен дәлелді күәлік береді. Абайда түңілу бар дегенде, сол түңілу өмірді өзгерту жолындағы алысушының бұзар бұзық ортадан түңілуі дегенбіз.

Осы түңілумен қатар барлық шығармаларында ақын үмітін де алыс өріске арнап отырады. Сол үміті ұдайы өз халқының жас ұрпағы — жаңа буындармен байланысты. Оларға айтатын сөзге келгенде, Абай тіпті де түңілуші болмайды. Әрбір ұстаздық сөздің үлкен адамгершілік пегіз, қасиеттерін, терең түрдегі мораль философиямен байланыстыра айтады. Жалғыз ғана өлеңдері емес, Абайдың қара сөздерінде, «Масғұт» сияқты дидактикалық өсиет поэмасында да біз осы жолды Абайдың өзіне ең бір айнымас арна етіп алғанын байқаймыз.

1894 жылы болашағынан жақсылық күткен жастары-

ның бір адамы ақынды үлкен дертке, қалың қайғыға ұшыратады. Ол қазақ жастарының ішінде жолы бөлек жап — Әбдірахман болатын. Сол ұзақ ауруға ұшыраған соң, 1894 жылы Абай алыстан жіберген сәлем хат етіп бір-пеше өлең жазады. Алыс шетте қатты ауырып жатқан сүйікті баласына мейірбан атаның арнаған жолдары. Өлеңіндегі жәй хаттан, жәй бір үй ішілік бас уайымынан өзгеше тұратын бір сарын сол — қайғырушы әкенің адамгершілік сипатын танытуында. Әбдірахман ауырып жатқанда да, кейін 1895 жылы ол қазақ болған соң да Абай осы жараға арнап көп жырлар туғызады. Сондағы Абайдай атаның қайғысы халықтың азаматын қимаған халық атасының қайғысы болатын. Көп жерлерінде бұл хат таптыратын қайғы үлкен гуманист атаның қайғысы. Өзі оқымысты, білгір және халық қамы үшін ойланған қамқор ойшылдың қайғысы болады.

Абайдың өмір бойы арман еткені орыстың үлкен білімін алған жас еді. Сондай болған Әбдірахманның еңбегінен жеміс күткен халық болатын. Онымен салыстырғанда, Абай өзін ескі буын адамымын деп бағалап, Әбдірахмандай жасты жаңа төлдің, келешектің басшысы деп түсінген.

Оның бойындағы білім мен талап және ірі мағынадағы адамгершілік қасиеттер қазақтың Абай үміт еткен барлық жас ұрпақтарына үлгі боларлықтай еді. Сондықтан да Абайдың 1894—1895 және одан кейінгі кейбір жылдарда да, осы уайымға оралып, өзінің айтқан жырлары жалпы қауымдық қайғыға айналып отырады дейміз.

Сонымен қатар Абай осы өлеңдерінің алғашқы үлгілерінде өзінің дінге нанған адам екенін де жиі аңғартады. Жалпы, Абайдың дін мәселесіндегі көзқарасына біз кейін шығатын бір өлеңдерінің тұсында молырақ тоқтаймыз. Бірақ жалпы айтатын бір жәй — қай кезде болса да Абай дінсіз емес, қайта дін тұғынушы, иланушы адам болады. Сонда ол өзінің елі тұтынып отырған мұсылманшылық дінінде. Сол діннің алласын және басқа да бірталай қағидасын ақын өзінің панымы етеді. Дінді түсірудің, тұтынудың және бағалаудың жайында, әрине, заманындағы исләмшіл дін басылардың, апологеттердің ұғымынан сан рет аулақ алыс кететін пікірді Абай өлең сөздері мен қара сөздерінде де көптен-көп танытады. Кейде оның діні шартты түрдегі, тек адамгершілік мақсатына ғана арналған дін болатыны бар. Бірақ осылардың бәрімен қатар Абай кейде алланы, пайғамбарды аузына жиі алып отырады.

Әбдірахманға арнаған өлеңдерінде, әсіресе, осы діндік ұғым-панымдарды ақын мұсылманшылықтың, дін кітаптарының өзі қолданатын тілмен жарыққа шығарып отырады. Сондықтан «алла», «әррахман», «яр тұту», «лұғаның қуаты», «сүнғатім» деген сияқты сөздіктер, жаңағы айтқандай, діндік наным, мазмұнмен жалғасып, өзінше заңды түрде келтірілген ұғымдар болады.

1894—1895 жылдардың жоғарыда біз шолып өткен үлгілерінен басқа жеке адамдарға арнап айтқан қағажу, мысқыл-әзіл өлеңдері де бар. Соның бірі — Қыздар деген кісіге арнаған сыншыл шенеу өлеңі.

Бұнда да Абай елдің пәлесін тілейтін атқамінерді дәл өзінің қасынан тауып, нақтылы айыптарып бұра тартқыз-бас фактілермен дәлелдеп отырып әділ, қатал сын айтады.

1895 жылғы ақын тудырған өлеңдердің қатарында аса бір көркем, шеберлікпен туған жыр — «Көлеңке басын ұзартып» деген өлең. Табиғат жайында реалистік дәстүрмен, ірі суретшілдікпен туғызған шығармалардың қатарынан бұл өлең жаңа сапада бөлекше көрінеді. Бұнда орыс классик поэзиясының традициясынан ауысқан ірі ерекшелік бар. Онысы енді табиғаттың кезі мен көркін көлденеңнен көруші боп жырламайды. Өз көңілімен айналадағы дүниенің суретін, сырын шарпыстырып, табыстыра жырлайды.

Бұндағы ақын үшін тың жаңалық — табиғаттағы стихия мен ақындық көңілдің шабытты стихиясы терең сырлы сипаттармен кезігеді.

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса.
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса.

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуақса.
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа, —

деген шумақтарға табиғаттан алған әсер ақынды шіміркендіре бір білінсе, соған орай шабытты жүрек сыр қосады. Кейде сол дүниені көріп отырса, кейде ой көзімен ол дүниенің сазсарының ілестіріп барып шабытты жүрек басқа жаққа да шалқып кетеді. Көрініп тұрған болмыс қана емес, көмескі сезіммен ойларға да алабұртып, ауытқып отырады. Сол өлеңнің ішінде Абай қолданған ерекше бір теңеу бар:

...Адасқан күшік секілді,
Ұлың жұртқа қайтқан ой.
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой, —

дейді.

Ақын бұнда халықтың жеңіл мағынада қолданып жүретін тілдегі метафорасын тереңдетіп, қорғасын құйғандай салмақ бітіріп қолданады. Көпшілік тіліне «Адасқан күшік» деген сөз болымсыз ғана шындықтай сәл күлкі күйдей танылса, Абайда сол күлкілік күймен қатар, екінші сипат — трагедиялық және философиялық мән-мазмұн табады. Күшіктің айласыз, әлсіз дал болуын көшіп кеткен ауылдың есіз қалған жұртымен байланыстырып барып, ақын өз басының еңлігі мұңын соған теңейді. Көңілдің жұртынан, үміт пен арманның өрісінен көпшілік тірлігі, халық көші аулақ кетіп жатыр. Сондықтан бұның азалы ойы адасады. Үнін ешкім естімес, шерменде ой трагедиялық күйде, ұлыл жүріп зарланады.

Жалғыздықтың өз басына түсетін шерлі шындығын Абай кейде осындай шеберлік тереңдікпен толғайды. Дәл осы өлеңнің басқы жолдары Лермонтовтың бір өлеңімен ұқсас басталса да, кейінгі жолдарда ақынның өз шабыты өктем шығады.

1895 жылы Әбдірахманның өлімімен байланысты қайғы-мұңға бату үстінде Абай дін мәселесі мен адамның жаратылыс сыры турасындағы тақырыптарға екі өлеңмен соғып өтеді. Бұның біреуі — ақынның нанымын аңғартқандай «Лай суға май бітпес» деген өлең. Екіншісі — адамның жаратылыс сырын сөз қылған «Өлсе өлер».

Алғашқы өлеңнің басы үлкен ақындық теңеумен тағы да бір өкініш паланы танытады. Содан ары созерцание ретіндегі ойларын тере келіп, ақын өзінің наным жөнін толғайды. Болып өткен ауыр қазаларға жоғарыда таңылмаған кейбір түңілу сарындары қосылып келіп, ыза мен қазадан туған бір алуан діншілдік ойлар, күйлер шығады. Абай өзінің тиянақ таппаған тынымсыз көңілін дінге қарай бұрғанда, мұсылманшылдық дініне барады. Тағы да «халиқ», «махлұқ», «дахри», «лә мәкан» сияқты анық исламшият өсиетінің сөздігін пайдаланып отырады. Және:

...Күні-түні ойымда бір-ақ тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның әмрі, —

деумен алласына бас иген бөндесін танытады.

Бірақ исламның үгітшілері иландырған өсиеттер бо-

йыпша «алланы» оның жаратқан бендесі ақылмен түсінем десе, адасады, дейді. Ал Абай осы айтқан қағидаға қанағат қып тұра ма? Тоқтай ма?

Біздің білуімізше, өзін мұсылманмын дей тұра, Абай жаңағыдай дін атынан айтылатын зорлыққа көне алмай шығады. Өзгенің бәрін ақыл-ойға қондырса, мынау жолда да, сол ақыл жәрдемші болу керек дейді. Өзі сыншыл, өзі шын ақылы жеткенге ғана тоқтайтын ақын жаңағы дін ұстаздарының «тоқта» деген жеріне тоқтамайды.

Рас, мұсылманшылдықтан шідер үзіп, шығып та кетпейді. Сөйлетіп іздену мен сынаудың, сынап ойланудың жолына түседі.

...Көңілге шек шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мұлғуге тоя алмаймын, —

деген ойлары бойынша Абайдың діні — ақылдың, сыншыл ойдың діні болуға бет алады. Исләм схоластикасы көзімен қарағанда, Абайдың бұнысы — мұсылман ғұламалары ұсынған дін жолы емес, күпірлік. Шарифат ойланбай илан десе, Абай илану үшін ойланам, — дейді.

Сол себепті біз Абайдың аузында алла менен оның арабша айтылған сипаттары қанша болса да, ақынның мұсылманшылдығын шартты түрдегі мұсылманшылдық деп білеміз.

Осы ойды келесі өлеңге келгенде, әсіресе, деректі етіп, батылырақ байлауға болады:

...Өлсе олер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын,
«Өлді» деп ат қойынты оңкей білмес...

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Дүниеге дос ақыретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, махшарға амалсыздың,
Иманын түгел деуге аузым бармас...

Осы өлеңнің алғашқы шумағында Абай адам жаратылысы туралы дуализм жолында. Әрине, ол дуализм Евро-

пада Декарттың философиясында да аңғарылады. Бірақ Абай мұсылманшылық шартынан келесі шумақтың соңғы екі жолында тағы да шығыңқырап кетеді. Оның айтуынша, өлмейтұғын ой менен өшпейтін сөз, өнер мұра қалдырған адам өлмейді екен. Исламияттің үйреткені мүлде бұл емес.

Ал мұсылманшылық дуализмі мен Декарттің дуализмі алсақ, онда айырмысы бар. «Мен ойлаймын, сол себепті бармын» деген Декарттың идеалистік философиялық формуласы ойды заттық дүниеден үстем етіп қояды. Абай да: «терең ойдың телміріп соңына ермей» деуменен адамдық қасиеттің ең зоры — ой деп біледі. Ендеше, бірінші дәрежеде тұратын — илану деп дін үгіттесе, Абай одан кетіп, жаңағы идеалистік сападағы философ ойына көбірек жақындайды. Соңғы шумақтың ең соңғы екі жолында Абай ислам діні үгіттеген «иманға» да күдік айтады.

Діннің бес парызы шарт еткен жолдарды Абай өзінің сыншы ақылымен діндік соқыр наным — предрассудок деп түсінеді.

Осы ойын тағы да кейінгі бірнеше өлеңдерінде және қара сөздерінде де көп қайталайды. Сөйтіп, адамның жаратылысы мен өзінің тұтынған діні турасында Абайдың ең үлкен мән беретіні — адамдағы сыншы ақыл, терең ой ғапа болады. Нәтижеде ақын жаратылыс мәселесінде идеалистік көзқараста тұрса да, сырттай мұсылманшылық белгілерін байқатқанмен, бар нәрсенің тетігі ой дегенге келеді. Сөйтіп, жоғарыда айтқанымыздай, оның діні сыншы ақылдың шартты діні болып шығады.

1895 жылда ақын тағы бір топ көркем өлеңдер: «Талай сөз бұдан бұрын», «Аш қарын», «Балалық өлді» деген жырлар жазады. Бұларда ел мінезі, әдеттері мен көңіл-күйі, ақындық мақсаты да осылар тектес бұрынғы өлеңдерлей шешен, көркем баяндалған.

1896 жыл шығармаларының ішінде әзірге біздің тоқтайтынымыз үш алуан тақырыпта жазылған үш өлең. Олар: «Малға достың мұңы жоқ», «Адамның кейбір кездері», «Бір сұлу қыз».

Қазақ сахарасындағы Абай тұсындағы мал иесі байлардың барлығының тобына арнап айтқан ақындық қорытынды сияқты бір өлеңі.— «Малға достың мұңы жоқ». Бұл ортаның тойымсыз, ынсапсыздығын, ардан кешкеп алымпаз аярлығын, қомағай топастығын Абай өткір сынмен ашады. Бұрын ақын байлар тобын жалпы болыстар-

мен қоса айыптап отырса да, кей-кейде солардың араларынан «тәуір дерлік» момын бай дегендерді бөліп сөйлейтін. Ол белгілі бір қайшылық дегенбіз. Ал мынау өлеңде Абай барлық байлар туралы тұтасқан жиреніш, сыншылық ойларды өрбітеді. Онысы қоғамдық мол мазмұны бар, үлкен шындықты көрсетеді. Көпшілік еңбекші бұқара көзімен қарағанда, осы тұста анық, айқын таптық сынды танимыз. Байлардың сорақы, құнсыз кескінін Абайдың дәл осы өлеңіндегі ащы тілмен аяусыз әшкерелеп берген қазақ ақыны болған емес.

...Мал жияды мақтанып білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке, —

деумен қатар Абай келесі жолдарда қатал өткір тілменен натуралдық образдарды қолдана отырып, қазақ байларының мінезін дүниедегі ең нәжістің бірімен теңейді.

Ақын ойы бұрын кей кезде қайшылыққа ұшырап жүрсе, енді өскелеңдеп, анық халықтық-демократтық түсінікке жетеді. Қазақтың байы жұртына жау. Екінші, көпшілікке оның істеп отырғаны шошқалық деп алып, еңбек елін бай тобынан айыра сөйлейді.

...Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зөрек,
Еңбекті сат, ат сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы
жүрек, —

деп еңбөк елінен адамгершілік күтеді. Соның еңбегінен нұрлы ақыл, жылы жүрек те туады деп дәмеленеді.

Қазақтың малжор да дүниеқоңыз байының маңында еңбөк стуші кедей еңбегін ғана жегізбей, ар қорлығын да көреді, — дейді. Бұл өлең осындайлық ойдың, қоғамдық идеяның өріне жеткен қалпымен, Абайдың өзіндегі азаматтық сыншы сананың жаңадан биіктеп, өрлей түскенін көрсетеді.

Осы жылдың ендігі бір өзгеше өлеңі — «Адамның кейбір кездері». Бұнда Абай және де ақындық жайып толғайды. Бірақ оның бұрынғы айтып жүргендерінен тағы да басқаша, зор мәдениетті ірі шеберлік тауып жырлаған толғауын көреміз. Абай бұл өлеңде шынайы ақындық шабыт үстіндегі шарқ ұрарлық, өскелең халді алады. Еліктеу жоқ, бірақ өз түсінігімен, өз тілімен көріктей берген осы өлеңінде Абай Пушкин дәстүрін анық еске

түсіреді. Орыстың ұлы классигі жазған «Поэт» және «Поэту» деген өлеңдеріндегі ақын шабыты турасындағы аса биік саналы түсініктер Абайдың өлеңінен анық бой көрсетеді.

Сонда Пушкиндегі ақыннан құрбандық тілейтін Аполлон біздің ақында «тәңірге» айналады. Жайшылықта көптің ішіндегі көрнекісінің бірі боп жүрген ақынның шабыт үстінде шалқып кететіні айтылса:

...Кірлеген жүрек өзі ішін,
Тұралмас өсте жуынбай.

Дүние кіріп жуынып,
Көрініп ойға сөз салар, —

деуменен шабыт үстіндегі ақын қатардағы адамнан асып-дап озып, биікке кетеді — дейді. Сол биігінен қарағанда, айналадағы тіршілігінің бар зұлымдығын айқып көріп, іркілмей ашып береді, — дейді.

Пушкинде ақынның көрегендігі ұябасар бүркіттің қырағылығына теңеледі. Абай да өзіндік, халықтық теңсуді анық өз бойынан туған бейне етіп отырып толғайды.

...Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршақ атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген-білгенін.
Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін... —

дейді.

Осындай санамен жауыздық, نادандыққа кектенген әділ сыншы қоғамдық шындықтың өкімін айтады. Жалтармай, жасқанбай бар сорақылықты басқа соғып, көзге шұқып айтады.

...Бізәлі жүрек, долы қол,
Ұлы сыя, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер, өзің біл, —

дейді.

Үлгіні үлкен гуманистік дәстүрлі орыстың классик поэзиясынан ала отырып, ақын қазақ әдебиетіне және де жаңаша бір міндет артып, сап таза сипат бітіреді. Әрі мәдениетті ақындық дәстүрін әкеледі. Әрі соны оқушы-

сына ерекше жақын етіп, қамқорлықпен ұғымды, қонымды етіп береді. Және де әсіресе ақын атаулыға шынымен халыққа жақын жазушы боламын деген қазақ жасына жол нұсқайды. Сатымсақ, ардан кешкен арзан ақын болма. Жуандарға қостаушы, құптаушы, қошеметші болма, қайта олар істейтін жауыздықтың шындығын ашып, әділет пен ақындық тілшісі бол, өмір сорақылықтарының әкімшісі бол дейді.

Бұл тұста Абай, сөз жоқ, Чернышевский атаған әлеуметтік, эстетикалық талапты түгел ақтайды. Чернышевскийдің ойы бойынша, ақын өмір шындығына түсінік беріп, шешу айтып қана қоймау керек, ол өмірдің бар мініне өкім де шығару керек. Абай өз ақындығын қоғамдық тартыстың актысы деп түсіндіргенде, осы Чернышевскийдің нұсқаған тұрғысынан барып шығады.

Тақырыбы мен сол тақырып сыншыл шеберлікпен қалыптасуда осы жылы туған, орны бөлек үшінші өлең — «Бір сұлу қыз». Бұл жырда Абай қазақ әйелінің еріксіздік, күңдік күйін арнаулы тақырып етіп қолға алады. Өлеңнің алғашқы екі шумағын аңыздай бір тақырыпқа арнайды.

...Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға, —

деп аяқтайтын жолдар шалға тигісі келмеген жас сұлудың трагедиясын қысқа баллада тәрізді баян етеді.

Осы жәй барлық өлеңге кіріспе болумен қатар, өзіне өзек — тақырып береді. Қазақ әйелінің халінде шалға еріксіз тиетін, мал күшімен, зорлықпен кететін жас әйелдер жәйі айтылады.

...Бай қартайса малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр? —

дейді.

Осы тәрізді бірнеше шумақтарда Абай анық қазақ әйелі көретін қорлық пен зорлықты айтады. Бірақ сыңар жақ айтады. Абай заманында қазақ әйелінің көретін теңсіздік қорлығының ең бір ауыр дертті түрі жас әйелдің кәрі күйеуге тиюі, оның үстіне көп әйелдің бірі боп, тоқал боп тиюі екені рас. Бірақ ол күндегі әйел қорлығы осы ғана ма екен?

Әмеңгерлік, жастай құда болушылық, жалпы малға

сатып алушылық, жастары тең болғанда да сүймегенге берушілік, осы сияқты толып жатқан әділетсіздік дерттері, сан сорақылықтары Абайдың осы өлеңінде түгел айтылмайды. Көбінше, өлеңдегі ой, өзінің сыншылдық зәріпін жас айырмасына ғана арнағандай болады.

Әрине, Абайдың заманы үшін оның осы өлеңінің өзі де өзгеше тарихтық бағасы бар өлең екенін ұмытпау керек. Шеттеп тисе де қазақ әйелінің ол замандағы мың батпаң болған ауыртпалық халін гуманистік, сыншылдық тұрғыдан қарап, ең алғаш рет өз елінің әдебиетінде сөз қылушы Абай ғана.

Бұл орайда қазақтың фольклорында кездесетін ғашықтық трагедияларын әйел халі туралы айтылған үлкен сыншылдық шығармалар деп санауға болмайды. Оларда салттан туған ерекше жайларды, қайғылы күйлерді шер ету ғана бар. Бірақ сол салттың өзін сынау жоқ, Абай болса, қазақ әдебиетінде ең бірінші рет үй ішілік, тұрмыстық құрылыс негізіне шабуыл жасайды. Көп надандық, масқаралық салттың қазақ әйелін қор етіп отырған бар түрін алмаса да, сол қанаудың ең үлкен мысалдарын көрсетеді. Бай ортасының, әсіресе, көп қолданатып жаманшылығын ең алдымен ауызға алады. Сыншыл жырмен халыққа әрі мысқыл етіп, әрі айып деп әшкерелейді.

Өзінің заманы үшін бұл өлеңнің сондайлық ерекше орны, бағасы бар. 1896 жылы, жоғарыда тексерілгендерден басқа, «Туғызған ата-ана жоқ», «Сағаттың шықылдағы», «Көңіл құсы құйқылжыр», «Махаббат, достық қылуға» деген тағы бір тақырып көріктері мен қадірлі боларлық өлеңдер жазылады.

1897 және 1898 жылдарда Абайдың өзге өлеңдерімен қатар тапқан тағы бір тың тақырыбы бар. Ол — қазақтың әніне арналған өлеңдері.

Біреуі — «Көңіл құсы құйқылжыр», екіншісі — «Құлақтан кіріп бойды алар».

Осы аталған әрі терең толғаулы, әрі әсем және бар сапасы бөлек соны шығармалар қазақтың әні мен күйіне арналған. Бұл да қазақ поэзиясында бұрын жекеше баға беріп, әсіресе, Абайша үлкен әстетикалық, ойшылдық баға беріліп, қозғалған тақырып емес. Абай бұл жайға өзінің ірі суретші, ойшылдық тұрғысынан қараумен, өз ақындығының қаншалық кең құлашты екенін көрсетеді. Анығында, өз тұсы мен өзіне шейінгі замандағы қазақтың қоғамдық, шаруашылық, үй ішілік, ой-саналық, тіл-

өнер тудырғыштық, тірлік-барлық — барша тақырыптары Абай түгел шолады.

Осындайлық өзі берген деректер мен асыл мұраларына қарап, біз Абайды анық өз заманындағы қазақтың заттық, әлеуметтік және рухани тіршілігінің энциклопедиясын берген дана классик деп, толық бағалап аламыз.

Екінші айтылатын бір жай: Абай өз халқының тілі мен өнерін, анық халықтық қазыналық қасиетті жақтары аса зор бағалаған. Оны сан рет өлеңге арналған шығармаларынан бір көрсек, осы тұста елінің ән-күй қазынасына арналған шығармаларынан, әсіресе, тағы да толық танимыз.

Мынау өлеңдерде Абайдың еске алып отырғаны — жалпы ән емес, қазақ халқының өзінің әні. Солай екенін:

...Көбінесе ән басы келеді ашы,
«Кел, тыңда!» деп өзгеге болар басшы.
Керім толған, тауысар қоңыр-күңгір,
Сол жеріне ойыңмен араласшы, —

дегенінен байқаймыз.

Бұл анық қазақ әнінің әуелі зор шырқаудап басталатын ерекше түрін еске алады. Ақын сол өз халқының әнін өзгеше ыстық көңілмен сүйеді. Көп уайымнан, улы дертті ойларынан қазақ әні мұны айықтырып, сергіткендей болады. Кейде шабытсыз, қанағатсыз, толықсыған жүрек сезіміне де ән қуат беріп, қайта оңалтқандай болады.

...Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?..

Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сауле көрсетер судай тұнық.

Жарамды әнді тыңдасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көңілің көтерілер...

Міне, осы айтылған ән мен күйге кезектеп берген бағалар, Абайдың өз өлеңіндегі музыка қазынасына тіпті барлық басқа өнер мұраның бәрінен де артықша, биік орын бергенін байқатады.

Халқының әнін Абай өзінің мұңдасы етеді. Ойына, азаматтық еңбегіне қанат бітіретін сенімді серігі есепті

санайды. Ақын жарқын жүзді, жақсы шырай мен жа-
лыңды шабыт табады, жабырқаған көңіліне ем етеді. Бірақ
онда да сынсыз шұғымайды. Тағы да шыншыл, ойшыл
ақын әнінен әнді, қатты талғап айырады:

...Әнің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдың сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда көңілдің өсері бар, —

деуменен бар дүниеге ойлана, сыпай қарайтын ақын ән
мен күйге де шарттар қояды.

Әнге арналған екінші әсем өлең:

...Құлақтан кіріп, бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, —

деп басталады.

Бұл өлеңде Абай, жаңағы айтқандай, әнді құр тың-
даушы, тамаша етуші ғана болмай, соншалық өзі ынтық
болған өнерден кейінгі еңбегіне зор қуат алатынын ай-
тады.

...Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер, —

деп, музыканың шабытқа шабыт қосатынын танытады.

Көркемдік жыршысы көркем туыстап кең тыныс ала-
ды. Ән мен күй ілгергі тартысқа қуат бітіргендей әсер
беріп, бұны тың талапқа бастайды. Қазақ әні Абайдың
өмірге арналған көзқарасы жөнінде де кейде жасартып,
жебеп отырғандай болады.

...Тағы сене бастаймын,
Күнде алдағыш құларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма? —

дейді.

Мінеки, ән турасында айтқан ақын толғаулары осын-
дай. Бұларда сезімтал жүректі шіміркеңдіре шыққан
шындықтары мол. Осы жылдарда Абай тудырған, біз
түтел санап өтпеген тағы да көп өлеңдер бар. Солардың
қатарында өзгеше бағалы бір жаңалықтар боп барлық
қазақ көркем әдебиетінен бөлекше орын алатын осы шы-

ғармалар. Жекелеп тексерілмесе де 1897 жылы туған елеулі өлеңдер «Көк тұман», «Сейбе жұртқа», «Алла деген сөз жеңіл» болады. Бұларда да Абайдың көңіл-күйі, ой-шылдығы, діндік панымы аса мағыналы, шешен түрде танылады.

Абайдың ендігі бір мол ақындық жеміс берген жылы — 1898 жыл. Бұ жылда, әсіресе, аударма көп. Қрылов пен Лермонтовтан жасалған аудармалардың көбі осы жылда туады. Өз жанынаң жазған өлеңдер қатарынан өзгеше боп, оқшау шыққан екі өлеңді айрықша бөліп тексереміз.

Бұлардың біреуі — табиғат, махаббат сырына арналған, ақынның ең бір нәзік шеберлікпен тудырған өлеңі «Желсіз түнде жарық ай». Екіншісі — ақынның адамгерлік ұлы бітімінен туған әрі терең, әрі сирек көңіл сыры — «Өлсем, орным қара жер».

«Желсіз түнде» — ұзақ өлең емес. Бірақ оның сол қысқа түрі анық ыстық тынысты, нәзік ырғақты, әсем лирикаға сай келеді. Бұл өлеңді өзгеше қымбат етіп тұрған да сол аз жайға көп күйді сыйғызғандық болар. Бағасы зор, шын асылдың көп болмай, шағын мөлшерде бар қадір-қасиетін, қымбат бағасын танытып тұрғандай.

Бұнда қазақ сахарасының бір кеші елес береді. Көшпелі ауылдың жарық айы, желсіз түнде тау іші, өзен жағасына жайғасқан кезі алынады. Ауыл ұйқыға кеткен. Дүниенің жым-жырттығын аңда-саңда үрген ит пен күзетшінің айтағы ғана ауық-ауық бұзғандай. Айналадағы тау жаңды дүние үніне сирек жаңғырықпен үн қосады. Тағы бір тіршілік белгісі — сайды жарып аққан тасқын өзен ағысында. Сол шақта оңаша, жасырын, аулақта сүйіскен екі жас кездеседі. Махаббат жаңағыдай келіскен табиғат бесігіне бөленеді. Осы өлеңде алынған барлық болмыс, көрініс көңілге аса қонымды. Өзінің қасында тұрғандай әр көңілге жақын да табыс. Бұл қазақтың сахара тіршілігінің күнделік болмысы. Соны жыр өткен ақын бірде-бір тұманды, бұлдыр күйді араластырмайды. Бар күй ап-анық боп, жаңды тынысымен «е» дегізгендей болса, сөз, сезім, суретшілік те аса мөлдір сұлулық тапқан.

Осы өлеңде баян етілген хал мен сәтке жат келетін жалғыз сөздей түйткіл жоқ. Сол себепті шебердің сараңдығымен берілген тамаша сурет аса бір ұстамды ұқыптылыққа бағынады. Екі жастың ынтыққап, құмарлықпен кездескен жүректері де осы тынып тұрған мазмұнды түп тынысындай, үнсіз лепке, емеурінге табынады. Бұндағы

тіл — сөзбен айтылған күй емес, сөз жеткісіз жүрек тілі болуға тиіс. Ұлы суретші және психолог ақын сол жайлардың барлығын емеуріннен, елестен ғана тапытып, пәзіл жайды қысқа шебер ғана қайырып, кілт тоқтайды. Оқушы өзі ойланып, өзі қиялдап, арғы сырдың баршасын өзі қосатындай етіп леп береді де, тына қояды. Аса бір мазмұнды танудың өзі де сыршыл өлеңнің көркемлігін асыра түседі.

Абай осы өлеңнен соң махаббат, ғашықтық жайын айрықша тақырып етіп жырламайды. Бірақ әр кезде, әр түрлі ырғақ, үлгі стильге түсіп, ізденіп жүрген тақырыбының төріне осы өлеңмен еркін жетіп тынғандай. Бұнда әрі үлкен дәстүрлі орыс классик поэзиясынан ауысқан реалистік, зор мастерлік үлгі бар. Сол мол меңгеріп алған мәдениеттік үлгі бойынша анық өз халқының өз табиғатын, өз тірлігін тамаша ұсталықпен көріктеп берген шеберлік көрінеді. Абай — бұл жырында аса нәзік, суретшіл, сыншыл ақын да және анық қазақтың халықтық өзгешелігін әсемдеп берген шынайы халық ақыны.

Осы жылғы Абай ақындығының тағы бір үлкен тұрғысы — «Өлсем, орным қара жер». Бұл жыр да өлім жайын толғайды. Бұдап бұрын да басқа классик ақындарша Абай да өлім жөніп ауызға оқта-текте ала жүретін. Бірақ анық өзінің өмір шындығымен, ерекше мол жағдайымен байланысты өзгеше бір ойлы мұңнан туған саналы сырдың жыры осы өлең.

Жалпы алғанда, бұл жырдың тақырыбы — ойшыл адамның, әсіресе, сыршыл ақындардың анық тоқтайтын тақырыбы. Өмірдің өріне жетіп, оның ішінде талай қиыр кезең жолдарын басып өтіп, енді тірлік сапарын таусарманға келгенде айтатын шерлі сыр болады. Бұл өлеңде көп жайдың түйіні бар. Кеше ғана көрген соққының салдары ғана емес, өмірінің ұзын бойын шолып келіп, дәл осы жылда өлімді айтып отырған Абай аса қымбат қасиет табады. Ол келешекпен тілдеседі. Өз халқының кейінгі ұзақ тарихына олместік із қалдырып отырғанына сенім артады. Қасиет дейтіміз — өлім жайынап бастап, олместің сырына ауысады. Белинскийдің Пушкин жайында айтқан бір пікірінде: «Ақын-генийдің қайсысы болса да алдыңғы заманды аша алмайды, бірақ әр кезде ол келешектің, көпшілік көзіне көрінбестің мазмұн мен мәнін болжай біледі», — деген.

Әрине, Абай өз халқының болашағын сол Белинский айтқандай болжаған. Халқының келешегіне, тарихына

айқын етіп айтқан шешуі жоқ, ол, Белинский айтқандай, мүмкін де емес. Бірақ сонымен қатар Абай өзі өмір кешкен заманша басқаша, артық заман болатынын болжайды. Сол заманның адамымен сөйлескендей болады.

...Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара, —

дегені және келесі шумақта:

...Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! —

дегеніне қарағанда, Абай келер нәсіл адамына бар сырын ашып, мұң шағады. Оған жақын отырып, барынша сенім артып сырласады. Ол адамды өз заманының адамынан ұғымдырақ, ойлырақ және әділетті тыңдаушы деп түсінеді. Оның үстіне, ол келешек адамның заманы, Абай заманынан әлдеқайда артық заман болады деп біледі. Өйткені оларға, Абайдай ақын барлық мұрасымен жұмсақ адам боп көрінбекке лайық сияқты. Ендеше олар қоғамдық тірлігі, тарихы, мәдениеті — бәрі де өзгеріп, өскелеңдеп кеткен нәсіл болу керек. Ол ортада «соқтықпалы», «соқпақсыз» тірлік болмау керек сияқты. Және де ол ортада мың адаммен жалғыз көз ашық кездеспесе керек. Надандық жеңіліп, адамдықпен білім жарығы жеңген заманның адамын ақын көріп отырғандай. Кейін өзінің өмір ерекшелігін тағы да еске алып: «мен сендердей жас күнімнен жарық көргем жоқ. Дұрыс ойдан аулақ ұстайтын өмір тартысының, сендерге жат тартыстың жағдайында өстім. Сендер білместей көне күннің адамымын. Ол уақытта, менің қостаушым боларлық қауым өскен жоқ еді. Замандастарымнан тек «етек бастыны» ғана көрдім. Сол себепті сандалмамен күн кештім. Заманыма ұғымсыз, бағасыз болдым. Жұртшылық дегеніңнен қорлық көрдім. Сен ол заманның алысқа кеткен шағында, басқа жағдайда өмір кешіп отырған ырысты нәсілсің. Менің жайымды ойлағандай, «есіркеп ойла», — дейді.

Өлеңнің аяғы да өлім күйімен күңдіренбейді. Ойлы жалғыздың жақсы, момын, саналы әзілімен аяқтайды. Өз өлеңін сол әзілмен «өсекші» деп аттандырады. Ішімді ашып, сырымды жеткізуші сен боларсың-ау! — деп өзі әдейі ырық беріп отырған өлең атты сырласына наз айтып

тоқтайды. Өмір, тірлікке лагнет-қарғыс айтпайды. Жауласып, жарғыласып кетіп жатқан жоқ. Тіршілік есігін ақырын жауып, анық дана ақынның кең, сабырлы мінезділігімен кетіп жатыр. Ол мінезділіктің тірегі — болашаққа үмітпен қарауында, күдіксіз сенуінде.

Осындай тереңде жатқан түйіндеріне қарап, бұл өлеңді біз Абай өмірінің соңғы шағының үлкен қорытындысы дейміз. Қазақ оқушысына ең бір даңқты, қадірлі болған көркем өлеңінде әр шумақ, әр жолдың ішкі мазмұнынан көрінген түкпірлі толғау, сымбатты сырлар бар. Бұл өлең Абайдың ақын мен ақындық жөнінде және көңіл сыры жөнінде, қоғам мен өз арасын білдіру жөнінде бұл шаққа шейін айтып келген әр тақырып, сан өлеңдердің сұрыпталған асылы есепті.

1898 жылы Абай көп аудармалар жасайды дедік. Осы жылда бұрынғы тақырыптарын жаңа көркемдік, шеберлік тілдерімен толғаған, өз жанынан жазылған басқа да бір топ өлең бар. «Болды да партия», «Қуатты оттай бұрқырап», «Сұм дүние тонап жатыр», «Жүректе қайрат болмаса» деген өлеңдер.

Осы алуандас бас мұңы, өмір философиясы және кейде мысқыл, әзіл тақырыбына жазылып, бұрын ақын айтқан ойлар мен әсем сыр-сезімдерді білдіретін өлеңдер келесі жылдарда да үздік-үздік туып отырады.

Мысалы, 1899 жылғы туған сондай өлеңдер: «Есіңде бар ма жас күнің», «Жүрегім менің қырық жамау», «Нұрлы аспанға тырысып», «Дұтбайға» деген сияқты өлең тобы.

1900 жылы жазылған аз өлеңнің жоғарыда аталғандай, оригиналдық үлгілері: «Жүрегім, нені сезесің», «Көңілдің күйі тағы да», «Күнді уақыт итеріп» деген өлеңдер.

1901 жыл туындылары: «Ұяламын дегені», «Жапырағы қуарған», «Қуаңбақтар жастыққа», «Осы қымыз қазаққа», «Буыпса тілің» дейтуғын шағын өлеңдер болады.

Абай ақындығының соңғы жылдары — 1902 жыл мен 1903 жыл. Дәл қайтыс болатын 1904 жылы ақын өлеңді мүлде қояды. 1902—1903 жылдарда да төрт-бес-ақ өлең жазылады. Осы ең соңғы жылдар өлеңінен біздің енді аз тоқтайтынымыз — «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлең.

Бұл шығарма Абайдың дінге арналған ойларын қозғайды. Оның діні қандайлық дін боп аңғарылатынын біз бұрын айтып өткенбіз. Қазір мынау өлеңмен байланысты қосымша бір-екі жайға тоқтайық.

Ең әуелі байқалатын нәрсе, сырт қарағанда, бұл өлеңде Абай анық діншіл ақын. Діні — исләмият жолының қағидаларына табынған, мұсылманшылықтың алласын, пайгамбарың, имамын үнемі ауызға алып отырған дін ұстазының ұғым-наымын көрсеткендей. Тілде де, ақындық сөздікте де құранның аятынан алынған әрбір діндер мұсылманның аузында жүрген дұғалықтың, тағат-ғибадаттың сөздері бар. Өлеңнің бас жағында бар мұсылман өзінің мұсылманшылығын иман келтіріп айтатын, шартты дұғалығы еске алынады. Сонда: «Амантү билләһи омалайкәғиһи, уәрслуһи уәләумиль ахирӣ, уәл бағд-бағдәл мәут» дейтін иманның шарты еске алынады. Бірақ осының өзінен басталып:

«Уәктүбиһи дегенмен іс бар ма?» дейтін сұрақты бере отырып, Абай бір мұсылманшылық емес, өзге бір құлайды таңитын діндердің бәріне де (анықтап айтқанда төртеуіне де) теріс қарамайды. Ең алдымен, мұсылманның имам-ишандарының көзімен қарағанда, Абайдың бұл ойының өзі дұрыстық емес. Содан ары, Абай исләмияттың өрісінен, арнасынан мүлде алыстап кетеді:

..Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.
Ойлан дағы үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы шын ойласаң, тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ — хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой — онан шошы.

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанмен татымды бермес жеміс, —

дейді.

Осы келтірілген шумақтарда Абайдың осы өлеңіндегі барлық дінге байланысты наымы да, адамгершілік турасындағы үгіті де және біз кейінірек тоқтайтын мораль, философиясы да түгел байқалады.

Ал осы тұрғыдан қарасақ, алғашқы шумақта адамзатты махаббатпен жаратқан ие бар, ендеше соны сүю жара-

тылушы бөденің қарызы деген ой жалғыз исләм ғұламаларының көзқарасы емес. Ол — Сократтап, Платоннан бері басталып келе жатқан идеалистік философияның бәрінің арқа тірегі.

Содан ары Абай «Адамзаттың бәрін сүй бауырым» дейді. Бұндағы мұсылманшылықтың өзі ауызға алып келген «алласы», «пайғамбары», «кәләмшәрифі», «иманы» нұсқаған жолдың бәрінен Абай бөлініп, шет жайылып кетеді. Исләм үгіті бойынша, бар адам баласын сүймек түгіл, мұсылман еместің, дін қарындасы еместің барлығын көпір деп жау сапау керек. Екіншісі — Абай айтқан әділет те исләмнің түсінігінен басқаша.

Абай жалпы гуманистік түсініктің әділетін айтады. Ал исләм дінінің барлық тарихы мен тәрбиесін, ұстаздығын, үгітін алсақ, оның ұғымындағы әділет, мысалы, мұсылман болмаса, өзге діндегілерді өлтіруге де болады. Онымен алысу жолында өзің өлсең, «шәһит» боласың, бейіске барасың, ендеше әділеттің үлкені осы дейді.

Абай дін қағидасымен өзінің қайшы келіп отырғанын елеместен, тіпті шыңдап ойласақ «тағат та осы» дейді. Сөйтіп, жаңағы өзі айтқан жолды құлшылықтың да, діннің де жолы дейді. Және соған қарсы, дінді бұзатын мінездер: «пайда, мақтап, әуесқой — оған шошы» деп, өз үгітін тағы ұсынады. Исләм дінін атамаса да ақынның өз түсінігіндегі адамшылыққа қайшы келетін мінездерді санайды. Ал исләм діні — «мұсылманнан бес парыз» деп: ораза, намаз, зекет, хаж дегенді айтса, Абай оларға көп көңіл бөліп, місе тұтпайды. Жаңағы өзі айтқан, өзі ұсынған адамгершілік жолынан шықпаған адамның «бес парызды» тұтынуы «татымды бермес жеміс» деген бағаны алады.

Осыдан әрі, Абай өзгені емес, мұсылманшылықтың тірегі дейтін имамдардың сөздерін мансұқ қылады:

...Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған... —

деп, оларды сынау ғана емес, жазғырып, айыптаумен тынады.

Өлеңнің ең ақырында:

...Ойла, айттым: адамдық атын жойма! —

дейді.

Солайша, мұсылманшылықтың «алласынан» бастап, адамшылықтың, үлкен мағынадағы адамдығымен тоқтай-

ды. Қысқасы, өз оқушысының бәрі де «мұсылманбыз» деп, белгілі дінді тұтынғандықтан, Абай солардың дін негізіне сүйене отырып сөйлеген тәрізді.

Бірақ жоғарыда біз талап көрсеткендей, ішкі сырына үңіле ойлансақ, бұрынғы байқағанмыз, талдағанмыз тәрізді мынадай сыртынан барынша діншіл көрініп отырған өлеңнің өзінде де Абай исләм дінінің үгіт-өсиетін, өте шартты түрде ғана шамалы, шақты жерге ғана керекке жаратты.

Ал өзінің шынайы үлкен мүддесі, исләм дінінің шеңберінен әлдеқайда ары асып түсіп, кең жатады. Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қояды. Сол жөнде исләм дінінің иманын, парыздарын, тарихындағы шартты жолдарын — баршасына да, өзінің ұлы гуманистік тұрғысынап қарап, көп жерінде мүлде, Абайдың діні — өзінің заманы мен ортасына бір жағынап, сырттай баж бере отырса да, негізінде және де ақылдың, адамгершіліктің діні болады.

Енді, осы жаймен байланысты, біз жоғарыда атап өткен Абайдағы мораль философиясын еске аламыз. Жалғыз-ақ соны айтудан бұрын жалпы Абайдың шығармаларынан көрінетін философияға қатынасы бар ойлар туралы біраз сөз айтып өту керек.

Абай мұраларын зерттеушілердің кейбіреулері «Абай философиясы» деген тақырыпты бөліп алып, тексеруді талап етеді. Абайды философ деп атап жүргендер де табылады. Анығында, бұл жөнде дұрыс түсінік керек. Шын мәнінде алғанда, Абай философ емес. Ғылымдық кең мағынасында Абай философ емес дейтұғынымыз — оның арнап жазған, философиялық жекеше терең толғаулы еңбектері, трактаты жоқ.

Қорытын айтқан системалы философиялық көзқарасы болса, Абайда, ең алдымен, жаратылыс туралы, адам ойының, познаниесінің жүйелік тұрғысынап қараған, өзіндік өрісті оқуы, учениесі болса керек. Өз алдындағы адам баласының дүниелік әдебиетіндегі зор мәдениетімен және әсіресе орыс халқының классик әдебиет дәстүрлерімен жақсы қабысып, табысқан оқымысты Абай бар еді. Сондайлық дәрежеде өз алдындағы философиялық ғылыммен, оның ішінде әр дәуірдегі философтармен жалғасы, байланысы болса керек еді. Бұл жөнде тек Сократ туралы Платонның еңбектерінен және Ксенофонттың естеліктерінен алыңып, Абай қара сөздеріне кірген бір әңгіме-толғауды ғана мысалға келтірмесек, басқа философтардың

Абай шығармаларынан өз системаларымен орын алғаны көрінбейді. Оларды қабылдау түрінде де, сынау ретінде де Абай өрлі ой жүргізген емес.

Ауызша әңгімелескен шақтарында, әрине, өзінің ақын шәкірттеріне, жақын тыңдаушыларына Абай әр мезгіл оқып отырған Спиноза, Стенсер, Дарвин, Дрепнер немесе ескі антик философиясынан: Сократ, Платон, Аристотель еңбектері туралы сан мәртебе ойлары, сын толғауларын айтқан болар. Бірақ сол мәжілістерден, сондағы ойшыл Абай айтқан философиялық пікірлерден бізге жеткен жазба дерек жоқ.

Европа мен Россия философтары ғана емес, Абай исләм тарихымен байланысты соның көлемінде еңбек етіп, жазба мұралар қалдырған мұсылман философтарының ешқайсысының да мұраларын сынап, талдап тексерген шығармалар жазған жоқ.

Исләм ғаламында грек философиясынан келген неоплатониктердің көп әсері бар еді. Мұсылман философтарында Бағдаттағы әл-Фараби сол жолда еңбек жазған. Кейін Аристотель философиясы да арабтар арқылы мұсылманшылдық мәдениеті көлемінде көбірек өріс алып тараған болатын. Көп мұсылман елдерінде және орта ғасырдағы европа елдерінде де аттары мәлім болған мұсылман философтары Әбу-Али-Сина, Ибн-Рашид сияқтылар бар-ды. Ол атақты философтар өз замандарында исләмнің апологеттері аталған тар көлемнен шығып, үлкен ізденгіш ойлар танытқан.

Схоластикалық исләмнің өз шеңберінде еңбектер туғызып, ділшілдікке байланысты философиялық шығармалар тудырған соқыр ақын Әбу-аль-Мағри немесе исләмнің үлкен апологеті имам-Ғазали тәрізді философтар болған.

Абай жоғарыда біз айтқандай, бұлардың да бірде-бірінің атын атап, еңбектерін талдамайды. Сөйтіп, аңдап қарасақ, Абайдың дүниежүзілік философия ғылымымен ой шенестірген, жалғасқан еңбектерін көрмейміз. Өзінеп туған, өзіндік философиялық системаны танытатын арнаулы трактат тағы жоқ делік. Олай болса, анығын айтқанда, «Абайдың философиясы» деген тақырыптарды оның кейбір өлеңдерінен және біраз қара сөздерінен теріп-сүзіп қана қарауға болады.

Жалғыз-ақ осымен қатар, біздің тағы бір баса айтатын пікіріміз, Абайды философиядап мүлде аулақтатып, жырып тастаудың да жөні жоқ. Өзіндік философиялық системасы, жекеше философиялық еңбектері болмаса да,

Абайдың барлық мұрасын алғанда, (лирикасы, поэмалары, қара сөздері) көп шығармаларында көрініп отыратын анық ойшылдық көзқарастар, терең толғаулар болады. Бұлар, міне, қатты ескеріліп, анықтап зерттеліп отыруға керек. Және осындай ойшылдық белгілерін жеке философиясы деп атамасақ та, ақынның даналық, философиялық көзқарастары (философские взгляды) деген түрде, мейлінше түгел қамтып, тексеріп-талдай білуіміз керек.

Бұндай жолға келгенде, мысалы, Гете, Байрон, Пушкин, Горький сияқты ұлы ақын-жазушыларды алсақ, барлығын да жекеше арнап «философ» деп атамаса да, тереңдеп тексерушінің бәрі де олардың жаңағы Абай турасында біз айтқандай, философиялық көзқарастарына көп көңіл аударады.

Абайға келгенде, осыған шейін біз тексеріп өткен, оның өз заманындағы қоғамдық мәселелерге ақындық, көркемдік, эстетикалық мәселелерге, тәрбиелік, ұстаздық, педагогикалық мәселелерге және әсіресе адам мен адамгершілік ұждап, мораль, философиясына төтелей қатынасы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әр сапалы ойшылдық пікірлері бар екені даусыз. Солардың барлығын біз әдебиет тарихшысы есебінде, оның әр шығармаларының әдебиеттік сапасын тексеру, талдау үстінде еске аламыз. Ал енді, жақын заманда қазақстандық әлеуметтік, философиялық ойдың осу тарихын зерттейтін маркстіл-лениншіл жаңа философтарымыз Абайдың жаңағыдай мұраларын түгелдей теріп, тереңдеп талдап тексеруге мейлінше болады. Ұлы ақынның даналық мұрасы турасында сондай еңбектер ету, үлкен шарт та болады.

Ал енді, бұл жәйді қорыта келе, жоғарыда біз атап өткен бір түйінге қайта оралайық. Ол жоғарыда біз тексеріп өткен «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген шығармамен байлапысты өзіміз атаған мораль философиясы. Біздің білуімізше, Абайдағы философиялық көзқарастың көбі адамгершілік мәселесіне тіреледі. Қоғам мінін айтып, қатты сыпап-шенеумен сол қоғам мүшелері болған жеке адамдарды түзегісі келгендей, барлық оқушының да баршасын өлең сөзімен түзеп алмақ. Өзі білген кітаптардан алған адамгершілік, гуманистік, бұқарашылдық идеяларға қоса, өз халқы тұтынып жүрген діннің де керекке жарайтын жақтарын алып, өзінің ұстаздық, тәрбиелік керегіне жаратуға тырысады. Ал ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты — жеке адамдарды жаманшылықтарынан арылтып, сол арқылы заманындағы

қауым-қоғамын және бар халқын түзеп өзгертпек болады.

Қысқасы, нравственная личность мәселесін бар тартысының, талап-арманының тетігі етеді. Ой-сананы түзеуменен қоғамдық құрылыс, шаруашылық болмыстың баршасын өзгертін, жаңғыртуға болады деп ұғынады. Маркскө шейінгі Абайға ұсаған барлық жазушылар мен ойшылдардың бәрінде болған түсінік Абайдың басында да болады дегенбіз.

Ал осы жөнде өз заманды үшін, қазақ тарихы үшін мол жаңалық болған Абайдың ұстаздық программасына көбінесе басшылық етуші — орыстың классик мұралары мен бұқарашыл-демократтарының ойлары болады. Бірақ осы жайды айтумен қатар тағы да еске алатын бір ерекше мәселе бар. Абай орыстың демократтық, революцияшыл ұлы адамдарынан: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбовтардан көп ой, онеге ала отырса да, бірнеше жайларда өз халқының надашдығы себепті, тарихтық тілі мешеулікте болғандығы себепті және өзінің де таптық көзқарасында шамалы тар көлемділік болған себепті, бірнеше жөнде олар жеткен өріске жете алмайды. Мысалы, Герцен «абсолютизм бе, социализм бе? — екеуінің бірі, басқа тану жоқ» десе, Абай дәл Россияның патшалық құрылысының өзіне қарсы сөз айтпайды. Чернышевский орыстың шаруашылығына патшалықты құлату жайын үгіттеп, шаруалар революциясын арман етсе, Абай бұл дәрежедегі тиянақты, өрісті жолды атамайды.

Екінші жағынан — Чернышевскийлердің материалистік көзқарасы, дінді керексіз етіп, атеизмге жеткен болса, Абай дүниенің жаралысы, адамның жаралысы турасында бір құдайдың барлығына иланатын дін тұтынушы адам болады.

Міне, Абайдың ойшылдық жөніндегі мұраларын талдап, шолып өткенде, осы айтылғандай жәйларды айрықша еске алу керек.

Енді Абайдың лирикасы жөніндегі сөздерді аяқтай келе, 1902—1903 жылдарда шығарған тағы бір-екі өлеңдерін атай өту керек. Олар тақырып жағынан өзгеше жаңалық көрсетпейтін болғандықтан, біз талқылап тексермейміз. Бірақ көркемдік, шеберлік жағынан бұның бәрі де Абайдың ақындығына сай келген асыл шығармалар. Олар: 1902 жылы туған «Тоты құс түсті көбелек», «Жүрек — теңіз», 1903 жылы жазылған «Жалын мен оттан жаралып» және «Жылы белгісіз» деп топталған өлеңдердің қа-

тарындағы автобиографиялық сыры бар, екі шумақ тамаша көркем өлең: «Жарқ етпес қара көңілім». Соған соң «Тұлпардан тұғыр озбас», «Тайға, міндік». Бір топ өлең Әбдірахманға арналған, жоғарыда тексерілгендей, аса көркем сапалы, шерлі өлеңдер болады. Және де кейінгі жылдарда табылған: «Домбыраға қол соқпа» дейтін нәзік, сырлы тағы да автобиографиялық мән-мазмұны нәзік, терең боп келген бір өлең мен соңғы жылдарда табылған лирикасы турасында біз әр тақырыпқа бөліп тексерген, көп салалы шығармалардың үлгілерінде жазылған, шағын көлемді көркем өлеңдер болады.

Енді ақынның лирикалық шығармаларының біраздарымен байланысты тағы бір алуан еңбегін, мұраларын еске аламыз. Ол айтпағымыз, Абайдың ән шығарған, композиторлық еңбегі турасында.

Әрине, бұл жөнде ғылымдық, зерттеушілік толық пікірді музыка мамандары, көркемөнер зерттеушілері айтуға лайық. Біздің айтатынымыз, солардың ойларына қосымша, қысқаша деректер мен жалпы түрдегі кейбір пікірлер.

Абай әндері осы күнде түгел нотаға түсті. Ақын шығарған әндердің көпшілігі оның өзі тудырған жаңа түрлі өлең үлгілеріне арналған. Тағы біраздары Абайдың айрықша ғана берген аудармаларына арнап шығарған ән-мелодиялары.

Өзіндік шығармаларынан — «Алыстан сермеп», «Сен мені не етесің», «Көзімнің қарасы», «Хор болды жаным», «Ата-анаға көз қуаныш», «Бойы бұлғаң», «Сүйсіне алмадым, сүймедім» дегендер сияқты шумақтары және әр жолдағы буын сандары әр алуан боп жазылған жаңа стиль, жаңа түрлі өлеңдерге жазылған әндер. Бұлардан басқа төрт жолды, он бір буынды өлеңдерінен «Айттым сәлем қаламқас», «Біреуден біреу артылса» деген өлеңдерге арнап тудырған әндері бар.

Аудармаға әдейілеп арнап шығарған әндері: «Татьянаның хатыла», «Онегиннің жауабына» арналған өлеңдер. Соған соң «Қараңғы түнде тау қалғып», «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Сұрғылт тұман дым бүркіп» деген сияқты аудармаларға жалғас тудырған әндер бар. Осы шығармаларының бәрінде Абай өзінің ақындық еңбегіне ұқсаған, нақтылы өзіндік, творчестволық өзгешелік таптыады.

Қазақтың халық әнін барынша жақсы көріп, сүйсіне бағалай тұрса да, Абай өзінің әндерін сол халықтың шыр-

қау әндерінің үлгісінде шығармайды. Орыс халқының бар мәдениетін сүйіп, сүйсініп үлгі етсе де, өз әндерін орыс әнінің үлгісіне де салмаған. Ақындық шығармасында, даналық ізденулерінде әр халық қорларын, бар нәрін мол пайдаланып әрі орыс халқының классик поэзиясының үлгі-дәстүрлерін пайдаланып (отырса да, ақын барлық өлеңдерін еліктеушілікке жібермейді. Түгелімен өзінің жеке-дара ақындық өзгешелік қалпынан тудырады. Өз тәні етіп, үнемі тың оригинал шығармалар жазады. Композиторлық істе де сондай еңбек еткенін көреміз.

Абайдың әндері барлық қазақ әнінен бөлекше тұратыны әрбір тыңдаушы мен айтушыға айдап анық. Көркемдік қасиеттерін, шығармалық шеберлік дәрежесін музыканың сыншылары айыра жатар. Біздің білуімізше, ақындық шығармаларының зор шеберлік, көркемдік қасиеттеріне композиторлық мұралары бара-бар келеді.

Творчестволық іздену мен негіздер жағынан бағалағанда, Абайдың бұл соңғы еңбектері алдыңғы мол еңбек туғызған үлгісіне сәйкес болады. Көбінше, сыршыл, терең сезімді ақын болған Абайдың әндерінде де бір алуан сыршылдық, сезімшіл күйшілік айқын тұрады.

Абай әндері кең сахарادا мал соғынап, не түнгі күзетте отырып, шырқап айтатын ащы айғайдың әндері емес. Қайта сөз мәнерін тыңдаушыға мол жеткізерлік азғана топтың арасында, бір үйдің ішінде, ақырын нақыс-тан айтарлық камерный әндерге ұқсас.

Әнді көркем шеберлікпен мағыналы етіп айтуды қарыз деп білген суретші сол сөзінің кенеулі дәстүрінен ауыспайды.

Ал Пушкин сияқты ұлы ақындар мұрасын қазақ тіліне аударғанда, солардың ең қадірлі деген үлгілеріне ән шығарғанда, Абай және де үлкен ізденгіштік көрсетеді. Орыс жастарының өмірі сөз етіліп отыр деп, тек орысша әннің белгілі бір түрлерін ұқсатуға тырыспайды, еліктеуге де салынбайды. Ол орыс адамдарының ойлары мен сезімдері енді қазақ тілінде айтылып, қазақ сияқты жаңаша, басқаша оқушы мен тыңдаушы ортасына келіп отыр. Сонда тілдері қазақша шеберлікпен көрік тауып отырған сияқты, олардың әнмен аян етілетін сөздеріне де Абай өзінің өзгеше үлгі, нақыс ұсынады.

Бұл ізденуде де үлкеп ойшыл, толғаулы жанның жаңадан тауып жатқан асылдары бар. Осылайша Абайдың лирикалық шығармаларына жалғаса туған, музыкалық-

лирикалық мұраларын қысқаша шолып өтумен, біз ақынның барлық лирикалық мұралары жөніндегі сөзімізді аяқтаймыз.

VI. АБАЙДЫҢ ПОЭМАЛАРЫ

Абайдың оригиналдық поэмасы үш шығарма: «Мас-ғұт», «Ескендір», «Әзім».

Бұл үш поэманың бәрі де ақынның қазақ өмірінен, соның ішінде бұрынғы шығармаларындай, өз ортасы, өз дәуірінің болмысынан алған шығармалары емес. Үшеуі де шығыстық дастан аңыздардан немесе ертегілік тақырыптардан алынған сюжеттерге құрылады.

Тегінде, Абай бірнеше өлеңдерінде, поэма жазуды өзіне мақсат етпеген тәрізденетін. Сонда Әзірет Әлі айдаһарды жазғаным жоқ, сарала қызды жырлағам жоқ деп бір кезек айтса, тағы бір уақытта ел шапқан батырды, қызықты қыздырмалап айтсам, қызығып тыңдар едің деп, оқушыны шеней түсетін. Жәй бос уақыт өткізетін қызықшыл, қысыр кеңесті құмарланып тыңдар едің дейтұғын.

Ондай әңгімелі өлеңдерден Абай өзі ойлаған өсиеттік, адамгершілік терең тәлім-тәрбие туа қоймайтындай көретін. Өз басының ұзақ ақындық еңбегі бойында Абай поэма жанрына анықтап зер салған жоқ. Тек, кейін тәрбиесінен шыққан шәкірт ақындарына ғана әр алуан тақырыптар беріп, анық поэма дерлік күрделі сюжеті бар шығармаларды соларға жазғызады. Ал солай бола тұрса да, өзін-өзі тежеп, ақындық шығармаға жанр жағынан да арнаулы қатаң талап қойған ақынның, жоғарыда аталған, үш поэманы жазғанын көреміз.

Бірақ жалпы алғанда, көлемдері азғана, оқиға, сюжеттері шағын шыққан осы поэмалардың да негізгі идеясы мен мақсаты Абайдың көп лирикалық шығармаларындай, ұстаздық тәрбиелік ойларға арналғанын көреміз. Өзі көп дәстүрлерін қабылдаған орыс классиктері: Пушкин, Лермонтовтың, не Байрон сияқты Европа классигінің анық үлкен поэма жазудағы өрнектеріне Абай бой ұрмайды. Олардың поэмалары кең өмірді мол қамтитын, кейде роман-поэма, кейде қалың уақиғалы, пытырман шебер тартысы бар романтикалық поэма боп, көркем, шебер қалыптанса да, Абай сол жанрға қызықпайды.

Осы жылдарды еске алғанда, Абайдың біз тексергені отырған поэмалары, ең әуелі жоғарыда өскерткендей, шағын халдерді алып, содан өсиеттік, ұстаздық ой ту-

ғызуға тырысады. Екінші жағынан, Абай өзінің ұзақ шығармалар тудырарлық қуатын байлап, осы тұста тәжірибе жасап көреді.

Енді осы айтылған жалпы жайларды жеке шығармаларынан, үш поэманың әр алуан өзгешеліктерін талқылаудан аңғарып көрейік. Алғашқы тексеретініміз — «Масғұт» поэмасы. Бұл поэма туралы Абайдың өзі атап көрсеткен деректері жоқ. Бірақ шығарманың ішіндегі кейбір белгілерге қарағанда, бұның уақиғасы, тақырыбы шығыс халықтарының аңызынап алынғаны байқалады.

Ең әуелі геройдың аты — Масғұт. Оның тіршілік еткен шәһәрі — Бағдат. Заманы — һарон-Рашид халифтың тұсы. Кейін Масғұтқа кездесетін қария мұсылмандардың дін аңыздарында жүретін Қызыр, қазақша Қыдыр аталады. Ол сол айтылған аңыздар бойынша өлмейтін, мәңгі жасайтын жалғыз жан. Әр заманда, әр ортаның адамына оқта-текте бақ-дәулет әкелетін, ырыс үлестіруші болады. Міне, сойтіп, осы аталған белгі, деректердің бәріне қарап, біз Абай поэмасының негізгі шығыс аңызынап алынған дейміз.

Жалғыз-ақ Абай осы аңызды өзінің адамгершілік үгітіне мысал етіп, өзіндік ойларын тарату жөнінде үлкен кәдеге жаратады. Поэмада Абай арабтың тарихын, тірлік шыңдығын көрсетпек емес. Қызырдың қызырлығын да баяндамақ емес. Олардың барлығы да поэманың идея жағынан қарағанда, тек бір көмекші қосымша хал мен жайлар. Анығында, олар шартты түрде алынған аңызды жалпы шартты орта деуге болады.

Ақынды шығарманың ішінде қызықтыратын бір-ақ геройдың — Масғұттың ғана жайы. Сол Масғұтты бірнеше ерекше халдерге, уақиғаларға ұшыратып барып, Абай оған үлкен сапалы адамгершіліктің қасиеттерін бітірмек болады. Бір жағынан қарағанда, Масғұт қай заманның адамына болса да, Абайдың ұғымынша, үлгі боларлық, жоғары дәрежедегі ұжданды адам, нравственная личность.

Абай геройының және бір ерекшелігі — ол өзгеше көрнекті күшті ортадан шыққан адам емес. Орташа көптің бірі. Әдейі дәулет, өмір, құдірет, ақыл-өпермен асырып шығарған адам емес. Халық ішіндегі, қатардағы қалың көптің жас өкілі. Масғұтқа осындай сипат, қасиеттер беру арқылы, Абай оны өзінің жоғарыдағы атап берген Бағдатынап, һарон-Рашидінен, Қызырынан да аулақтап бөліп шығарады. Өзі үгіттеп жүрген жақсы жастардың өз за-

манындағы мінез-құлқына, арманды адамгершілігіне Масғұтты үлгі етеді. Оның белгісін және де шартты түрдегі аңыздық бояуды алып тастап қарасақ, айқыңырақ көреміз. Қызыр иял ұсынатын үш жеміс сол аңызды бояу десек, ол Масғұттай өнегелі жастың ішінен сырын, қасиетін ашуға арналған оңай ғана бір сылтау десек, соның ар жағында көрінетін Масғұт қандай боп танылады. Ол ақылдылықтан қашады. Байлықтан қашады. Соның екеуін де сынап, талғап отырып жиреніп шығады. Сол Масғұттың ақылдан қашуы — Абайдың өз басындағы, өз ортасындағы күйге аса жақын келеді. Ол көп айтатын шерлі уайымы бойынша, көп наданның арасындағы бір жалғыздың халін қандай трагедиялық, ауырталық хал деп отыр. Масғұтқа Абай сол өз басының аянышты күйін айтқызып отыр. Байлық тұрасында сөйлегенде де, Масғұт Абай заманындағы бай менен сол байлық аздырып жүрген байдың өзін де және оның қоршау-қошеметтерін де сынайды.

Кейін Масғұт қызыл жемісті алғанда, жеңсікшіл, пәсіпқұмар көп жастың жолынан жырақ шығады. Ол әйелді, ең алдымен, адамзаттың қақ жарымы деп түсінеді. Әйелдің достығын ерекше қадір тұтады. Адам баласына дос боламын деген үлкен адамгершілік талапты өз өмірінің мақсаты етіп қояды. Ер жынысы мен әйел жынысы адамдық алдында терең дәрежеде бағаланады. Осы ойлардың барлығы да біз тексеріп өткен Абай шығармаларында ақынның өзі көп үгітпен көркем жырлар, терең ойлар тудыраған тақырыптары емес пе еді?!

Ендеше, Масғұт аузымен Абай өз заманындағы, өз ортасына қанықты болған жайларды айтады. Үлкен гуманист ақып сол өзі тартпақ болған мораль философиясын жаңа түрде шартты мазмұнға байланыстырып ұсынып отыр.

Сөйтіп, шығыстан келген аңыз, мағыналы мазмұны бар легенда немесе притча ақынның өз ойын баяндауда көрекке жаратылған творчестволық материал ғана болып отыр. Абайды поэманың оқиғалары қызықтырып жетелейді. Ол оқиғаларды, адамдарды барлық мінез істерімен, сөздерімен Абай өзінің дағдылы идеясына қарай пайдаланады.

Сөйтіп, бұл поэманың ойы өмір оқиғасынап, тартысынан тумайды. Қайта сол оқиға, тартысының бәрі ақынның ақылынан туады. Осындай сюжетті әңгіме құруда, суреттеп көрсету орнына, баяндағып ойды басшы ету ар-

қылы Абай бұл поэмасының композициясын ойдағыдай толық көркем, тұтас етіп шығара алмаған. Ол әсіресе осы поэманың екінші бөлімінен аңғарылады. Композициялық құрылыста логика болмай кетеді. Өйткені тұтас күрделі сюжеттік құрылысының шартына бағынса, Масғұттың қызыл жемісті жегеннен кейінгі іс-әрекеттері баян етілгенін көрсек керек еді.

Ал Абайда олай шықпаған. Масғұт қызыл жемісті жеп, әйелдердің достығын алудың орнына, ақылды кісі болып шығады. Іс жүзінде ол қызыл жемісті жеген кісі емес, қайта өзі жемеймін деген ақ жемісті жеген кісі боп, үлкен ақыл иесі боп, тіпті Шәмсижиһан атанады. Ақыл парасаты арқылы ханның күңі болған делінеді.

Дұрысында, поэма оқиғасының алғашқы бөлімінде жеткен өрісі бойынша, әйелдер достығынан туған мінез оқиғалар, соның айналасындағы тартыстар поэманың екінші бөлімінің үлкен өрісі болу шарт еді.

Ал Абайда — Масғұт бар әйел қауымы түгел, бір әйелдің достығына да дунара болмайды. Оның үстіне поэманың соңғы бөліміндегі «жынды су» мотив және одан туатын «жұртың жынды болса, ақылды болма, қоса жынды бол!» дейтін қорытындылар бұл поэманың алғашқы бөліміңдегі мінез бен істерге логикалық жағынан да қиыспайды. Оқыстан туған оқшау халдер есепті болады. Рас, екінші бөлімдегі «жынды су» арқылы туатын өрескел өзгерістер мағынасыз емес. Ол да Абайдың кейбір сорақы құбылыстарға қатты мысқылмен, үлкен сатиралық сынмен қарайтынын табытады. Поэма дәл осы жәйін, жаңағы айтылған жалпы күйлерден бөліп алады. Бұнда да Абайдың бұрынғы өзіндік өлеңдеріндегі сыншыл, әжуашыл ойларды көреміз.

...Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ, —

дейтұғын ызалы, ащы мысқалдарын еске түсіреді.

Сөйтіп, қорыта айтқанда, Масғұттағы идея араб шығыс аңызының идеясы емес. Ақын шығармаларының бұрын басқаша жаңа, стильде айтылып жүрген идеялары болады. Бірақ сол жәйлары заманындағы халдерден туған сыншылдық ойлар болғандықтан, ескі Бағдат тонын кидіргенше, өз тұсындағы қазақтың өзіндік тіршілігінен алып, сюжетті сол болмыстан құрастырып қиюластырса, шығарманың басты идеялары оқушыларына орағытып жетпей, тотелей жеткен болар еді.

Оқиға мен тіл, аңыз материалы бойынша Абай қазақ

оқушысына бөтен реальностьлармен сөздерді қолдана отырады. Бөтен аттар арабтан алынғандықтан, араб сөздері кезтеседі. Бірақ өлеңдік түр жағынан қарағанда, бұл шығарма төрт жолды шумақтан, он бір буынды жолдардан құралып, анық қазақтың өз үлгісіндегі дастандар түрінде жазылады.

Түп идея Арабстанда болған оқиғаны айту емес, Абайдың өзінің қақ қасындағы сол күнгі қазақстандық шындықтарды білдіруге арналғандықтан, поэманың жаңағы аталған өлеңдік түрі идеялық мазмұнымен байланысты туған болады.

Абайдың екінші поэмасы — «Ескендір».

Біз, ең алдымен, бұл поэманың негізінде жатқан тақырыптың төркін-тегі туралы біраз деректер айтып өтелік. Шығыста Ескендір, орыс пен Европа елдерінің атауына Александр — бар дүние жүзі халықтарының аңыздарында, ертегі, дастандарында ерекше орын алған адам. Біз бұл тұста тарихтағы Ескендірдің көпшілікке мәлім жайларына тоқтамаймыз. Аңыздар мен әдебиеттегі Ескендір жәйі Абайдың мына поэмасының тұсында бізге төтелей, жақын деректер береді. Соларға тоқтаймыз.

Шығыс елдерінде, әуелі Иранның аристократиялық аңыздарында Ескендір образы көп әңгімеленген. Сол замандардан бері қарай Византия (Рум) аңыздарында да оның жәйі көп айтылады. Атақты Фирдоуси өзінің «Шахнамасында» Ескендірдің туысын жоғарыда аталған Иран аристократтарының лақабы бойынша баян етеді. Оны Филикустың баласы емес, Иранның шахы — Дараптың (Дари үшінші Кадомашның) баласы дейді. Бұл біздің эрадан бұрын 110—335 жылдар арасында Иранда шахтық құрған. Өзі Ахеменидтер әулетінің ең соңғы әкімі болады. Рум әңгімесі де Ескендірдің туысын тарихтан өзгертіп, аңызды әңгімеше баяндайды.

Шығыс ақындарында біздің туысқан советтік еліміз әзірбайжанның атақты классигі Низами ғана өзінің «Ескендір намасында» жаңағы бұған шейін жеткен екі тарау аңыздарды теріске шығарады. Ол анық тарихтық шындық бойынша Филикустың (Филипптің) өз баласы етіп жырлайды.

Ескендірді, соңғы тапқан деректерімізге қарағанда, Абай Ескендір жайындағы аңызды, түгелімен сол Низамидің «Ескендір намасынан» алған.

Әзірбайжан ұлы классигінің ең зор поэмасы — «Ескендір нама» сансыз көп оқиғалардан, көп тарау бөлімдерден

құрылған аса бай мазмұнды дастан. Ескендірдің жоғарыдағы Даримен соғысқаны, онан соң әзірбайжан патша әйелі — Нушабемен кездескені, Ескендір мен Хақан әңгімесі, қытай, тораң өлкелерінде жүрген сапарлары және терістік өлкедегі бір ғажайып бақыт, молшылық, әділет орнатқан елдікке ұшырасуы — бәрі де Низамиде мол баян етіледі. Кейін Ескендір Терістік сапарына барып, Яжуждерге қарсы қорған соғады. Осы алуандас толып жатқан шытырман оқиғалы, күрделі сюжеттер тарайды. «Ескендір наманьң» тағы бірнеше тараулары сол Ескендірдің түн тарапына шеккен сапарына арналады. Ол сапарға Ескендір Әбулхаят суын (мәңгі тірлік беретін суды) іздеп барады.

Түн дүниесінде, ұзақ қараңғылық сапарында, сан қиыншылықтар ортасында қалың қолмен жүрген Ескендірді бастаушы Хызыр болады. Бұлар іздеген Әбулхаят суын Хызыр жалғыз тауып, өзі ішіп, жуынып алады. Астындағы ақ боз атын да әрі суарып, әрі суға шомылдырады. Бірақ ғажайып су енді Ескендірге білдірмек болғанында, ғайып боп жоғалып кетеді. Сөйтіп бар мұсылман аңыздарындағы мәңгі тірлік алған Хызырдың жәйін Низами өз поэмасында осылайша әңгімелеп дәлелдейді.

Сол түн тарапта жүргенде, кезі үстіндегі Ескендірге сыры, жәйі мәлімсіз бір жас кездеседі. Ол жас періште деп айтылады. Сол жан Ескендірге өзгеше сыры бар кішкентай тас береді. «Кейін ойлансаң осы тастан көп сыр көресің, ой табасың». — дейді. Түн тарапынан Ескендірдің барлық серіктері неше алуан қымбат, асыл тастар алып қайтады. Ескендірдің алғаны, жаңағы титтей тас. Кейін Ескендір өзінің ойшылдарымен бірге отырып сол тасты сарапқа салады. Тас таразыға түскенде, барлық өзге асылдың барлығын баса береді. Оның салмағына қарсы қандай қазына үйсе де барабар келмейді. Осы күйге қайран болған Ескендірдің қасына Хызыр келіп бір уыс топырақты кішкене тастың үстіне тастай бергенде, тас жағы жеңілейіп, аспан көтеріледі.

Сонда Ескендір өзгеден бұрын өзі ойшылдық танытып, «топырақтан біткен топырақтан ғана тойым табады» деп, терең байлау жасайды.

Міне, біздің білуімізше, Абай пайдаланып отырған сюжет Низами жазған «Ескендір наманьң» дәл осы тұсынан алынған. Бірақ Абай поэмасын білетіндерге мәлім, жаңағы әңгіменің желісін Абай өзінше өзгертіп, өсіріп алған.

Абай шығыс әдебиетіндегі ұлы классиктер мол баян-

даған күйге түгел тоқтап, бағынып қалмайды. Ол аңызды өзіне, көп жағынан өмір шындығына жақындатып, реалистік стильге бұрады. Ең алдымен, аңызды Европа тарихы мен мәдениетінен өзі білген Александр Македонский жайына қарай бейімдейді. Ескендірдің әкесі Абайда Филипп болып аталады. Тарихтағыдай оның астанасы — Македония шәһәрі болады. Және де тарихтық дәл деректер бойынша, ертегілік Хызырдың орнына Ескендірдің тәрбиешісі болған философ Аристотель кіреді. Сөйтіп, адамдары мен олар арасындағы мінез-қатынастарға Абай тарихтық шындықты негізгі арқау етеді. Аңыздан бұрып тек кішкентай тас (Абайда кішкене көз сүйегі) және оның өзгеше сыры ғана сақталады.

Бұдан өзге Абайдың үлгі іздегіштік, сыншылдық бір ерекшелігі тағы бар. Низами өз поэмаларында Ескендірден бұрын кездесетін Хосрау, Бахрамгур немесе Дарап сияқты тағы басқа солардай шахтардың барлығын да сынаумен мінеп көрсетіп еді. Жалғыз-ақ, Ескендірге келгенде, Низами оның барлық бұрын-соңды өмір иесі хан-сұлтанға, шах — әмірлерге анық айыпсыз, мінсіз үлгі етіп көрсеткен. Ол — әділетті, ойшыл асыл зат.

Кейін поэманың тарауында Низами Ескендірді даналық дәрежесіне жеткізеді. Дүние жүзінің бар білгіш, ойшылдарының ортасында көрсетеді. Оған бір заман ғайып-тап келген ғажайып үн, бұдан ары пайғамбарлыққа арналғанын білдіреді. Мұсылманшылық аңызы бойынша уахи келеді. Ол бар жиһанды кезіп, адамзатқа езгіліктің жолын таңытпақ керек деген әмір болады.

Барлық шығыс поэзиясында Ескендірдің сипаты осы алуандас зорайып, қастерлеп алынған болатын. Ал Абай поэмасына желсек, мүлде олай емес. Жасы әрең жиырма бірге келген, атыраптағы көрші елдердің бәрін бағындырмақ боп оңды-солды қастан көз тастап тұрған жәһангер, қап төккіш патша көрінеді. Қанша алса да тоймайтын, қанағатсыз хан бейнесі беріледі. Сол тойымсыз, тыйымсыз әміршінің өз өмірінде жалғыз рет тылсым қуаты бар, жасырын сыры бар және жол бермес тас қақпаға кездесуі Абайша үлкен мол мағынамен келтіріледі.

Ескендір Абай поэмасында дәріптелмей, сыналады. Оған ақылшы болған Аристотель өзінің әмірші патшасынан сонауғұрлым биікте, анық қасиет иесі боп суреттеледі. Бұл Абайдың өзі айтатын афоризм «бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық» деген терең сырлы нақылға дәл келетін халдер.

Осы айтылған жайларға қарағанда, Абайдың әкімшілікке көзқарасы бұрын мұсылман ғаламында болмаған жаңа сыншыл биік ойды танытады. Ескендірге де мұсылманның өткен тарихы, аңыздары, діншіл үгіттері ұйғарған табыну көзімен қарамайды. Азат ойлы, еркін, әділ сыншы шығыс елдері таныған авторитеттің маскасын сыпырады. Өзінің гуманистік, адамгершілік нанымдарының тұрғысынан қарайды. Ол заманының озат ойды сыншыл жазушыларының туралық ойын таратады.

Бұнымен Абай Шығысқа қатты беделді боп жайылған ұғым-нанымдардың баршасына енді үлкен сынмен, талғаумен қарайды. Көп жәйді қайта бағалайтын, жаңаша саралап беретін ұстаз ақын екендігін танытады. Сонымен қатар, айтылатын тағы бір өзгеше күй бар. Ол Абайдың өзінен бұрынғы шығыс классиктерінің ұлы мұраларына баруда қолданған творчестволық іздену жолдары туралы. Абай Низами поэмасынан әңгімелік көп деректер алады. Бұл жөнде ол белгілі дәрежеде Шығыс әдебиетінде жүрген тұрақты бір дәстүрге соғады. Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында, тағы бір шығыс ақыны қайталап әңгіме ететін тың дастандар шығаратын дәстүр бар еді.

Сол қатарда Жүсіп — Злиқа тақырыбын, Ләйлі — Мәжнүн, Фархад — Шырын, Жеті шұғыла және осы Ескендір турасын немесе «құстар тілі» деген сияқты тақырыптарды бірінен соң бірі қайталап жазған ірі классиктер бар. Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлсең алмай және көбінесе алдыңғы айтқан оқиғаларды негізінде пайдаланса да көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығаратыны болады. Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталауы ешуақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді.

Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп білін, осы дәстүрге «Назира», «назирағөйлік» деп атау да берген. Абай сол дәстүрді жақсы біліп қана қоймаған, қолданған да, Назира жолымен алдыңғы ақынның поэмасы бойынша, қайталап жаңа поэма жазатын бұрынғы ақындар да кейінгі заманының көзқарасын, творчестволық жаңа поэзиясын танытады.

Мысалы, Низамидің «Хамсасында» жырланған «Ләй-

лі — Мәжнүн» «Хосрау — Шыринді» өзбектің ұлы классигі Навои қолға алып жырлағанда, көп тың жаңалықтар қосқан. Навои өз дәуірінің ойшылы, өкілі болып отырып, Ләйлі мен Мәжнүннің махаббатына да тыңнан шындық сипаттар берді. Ал «Фархад — Ширинда» Низамидағыдай емес, Хосрау патшаны үлкен сыншыл оймен әшкерелеп, зұлымдық сипатта суреттейді.

Абай болса, XIX ғасырдың орыс пен Европаның ағартушылық, гуманистік және сыншыл реализм бағытындағы үлкен үлгілерімен тәрбиеленген ақын болғандықтан, Ескендір жайында өз заманының тың сындарын еркін пайдаланады. Және өз поэмасының соңғы шумақтарында алыстағы Ескендір жайынан әңгіме қозғап келсе де, қорытынды өсиеттерін өз замандарына, өз оқушыларына арнайды. Бұрын өзге өлеңдерінде өзі айтып келген негізгі ойларға әкеліп саяды.

Адамгершілік, ақтық, шындық, мінезділік жөнінде өзі ұсынған жолдары белгілі бір аңыз арқылы тағы да көңілге қонымды етіп, таңыта түсуге талап етеді. Сол жөнде Абай да Низами, Навои, Фзули сияқты өзі кәдірлеген классиктердің назирағойлік үлгісін творчестволық жолмен пайдаланып қолданған дейміз.

Жалпы композициялық құрылысын алғанда, Ескендір Абайдың ең жақсы поэмасы. «Масғұттай» емес, бұнда сюжеттік құрылыс бастан-аяқ бір түйіннің айналасына топталады. Адамдарының мінездері істері арқылы біртіндеп ашылады. Соның ішінде Ескендір сияқты поэманың бас геройы шығарманың басынан аяғына шейін оқиға арқалығы болып отырады. Барлық суреттер, кездесулер мен қайшы келетін мінез, әрекеттер және түйінді ойлар — баршасы да бір Ескендірдің басымен байланысты болады.

Поэмасының ең соңындағы бірнеше шумақтарда Абай дидактикалық, ойшыл-өсиетшілік қорытындыны Ескендірден бөлек бір жәй етіп айтады. Бұнысы поэманың жоғарыда біз айтқан идеясына байланысты.

Абай бұнда да, Масғұт турасындағы аңызға барғандай, ескілік материалына текке бармайды. Өзіндік өсиеттерін шартты түрдегі аңыз-апсанаға бөлей отыра, қызықтыра ұсынып бақ болады. Соңдықтан поэманың әңгімелі, оқиғалы желісін жетер өрісіне жеткізіп болған соң, жырдың аяғын жаңағы айтқандай, моральдық, адамгершілік байлау мен толғауға, сентенцияға әкеліп тіреуі заңды болып көрінеді. Поэманың шумағы, өлең жолдары, буын өлшеуі, қолданатын ақындық сөздігі — бәрі де шешендік, нақ-

тылық жағынан қарағанда, Абайдың ақындық өнеріне сай келген. Бұлар поэманың тұтас бітімді шығарма болуында нық жәрдем етеді.

Абайдың 1933 жылғы жинағында алғаш рет басылған бір поэмасы — «Әзім».

Бұл поэманың тақырыбы «Мың бір түн» ертегісінен алынған. Қазақ ортасында ауызша көп айтылып жүретін «Мың бір түннің» бір тарауы — «Әлидің — Әзімі» деген ұзақ ертегі болатын. Сол ертегінің ішінен жас бала Әзімнің жетімдік шағы, жігіттік кездегі басынан кешетін бейнет соры, кейін барып өзінің туралығы, жазықсыздығы арқылы армағына жететін оқиғалары Абайдың поэмасына желі, арқау болған тәрізді.

Бұл поэманың ішінде Абай қызықтырған тағы бір адам аяр шал болады. Ол шалдың кәсібі өзгеше. Қара тасты алтын ететін амалы бар. Осындай әрекет соңына түскен адамның жайы шығыста, ертегі ғана емес. Химия ғылымы деп аталып жүрген алхимия жайынан туған неше алуан жасырын сырлы әңгімелер бар-ды. Ондай әңгіме нанымдар шығыста ғана көп жайылған емес. «Философский камень» дейтұғын қара тас пен қара металды алтынға айналдыратын ғажайып сырлы бөлекше бір затты іздену ортағасырлық Европада талай фантастикалық әңгіме, аңыздарды көп тудырған.

«Мың бір түннің» «Әзім» әңгімесі сол жаңағы жайдың шығыста да өзгеше орын алатынын аңғартады. Бірақ халықтың сыңшыл ойы кейін ол әрекеттер арасында болып жүретін неше алуан арамшылық, аярлықтарды танытады. Көпті алдап жем ететіндерді өз әңгіме, аңыздарымен әшкерелейтін болады.

Абай шығыс ертегісінің осындай өзгеше мәні, тартыстарына қызыққап болу керек. Поэманың бастауына қарағанда, әкесі өлген жазықсыз, тәжірибесіз жас баланың аярга кездесіп, алданған бейнесі көрінеді. Бірақ бұл поэма Абайда аяқталмай қалады. Өз уақытында аяқталған болса да жалғыз ғана қолжазба болып, мезгілімен көшірілмей, тозып-шашылып кетеді. Сөйтіп, соңғы бөлімдері жоғалып қалады. Сондықтан қолда қалған үзіндісі бітпеген поэма болып басылып жүр.

Жоғарыда тексерілген «Масғұт», «Ескендір» поэмасынан мына поэманың жазылу үлгісі басқарақ. Бұнда Абай Пушкиннің орыс ертегілерін балаларға арнап, өлең еткені тәрізді жеңіл тілді, қызық оқиғалы әңгіме жасамақ сияқтанады.

Бұл алдыңғы поэмалардай ойшылдық, зор тәрбиешілік мақсаттар көздеп жазылған шығарма емес. Халық аузындағы әңгіменің өзін ғана барлық оқиғаны рет-тәртібімен жеңіл өлең етіп берудің талабы танылады.

Ал өлеңдік құрылысына, кейбір сөз кестелерінің, ұйқастарының оншалық Абай шығармаларына лайықты шеберлікке сай келмейтініне қарағанда, бұл поэманы оншалық жоғары дәрежедегі көркем шығарма деуге келмейді.

Біздің ойымызша, 1927 жылы осы поэманың тексін Абай шығармаларын жинаушыларға табыс еткен Ырысайдың Ысқағы Абай поэмасының ұмытылған немесе ескірген қолжазбада өшіп қалған кейбір жолдарын өз жағынан да «төлеу» салып, аламыштан жіберген сияқты. Өйткені поэманың кейбір ұйқастары, кей кезде жол ішінде сөз құраулары Абайдың ақындық шеберлігіне, поэтикалық лексикасына жапаспайтыны да бар.

Бұлай болмаса, поэма Абайдың тіпті ерте кездерде өзінің ақындық күшің алғашқы тәжірибе ретінде, әр тақырыпты байқастап жүрген кезінде туған, алғашқы черновик есепті бір вариант болуға керек. Қалай да «Әзім» поэмасы ең әуелі бітпеген шығарма болғандықтан, екінші — көркемдік, шеберлік жағынан көңілдегідей қалыптапқан дастан болмағандықтан, бұл поэма жөніндегі түсінік сөздерді осы, жоғарыдағы айтылған жайлармен аяқтаймыз.

VII. АБАЙДЫҢ АУДАРМАЛАРЫ

Аудармалық өрнекті Абай тек орыстың классик поэзиясын қотаруға жұмсайды. Байрон, Гете сияқты өзге Европа елдер классиктерінен бірер өлеңді аударса, оны да Лермонтовтың аудармаларынан алып қазақшалайды. Анық орыс классиктерінен Абайдың аудармалары: Крыловтың бір топ мысалдары, Пушкиннің «Евгений Онегиннен» алып аударған үзінділері және Лермонтовтан жасаған көп аудармалар. Тағы бір жалғыз өлеңді Буниннен аударған. Ең соңғы зерттеушілердің айтуынша, А. Мицкевичтің кейбір өлеңдеріне үйлес келетін аз аударма да бар делінеді.

Абай жинағында бөлек аттармен әр жылдарға бөлініп бастырылған аудармалардың барлық саны — қырықтың ішінде. Сол қатарда Крыловтың төрт-бес мысалын аударған. Лермонтовтың өз шығармалары мен аудармаларынан алғанын қосқанда, отызға жуық өлең аударған.

«Евгений Онегиннен» жасалған аудармалар Абайдың

толық жинағында бұрынғы Мүрсейіт қолжазбасында жекеше аталып жүрген ретпенен жеті бөлек болады.

Міне, қазір біздің жалпы түрде тексеріп өтетініміз Абайдың осындай мұрасы. Ақындық еңбегінің айрықша тарихтық, мәдениеттік және ағартушылық өзгеше бағасы бар зор еңбектері.

Енді жеке ақындардан жекеше жасаған аудармаларды айрықша талдаудан бұрын біраз жалпы ойлар айта кету керек.

Бұл жөнде екі түрлі пікірді ерекше бөліп айтамыз. Оның біріншісі — Абайдың осы аудармаларға берген бағасы тұрғысында. Екіншісі — сол аудармалардың Абайдың өз шығармаларына өткен әсері және Абайдың кейінгі қазақтың барлық жазба әдебиетіне тараған үлкен тарихтық, мәдениеттік, ұстаздық дәстүр әсері туралы.

Алғашқы жайға оралсақ, әрбір оқушыға даусыз айқын көрінетін нәрсе, Абай өзі сүйген орыс классиктерін кейде дәл, кейде еркін аударып отырса да, әр кезде барынша көркем, шебер өлеңнің үлгісін берген. Бұл жөнде біздің ақынның ізденуі, өзіндегі тіл байлығы мен ірі таланты ерекше ынтамен зер салып жұмсауы өзгеше көрінеді. Өз өлеңдерін туғызуда қолданған ақындық шабыт, сыншыл ұқыптылық, тіл орамға өткір жүйріктік — барлығы да аудармалық еңбекке келгенде, барынша күшімен түгел жұмсалған деуге болады. Тіпті, кейде Абайдың өзі тудырған тамаша нәзік терең сырлы ащы сөздер, көрікті ойлар немесе аса өткір жанышпа, мысқыл әжуа, ащы сөздер — осы аудармаларда үнемі көрініп отырады.

Зор мәдениетке жеткен, дүниежүзілік әдебиетте ұлы классиктері озғын шыққан орыс халқының өскелең поэзиясы, әрине, Абайдың өз елінің жас әдебиетінде өздеріне тең сипат, әрекеттерді кездестірген жоқ еді. Сондықтан да Абайдың шебер аудармалары ғана Пушкин, Лермонтов поэзиясының көркемдігін, терең сыр, үлкен ойларын жеткізді. Крыловтың халықтық өткір мысқыл, ұста сатирасының түгел түсінікті болуына жол ашты.

Осы айтылған пікір жоғарыда аталған екінші жайға да белгілі дәрежеде шешу айтады. Абайдың аудармалары оның өз шығармаларына да белгілі әсер еткенін атаған едік. Анығында, 1887 жылдан бастап Абайдың өлер жылдарына шейін оның аудармалық еңбектері жыл санап қосылып, мұлайып отырады. Сонда Абайдың өзі көп толғайтын тақырыптарын түгел еске алсақ, бара-бара сол тақырыптардың барлығына жазылған өлеңдерге де Абай

жасап жүрген аудармалардың аса жақсы, жемісті жаңалық әсері бар екенін аңғару қиын емес.

Рас, қоғамдық мін-мінездерді, қалып-құрылыстарды шенеуде Абай Пушкин мен Лермонтовтан гөрі Салтыков-Щедрин, Некрасовтардан молырақ үлгі-өнеге көрді дегенбіз. Бірақ сол қоғамдық тақырыптардың өзінің ішінде де жиі кездесе беретін мұңды-сыршы жалғыздық ойларға соққанда Пушкин, Лермонтов саз-сарыны байқалмайды деуге болмайды.

Ал осыдан соңғы ақындық жайындағы тақырыптарды, эстетикалық принциптерді алсақ, табиғат көркін, махаббат жайын, жеке бастың көңіл сырын, лирикасын алсақ, Абайдың ақындық шеберлігі асқан сайын оның теңеулері, көркем түрлері — бәрі де Пушкин, Лермонтовқа еліктемей отырып, соларменен бастасып, табыса тауысып бара жатқанын анық танытады.

Бұл Абайдың өз шығармасына аудармалық еңбектерінің ала келген аса қадірлі әсері деуге керек. Ал Абайдан соңғы қазақ әдебиетін алсақ, ұлы ақын жасаған аударманың мәдениеттік, тәрбиелік, көркемдік әсері ұшан-теңіз. Өзге-өзгесінен бұрын Абай аудармалық еңбегімен және де өз тұсындағы қауымын көп тәрбиеледі. Надан қазақ сахарасына орыстың ұлы мәдениетінің жарығын әкеп төккендей болды. Бұл жөндегі Абай еңбегі тек әдебиеттік қана еңбек емес, ол зор, кең мағыналы ағартушылық, тарихтық, қоғамдық еңбек еді.

Патшалықтың отаршылық аппаратынан өгейлік қаша көріп жүрген қазақтың қалың бұқарасына Абай орыс классиктерін аудару арқылы анық орыс халқының жүрегінің сезім мен ойларын, қасиет қадірін ашты.

Ол ұлы халықтың дана ұлдарының аузыменен айтылған толып жатқан шындықтарды, тәрбиелік үлгі-өнегені айқындап көп танытты. Сол арқылы Крылов, Лермонтовтар өткен ғасырдың соңғы шепінің өзінде-ақ қазақтың жас қауымыпа, жаңа буындарына барлық тамаша шығармалармен қадірлі, сүйікті болады. Ол шығармалар Абайдың өз жырларынан бірде-бір кем бағалапған емес. Сондықтан да кейінгі қазақ әдебиетінің ендігі тарихында орыс әдебиетінің ықпалы, үлгі-өнегелік әсері үзілместен дами беретін болды.

Енді Абай аудармаларының нақтылы жекеше түрлерін тексеру үстінде осы айтылған жалпы пікірлердің дұрыстығын айқындай түсуді талап етеміз.

Аудармалық шығармаларды тексеруді Абайдың өз шы-

ғармаларына қолданған жылма-жылдық ретпенен жүргіземіз. Сол себепті орыс әдебиет тарихында Крыловтың дәуірі бұрынырақ болғанмен, оның мысалдарын Абай кейін аударғандықтан, біз Абай аудармасы жайындағы алғашқы сөзді ақынның «Евгений Онегиннен» жасаған аудармаларына арнаймыз.

Бұл шығарманы Абай бөлек-бөлек үзінділер түрінде аударды: «Онегиннің сипаты», «Татьянаның хаты», «Онегиннің ойы» («Таңғажайып»), «Онегиннің сөзі» («Хатыңнан жақсы ұғындым»), «Онегиннің хаты» («Хүп, білемін сізге жақпас»), «Татьянаның сөзі» («Тәңрі қосқан»), «Ленскийдің сөзі» («Барасың қайда-қайда»).

Осындай жеті бөлек жекеше тақырыптармен түгел «Евгений Онегин» романының ұзын бойына созылып, екі жас арасындағы махаббаттың хал-құбылыстары беріледі.

Әрине, бұнда Пушкин романының ерекше көп жайлары аударылмай, сырт қалады. Абай ол романның ішінен тек Онегин, Татьяна арасында кезек ауысқан күшті махаббат күйлерін ғана сөз қылады. Көбінесе, Абайдың аударуында хаттарменен баян етілген роман (эпистолярный роман) қалыптанған тәрізді.

Өз аудармасының соңында Абай өз жанынан Онегинге ақырғы сөз береді. Бұл Пушкинде жоқ. Еркін өзгерістің, Абайдың өзінше дәлелденген, ерекше бір түрі.

Қазақ оқушысына көптен мәлім мәселе Абайдың бұл аудармасында Пушкиннің тексіне үнемі ұқсас келіп отырмайтын еркіндік бар. Жеке алғанда, Онегиннің сипатында, Ленскийдің сөзінде және Татьянаның «Амал жоқ қайттім білдірмей» деп басталатын хатында, онан соң Онегин айтқан «Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін» дейтін бөлімдерде Пушкинге көп жерлерінде Абай жақын келіп отырады. Кейбір жолдар мен Пушкин қолданған теңеулерді де Абай дәл, шебер етіп аударып береді. Бірақ сонда да бұл бөлімдердің өзінде де Абайдың өзінен қосылған жолдар, шумақтар, ой сезімдер жиі ұшырайды. Ал Онегиннің алғашқы хатты алғанда ойлапатын жері Абайда «Таңғажайып» деп басталатын үлкен өлеңмен баян етіледі. Онан соң «Онегиннің кейін жазатын хаты» («Хүп білемін сізге жақпас») және «Татьянаның сөзі» («Тәңрі қосқан жар едің сен») бәрі де Пушкин тексінен алыстап кетіп, мейлінше еркін суреттелген болады. Бұл тұстарында Абай Пушкиннен аударма жасамай, оның орнына Пушкиннің ізімен жаңа жайларды жырлап кетеді.

Ең аяғында, жоғарыда айтылғандай, Онегиннің өкіні-

шін үлкен трагедиялық ауыр ойға жеткізіп, оған өлім тілетеді. Бұл Абайдың мүлде өз жанынан қосқан халдер мен өлгерістері дедік.

Осылайша Пушкиннің үлкен шығармасына қазақ ақыны Абай бірталай еркіндік жасайды. Бұндай шығармалық еңбек етудің екі түрлі айқып себебі бар деп білеміз. Оның біріншісі — Абай орыс жастарының сезім-сырларынан, өмір түйін тағдырынан өзінің жас оқушысына үлгі боларлық тәлім-тәрбие бермекші болады. Екінші себебі — біздің ойымызша, 1889 жылы жалғыз «Бородиноны» аударғаны еске алмағанда, қолға алғаны осы Пушкин романы. Бұл уақытта Абайдың ақындық аударма турасындағы түсінігі, көзқарасы өзінше, өзгерек болған тәрізді. «Ескендір» поэмасының тақырып желісіп Низамидел алып, көп өзгертіп жырлағаны сияқты. Абай бұрын өзі білген Жақын Шығыс классик поэзиясында қолданылып жүрген «Назира» жолын қолдана түскен тәрізді. Аударатын оригиналдың өзінде бар шындық пен сырлардың, халдер мен қасиеттердің көбін арқау етіп ала отыра және деген арман, мақсұттар қосалы. Осылайша аудару өз заманындағы оқушылар үшін ұстаздық, үгіт жағынан қажеттірек деп ұғынады. Осы тұрғыдап қарасақ, жоғарыда айтқандай, қазақ жасына орыс жастарының өмірінен үлгілі әңгіме баян етіп беруді ең үлкен мүддесі етіп алады. Сондықтан Абай үшін опасыз жігіттің қайғылы, күлкілі халінен гөрі оның шынымен қателесіп, бар жанымен шын қамығып, өкінгені қымбаттырақ. Өмірде бір жақсыны бір жақсы кезінде бағалай алмау, бір ғазиз жанның сирек қасиетін кезінде тани алмау әр ортада, әр заманда, әрбір жазықсыз адамның өмірінде де болуға мүмкін.

Бірақ соның артынан өзінің жаңылғанын білген уақытта туатын үлкен өкініш, үлкен жалынды арман, алғапқыптың қатесін жуғандай, жойғандай немесе жеңілткендей болу керек. Ондай адамдық шындық халден әр халықтың, әр дәуірдің жастары ойланып, үлгі алу керек дейді. Әдебиеттегі өмірге жақын стиль — реализмнің ең зор сыры да осындай болар.

Сол себепті де Абай Онегинді айыпты адам қылып шығармайды. Оны тек жұлдызынан жаңылған, жазықсыздан жаза басқан жақсы жан етеді. Сөйтіп барып біріне-бірі теңдік, жаны туысқан жақындық себепті анық бұйырылған адамдар тірлік талқысының себебінен қосыла алмай, қоса күңіреніп, қапыда жетеді. Сөйтіп, жақсы Татьянаға жақсы Онегиннің қолы жетпей қалады.

Дәл осы жай туралы кеңірек ойланып қарасақ, Абайдың Онегинді ұғынуы тіпті де ұшқары, үстірт емес, терең ұғыну екенін байқауға болады. Бұл жөнінде Белинскийдің Онегин басын талдап түсіндірген сын мақаласын оқыған адам дауласпауға тиіс. Онегиндегі барлық сыртқы сипат, ішкі жаратылыс, оқшау мінез өзгерістердің баршасын Белинский өзгеше көрегендік, тапқыр сыншылдықпен түгел ашып береді. Сөйтеді де оның мінезін өзі де түсінеді, жұртқа да түсіндіре отырып, көпшілік ойлаған үстірт кінә, айыптың көбінен Онегинді ақтап шығады. Ішкі сырына келгенде, Белинский Онегиннің адамшылығын өз ортасындағы татымсыз еркектердің бәрінен биік деп артық бағалайды.

Пушкиннің осы романындағы үлкен қасиетті сынағанда, ұлы сыншы «романда бір замандағы орыс қауымы берілген», — дейді. Және сол қауымның тұлға бейнесі, үш адамның басындап көрінген. Олар: Онегин, Татьяна және бұл екеуінен төменірек дәрежеде тұратын Ленский деп біледі.

Анығында, Белинскийдің ұғындыруынша, Татьяна қаншалық орыс жанды болса, Онегин де сол сипаттың көбін сыртқа шығарып көрсете алмаса да, ішінде сақтаған адам болып шығады.

Енді сол жайларды еске ала отырып, Абайдың Онегинді опалы, жақсы жігіт етіп шығаруына келсек, бұның екі түрлі орынды себебі болып шықты. Біріншіден — Абай Онегинді анық Белинскийдің бағасы бойынша түсініп отыр. Екінші — сондай Онегиннің адамгершілік, тұлғашылдық, әділ сыншылдық қасиеттерін өзі де асыра жырласа, қазақтың жастары осындай жақсы жігітті үлгі етсін дейді. Абай үшін оның заманында опасыз Онегинді әңгіме етудің қажеті аз болғандай, өйткені қазақтағы жақсы қыздың әзиз жанын түсінбей, бағаламай жарақаттайтын опасыз жігіт күнде кездесер еді. Ондай опасыздың өкінішінен де үлгі шықпас еді. Шын опасыз жігіт өкінішінде де жарытпас еді. Оған да шыншыл, қиянатсыз, опалы жігіттің өкініші қандай қиын халге соқса да, қандайлық арман қалдырса да жар етуге жарамды.

Осылайша қарағандықтан, Абай Татьяна мен Онегиннің ішкі сезім сырларын ашқанда, өз қолынан келген ақылдық, шеберлік, ізденушілік еңерінің бәрін жұмсайды. 1889 жылға шейін Абайдың өзі жазған өлеңдерінде Татьянаның хатындай немесе соңғы жауабындай және де Онегиннің «Хүп білемін сізге жақпас» деген хатындай өлеңді

ұшырата алмаймыз. Бұл өлеңдерге Абай бұрын қолданбаған тың түр табады. Онысы — шалыс ұйқасты қолдану. Ырғақ жағынан да Пушкиннің қысқа жолдарына жақын отыруға тырысады. Шалыс ұйқасты Пушкин қолданатын көп ұйқастардың ішінен ең жиі кездесетін үлгісі ретінде жаңа түр етіп алады. Кейін аударып болысымен, Татьяна мен Онегиннің сырлы сөздеріне арнап, өзінше әсем саздар тудырады. Ішкі сезім жолқындарын барынша нәзік, өткір, орамды шеберлікпен келтіруде Абайдың ақындығы осы еңбек арқылы өзі де биік белге шыққандай болады. Тырысып аударғандық сонша дәрежеде болғандықтан, біз Онегиннің өз текстерінен дәл шығуды ғана ойламай, Абайдың көбінесе сол Татьяна, Онегин жайын басқа тілде оқытын басқа қауымның жөні бөлек жастарына әдейі арнап жазуды көп ойлағанын аңғарамыз. Татьянаның тілімен қазақ қызының жүрегіне қоса тіл бітіреді. Онегиннің ойлы-сырлы өкінішімен қазақтың саналы жігіт, жас буыны үлгілі сезімдерге тәрбиелейді. Бұл жөнде Абайдың аударған Татьяна, Онегин Пушкин шығармасында болған үлкен бір қасиетті ашады. Татьяна Пушкиннің өзінде «орыс жаңды» орыс қызы болумен бірге, адам баласындық үлкен қасиет, зор сипаттарға ие болған жан еді.

Абай еңбегінде сол орыс халқындағы адам баласындық қасиеттер иесі болған жас жер жүзілік географиялық ортаның бәрінде бар адам баласының жас буындарының ортасында өзінің мұңдасын, сырласын, үндес жандарын тапқанын көресіз. Бұған Абай аудармасындағы ерекше ірі көркемдік пенен ақындық шеберліктің өзгеше боп құрылған күйі, келісімдері себепші боп отыр.

Пушкинді дәл аударушылар бола берер, бірақ жаңағы айтылғандай, оның романының ішіндегі үлкен ой, сирек сөзімдерді Абайша жеткізіп, көріктеп беру көп табыла бермес.

Татьяна мен Онегин сөздерін танытқан Абай жолдарының, шумақтарының олқысы жоқ деуге болады. Кей жерлерінен алсақ та, бұрып айтылмаған үнемі тың және қазақ тілімен бұрынғы шумақтарда хат жүзіне түсіп көрмеген соны тіл мәлдір, таза сөзімдер бал-бұл жанып тұрғанын көреміз. Үнемі ескірмес, әлсіремес жарастық пен ыстық жалын, әлі де оқушының жүрегін шарпып, қақ қасында тал бойында ұйыта, тыныс алып тұрғандай болады.

Осындайлық шеберлікке жету үшін Абай неше алуан теңеуді, сирек шешендікті және бұның оқушысы білген

неше алуан керекке жарарлық түсініктерді, реальностерді түгел қолданады. Кей қазақтың халықтық, тірлік теңеулерінен де мысал келтіреді. Бұның кейбірі көңілдегідей жарастықпен шықса, кейбірі Татьяна шындығына дәл қабыспай жатса да, ақын оған қысылмайды. Өз халқына, оқушысына өз тұсында ұғымдырақ ету үшін Татьяна мен Онегинді сол өз жұртының тіл-түсініктеріне, кейбір ұғымнанымдарына жақындатып, жанастыра түседі.

...Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі алданыш.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс, —

деген аудармада Абай Пушкиннің өзіне жақын барып, шеберлік тапса, Онегиннің хатында басқа сырды көрсетеді.

...Михрабымсың, бас ұрамын,
Тіл жете алмай ғүзіріме.
Жетпедім не жасырамын,
Гауһарімнің қадіріне, —

дейді.

Бұнда алған теңеу «михраб» болуы ғажап емес. Татьяна орыс қызы болу себепті христиан дінінде. Ал «михраб» тек мұсылманның ғана мешітінде болады. Онда имамның ғана сәждә қылатын орны. Абай Онегинге осыны айтқызады, өзі білген асылдың, өз оқушысы түсінген қадір-қасиеттің, асыл-құрметтің қайсысын болса да, екі жастың сезімдерін жеткізуден аямағанын көрсетеді. Әрине, мұнда діндік ұғым-сөздікті алмай, осыпдай күшті жайды білдіретін халықтық ұғым-сөздікті алу әлдеқайда орынды болар еді.

Кейін [Татьянаның сөзінде және де мұсылмандық ұғымнан «талақ етіп бұл ғаламды» дейтін бір түсінікті келтіреді. Немесе бұрынырақ кезде бір айтатынымыздай, орыстың дворян қызына қаспақ қырғызарды.

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем, —

дегізеді.

Міне, осындай Пушкинде жоқ және онда болуға мүмкін емес кейбір жайларды да, сирек түрде болса да теңеу ретінде Абайдың қолданып кететіні бар.

Бұлардың тұсында да жоғарыда айтылғандай, өз оқушысына ұғымдырақ болғысы келгенінің іздеулері бай-

қалады. Бірақ жалпы алғанда жаңағыдай ерекше, оқшау теңеулер, ұғым түсініктер көп емес. Абай Пушкиннің өзінде бар оригиналдан молайтып, өсіріп, өзгертіп, шығарма тудырып отырса да, көнтен-көп жерде орыстың ұлы классигінің өз поэзиясының табиғатына сай міндетті тілмен теңеуді үнемі жақсы тауып отырады.

Пушкинге Абайдың алғашқы аудармаға ауысқанда барған барысы сондайлық болса, енді Лермонтовтың шығармаларын аударуда Абай мүлде басқа сапаңы көрсетеді.

Бұл жөнде жалпы айтатынымыз, Абай анық шебер аудармашының өзі болып еңбек етеді. Жиыны Лермонтовтан Абай жасаған аударманың ұзын саны — жиырма жеті өлең, үзінділер.

Көбінесе Лермонтовтың жеке өлеңдерін аударумен қатар, Абай орыс ақылының бірнеше поэмаларынан үзінділер де аударды. Бұлары: «Демонның» басынан жасалған «Мұңлы шайтан» деп басталатын өлең, «Боярын Оршадан» «Босқа әуре боп дейтін» Арсенийдің монологы. «Измаилбейдің» кіріспе толғауы да аударды. Лермонтовтың қара сөзбен жазып бітірмеген «Вадим» атты повесінің бас жағын «Батар күнге шымылдық» деп бастайтын бірталай өлеңмен аударды.

Бұл еңбектерінен жекеше бөлініп тұратын лирикалар ретіндегі аудармалары: «Төректің сыйы», «Қарасам қайғырар жұрт», «Тұтқындағы батыр», «Жолға шықтым», «Жалғыз жалау», «Жартас», «Дұға», «Сал демеймін сөзіме ықыласыңды» (Лермонтовтың «Альбомға» деген өлеңі), «Менің сырым жігіттер», «Бородино» сияқты үлкендікішілі көп өлеңдер болады. Және Лермонтов аударуынан Байронның «Еврейская мелодия» деген өлеңін «Көңілім менің қараңғы» деген аудармамен береді. Гетеден атақты «Қараңғы түнде тау қалғыпты» және де Лермонтов аудармасынан алып қазақшаға қотарады.

Бұл айтқандарымыз аудармалар. Ал осылармен қатар Абай Лермонтовтың кейбір қысқа өлеңдерінен аударма сияқты сөз бастап келіп, өз шығармасына еркін ауысып кететін бір топ мысалдар бар. Бұларды, қазақша баспада көбінесе, өлеңнің дені Абайдың өзінікі болғандықтан және бұрынғы баспаларда анықтап зер салып, сынап қарамағандықтан, Абайдың өз шығармасы деп атап кетіп жүргендер де бар. Сол ретте Лермонтовтың «Не верь себе, мечтатель молодой» деп басталатын өлеңінің алғашқы шумағы Абайдың «Өзіңе сенбе, жас ойшыл» деп басталатын өлеңінің алдында келеді.

Лермонтовтың «Вечер» деген өлеңінің бірнеше жолдары Абайдың «Көлеңке басып ұзартып» дейтін өлеңіне құлақкүй есепті әсер етеді. Абайдағы «Ауру жүрек ақырын соғады жәй» дейтін өлең орысша «Большое сердце бьется ровно» деген өлеңмен сарындас шығады. Орысша:

...Опять явилось вдохновенье,
Душе безжизненной моей, —

...Көңілдің күйі тағы да,
Өмірсіз жанның алды ішін, —

деген өлеңдердің де бір тектес екенін байқаймыз. Және де Абайдың «Әм жалықтым, әм жабықтым» деп басталатын өлеңі Лермонтовтың «И скучно, и грустно» дейтін өлеңімен тектес екені айқын көрінеді.

Осы соңғы бір топ өлеңдерінің алғашқы жолдарына қарағанда, Абай анық аударма жасаған сияқты көрінеді. Бірақ сол алғашқы жолдар, шумақтардан әрі қарай тексерсек, Абай Лермонтовша бастайды да, сол сарынды кейін өзінше, көңіл сырын, ой толғауын қосып, өзгертіп жырлап кетеді. Жалғыз бұл өлеңдер емес, Абайдың Лермонтовқа баруында осыған ұқсаған тағы бірнеше творчестволық іздену тәжірибелер бар. Ол жайлар Абайдың аудармаларын түгелімен ұдайы салыстырып отырып, толық зерттейтін еңбектердің нақтылы міндеті болу керек.

Тегінде, жаңағыдай өлеңдерді Абайда аударма демей, «Лермонтовтың ізімен» не «Лермонтовша» деп жіктесе де болар еді. Кейде бір ұлы ақып айтып кеткен теңеулер немесе шумақтар екінші ұлы ақынның сол сарында жазатын өлеңімен туыстас лейт-мотив есебінде қосыла жүретіні анық болады. Бұл ретте Лермонтовтың өзінің ғана тәжірибесіне қарасақ та болады. Мысалы, Байронда «В альбом» деген өлең бар. Соның алғашқы шумағын Лермонтов былай аударған:

...Как одинокая гробница,
Внимание путника зовет.
Так это бедная стралица,
Пусть милый взор твой привлечет, —

деген болса, кейін Лермонтов өзі және де «В альбом» деген өлең жазады. Соның соңғы төрт жолында Байрон теңеуі мен сезімдерін былайша қайталайды:

...Быть может, долго стих унылый,
Тот взгляд удержит над собой,
Как близ дороги столбовой,
Пришельца памятник могилы...

Абай осы шумақты «Сал демеймін» дейтін аудармасында:

Кім білер жабырқаңқы жазған сөзім,
Жібермей көп тоқтатар оның көзін.
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен,
Секілді өткен жанның бір күмбезін, —

деп аударған.

Әрине, бұнда Абайдікі Лермонтовтан жасаған анық аударма. Ал Лермонтовтікі Байроннан жасалған деп аталмаған. Ол тек Байрон сарындас, тектес туған үлгіні көрсетеді. Абайдың жаңа біз бөліп көрсеткен бір топ өлеңдеріндегі ерекшелік те осы алуандас.

Енді осы сияқты кейбір өзгешеліктерін бөліп шығарған соң, біз Абайдың Лермонтовтан жасаған анық аудармаларына аз тоқтап өтейік.

Лермонтов шығармаларынан жасаған аудармаларында Абайдың үлкен шеберлікпен, анық ірі шабытпен қоса шабыттанып отырып жасаған аудармаларының кейде өте дәл шыққандары бар. Сонымен бірге дәл емес аудармалар тағы да кездеседі. Ең алғашқы аударма жұмысын Абайдың байқап көргені — 1882 жылғы «Бородино» аудармасы. Үзінділеріне қарағанда, ол дәл аударма болғандай. Ол аудармада Абай қолданған ұйқас, өлшеулер де Лермонтовтың өз түрлеріне, стиліне бейім, келісті шыққан. Кейінгі дәл аудармаларының көбінде де Абай сол «Бородино» тұсында өзі бір рет тапқан түр ұқсастығын үнемі сақтауға тырысады. Бұл жөнде дәл аударған еңбектерін алсақ, Гете — Лермонтовтан: «Қараңғы түнде», сонан соң Лермонтовтың өзінен: «Тұтқындағы батыр», «Сал демеймін» («Альбомға»), «Жолға шықтым», «Жалау», «Жартас», «Дұға» (және сол өлеңді «Қасиетті дұға» деп екінші қайта аударған) сияқты өлеңдер. Және Байрон — Лермонтовтан: «Көңілім менің қараңғы» деген өлең. Осының барлығы да Лермонтов текстеріне ерекше жақын шығады. Бұларда Лермонтовтың шумақтары дәл сақталып және әрбір жолдар саны да түп пұсқа мен аудармада бірдей шығып отырады. Тек Абайдың соңғы жинағында (197-бетте) Лермонтовтан жасалған «Қасиетті дұға» дейтін аудармасының үш шумақпен, он екі жолмен біткен жеріне жаңылыс түрде Абайдың өз жанынан жазған үш шумақ өлеңі — «Ерекше естеп кетпес» деп басталатын қысқа өлеңі қосылып кеткен.

Енді біраз өлеңдерде оригиналды көбінесе дәл өлшеумен аса көркем, шешен тілмен аударып отырып, Абай-

дың өзінше сәл (кейде бірер сөзде) басқа мағына беріп аударатыны бар. Мысалға, «Қанжар» деген өлеңіп алайық. Бұл өлең Абай аудармасында қазақ оқушысына аса қанықты және өзгеше күйлілік шеберлігімен соншалық қызықты болған өлең. Аудармалық шеберліктер Лермонтов жолдарының өзіндегі құрыш қуат, әсем сезім, күйлі толқынға көбінесе сай келеді. Бірақ осы өлеңнің соңғы бір шумағын Абай түгелімен аудармайды. Екінші өзгешелік — Лермонтовта «задумчивый грузин», «черкес свободный» деген жердегі «задумчивый», «свободный» деген сын есімдер Абайда «грузин ашулы ұста», «ер шеркес» деген еркін сөздермен аударылған. Сондай кейбір ұқсамайтындық ұшыраса да, бұл өлеңнің өзге теңеулері, сезімдері тұрасында Абай қолданған ақындық, көркем келісімдер оригиналдың қасиетіне үнемі барабар келеді. Мысалы, Лермонтовта:

...И черные глаза, остановясь на мне,
Исполнены таинственной печали, —

делінсе, Абайда:

...Қара көз қарап маған көп қадалған,
Құшия қайғы ортеніп бойын алған, —

деп аударылғанда, қазақтың өзіне де барынша ыстық жалын атып тұрған сырлы сезім жолдары туады. Әсте естен кетпестей ғажайып көркем келіскен үйлесімдер.

Тегінде, Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармалары әлі сан рет нақтылап, терселеп тексеруді талап етеді.

Соңғы жылдарда Абайдың Крыловтан жасаған аудармалары тұрасында және Абайдың Лермонтовпен жалғасы, соның ішінде аудармалық еңбегі тұрасында кейбір диссертациялық еңбектерде біраз салыстыру, тексерудің толығырақ деректері беріледі. Біздің ескеретініміз, Лермонтовтан Абай жасаған аудармаларды тексергенде, аударушы ақынның сол аудару арқылы қазақ поэзиясына кіргізген жаңаша поэзия мәдениетін айрықша ескеріп бағалау қажет. Көп жерлерде Абай Лермонтовты дәл аударғанда, оның өз жырындағы көркемдік өзгешеліктен басқа жаңа бір жарастық қоса тұрғанын көреміз.

Сонда Лермонтов ақындығының сұлу сыр, нәзік сезімдерін жеткізу талабымен Абай қазақтың өлеңінде бұрын әсте қолданылмаған, тың жаңалық табады. Қазақтың өз сөзімен өлең құрып отырса да, сол сөздердің қабысуы,

кейде жеке сөздердің Абайша шебер ізденіштікпен өзгеруі өзіне бөлек баға, сын тілейді.

Мысалы, Лермонтовтағы «лилейная рука» Абайда «еркелі нәзік қол» болады. Немесе Лермонтовтың жолы «Как сталь твоя при трепетном огне» делінсе, Абайда «Болатша дірілдеген жалын көрген» деп аударылады. «Таинственная печаль» — «құпия қайғы» деп аударылған. Осы аталған кейбір мысалдардың өзінде «еркелі қол», «жалын көрген болат», «құпия қайғы» деген ұғымдар қазақ сөздерінеп құралғанмен, бұрынғы қазақ әдебиетінде айтылмаған, қолданылмаған ұғым, келісімдер.

Кейде Абай Лермонтовтың тексіндегі жалғыз сөзді жалғыз сөзбен төлеу салып аударғанда және де өзгеше бір ізденіш, тапқырлық көрсетеді. Мысалы, Лермонтовтың «В альбом» деген өлеңін Абай өте шебер аударған. Сол өлеңнің соңғы шумағында — оригиналында:

...Быть может, долго стих унылый...

деген жолды Абай:

...Кім білер жабырқаңқы жазған сөзім, —
дейді.

Осында «унылый» деген сөзді Абай «жабырқаңқы» деп аударады. Қазақта жабырқау деген сөз бар. Бірақ жабырқау түн болады. Адамның қабағы жабырқау делінеді. Ал сөз жабырқау деген ұғым бұрын қазақ тілінде, ауызша сөзінде, ақындық сөйлемдерінде қолданылмаған. Абай болса, «жабырқау» деп қана қоймайды, «жабырқаңқы» деп жадаулық күйде үдете түседі. Ақынның сөздігіне ең алғаш кіріп отырған жаңа түр. Бұнда Абай орыстың «унылый» деген сөзінің мағынасын ғана емес, тыңдаушыға беретін қосымша әсерін де (дополнительная ассоциация) қоса қамтыған.

Соның үстінде өзі қазақтың поэзиялық лирикасына жаңа ұғым кіргізген. Міне, Абайдың қазақтағы әдебиет тілін байытуын тексергенде, оның осындай аударма, әсіресе, қатты шабыттанып аударған еңбек тұсында сан жаңалықтар іздеп тапқанын ескеріп отыру керек.

«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз» деген өлеңнің аударылуында тағы бір өзгешелік бар. Лермонтовта:

...Ночь тиха, пустыня внемлет богу...

деген жол Абайда:

деп аударылады. «Ночь тиха» деген сөздер Абайдың бұл жолында жоқ. Ол ауысып, бірінші жолға түскен-ді. Ал жаңағы «внемлет богу» деген суретті Абай «хаққа мүлгіп» дейді. Тамаша сыпайы әсерлілік табады.

Осында «богу» деген сөзді қазақ көп қолданатын «құдай», «тәңір», «жасаған» немесе «алла» деген ұғымдармен айтса да болатындай. Бірақ Лермонтов «Пустыня внемлет богу» деген сөйлемінде сахараны мінәжат, тағат етіп тұрған күйде алған. Абай сол сезімді «мүлгіп» деген қазақ сөзімен тамаша тауып аударған. Бірақ қазақтағы «мүлгіу» үнемі дін, тағат-ғибадат ұғымдарымен байланысты емес. Біреудің жаманшылық сөзін де иланғыш адам мүлгіп тыңдауға болады. Ендеше, «мүлгіп» деген сөзді жақсы табумен қатар, соған мінәжаттық, қосымша ұғым бере түсу үшін оның алдына «хаққа» деген қазақта сирек қолданылатын, бірақ иланушылар көзінде «құдай» деген ұғымнан көрі де биіктей түскен сөзді алады.

Осымен, өзінің өлең жолын айрықша бір тұманды сезіммен толықтыра түседі.

Мінеки, осындай әрбір аудармаларынан байқалған кейбір ерекшеліктерді атап өтумен қатар, біз Абайдың енді Лермонтовтан оншалық дәл аудармаған біраз өлеңдерін еске алайық.

Абайдың бұлайша өтуі кейде қысқартудан туады. Ал кейде әдейі қазақ ұғымына шалғай келер деген оймен Лермонтовтың кейбір шумақтарын не қалдырып кетіп немесе өзгертіп аударатыны бар. Дәл аударылмаған өлеңдер: «Теректің сыйы», «Демонның» басқы жағы (Абайда «Мұңлы шайтан»), «Ой», «Рахат мені тастап», «Босқа әуре боп», «Асау той» деген сияқты жеке өлең мен үзінділер.

Біз бұлардың барлығындағы ерекшеліктерге тоқтамаймыз. Ақынның кейбір өзіше кеткен жерлерінің себептерін ғана ұғына түскіміз келеді. Мысалы, «Теректің сыйы» Абай көп қысқарту жасап аударды. Лермонтовта жетпіс жеті жол өлең Абайда отыз сегіз жолмен аударылады. Себебі оригиналдың ішіндегі бір үлкен үзіндіні Абай түгелімен тастап кетеді. Онда Терек қарт Каспийге бір ер жігіт кабардинецті әкеле жатырмын дейді. Жігіттің сауыт қаттауында жазылған «Құранның аяты да бар» дейді.

Абай өз оқушысына осы жерді сол қалпында беруді қолайсыз көрген тәрізді. Сол бөлімді алып тастаумен бірге Лермонтовтың кейбір жолдары мен кей шумақтар ішіндегі мазмұндарын аударыстырып, не өзгертіп алады. Сөйтп, жалпы алғанда, тамаша көркем шыққан өлеңнің дәлдік жағынан әр алуан өзгешелігі бар. Бірақ сонымен қатар Лермонтов берген образға Абай өзіндік, ақындық шабытпен қатты қызығады. Кейде өз жанынан тамаша әсерлі көркем теңеу қосады. Бұлқынып жұлынған орасан күштің анық орайлы төксерулерін табады. Мысалы:

...Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып, —

деген теңеу немесе:

...Екі езуім көпіріп айғайласам,
Шын құтырсам, шын тасты
тербеткенмін, —

деген образдар Абайдың теңегіштік қуатындағы ірі тапқырлықты танытады.

Тағы бір дәл аударылмаған шығарманың соңғы мысалына «Мұңлы шайтан» деп басталатын «Демон» поэмасының бас жағынан аударған үзіндіні алайық. Ең әуелі Абай Демонды шайтан деп, бекерге кішірейтіп алмаған. Шайтан мұсылман ұғымында көп болады. Ал Демонның мұсылманшылық ұғымындағы орайы «Әзезіл» ғана, Абай сол күйді анық түсініп отыр. Өйткені оның аудармасындағы шайтан құдайдың өзімен таласады. Міне, осы жерлерін аударуда Абай он шақты жолдың көлемінде өз жанынан толғап кетеді. Сол жолдардың ішінде:

...Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Төрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық бір тәңірінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағнетке болған душар, —

дейді.

Бұл тұста Абай анық Әзезілді баяндап отыр. Лермонтов жолдарынан қазаққа немесе барлық мұсылмандарға жанасып келетін жайды алады да, Абай біраз еркіндеп кетеді. Оны қызықтыратын халық ортасына көп жайылған діндік аңыздың өзі. Бірақ Абай соны діпдік қалпынан және де бұра түсіп, қазақтың ұғымына жақындатып әкеліп, мүлде ауыл үй қондырады, «Босаға мен төрді» айту қазақтың феодалдық-ақсақалдық немесе патриархалдық-

хандық құрылысымен байланысқан болмысты танытады. Төрде жасы үлкен жалғыз әмірші отырғанда, кішінің бәрі бейбезділігін, бағыныштылығын танытып, босағадан аздау керек. Міне, қазақ оқушысының түсінігіне осылайша жақындату үшін және Әзезілдің жамағаттылығын күшейту үшін оны шайтан атайды. Жаңағыдай қалт етіп бұзылмас қалыпқа қарсылық етті дейді.

Сөйтіп, бұндағы өзгеріс те өз тұсындағы оқушыларының шама-шарқымен, дін санасы, ұғым-паңымдарымен есептесіп отырып, Абайдың амалсыз кіргізген өзгерісі тәрізді. Осындай себептер өзгерткені болмаса, жалпы Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармалары бүкіл қазақ поэзиясының оқшау тұрған биігіндей. Анық халықтық, қасиетті қазына болады деп ұғыну керек.

Абайдың ендігі біз тексеретін бір топ көркем, қымбат аудармалары Крыловтан жасалған. Тегінде, қазақ әдебиет тарихына Крылов мысалдары жалғыз Абайдың аудармасынан емес, одан бұрын да кіре бастаған еді. Бұл және де бір Крылов емес, орыс көркем әдебиетінің өлең сөз, қара сөздегі әр алуан үлгісін өзі жазған оқу кітабына кіргізіп, алғаш аударған Ыбырай Алтынсарин болатын.

Абай Алтынсариннің еңбегін жақсы білген де, зор бағалаған. Оны Крыловтан өзі жасайтын аудармасында өз еңбегіне белгілі дәрежеде үлгі етіп алғанын байқауға болады. Алтынсариннің тек аудармалық еңбегі емес, оның орыс классик поэзиясынан үлгі-дәстүр алуға ізден тапқан кейбір жолдарын Абай және де өзінің творчестволық тәжірибесімен жақсы қостап, құптайды.

Осы жонде мысалы Алтынсарин қазақ сахарасындағы көктем туралы «Сәуірде көтерілер рахмет туы» деген өлең жазып, қазақ поэзиясында ең бірінші рет реалистік пейзаж жасады. Мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақ халқының көктемдегі тірлігін, шаруа салтындағы көркем ерекшеліктерін аса жақсы бейнелеп береді.

Бұнда Алтынсарин Пушкин жазған, орыс тұрмысынан алынған жылдың төрт мезгілі турасындағы өлеңдердеп көп үлгі алады. Еліктеу түрінде емес, классик ақынның стиліне ден қойып, соның дәстүрін меңгереді. Ыбырай осы көктем жайындағы жалғыз өлеңнің өзімен қазақтың пейзаж жайындағы болашақ реалистік поэзиясын бастап кетті деуге болады.

Абайдың кейін жазатын осы алуандас «Жазғытұры», «Жаз», «Күз», «Қыс» дейтін өлеңдерінің бәрінен біз жаңағы айтылған, Алтынсарин салған тың жолдың түгелі-

мен қабыл алынып, онан да көркейіп, дами түскенін білеміз.

Сол сияқты Алтынсаринге Абай орыс классиктерін аудару жөнінде де анық деп қояды. Бұл айтқанның ең үлкен бір белгісіп Крыловтың мысалын аударудағы екі ақынның еңбектерінен байқауға болады. Ыбырай мысалдарды аударуда шын шеберлік көрсетіп, қазақ тілінде Крылов шығармаларын жеткізіп берудің арнаулы үлгілерін жасаған. Абай сол үлгілерді көп сынамайды. Өлеңдік түрде Ыбырай салған стильдік тың өзгешеліктерді көп өзгертпей алады. Екі аударушының қолданған өлшеу түрлері, сөздік тақырыптары бір-біріне өзгеше сай келеді. Сондықтан анық қатесіз көшірушілік жасаған адамдардың қолжазбаларында болмаса, кейде Крылов мысалын екі ақынның қайсысы аударғанын білу де оңай емес.

Мысалы, Крыловтың «Ворона и лисица» деген мысалын Абай да, Ыбырай да аударған. Екеулерінің сол аудармасы Абайдың көп қолжазбаларында бірге көшіріліп, бірге таралып жүретін. Соның себебінен Абайдың 1945 жылы шығатын толық жинағына сол екі ақынның аудармасы қатарынан Абайдікі сапалып, 224—226-беттерде бірге басылады. Сөйтіп, бүгінгі оқушыға Абай Крыловтың бір мысалын екі рет аударған тәрізді болып жүр. Бұл баспаның қателігі. Апығында, Абайдың аударғаны «Жұрт біледі, күледі» деп басталатын мысал. Ал «Боқтықта талтаңдап» дейтін Абайдікі емес.

Кеш болса да осындай қателікті түзеу ретінде тағы айтатын фактілер бар. Жоғарыда айтқандай, Абай қолжазбасын көшіріп жүрген Мүрсейіт сияқты және басқа да толып жатқан адамдар революцияға шейін және одан бері де, кейінгі бастырушыларға қателік жасардай, бір қатерлі әдет қолданатын. Олар Абай өлеңдері мен поэмаларын көшіріп, кітап етуді мақсат етіп отырып, сол Абай өлеңдеріне қоса Абайдың шәкірт ақындарының және Алтынсарин сияқты ақындардың, тіпті, басқа замандас ақындардың да кейбір өлеңдерін авторларын атамастан қоса көшіріп жіберетін-ді.

Осындайдың салдарынан, Абайдың 1945 жылы шығатын толық жинағында Крыловтан Абай ғана емес, өзге адамдардың жасаған аудармалары да жаңсақ басылып кеткен.

Әсіресе, жинақтың тізілуін басқарған кейбір адамдардың шалағайлығы бойынша, жаңағыдай қолдарына түскен Абай қолжазбасының кейбір өзгешеліктерін аңдамауы

бойынша өзге тұста болмаса да, дәл осы Қрыловтың мысалдарын тізген бөлімде көрінеу қателіктер кеткен. Мен өзімнің бала күнімнен білетін ескі қолжазбаларды еске алғанымда, Абайдың Қрыловтап жасаған аудармаларын төрт-бестен артық деп айта алмаймын. Олары:

1. «Есек пен бұлбұл».
2. «Бүркіт пен қарға».
3. «Шегіртке мен құмырсқа».
4. «Түлкі мен қарға».
5. «Піл мен қапден».

Енді осы аудармалар жөнінде Абай еңбегінен байқалатын бірнеше ерекшелікті атап өтейік. Ең алдымен, Абай Қрылов мысалдарының әдебиеттік ерекше қасиеттерін жақсы аңғарған. Белинскийдің түсіндіруі бойынша аңғарған деуге болады. Белинский: «Әңгіме мен мақсұт — міне, мысалдың бары осында, сатира мен ирония (әжуа) — міне, оның ең зор сипаты. Қрылов дана адам есебінде мысалдың эстетикалық заңдарын ой-жобамен аңғарған. Орыстың мысалын сол жасады деуге болады», — дейді.

Осымен қатар Қрыловтап қалған барлық мысалдарды Белинский үш топқа бөледі. Соның әрі сатиралық, әрі поэзиялық ең көркем түрі үшінші топтағы мысалдар дейді. Және сатира, мысалдың поэзиясы деген пікірді айтады. Абай сол үшінші топтап мысалдар аудармаған. Оның аудармалары көбінесе Қрыловтың Белинский атаған екінші топ мысалдары болады. Оларға ұлы сыншының берген бағасы: «Бұларда осіетшілдік бағыт ақындықпен шарпысып отырады», — деген.

Абай Қрылов мысалдарынан, әсіресе, орыс халқының Қрылов заманындағы әлеуметтік, саясаттық ерекшеліктерінен туған әжуа, сатира жақтарын көп алмайды. Оның орнына өз оқушысына оңай, ұғымды боларлық, жалпы адам баласының қай қауымына болса да, оңай үйлесетін мысалдарды бұрынғырақ аударуға талап еткен.

Онап соң жоғарыда Белинский мысалдың бары әңгіме мен мақсұтта десе, сол мақсұт аударманың ең аяғындағы жолдарда келеді. Абай осылардың бірталайын дәл аудармай, өзінен қоспа жасап аударарды.

Мысалы: «Есек пен бұлбұлда» Қрыловтың бір-ақ жолмен айтқан моралін Абай төрт жол өлеңмен береді. Кейде Абай Қрылов айтқан қорытындыны, моральді өзгертіп жібереді. Қрыловтың «Вороненок» дейтін мысалын аудар-

ғанда, ең соңғы қорытынды, моральді Қрылов бір басқа, Абай бір басқа айтады. Қрылов:

Үлкен ұры құтылып, ұсақ ұры тұтылып
қалды, —

деген ойды айтса, Абай екі жол өлеңмен:

...Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл! —

деп мүлде басқаша байлау жасайды. Қрыловтағы түйінді қоғамдық сынның өткірлігін өзгертп, жалпы мінездік жайға теріс ауыстырады.

Ал «Қарға мен түлкі», «Шегіртке мен құмырсақ», «Піл мен қанден» деген аудармаларда Қрыловта да қорытыңды мораль жеке бөлініп айтылмайды. Абайда да солай. Бұл мысалдың өсиеті өз ішінде деген түсінік байқалады. Абайдың Қрыловтан жасаған аудармаларында ендігі бір дәл еместік «Стрекоза и муравей» дегенді Абай «Шегіртке мен құмырсақ» дейді. Стрекоза шегіртке емес, инелік. Абай қазақтың фольклорында, жайшылық ұғымында инеліктің араласатын орны аз болғандықтан, оны әдейі оқушының ұғымына жақынырақ, қонымдырақ шегіртке етіп алған тәрізді.

Бұдан соңғы бір өзгешелік, жақсылық жағынан айтқанда, Алтынсарин мен Абай екеуі де жоғарыда Белинский атаған мысал ішіндегі әңгімені, ондағы мінездер мен сөздерді, құбылыс-қимылдарды мағына жағынан өте дәл береді. Бұл турада, өткір сөзге, шешендікке, тіл байлыққа келгенде, ташқырлық орамдылығы Абайға көп жәрдем етеді. Бірақ сонымен қатар Алтынсарин де, Абай да Қрыловты өлең қып аударған. Ал анық әдебиет жүйесінің көзімен қарағанда, орыс әдебиетінде мысал (басня), стих (өлең) емес. Ол өзі бөлекше жанр. Оның жол өлшеулері өлеңге тән өзгешеліктей боп шумаққа да бөлінбейді. Әр көзде сөйлеп айтатын ауызша әңгіме, халықтық әңгіменің нақысты, ырғақты қара сөзіне бейім келеді. Қысқа қайырылған өте мазмұнды жауаптасу, қағысулар оқиғалы желіге құрылады.

Ал Абай мен Алтынсарин немесе басқа қазақтың аудармашылары болсын, бәрі де Қрылов мысалының осы ерекшелігін дәл бермеген. Қазақша аударылуда орыс әдебиетінің бұндайлық бөлекше жанры қазақшада бөлекше жаңа жанр тудырмайды. Кейбір аудармалар қазақтың

торт жолды шумағы бар он бір буынды өлеңімен аударылды.

Абай мен Алтынсарин жеті-сегіз буынды жыр алуандас өлеңмен айнымас өлшеуге бағындырып, қысқа жолмен аударды. Сол себепті сырттай қарап салыстырып қарасақ та, мысалы, Крыловтың «Ворона и лисица» дейтін шығармасы жиырма алты жолға бөлінсе, Абай мен Алтынсаринде елуден аса жолдардан құралады. Крыловтың мұраларынан оның әңгімесі мен сатиралық-әжуалық ең қымбатты ішкі мәнін алады да, Абай оның сыртқы түр өзгешелігін көп құнттамайды.

Адам мінезіндегі, қоғам ішіндегі құнарсыздық, өрескел сорақылық жайларды ашуға үнемі талаптанған Абай мысалды сатиралық жағынан тағы да бір өтімді, қымбат құрал есебінде пайдалануға талпынған.

Бірақ осыны айтумен бірге ескеретін бір пікір, Абайдың өзіндік, ақындық ерекшелігі — адамдық, әлеуметтік турашыл және шыншыл бітімі — оған жалғыз ғана жалтарып айтқан мысалдарды місе қылғызбас еді. Сол себепті ол Лермонтов үлгісінде немесе Некрасов, Салтыков-Щедриндер дәстүрінде қоғамдық жаманшылық масқаралықтарды туралап пашпады. Басқа соғып, көзге шұқып отырып айтуды ақынның айқын жолы деп біледі. Крылов мысалдарын жақсы көріп аударғанмен, Абай сол Крылов үлгісінде мысал жазбайды. Себебі жаңағы айтқандай, жамандықтың жайын жалтарып айтпай, Добролюбов үгіттеген жол бойынша ызалы шабытпен, тура шабуылмен «түңлігін ұшыра соғып» айту керек деп ұғынады. Сондықтан өз бойындағы әжуа мен сатираға толып келген ызалы, толқынды ойларып Абай мысалсыз-ақ ашық, анық өлеңдермен шығарады. Оларының түрі, шеберлігі, әлеуметтік-тарихтық, салт-саналық құны мен көркемдігі, қазақ поэзиясының тарихында қандайлық қасиеттермен қалыптанғанып біз Абайдың өз шығармаларын тексергенде түгел айтқанбыз.

VIII. АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ

Абайдың толық жинағында 1890 жыл мен 1898 жыл арасында жазылған бір алуап шығармалары — «қара сөз» деп аталады. Жалпы саны қырық алты бөлек шығарма. Оның алты-жеті үлгісі қысқа келеді. Бұл қатарға қосылатындар он алтыншы, он сегізінші, он тоғызыншы,

жиырмасыншы, жиырма төртінші, отыз бірінші, қырық бесінші сөздері. Жалпы қара сөздерден мазмұн, тақырып жағынан өзгешерек тұратын — қырық алтыншы сөз. Ол тарихтық мақала-очерк тәрізді. Қазақ халқының қайдап шыққандығына арналған дәлелді, деректі қысқа зерттеу сияқты. Өзге қырық бес сөздің ішінде көлем жағынан ең мол шығарма бұрын Абайдың қолжазбаларында «Ғақлиат тасдиқат» деген атпен бөлекше көшіріліп жүретін дін, мораль мәселелеріндегі Абайдың бір үлкен ой-толғауы болады. Бұл — отыз сегізінші сөз.

Осыдан соң қара сөзбен жазылған мысал, әсиет есебіндегі Сократ пен оның шәкірті Аристодим әңгімесі. Бұл — жиырма бесінші сөз.

Көпшілік қара сөздерден және де өзгешерек қалыптанған — Абайдың отыз жетінші сөзі. Бұл бөлімше өзге қара сөздерше тұтас құрылған бүтін шығарма емес. Шартты түрде «отыз жетінші сөз» деп бір араға бастары құрылған афоризмдер саналады. Мүрсейіттің көшірулерінде және Абайдың толық жинақтарының бәрінде осы афоризмдер жиырма үш деп саналады. Анығында, Абайдың афоризмдері бұлар ғана емес. Және жинақтарға басылғандай бір ғана 1896 жылда туған болмау керек. Әр жылдарда айтылған терең ойлы, шешен, шебер сөздерді 1896 жылы ең алғаш Абай шығармаларын құрастырушы шәкірттері сол жылда түгендеп еске алып отырып, ойда сақталғандарын осылайша «отыз жетінші» сөз деп мөлшермен, шартты бір шеңберге сыйғызған тәрізді. Афоризмдер Абайда жиырма үштеп әлдеқайда көп екенін Абай оқушыларының бәрі де біледі.

Ақынның өз шығармалары ғана емес, Пушкиннен, Лермонтовтан және әсіресе, Крыловтан жасаған аудармаларының тұсында әр алуан әсиет, сын, мысқыл, әжуа, психологиялық, эстетикалық, педагогикалық жайлардан түйіп айтқан пақыл, ақыл, терең ойлар аса көп кездеседі. Сондайлық бір-екі өлең жолының бойына сыйған тұжырымды көркем сөз Абайда көбінше афоризм боп қалыптанған.

Ал өз өлеңдеріне ауыссақ, онда осылайша жазылып және жүртқа мол жайылып, пақыл-әсиет есебінде тарап кеткен талай өлең жолдары бар. Соның көбі және де Абайдың афоризмдерінің санын молайту керек. Ең ақыры, осы тұста бөлек тексеріліп отырған қара сөздердің өздерінің кейбіреулерінен де Абайдың шешен, шебер,

тапқыр етіп түйген сөйлемдері афоризм қатарында оқушы жұртқа ертеден көп тарап кеткені бар.

Олар да «отыз жетінші сөзді» көп тың мысалдармен әлі талай тамаша бағалы афоризмдерімен молайта алады.

Осылайша, жалпы Абай қара сөздерінің ішінен «отыз жетінші сөзді» де біраз ерекшелігін қарап, бөліп шығардық.

Жоғарыда жасалған өкшеулер бойынша біз жеті сөзді қысқалық себебінен және өзге сөздерге де әр көлемде айтылған пікірлерді қысқа түйіп, қайталайтын болғандықтан, бір бөліп шығардық. Оған соң Абайдың түгел өз сөзі болмағандықтан, аударма ретінде жиырма жетінші сөзді — Сократ сөзін бөлдік. Түр өзгешелігі бойынша «отыз жетінші сөз» афоризмдер жайып жеке қарадық. Және отыз сегізінші сөз — «Ғағлиат тасдиқатты» бұрынғы барлық қолжазбаларында бөлініп жүрген ретімен жалпы қара сөздерден бөлекше атадық. Тағы да тақырыбы ғылымдық мәселе болғандықтан, «қырық алтыншы сөз» — тарихтың очеркті де бөліп атадық. Осымен жиыны он бір сөз, қара сөздер көпшілігінің қалпынан бізге басқарақ саналды. Содан ары қалатын Абайдың анық «қара сөз» атты мұрасын алғанымызда, олар отыз бес сөзден құралған болады.

Енді, ең алдымен, осы қара сөздің қалың тобын тақырып мазмұндарына қарай арнаулы жіктерге бөле отырып тексеріп, танып көрейік.

Жалпы алғанда, Абайдың осы барлық қара сөз дейтін мұралары көркем прозаның өзіне бөлек, бір алуаны боп қалыптанады. Бұлар сюжетті шығармалар емес. Бұрынғы жазушылар қолданған естегі, мемуар да емес. Стиль, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінше адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді.

Бұл шығармаларда Абай өзінің оқушыларымен әңгімелесіп, жүзбе-жүз кездесудегі мәслихат, кеңес құрып отырған ойшыл ұстаз тәрізденеді. Кейбір сырт сипаттарына қарағанда, Лев Толстойдың «Круг чтения» деп аталатын еңбегіне ұқсас. Толстой өзінен басқа ойшылдардың көп-көп жайлардан жазған толғаулы терең пікірлерін жиып топтап, өз оқушыларына бірнеше кітап етіп ұсынған. Бірақ Толстой «Круг чтенияда» оқушылармен тыныш, тату әңгіме өткізем дейді. Сөз бастағанда әрбір жайлардан өз ойларын келтірмейді.

Абайдың қара сөзінде Сократтың сөзін, дін үгітшілерінің сөздерін келтіргендей етеді. Абай қара сөздері көбінесе барлық жайлардан өзі сөз бастап, өзі әңгіме-дүкен құрып отырған болады.

Осыдан соңғы қара сөздер жөнінде айқын байқалатын бір өзгешелік, Абай өзінің өлең сөздерінің көптен-көбін заманындағы оқушы мен тыңдаушыларына үнемі түсінікті болмайтындай көреді. Онысы — анығында солай да өді. Осы жайды ескеріп, Абай енді қара сөзінде сол өлеңдерінде айтылатын ойларының бірталайын жаңа сөзбен таратады.

Сондықтан кейбір қара сөздерінде бұрынғы өлеңінде айтылатын ойлар қарапайым, оңай, жеңіл ұғымдармен қайтадан айтылады. Бұл жөнде Абай өзінің көпшілік оқушы, тыңдаушысымен әңгімелеседі. Және сол әңгіменің үстінде адамгершілік мәселелерінен: әділет, ақтық, турашылдық, шындықты сүйгіштік, ғылымға құмарлық, еңбекті бағалағыштық сияқты жайларды айтады. Немесе осылардай, адамдық, сипаттың жауы болатын, аярлық жалғаншылық, бәле құмарлық, мақтаншақтық, маңсапқорлық, өсекші-өтірікшілік, еріншектік, әр алуан арам-тамақтық сияқты мінездердің барлығын айтқанда, Абай сол жайларды тыңдаушының көңіліне, көкейіне қонымды ету жағын алдымен ойлайды. Айтпақ сөздері мен ойларын мысалдармен келтіреді. Кейде өзінің көз алдында отырғандай, тыңдаушысына сұрақтар береді. Өзі опымен жауаптасып, әңгімелескен кісі тәрізденіп отырады. Мысалдарды қазақтың Абай заманындағы күнделік болмысынан алады. Сол мысалдарды кейде күлкіге сайып, мысқыл, әжуа халдерді әдейі айқындай түседі. Әңгімесі тыңдаушысына пайдалы өсиет болумен бірге, көңілді айтылып, қызықты боп жетсін деген мақсатты ойлайды.

Өзінің адамгершілік, әлеуметшілдік, ағартушылық ойларын айтуда, Абай педагогикалық жақсы әдісті қолданады. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Сатылап отырып үгіт-өсиет асырады.

Сонда тыңдаушысы туралы Абайдың күдігі көп. Кейбір терең өсиет, озғын ойлары бұның тыңдаушыларының санасына жетпеуге мүмкін. Сол себепті өлең сөздерінде ұзақтан, тереңдеп айтылған кейбір ағартушылық, адамгершілік үлкен ойлары мен қоғамдық тартыстың қайшылықтарын ашатын анық шыншыл және күшті азаматтық

сындарын мынау қара сөздерінде оңайлатып, азайтып, қысқартып айтатыны да болады. Бұл ретте кей ақынның өлеңінде кездесетін қайшылықтар және тарихтық тар көлемді түсініктер көбірек көрінетін кездері де болады.

Оқушы мен көпшілік тыңдаушыларының өз тұсындағы сенім-нағымдарын еске алғандықтан, ақын дін тақырыбын көбірек сөз қылады. Әрине, оның өз нағымы өзгермейді. Сондықтан өлеңіндегі сияқты дінді адамгершілік моральдің, тәрбиенің қараңғылыққа қарсы, шартты түрдегі өткелі есебінде бағалайды.

Осындай негізгі түсінік (убежденис) Абайдың қара сөзінде де көрінеді. Бірақ осымен қатар мұсылман дініне иланған тыңдаушыларына құдайдың, пайғамбардың, имам, парыздардың жайларын көбірек айтады. Мынау оқушылармен әңгімелескенде өз ойына соларды көбірек серік етеді. Және өлеңнен қара сөздерді төменірек түсіретін тағы бір өзгешелік бар. Онысы: дін тұтынушылар мен би-болыс, атқамінерлер жөніндегі аса аяусыз, сыншы, жазушы болған қалпын Абай қара сөздерде біраз жеңілейтін, ашуын азайтып қырап алады.

Өлеңінде жаңағы топтар жөніндегі шығармалар тіпті көп болса, қара сөздерінде аз көрінеді. Бірнеше шығармаларда басып айтқан ащы, сыншы пікірлер болғанмен, көпшілік қара сөздер орташа шындықты орташа халде таратады. Бұнда жалпы байқалатын күй, осы тыңдаушылармен Абай тату, тыныш мәжіліс құрғандай болады. Ол тыңдаушыларды, әрине, «Ғақлиат-тасдихаттағы» оқушылар ғана деп бағалау дұрыс болмайды. Өйткені «Ғақлиатты» Абай өзінің қасында жақын жүрген шәкірт достарына, үміт еткен жақсы жастарына аса бір жылы жүректер ағалық өсиет етіп айтқан.

Ал көпшілік қара сөзде Абайдың көз алдында көрініп отырған тыңдаушысы жаңағы жастар ғана емес сияқты. Бірақ олар Абайдың аяп әңгімелесетін, тартына сөйлейтін адамдары тәрізденеді.

Осы себептен болу керек, қара сөз ой тереңдігі жағынан да көп өлең сөздерден тайызырақ, сәл ғана шындықтардың өріс-өрісін байқатқандай болады.

Енді осы жайларды, жоғарыда біз бөліп шығарған отыз бес қара сөздің әр алуан жіктерінен, таптарынап нақтылап танып көрейік.

Жиыны барлық қара сөз, біздің аңғаруымызша, оң-оң бір тақырыпқа бөлінеді. Кейбір тақырыптар бір топ сөздердің көлемінде қайталап, әр алуан жаңа мысқыл,

теңеулермен, дәлелдермен молайғаны болмаса, ой жағынан бір алуандас болады. Ал кей тақырып, бір-бір қара сөзде айтылумен тоқтап отырады. Мысалы, бірінші қара сөзінде Абай жазуға қалай кіріскені туралы сөйлейді. Бұнда өмірбаяндық дерек бар және өзінің жалпы шығармалық еңбегіне ойлы түсінік береді. Бірақ кейін осы тақырыпқа өзге қара сөздерде оралмайды.

Екінші сөзінде — халықтарды салыстырады. Қазақ, ноғай, (татар), сарт (өзбек), орыс сияқты көршілес елдерді оқушысы қазақ жұртшылығына әділетті достық көңілмен ұғындырып береді. Әңгімені жәй бір тыңдаушылар тобында отырғандай, жеңіл әзіл тәрізді бастап, өз халқының дәлелсіз үстірт өзімшілдігін мысқыл ете келеді. Содан барып шын сыншыл ойларына ауысады. Еңбек сүйген ел атаулының бәрі де қазақтай еңбексіздікке мол салынған және сол еңбекті өнеркәсіпке, күндегі тірлікте көрші елдің бәрінен кейін қалып отырған халқына үлгі берерлік, артық елдер болып бағаланады.

Тақырып жағынан алғанда, үшінші сөз де өзіне бөлек бір алуан. Бұнда қазақ сахарасын билейтін әкімдер, тергеуші билер, соттар туралы сөйлейді. Сол күндегі ел тірлігінің қайшылық, ауыртпалықтарын молайтып отырған патшалық аппараты туралы да ой қозғайды. Болыс атаулының елге сор болатын, тынымсыз сойқанды мінездерін әшкерелейді. «Уақытша себеі бола ма?» деп бірер ұсыныстар айтады. Сол ретте ендігі болыс орысша оқуы бар адамнан болса екен дейді. Және тергеу мен үкім шығаратын қазақтың биі, сот орны туралы пікір айтады. Ел ішіндегі дау оңай шешілу үшін, әділетпен аяқталу үшін патшалық өкіметі сайлаумен қойып жүрген билер болмаса екен дейді. Оның орнына третей билікті ұсынады. Абайдың осы пікірі Герценнің «Былое и думысында» жазылған соттар турасындағы пікіріне өте дәл келеді. Герцен Россиядағы парашы құрту үшін халықтың көз алдында әшкере тергеу болатын болсын және бұрынғы третей соты қайтадан заңға кірсін деген.

Абайдың ойында да билік, тергеу халықтың қамына жақын болсын. Жұртшылыққа залалды жаманшылық атаулы орынды жазасын алатын болсын деген қамқорлық талап бар. Бұл қара сөз Абайдың өз тұсындағы күнделікті өмір шындығына қолма-қол қатынасып, жәрдем етсем деген талабын көрсетеді. Өлеңдік шығармаларында өз заманының шындықтарымен қолма-қол байланысты болып, оны сынау арқылы пайдалы іс етемін деген ақын,

жаңағы қара сөзінде сол әлеуметтік, әкімшілік қалпына нақтылап араласқысы келеді. Әсіресе, халыққа күнделік іс-әрекеттерімен бейпет, дерт әкеліп отырған тергеушілік тәртіптің сорақылықтарымен алысуға кіріседі. Бұл жондегі Абайдың кемшілігі, қателігі Шоқанның бір қателік пікірімен үйлес келеді. Екеуі де ендігі билер ауыспайтын, өмірлік би боп сайлансын дейді. Бұл ескі феодалдық қалыпқа тартап еді.

Төртінші сөздің де тақырыбы өзіне бөлек басқаша шығады. Бұл өсиетте бұрынғы өлең сөзінде де көп айтқан бір тақырыпты қозғайды. Онысы — күлкі туралы ойлаған ойы, сыны.

Бесінші сөз — қазақтың кейбір мақалдарын сынайды. Мұнда халық сапасының өзіндегі падаандық, қараңғылықтың салдарынан туатын мінді мінез, кемшін ой, айыпты әрекеттерді шеней өтеді. Мал үшін өмір кешетін адамдарды үлкен қиялменен сынап, айыптап түземек болады.

Осы жоғарыда аталған бес сөзінде бес бөлек тақырып болса, келесі алтыншы сөзден бастап белгілі ой мен сындардың, өсиет пен үгіттің арнаулы тақырыптары бірталай сөздерде қайталап отыратынын көреміз. Мысалы, алтыншы, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, он төртінші, жиырма үшінші, жиырма алтыншы, жиырма тоғызыншы, отыз үшінші, отыз тоғызыншы, қырқыншы, қырық бірінші, қырық екінші және қырық үшінші сөз сияқты үлкен бір топ сөздерінде Абай ел мінезін көптен-көп сөз етеді. Бұнда бірлік жөнінде, ол ақылды болыс-би ел әкімдерінің «пара алмайтыны» жөнінде кекету-әжуа айтылады (алтыншы, сегізінші сөздерде). Және де осы топта ол туралы толғаған ойдың ызалы ащы күйін уланған оймен көрсететін сөз бар (тоғызыншы сөз).

Осы қатарда мінез жайын айта келіп өтірік, батырсыған бояма мінезді сынау, адамдықты үгіттеу он төртінші сөзде көрінеді. Ел мінезін сынайтын сыншыл-реалист жазушы кейде бұрынғы өлеңінде қолданатын қатты сатираны да өзіне үлгі етеді. Қуаныш пен жұбаныш жайын аса ащы сатирамен жиырма үшінші сөзде, жиырма алтыншы сөзде айқын көрсетеді.

Жиырма төртінші сөзінде тағы да мақалды шеней арқылы ел мінезіне үлкен сыншылдық жасайды. Және де кәсіп, еңбек несі адамды бұзып, аздыратын салтты отыз үшінші сөзде баяндайды. Осыдан соңғы бір топ толғаулар қазақтың бұрынғы өткен адамдарының мінезін сөз етеді.

Халықтың дұрыс мақалдарын елдік қасиет есебінде ақынның қадірлейтінін көреміз (отыз тоғызыншы сөз).

Ел мінезіне арналған сөздердің қырқыншысы — тыңдаушысыменен көзбе-көз әдгімелесу үстінде туғандай. Жазушы көп сұрақтар беріп отырып, қазақ қауымындағы адам мен адам арасындағы қарым-қатынасты қатты сыннай сөйлейді.

Және де ел мінезіне арналған қырық бірінші сөзде Абайдың көп өсиет-сын өлеңдерімен ұштасатын жәйттар қайта қозғалады. Елді тағылым-тәрбие түзер еді, ол жоқ деген арманды ой туады. Халық басындағы, қоғам ішіндегі ауыртпалық күйдің бәрін теріп көрсететін осы топ сөздердің бір алуаны (қырық екінші сөз) жұмыссыздыққа арғалады. Еңбексіз жатып ішу, қолы ұдайы бос болу жеке адамның басындағы және бар қауымдағы кеселдің үлкеп себепшісі деген аса сыншыл, дұрыс ойлар айтылады.

Осы бір топ сөздердің ең соңғысы қырық үшінші сөз — алғашқы жолдарында Абай сапасындағы дуализмді көрсеткенмен педагогикалық, психологиялық үлкен жүйірік ойды танытады.

Қара сөздер ішіндегі көлемі үлкен, кенеуі мол сөздің бірі де осы деуге болады.

Енді бір бөлек тақырып боп, жетінші сөз оқшаулау көрінеді. Ол — жас баланың психологиясын еске алып таллаған сөз. Баладағы білуге ұмтылу жақсы қасиет екенін атаумен бірге, үлкеннің надандығы сол жақсы баланы жаман тәрбиемен қорлап бұзғанын білдіреді.

Өзге қара сөздерден және де өз тақырыбынан оқшауырақ тұратын он бірінші сөз — ұрпақ турасынан басталып, ұлықтарға қарсы, оларды қатты әпкерелеген сыншының ойын танытады. Халықтың, көпшіліктің өкілі боп отырған азамат жазушы жаңағыдай ұлықтар кесірінеп бейнет шегетін ел үшін пирығып, ызалы турашылдық сөздерін сөйлейді.

Бұл тексерілгендерден бөлек қара сөздердің ішінде тағы бір қайталай түсетін тақырып — дін менен мораль, тәрбие жайларың қозғайды. Олар: он екінші, он үшінші, жиырма жетінші, отыз бесінші, отыз алтыншы, отыз сегізінші және қырық бесінші сөздерде.

Осы сөздердің кейбірінде Абай құдайға құлшылық етудің мәнін айтып, иман жәйіп сөз етеді (он екінші, он үшінші сөздер). Бірақ сол мұсылманшылдықтың анық діндік үгітін айта отырып, Абайдың өз оқушысына жеткізбегі — адамгершілік өсиеттер болады. Сол адамгерші-

лік қасиетті адам өзінің жаратылыс сырымен қоса бағалап, түсінісін деп ойлайды. Сондай түсінік адамды адамгершілік биік сатыға көтереді дейді. Осы ойына тіреп, дерек етіп (жиырма жетінші сөзінде) әдейі ұстаздық, тәрбиешілік ниетпен Сократ сөзін береді.

Отыз бесінші, отыз алтыншы сөздерде Абай қазақтың дін күтушілерін және сол дін жолының өзіндегі өрескел мінді мінездерін шенейді. Пайғамбар өсиетін айта отырса да, сыншыл ақылдың талаптарын Абай айқып атап отырады.

Осы топта көлемі мен мазмұны бойынша ең үлкен орын алатын отыз сегізінші сөз — «Ғақлиат-тасдиқат». Бұнда Абай аят, хадистерден цитаталар келтіріп сөйлейді. Жазу тілінің, басқа қара сөздердегі анық қазақтық түрін өзгертіп, кітапшылап (түрікше) тың үлгі, стиль іздейді.

Сыртқы стильдегі, тілдегі өзгешеліктер бұл сөздегі діндік мазмұныменен нық байланысты. Осы кезде Абай өзінің дінін, түп паным жағынан да, моральдық қасиеттер турасынан да және адамгершілік тәрбие мақсатымен де анықтап, таныта түспек болады. Өлеңдерінің тұсында айтқанымыздай, әрине бұл сөзде де Абай өзін мұсылман етіп көрсетеді. Ол діннің құдайына иланады. Енді соның көп сипаттарын өз оқушысына баяндап береді. Сол баяндауында үнемі адамдық жақсы сипаттар жағып айрықша екшеп терумен болады. Ендеше, бұл сөздің де түп мазмұн-мақсаты — адамды жақсы етіп шығаратын қасиет, сипаттарды жеткізе түсу. Моральдық философияның, педагогикалық мұраттардың негізін діндегі негіздермен қабыстырып бермекші. Жалғыз-ақ осы жөндегі Абай ойларында кейде көрінеу тайыздық, көпелік те байқалады. Бұл әсіресе, жаратылыс жайы мен адамның жаратылыс сырын шешемін деген кездерінде аса айқын сезіледі.

Сонымен қатар осы үлкен сөздің ішінде Абай үлкен батылдық табады. Тарихтық, әлеуметтік, ағартушылық жөнінде күшті қуат көрсетіп, заманы үшін аса сыншылдық таптытатыны да бар. Ол — қазақ ортасындағы не жалпы мұсылмандық шығыстағы қоғамдық, әлеуметтік құрылыстар жөнінде айтатын терең толғаулы пікірлер.

Алғашқы айтылған сөздің мысалын осы отыз сегізінші сөзде (Толық жинақ, 356-бет) келтірген бір ұзақ пікірден байқауға болады. Барлық жаратылыстың молдық береке-сін айтып келіп, Абай «Адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік» — дейді. Осымен бар дүниенің жан-жануары, өлі-тірі табиғаты — баршасы да

тек адам баласы үшін жасалады. Өйткені адам пәсіліне тәңір пәсінің жасаған махаббаты солай деген ой тарады.

Апығында, жаратылыс диалектикасын ойлағанда, Абайдың бұл айтқаны жаңылыс, теріс пікір. Және философия тарихында әлдеқашан ескірген — дүние адам үшін жаралады дейтін, көп заманнан бері қолданудан қалған, көне пікір болады.

Ал әлеуметтік мәселеде Абайдың дін жайын қозғай отырып, дін ұстаздарына айтатын қатты соққы, сындары және осы сөзде. Бұл жоғарыда біз айтқан, Абай ойының ең қымбатты, бағалы жағы.

Абай молдаларды сынай келіп (Толық жинақ, 382-бетте) «Бұл заманның молдалары хақим атына дұспан болады (бұнда Абайдың хақим дейтіні — оқымысты ғалымдар мен жазушы ойшылдар. — М. Ә.). Бұлары білімсіздік, бәлкі, бұзық пиғыл», — деп, осыдан кейін Абай молдаларды өздерінің тілдерімен дәлелдер айтып отырып әшкерелеп, қатты шенеп шығады. Содан ары (Т. Ж. 383-бетте) жалғыз қазақ емес, бүкіл мұсылманшылық ғаламына ауысады. Өздерінің реакциялық қараңғы нанымдарымен елді ұлатып, шырмап келген үлкен дін басыларға да аяусыз соққы береді.

Мысалы, «Молдалар тұра тұрсын. Хүсусан бұл заманның ишандарынап бек сақ болыңдар. Олар — фитнәй ғалам (ғаламның бұзықтары. — М. Ә.). Бұлардан залалдап басқа еш нәрсе шықпайды. Өздері хұқим шаригатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асын өзін-өзі әһли тариқат (сопылық жолындағы жаңдар. — М. Ә.) біліп және біреуді жеткізбек дауғасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі — мұхал. Бұлар — адам аздырушылар, хатте дінге де залалды. Бұлардың сүйенгені надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері тәспіғи менен сәлделері, онан басқа еш нәрсе жоқ», — дейді.

Осындай дінмен байланысты діншіл ойларды айтып келіп, Абай сөзінің негізін адамгершілікке тірейді. Барлық өсиет ой-толғау еңбектерінің қорытындысы тағы да адамгершілік тәрбие екепін тапытады. Адамды қор қылатын ең залалды жаманшылықтарды санап өтеді. Оларды үш нәрсе: надандық, еріншектік, залымдық, — деп атайды.

Өлең шығармаларында адамгершілік, тәрбиелік терең ойларды қозғағанда айтатын қорытынды түйіндерін осы арада тағы келіп табады. Сөйтіп, анық айқын діншілдік

үгіт сияқтанып басталған сөз ақынның өз ұғымындағы үлкен моральдық философияның тәрбиелік талаптарына келіп қосылады.

Ақындық өсиеттері мен қара сөзде көрінген ұстаздық мақсаттар екеуі де осындай тұстарда табысып кеп, үнемі бір сағаға қосыла құйылып жатады.

Осылайша топталып, тексерілген қара сөздердің тақырып бойынша құралатын ендігі бір мол түрі тағы бір топ сөздерде көрінеді. Олар: он бесінші, он жетінші, он сегізінші, жиырма бірінші, жиырма екінші, жиырма сегізінші, отызыншы, отыз екінші, отыз төртінші және қырық төртінші сөздер. Бұнда әр алуан түрде қайталап келіп отыратын бір тектес тақырыптар бар.

Сол ортақ тақырыптар адамның адамдық қасиеттерін тереңі. Үлкен адамгершілік, ақтық, тазалық, азаматтық жөніндегі тәрбиелік ойлар айтылады.

Он бесінші сөзде мораль мәселесін мінез белгілеріне байланыстыра отырып, әрбір жақсы адам боламын деген кісіге өз-өзіне есең беру, самоанализ, самоотчет жасау қажет екенін айтады.

Он жетінші сөзде Абайдың өз тұсындағы және Абайдан бұрынғы үлкен моралист, педагог ойшылдардың ұстаздардың көп айтқан пікіріне жапасатын ой-толғау жүргізеді. Ол — толық сапалы адам болудың шарты, гармоническая личность жайындағы ойлар. Адам жан-жақты, асыл қасиетті болу үшін оның бойындағы қайрат, ақыл, жүрек (сөзім. — М. Ә.) үшеуі бірдей болып, тең табыссын деген талап қояды.

Он сегізінші сөзінде және де қысқа қайырып, адамды адам етіп өсіретін, ұлғайтатын ақыл, ғылым, ар, мінез деген ой түйеді.

Жиырма бесінші сөзінде қазақ халқынан қадірлі азамат қауымға пайдалы қайраткер шығару үшін орыс оқушының ерекше бағасын қадірлеп айтады. Оқушы өзі үшін емес, халқы үшін еңбек ететін адам болсын дейді. Бірақ осы сөзінің ішінде және осыдан бұрын жазылған жиырма екінші сөзінде Абай бірнеше қайшылық пікірлер айтады. Орысша оқып жүрген жастардың ішінде жақсы атаның баласы аз оқыды деп, екіұдай ұғым қалдырады. «Жақсы ата» деп Абай тұсындағы жалпы ұғымды алсақ, — жуан атаны ұғынуға да болады. Немесе Абайдың өзіндік сыны бойынша — үлгі берер, жеке жақсы атаны айтты деуге де болады. Қалайда осылай екіұдай түсінік беретіндіктен жиырма бесінші сөздің бағасын біраз әлсірететін жәй бар.

Жаңағы аталған жиырма екінші сөзде Абай көрсеткен қайшылық бұрынғы өлеңінде де бірен-сарап жерде ұшырасқан қайшылыққа жалғасады. Ел билеуші адамдардың адамгершіліктен тыс мінездерін сынап, әшкерелеп келе отырып, Абай еңбек байын қостаймын дегендей ойға ауысады.

Көп байдың сорақылық, зиянды, қомағайлық, қанаушылық мінез-құлықтарын көп шығармаларында ашып, әшкерелеп келген Абайдың «еңбек байы» дерлік байы қоғам ішінде болмайтындығын айыра алмаған.

Адамгершілік жөніндегі тәрбиелік тақырыпты Абай отыз екінші сөзінде де және қырық төртінші сөзінде де қайталап, толық дәлелдеп өтеді. Бұларда ғылым басқа есеп үшін емес, адамның бас қасиеті осуі үшін арлы, мінезді толық мағыналы адам болу үшін жәрдем етсін дейді (отыз сегізінші сөз).

Қырық төртінші сөзінде тәрбиелік ойдың тағы бір шартын адамның басындағы мінезділікпен байланысты талапқа әкеп саяды.

Міне, осылайша топтап тексеру ретінде тақырыптық өзгешеліктерін еске алып отырып, біз Абай жазған қара сөздердің барлығын шолып өттік. Ақынның бұл шығармаларын тексеруде жылма-жыл (хронологиялық) ретпен талдауды қолданбадық. Абайдың лирикасын тексеруде ол әліс ерекше қажет, шарт болса, мынау үлгідегі шығармаларын талдап ұғынуда поэзия тұсындағыдай соншалық қажет, міндет боп танылған жоқ. Себебі өлеңде ақынның тақырыптарын қайталап отырса да, барлық ақындық, шеберлік жаңалық, көркемдік түрлер үнемі өзгеріп, жаңарып отырады.

Ал қара сөздер түр жағынап, әдебиеттік құрылыс жақтарынап бұндай жыл сапап жаңғырып, өзгеріп отырған тың түрлердің тосын үлгілерін бермейді. Сол себепті бұндағы түр, стильдік өзгешеліктерді жалпы қара сөздердің барлығына ортақ қалпымен осы бөлімнің алғашқы кіріспе беттерінде атап өттік. Содан кейін жазушының өзінің де зер салғаны — ой менен мазмұн болғандықтан, қара сөздерді біз әдейі тақырыптық, мазмұндық ерекшеліктерге қарап, жоғарыда өзіміз жіктеген топтар бойынша тексеріп тануды орынды көрдік.

Қорыта келгенде, Абайдың қара сөздері — оның ақындық мұраларына қосылған бағалы қазына дейміз. Абайдың өз тұсында болған тарихи шындықпен, қоғамдық құрылыспен, күнделік сан алуан нападдық, қанаушылық,

озбыр зұлымдық атаулының барлығымен байланысты туған шығармаларды көрдік. Қара сөздердің бағасы — Абай заманындағы жағдайды, тарихтық шындықты өз қалпында бұлжытпай толық танытып береді. Рас, біздің заманымыз үшін Абай сынап, суреттеп отырған ортаның барлық болмысы, барлық дерті және Абайдың сол ортада отырып, күнделік өмірмен байланысты атап отырған мақсаттары, кейбір ұсыныс ойлары — бәрі де ескірген. Біздің қоғам үшін Абай өмір кешкен тарихтық орта мен қоғамдық шындықтан мүлде алыста, артта қалған дүние. Осы тұрғыдан қарағанда, қара сөздердің арманы мен мазмұны, мұраттары тек тарихтық жағынан бағалы деу керек.

Екінші — Абайдың адамгершілік жөніндегі моральдық өсиеттерін алсақ, олардың ішінде біздің заманға да бағасы зор шындықтары, тәрбиелік ойлары аз емес. Бұл жағы айрықша таратып, талдауды қажет етпейтін түсінікті жайлар.

Ал осы аталғандардан басқа Абайдың поэзиялық мұрасына қоса қара сөздері беретін әр заманда бағасы жойылмайтын бір үлкен қымбат қазына бар. Ол — Абайдың осы қара сөзді жазған тілі. Өлең сөзінде өзінің барлық шеберлігі, жаңалығы, көркемдік талапты бойынша қазақ тілінің сапасын әдебиет тілінің дәрежесіне көтерген ұлы тарихтық еңбегі қандай болса, қара сөздерінің тілімен де Абай осындай еңбекті біздің мәдеппет тарихымызға мол сіңірді.

Біздің осы күнгі сөйлеп, жазып жүрген әдебиет тіліміздің тарихы жалғыз ғана Абайдан басталады деп кесіп айтпасақ та, сондай сапалы тілді қазақтың жазба әдебиетінде анық биік белге өрлетіп шығарған Абай екені даусыз.

IX. АҚЫЛБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Ақылбайдың шығармалық еңбектеріне көшуден бұрын, оның өмірі туралы қысқаша деректер айта кетейік. Ақылбай — Абайдың өзінің баласы. Абайдың алғашқы әйелі — Ділдәдан, әкесінің он алты жасында туған.

Алғашқы балалық шағын және жігіттікке жеткен кезін Ақылбай өз әкесінің үйінде өткізбейді. Үлкен әкесі — Құнанбайдың кенже баласы атанып, оның төртінші әйелі, ең соңғы тоқалы — Нұрғанымның қолында өседі.

Осындай тәрбиелік жағдайдың есебінен Ақылбай Абайға көбінесе іні есебінде қарап өскен. Абайдың анық ұлғайып, үлкен білім иесі, атақты ақын болған кезінде ғана Ақылбай оның өз тәрбиесіне ауысады. Бірақ жас кезі, жігіттік шағы Абайдай әкеден аулақта откендіктен, Ақылбай орысша оқи алмай қалған. Оның оқу-білімі, ауылда оқыған мұсылманша, ескіше оқудың орташа дәрежесі болады.

Бертіде Абайдың ақындығын танып, оның мәжілісі, өсиеті көп әсер еткен соң, Ақылбай өз бойындағы ақындық күшін жарыққа шығара бастайды.

Әуелгі кездерде, қысқа өлеңдермен өз өнерін байқатып жүріп, кейін бірнеше үлкен поэма жазады. Ақылбай Абайдың ортасына араласқан соң, ән-күй, музыка өнеріне көп ден қояды. Ол ірі домбырашы және скрипкашы болған. Соның үстіне композиторлық талантын танытқандай, әдемі бір ән шығарғаны да бар. Әнді Әлмағамбет деген жас әншінің сұрауы бойынша шығарады. Әлмағамбет Ақылбайдың бір інісімен бірге алыстан Матай деген елге күйеушілеп бара жатады. Сонда Әлмағамбет келіп, «Жаңа ән шығарып бер» деген соң Ақылбай дәл осы жердің өзінде ән менен әннің сөзін қатар шығарған. Бұл Ақылбайдың ерекше талантты адам екенін танытарлық белгі болғандықтан, біз сол әннің өлеңін келтірейік:

Бір ән тауып Әлекең бер деген соң,
Матай алыс бірталай жер деген соң.
Он минутте ойыма осы ән түсті,
Қапаш-құпаш қолымды сермеген соң.

Ішік кидім бұлғыннан күндыз жаға,
Жас дәурепді өткіздім бермей баға.
«Ақылжан» деп талай қыз тұрушы еді
Сұмдық шықты дейтұғын «Ақыл-аға», —

деген.

Бұл мысалы Ақылбайдың әнші ақын болғандай өнерін көрсетсе, біз оның поэмалар шығарарлық өнері болғандығын да айттық. Ақылбайдың жазып шығарған үш поэмасы болған. Алғашқысы «Жаррах» деген поэма, бұның тақырыбын шығыс әңгімесі — «Жеті үй» дейтін ұзақ ертегіден алған.

— Екінші поэмасы — «Дағыстан».

Үшіншісі — Африкадағы зұлыстар тірлігінен алынған үлкен поэма «Зұлыс» еді. Бірақ «Жаррах» поэмасы мүлде жоғалып кеткен. «Зұлыстың» бас жағы ғана сақталып қалып, барлық поэма және де жалғыз сақталған қолжазба ортенумен жоғалып кетті.

Біздің қолымызда енді қалған Ақылбайдың жалғыз поэмасы — белгілі «Дағыстан».

Поэмаларын Ақылбай өз өмірінің соңғы кездерінде шығарған. Ақындық талантын ірі үлгілермен кесек еңбек тудырып, таныта бастаған Ақылбай өзінің ақындық өнерінің жаңа өрлеп келе жатқан кезінде қайтыс болады. Ол 1904 жылы әкесі Абай қаза болғаннан кейін, соның қырықын Семей қаласына жұрт жиып беріп болған түні, әкесінен соң қырық күн ғана өмір сүріп, өзі де қайтыс болады.

Енді біз Ақылбайдың «Дағыстан» атты поэмасын тексеріп көрейік.

Бұл поэма Кавказдағы Дағыстанда болған бір тартыс әрекеттерді баян етеді. Ақылбай осы шығармада өзі қазақ ақыны бола тұрып, тақырыпты қазақ тіршілігінен ұзап барып, өзге ел тұрмысынан алып жазады. Абайдың антик дәуірінен «Ескендір» тақырыбын, араб ескілігінен «Масғұт» тақырыбын алып, ұлттық шеңберден көңірек өріс іздеген дәстүрін танытады.

Ақылбай өз поэмасының басында Кавказ тауып баян етеді. Лермонтовтан Абай жасаған аудармада «Арыстанның жалындай бұйра толқын бар» Терек аталған еді.

Қазақтың Каф дегені Кавказ сәрек,
Құдайым сұлу биік еткен еркек.
Ақырып айдаһардай жүз толғанып,
Тасты ағызып, тау жарған долы

Терек, —

деп бастайды.

Солайша, өз поэмасының оқиғасы жүретін географиялық ортаны атап алған соң, дәл Дағыстанның елін мінөз деп жырлайды. Олар қатал ерлігі бар, ашушаң, суық мінезді жұрт болып сипатталады. Ызада кекшіл, қатал, қанжар жұмсағын міпездерімен Дағыстан елінің қазақ-тап басқаша екені айтылады.

...Сойлейін сол таудағы Дағыстаннан,
Жауымменен жалығу жоқ шабысқаннан.
Күні-бүгін іркіліп көрген емес,
Бір сөзге қанжар алып қағысқаннан...

Содан кейін ақып Кавказдың таң атып келе жатқан көрінісін суреттейді. Оянған табиғаттың алғашқы үнші-жаршысы құмыр бұлбұл сайрап, скрипканың квинтасындай жіңішке нәзік күй толғантқанын сипаттайды. Динамикалық суретпен оңдімелі күйде баян етілген көрініс

ішінде атыралтың әр алуан суретін атайды. Сол қатарда Дағыстанның жарымы ойран болған таулық қалалары ақынның көзіне түседі. Осы арада Ақылбай өз шығармасында алып отырған әдебиеттік үлгісін тамаша қымбат бағады жолдармен тағыта кетеді.

..Сөкпе қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары.
Бұрын неше соғыста ойран болған.
Көрінді Дағыстанның қалалары, —

дейді.

Бұл жолдар Ақылбайдың әдебиетте қадірлеген ұстаздары кім екенін аңғартады. Ақылбай да Абайдың өзіне, орыс жазушыларын ерекше қадірлеп сүйеді. Заманындағы оқушыларға орыстан дәстүр, үлгі алып отырғанын әдейі батыл әңгімелейді. Оларды және тек адамдар демей, «даналары» деп, өзгеше қадір тұтынғанын жариялай келеді.

Ақылбайдың суретшілігінде, өзгеше бір өңдімелі кеңдік пен үйлескен, анық дәлдік бар. Әуелі таңды одан тауды, содан ары қалаларды оқушы көзіне біртіндеп көрсетіп кеп, ақыры бір қаланың ішінде, бір «хапаның» есік алдына көз тоқтатады. Оқиға да осы арадан туып, дамып кете барады.

Сюжет құрылысында Ақылбайдың бұл поэмасы анық орыс классик поэзиясындағы қызықты оқиға туғызу дәстүрін шебер түрде жалғастырған. Поэманың басында қайғылы Жүсіп қарт көрінеді. Оның жүзінде жас:

..Жуан, қалың білектей бұрыл мұртқа,
Домалап ұлы жасы барып жеткен...

Қарттың жүзі жасқа, жүрегі қазалы өкінішке толған. Болашақ геройының осы халін сәл баяндап, ақып әңгімені бұл арадан үзеді де, енді осы қарт Жүсіптің дәл жаңағы қайғыға неден түскенін баяндауға ауысады. Содан ары поэманың барлық оқиға тартыстары дағдылы жолмен өрбиді де, ең ақырында барып, кезегімен дамып келген оқиға жаңағы поэманың басында қайғылы жаспен отырған Жүсіптің өзіне оралып кеп аяқтайды.

«Дағыстан» поэмасы адам образын көрсетуде, қызық оқиғалы тартыс түйіндерін туғызуда өте шебер қалыптапқан. Бұнда Жүсіптің жас жігіт кезінен басталатын бір тартыс бар. Оның есебі қызғаныш болатын. Жүсіп қызғаныштың үстіне жазықсыз жақсы жігіт, ер, мерген

Ыбырайымды қапыда өлтірген. Ыбырайымның шешесі де баласының қазасынан қиналумен өледі. Бірақ Жүсіпті қарғап өледі. Содан кейін ұзақ мезгіл өтеді. Жүсіп үйленіп, одан бес ұл туады. Және сол бес ұлдың ортасындағы жалғыз гүлі — Зайра сұлу өседі. Осылайша, Жүсіп тірлігі толықсып, бағына жеткен шағында баяғы өлген көмбірдің қарғысы енді келе бастайды.

Содан поэманың ішінде қызық әңгімеленген тартыстар арқылы Жүсіптің бес ұлы қаза болады. Ең соңында Жүсіптің қан кегін қуған қызғанышы арқылы қызы Зайра және өлімші боп жатады.

Сол ең соңғы қалған жалғыз нәсілінің өлім шағында, Жүсіп кешірім сұраған. Бірақ махаббаты үшін шерленіп, өлім халіне жеткен Зайра әкесіне кешпей жатыр. Поэманың басында қайғылы Жүсіптің өкінішпен жылап отырған себебі осы өді.

Бұл шығарма — анық өмірлік романтика үлгісінде жазылған. Бұрын қазақ поэзиясында үлгісі болмаған, өзгеше шығарма. Романтика тартыс оқиғаларға араласқан адамдардың мінездерінен, іс-әрекеттерінен айқын көрінеді. Ол стильдің ерекшелігі — адамдағы белгілі бір сезімді, мысалы, қызғаныш, көк, махаббат сияқты күйлерді алады да, соларды аса зорайтын жырлайды.

Байроцның шығыстық поэмаларында, Пушкин мен Лермонтовтың оңтүстік елдерінің аңыздары мен тарихтарынан тақырып алған поэмаларында жиі ұшырайтын қызық оқиғалы тартыс сол жаңағыдай жеке бір-бір ғапа сезімге түгел құлап, беріліп кеткен геройларды көрсетеді.

Ақылбай поэмасында қызғаныш пен кекке бар жаратылысын бағындырған мінез-әректін тек сол сезімдер арқылы ғапа көрсеткен Жүсіп бар. Махаббатқа бар өмір тілегін табындырған, бағыштаған Зайра мен Жәбірейіл бар.

Сюжеттік құрылыс пен суреттік идеяларының өзгешеліктері «Дағыстан» поэмасында анық мәдениетті романтикалық поэмалардың қалпынан аумай, бар талабына сай шыққан.

Бірақ осымен қатар ақынның сапасында шығыстық немесе жалпы дінге нанған адамдардың бәрінде болатын бұлдырға нанғыштық, сусөвериеге бой ұрғандық айқын көрінеді.

Поэманың құрылыс заңы бойынша әрбір, жоғарыда аталған, сезімдерді кейде шындыққа сай келген-келмегеніне қарамай өсірелеп, өсіріп, романтизмге түгел беріліп

отырған ақын осы қатарда жаңағы бұлдыр нанымға да барыпша көп орын береді. Ол наным бойынша қарғыс адамды құтқармайды, анық орынды қарғыс қылмысты адамды бір таппай қоймайды, тағдыры оны тосады деген ұғымды берген.

Сөйтiп, нанымның идеясында адамдағы қызғаншып, кекшiлдiк, әдiлетсiз сотқарлық сияқты бұзық мiнездердi сынаумен қатар және айыпсыз таза сұлу махаббатты барынша қостаумен қатар жаңағыдай қарғыс деген наным жүредi. Жаңа үлгiлi поэмасын Ақылбай өз заманының дiндiк суевериелiк ұғым, нанымдарымен әсiрелеп алған.

Жалпы стиль мен түр өзгешелiктерiне қарағанда, бұл поэма турасында айтыла кететiн бiр ерекшелiк, жоғарыда айтылған, романтикалық мазмұнына өте қонымды, қабысып жатқан теңеулер, сөздiктер, ақындық сипаттаулар бар. Ол жағынан да реальдық Кавказды алып, сондағы нақтылы елдiң арнаулы жер мекенiн, адам бейнелерiн алып отырса да, теңеулер, сипаттаулар iшiнде көтере көрiктеу, асыра сипаттау мысалдары көп кездеседi.

Осымен «Дағыстан» поэмасы ұлы ақын Абайдың өзi жазбаған үлгiдегi шығарма болады. Басталу негiзiнде, үлгi алуда, орыс классик әдебиетiне Абайдың барғанындай Ақылбай да барады. Бiрақ Абай орыстың апық классиктiк қасиет пен сананы танытқан реалистiк әдебиеттiң ұлы дәстүрiн өзiне үлгi етiп алса, бұның жолын қуған және де iзденгiш жас ақын орыстың романтикалық стилiне көбiрек елiктеген болады.

Ақылбайдың үшiншi поэмасы — «Зұлыс» едi.

Ол поэма түгел сақталмай жоғалып кеттi дедiк. Бiрақ алғашқы кiрiспе бөлiмi Ақылбайдың талаптына сай көркемдiктердi танытып, бiраз адамдардың жадында сақталып қалған екен. Солардың ауызша айтуынан жаңағы кiрiспе бөлiмi 1921—1922 жылдарда қайтадан хатқа түсiрiлiп, 1924 жылы «Сапа» журналының екiншi санында жарияланды. Жоғалып кеткен поэманың ол жарияланғаны тек кiрiспе жағы болған соң, бар поэманың тым құрса сюжетi де бiлiнбей, мәлiмсiз кетiп барады. Мен поэманы түгел оқымасам да, жас шәкiрт шағымда «Зұлыстың» әңгiмесiн естiген едiм. Ақылбай шығармасына арналған осы жолғы алғашқы бiр еңбекте сол «Зұлыстың» оқиғасын қысқаша айтып өтуiм қажет деп бiлемiн.

«Зұлыс» әңгiмесi Генри дейтiн адамның әңгiмесiнен басталады. Ол — өзiнiң жалғыз iнiсiмен өкпелескен де, сол өкпе арқылы iнiсiнен айрылған адам. Емiс хабар бо-

йынша інісі Зұлыстарға отіп кетіпті деген сыбыс естіпті. Енді сол інісін іздеп табу үшін Зұлыс тауын асып, ақ жұрттың адамдары бұрын бармаған зәңгілердің арасына сапар шекпекші.

Қасына жолдас етіп Зұлыс тауында мергендікпен өмір кешкен Гвартерман дейтін атақты аңшыны жалдап алады. Гут деген бір жолдасы тағы болады. Бұлар жүргелі тұрғанда «Зұлыс еліне мен де барушы ем», — деп, бір жас зәңгі, батыр денелі Омпапа деген жігіт келеді. Ол жігіт бұрын бала күнінде зәңгілерден зорлықпен ақ жұрттың адамдары кепілге алып кеткен жан болады. Қазір ақ жұрт ішінде өсіп, ер жетіп болған соң, өзінің елі-жұртың, атамекенін таппақшы.

Үшеуі жолдас боп жүруге беттеген соң, қастарына таулық қыстақтан бір пысық, өжет баланы ертіп алады. Бірақ жолшыбай төртеуі пілдердің ойлағына кездеседі. Бір үлкен пілмен төртеуі амалсыз алысады. Сонда жаңағы бала қатты ерлік көрсетіп жүріп, пілдің тұмсығына ілініп қалады да, қаза табады.

Қалған үшеуі қалың бейнетпен ұзақ жол кешіп, Зұлыстың адам баласы баспаған, қарлы биік асқарынан асады. Зұлыстың сол қарлы, мәңгілі бір асқарын Ақылбай былай сипаттайды:

...Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық,
Басына жан бармаған оның жуық,
Күн ашықта көрінер жалтыр тасы,
Ақ боран көк ала бас, басын жауып,...

Осындай ерекше көркем күшті сурет береді.

Ақыры бірталай мезгіл өткен соң, жолаушылар Зұлыстың жабайы еліне жетеді. Ол ел дәрімен атылатын мылтық дегенді көрмеген болады. Бірақ ақ жұрттың адамдарын жат көріп, жаулық ойлайды. Бұларды өлтірмек ниетке де бекінеді. Сонда Гут: «Мен қарғаймың, қарғаймың өледі», — дейді. Бір топ зәңгінің біреуін атып өлтіреді. Өздерін жер адамы емес, айдап түскен етіп танытады. Зәңгілер бұлардың сиқыр күші бар деп сескене бастайды. Бірақ зәңгінің әміршісі жауыз Твала әкім екен. Ол — халқын қан қақсатып, қысып тұрған адам. Омпапа біртіндеп сөйлесіп, өз халқының кейбір адамдарымен ұғыса бастайды.

Бұның өзін білетін қарттар табылады. Анығында, Омпапа осы Зұлыстың бұрынғы жақсы әкімінің баласы екен. Қазіргі әкім Твала сол Омпапаның әкесін өлтіріп, орнын

тартып алған, тұқымын құртып жіберген дұспаны екен.

Осы Тваланың ақылшысы, аяр кемпір Гаула деген бар. Жолаушылардың сырын, жайын Твала мен Гаула естігенде, бұларға қарсы қатты жауығады. Бар зәңгілерді жиып алып, солардың көзінше Генрилерді сынамақ, әшкерелемек болады. Мезгіл кеш. Қалың ел жолаушыларды қоршап тұрғанда зәңгінің әкімі: «Әулиелікті көрсетіңдер», — деп, бұларға шарт қояды. Сонда Гут: «Әулиелігім сол, қазір аспандағы айды ұрлаймын», — дейді.

Календарь бойынша, сол кеш айдың тұтылатын кезі екен. Гуттің айтқанындай, біразда ай тұтылып, барлық зәңгі саязда ғып, мыналарға табына бастайды. Бірақ Гаула кемпір жұртты қайта толқытады. «Ай тұтылу әр кезде болатын. Ол адам ұрлайтын зат емес», — деп бұларға қайта сын қояды. Әкімі менеп Гаула: «Шын қасиеттерің болса, анау тұрған өгізді қарғап өлтір», — деп бір үлкен өгізді нұсқайды.

Гут өгізді атып өлтіреді. Осыдан кейін зәңгілердің көпшілігі бұларға мүлде табынады. Омпапа сол халмен пайдаланып, жауыз әкімді өлтіреді де, өзінің кім екенін жариялайды.

Сөйтіп, Омпапа әкім болады.

Гауланы дұспан санап, өлтірмекші болған Генри одан інісінің жөнін сұрайды. Қарт зәңгілер мен Гаула бұрын бір адамның келіп, бір үңгірдегі тылсыммен бекітілген қазынаны іздеп кеткенін айтады. Басқа дерек білмейді.

Сонда Генри мен Гвартерман Гауланы ертіп, сол тылсым бұған қазыналы үңгірге сапар шетеді. Онда барғанда, Гаула бұларды бір тесіктен үлкен үңгірге түсіріп жіберіп, өзі тас қамауды тарс жауып, қашып кетеді.

Генрилер үңгір ішінде көп бейнет көріп жүріп, зорға дегенде, бір жол тауып шығады. Үңгір ішінде бастарына күн туған шақта бұлар асыл тастар қазынасына кездесіп, бірер кесектерін ғана алған болады. Олары таза гауһар екен дейді.

Інісін таба алмай, қайта оралып, Омпапаға Генрилер жеткен соң бұлар еліне қайтуды мақсат етеді. Омпапа «ақ жұрт зорлықшыл, біздің елімізге қастан ойы көп, жол таба алмағандықтан ғана мұнда жете алмай жүр. Сендерді жолдастық қарызым үшін жерлеріңе жеткізіп саламын. Бірақ басшы берем, олар көздеріңді таңып ертеді де, асудан асырады», — дейді. Сөйтіп, айтқандай, Генри мен Гвартерманды Зұлыстап асырып, етекке түсіріп қоя берді. «Зұлыс» поэмасының оқиғасы осымен бітеді.

Тақырып, сюжет жақтарынан қарағанда, бұндағы әңгіме XIX ғасырда, Батыс Европа әдебиетінде көп үлгілер туғызған жиһанкездік және отарлық тақырыптың романдарына (колониальный роман) ұқсайды. Соларда кездесетін жабайы елдер болмысына байланысты шындықтар бұл поэмада да айқын танылады. Және сол шығармаларға тиісті болған фантастикалық, жарым ертегілік элементтер де «Зұлыстың ішінде араласып отырады. Ақылбай ол мотивтерді қызық детектив құру үшін шебер пайдаланады. Негізгі әңгімелік желісіне қарағанда, бұл поэманың ең жақындасатын романы — Хаггарттың «Қопи царя Соломона» деген шығармасы. Ол ағылшынның отаршыл санадағы жазушысы болатын. Бірақ Ақылбай сол тақырыпты көп өзгертіп, өзінше жаңғыртып алған болу керек. Бұның айқын белгісі ақ жұрттан да әлдеқайда қасиетті және адамшылығы зор етіп сипатталған Омпападан көрінеді. Ақылбай шығармасындағы ең артық образ — сол Омпапа образы. Ол Европа отаршыларына ашық, програмдық қарсылық көрсетуші, өз отанының басшы қайраткері боп кейіптеледі. Мұнымен Ақылбай Хаггарттың отаршылдық санадағы романын материал жағынан ғана пайдаланып, салт-саналық жағынан өзгеше жазғанын көрсетеді.

«Зұлыс» — Ақылбайдың аса қою оқиғалы роман-поэма түрінде жазылған үлкен көлемді шығармасы еді. Сол ұзақтық себебінен алғаш жазылып шыққан жылында ұқыпты көшірушінің қолына кездеспеген. Жас оқушы Ақылбай қасындағы жігіттер ақынның қолжазбасын біреуінен біреуі ауыстырып, қыдыртып жүріп, көшіріп алуға еңбек етпеген.

Қарындашпен жазылған жалғыз қолжазбасын Ақылбай өзі де қайтадан көшіруге үлгірмей қалады. Бұл поэма оның өзі қайтыс болардың алдында, соңғы жылдарында ғана жазылса керек. Ол кезде інісі Мағаштың қатты науқасы, оның қаза болуы және әкесі Абайдың қайтыс болуы — барлығы қат-қабаттап, Ақылбай өз поэмасын тарата алмай кетеді.

Жалғыз қолжазбаның өзі де кейін 1918 жылы өртеніп, екіншісі түрде із-төзсыз жоқ болады.

Х. МАҒАУИЯНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Мағауия — Абайдың жиырма бес жасында, Ділдәдан туған кенже баласы. Жас шағында Абай бұны, ауылда мұсылманша аз оқытқаннан кейін қалаға апарып, Семейдегі Городское училище дейтін орысша мектепке түсіреді. Мағауияның алдында орысша оқуға берген ағасы Әбдірахман Түмен қаласында оқып жүреді. Мағауиямен бірге Абай Күлбәдан деген қызып да орысша оқуға береді. Мағауия екі-үш жыл оқығаннан кейін жұқарып, науқасқа шалдыға бастайды. Содан амалсыздан оқуды тоқтатып, ауылға қайтады. Осыдан соң, үнемі Абайдың өз қасынан қалмай, әкенің өз тәрбиесінде болады.

Бұның жастық шақтарында Абай орысша кітап оқуға барынша еңсесін беріп, өздігінен мол ізденеді. Сонда Абаймен ілес Мағауия мен Кәкітай екеуі де орысша кітапты Абайша қатты зер салып оқиды. Жаз сайын келіп жүретін Әбдірахманның да оларға көмегі көп болады.

Сонымен, Мағауия оқымысты жастың бірі болады. Ол әкесіне ел жұмысында да үлкен серіктік етеді. Ерекше адамгершілік тазалығы бар, өте бауырмал және кең мінезді, әділеті мен ары зор, ерекше қасиет иесі адам болады. Ел көпшілігі Абайдың билігімен қатар, бертін кездерде Мағауияның әділ көмегін де көп көреді.

Әкесінің ақындық еңбегін аса қадірлеп, жақсы білген, ұғынған Мағауия өзі де Ақылбай, Көкбай сияқты ақындық еңбекке беріледі. Бұның жазған ұсақ олеңдері Әбдірахманның науқасына байланысты көңіл-шері есебінде, өз орталарына аса мәлім болады. Сонымен қатар Мағауия Абайдың мәслихатымен және материал беруімен пайдаланып, бірнеше поэма жазады. Ол жазған поэмалар: «Еңлік — Кебек», «Абылай» және «Медғат — Қасым».

«Еңлік — Кебек», «Абылай» поэмалары қолжазба күйде сақталса да, оқушыларға тарамған.

Мағауияның ең көлемді және көркем поэмасы — «Медғат — Қасым» болғандықтан, оның ақындық ерекшелігін анық, айқын көрсететін осы «Медғат — Қасым» поэмасына тоқтаймыз.

«Медғат — Қасым» поэмасының тақырыбы да қазақтан жырақ, алыс елдер өмірінен алынған. Ақылбай іздеген жолменен тың тақырып, мазмұнды Мағауия да Африка елінің болмысынан алады:

Бір әңгіме қозғайын ойымдағы,
Мақсат болды әшкере болынбағы.
Бай мейірсіз ер құлдан саза тартқан,
Африкада, Ніл дария бойындағы, —

деп сөз бастайды. Поэмадағы тартысқа араласатын адамдарының жайын да әңгіменің басынан-ақ тапыстыра кіріседі.

Мейірімсіз байдың ел құлдан саза тартқанын әңгіме етемін деп, ақын өз тақырыбының айшығын таңытады. Осыдан соң оқиғаның болатын географиялық ортасын таңытып, Африканы, Ніл дариясының жағасын, оның айналасында тоғам алып кәсіп еткен Мүлік нәсілін әңгімелейді. Осылайша, поэма тақырыбын оқушыға алдын ала таныс ете көрсету үшін шығыс әңгімесінің үлгісі емес, Ақылбайдың Кавказ тауыш, Дағыстан жерін, соғыста ойран болған қалаларын суреттеуден бастап өз геройына біртіндеп, белгілі бір күнге, арнаулы бір мезетте, ерте әскеде көз салатыны сияқты.

Мағауия да «Медғат — Қасым» поэмасында жаңағыдай жер мекендерін айтып, ол өлкеде кәсіп еткен адам қауымдарын айтып, өте дәл реалистік шындық көрсетеді.

Абайдың өзі сияқты, бұл ақындар да Европа және орыс классик поэзиясының дәстүрінен үлгі алған. Ол дәстүр көбінесе конкрет дәлдікті, нақтылы шын халді сүйеді. Шығыс әңгімесі болса, бір айтылса болады, одан ары өмірлік дәлдік ескертілмейді.

Мағауия тек бұл айтқан жайда ғана емес, поэмасының кейін көрінетін барлық құрылыс, стилі мен сюжеттік, образдық мәдениет өрнегімен және қазақ поэмасына кіргізген көркемдік жаңаша шеберліктері мен орыс поэмаларынан көп үлгі алғанын айқын таңытады.

Бұнда Пушкиннің түстік поэмалары «Бақша-сарай фонтаны», «Кавказ тұтқыны», «Сығандар», бір еске түссе, Лермонтовтың «Измаил Бей», «Ауыл Бастунжи», «Ашиқ-Кериб» және Байронның шығыстық поэмалары — бәрі де «Медғат — Қасым» поэмасынан өз туыстарын, жақып жолдағы жаңа бір үлгілерін көргендей болады.

«Медғат — Қасым» поэмасы да — романтизм сарынындағы поэма. Бірақ негізгі стилі солай бола тұрса да, бұл поэманың реалистік шындықпен өмірге жағасымды, қопымды берген тартыстары, мінездері (характерлері) дәлелді көркемдікке сүйенген. Романтизм негізгі сарыны дейтініміз бұл поэманың үлкен желілері және де бір-екі сезіммен түйілген геройлардың іс-әрекетінен туады. Ол

сезімдер бұл поэмада да геройларды өздеріне нық бағындырады. Ішкі дүниелерін, сөз ойларын, мінез-қиялдарын және тартыс армандарын бір араға түйеді. Сондай жалғыз сезімге түгел берілген адамның бірі, поэманың бас геройы — Қасым.

Бұны бастаған сезімнің аты — кек.

Екінші сезім поэманың ішіне кірген екінші егіз тақырыпты билейді. Ол тақырып бойынша әрекет ететін адамдар да бір-ақ сезімге түгел бой ұрған. Бұндағы сезім — махаббат.

Ол — Сәлім мен Ғазизаның арасында болатын халдердің арқауы боп таратылады. Бас герой Қасымды кекке айдаған себеп не? Поэманың алғашқы жағы осы жайды баян етуге арналған.

Заты зәңгі, Қасым деген жас жігіт Мұрат дейтін байдың сідісті құлы болады. Ніл дариясы бойында тоғам алып, көп мүлік, құлдар жиып, плантаторлық ететін Мұрат байдың өжет, өткір құлдарының бірі сол Қасым жаңағы байдың асырап алған қызы — Мәрияға ғашық болады. Сол сырын бір күні қызға жігіт ашқан шақта, қыз оны менсіпбей ашуланады. Бұның арын қорлағандай сөздер айтады. Жігіт реніш білдіргенде, қыз Қасымның мінезін Мұрат байдың баласы Медғатқа айтады. Медғат пен қыз жақын екен. Ал Медғат әкесінен де қатал, барлық құлға рақымсыз, жауыз мінезді мырза болады.

Ол Қасымды қатты жазаға ұшыратып, Мәрия қыздың көзінше қинауға салады. Азаптан талып, өлімші болған Қасым үш күндей үнсіз, нәрсіз жатып алады. Төртінші күні із-тоз қалдырмай қашып жоғалады. Бірақ кетерінде Мәрияны өлтіріп кетеді. Осыдан кейін әңгіме үзіліп, бірнеше жыл өткен соңғы хал баян етіледі. Медғат морттық істеп, байдың мүлкін шашады. Бай банкрот болып, сынады. Мүліктері мен құлдарын сатып, еңді Африкадағы Заңзитарға көшпекші болады. Аз керуен болып сапарға шығуға әзірленгенде, бұларға жолбасшы болуға бір зәңгі келіп жалданады. Ол — Обаға деген кісі.

Кейін осы керуен жол үстінде бір елсіз өлкеге келіп, түнеп жатады. Кеш мезгілінде, жақындағы зәңгілер таудың бөктерімен жиырма атты жолбасарлар жортып келе жатқан болады. Бұлардың атырапқа қаһарлы атағы шыққан атаманы бар. Оның аты — Сарбастық. Ақын бұл топтың іс-мінездерін таныта сөйлегенде, оларды тек қаһашер, кісі өлтірушілер демейді. Бұл — Байрон, Шиллер, Пушкин шығармаларында келетін благородный разбойник тә-

різдес адам. Карл Моор, Дубровскийлер сияқты Сарбастық тобы да байларға рақымсыз, кедей атаулыға үнемі жәрдем, жақсылық етіп жүретін топ болады.

...Әсіресе байларға рақым етпес.
Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес.
Сорлы болған жандарға, тағы әдеті,
Бір жақсылық қылады естен кетпес, —

деп, Магауия да өзінің жаңа герой атаманын жәй ұры емес, қоғамдық сыры бар, бөлек сынды жан етіп сыпаттайды. Жаңағы түнде Сарбастыққа Мұраттың керуенін бастап келе жатқан зәңгі Обаға жасырын келеді. Атаман хабарды біліп алып, барлық тобымен керуенге сол түнде шабуыл жасайды. Мұрат бай өледі. Медғатты атаман өзі өз қолымен байлап алады. Осы атаман баяғы Қасым боп шығады.

Керуенді бар мүліктерімен, барлық жандарымен өздерінің жатағына әкелген соң, зәңгілер ішкілікке салынады. Тұтқындар байлаулы, кісеңдеулі тұрады. Осыдан соң поэманың екінші тақырыбы араласады.

Сәлім деген аңшы жігіт өзінің мерген жолдасы Халитпен сол түнде от басында ас әзірлеп отырып сырласады. Сонда Сәлім өзін ел-жұртынап қаңғыртып шығарған қайғы-шерін айтады. Онысы — асықтық екен. Бұл Мұрат дейтін байдың Ғазиза атты қызына ғашық болған. Қыз да сондай сүйген екен. Бірақ Мұрат бай Сәлімді кедейсініп, қызын бермепті. Сүйгеніне қосыла алмаған жігіт ыза менен қайғыдан қамырық шегіп, елден безіп, осылай аңшы боп кетіпті.

Дәл осы әңгіменің үстінде олар түн ішінде жүгіріп келе жатқан адамның дабырын естиді. Екеуі қарсы жүгіріп, есі шыққан бір жаңды ұстап алады. Ол жаңағы Мұраттың керуенінен қашып келе жатқан қызметшісінің бірі екен. Мұраттың олгенін, керуеннің талапғанын білдірумен қатар, сол адам Ғазизаның да жайын айтады. Сәлімнің ғашығы Ғазиза керуеннің ішінде екен. Зәңгілер оны да тұтқып ғып әкетіпті.

Осы хабарды есітіп Сәлім қаруына ұмтылып, қазір алыспаққа асығады. Бірақ Халит оны ақылменен тоқтатады. Екеуі түні бойы атыраптағы аңшыны жиып алып, Сарбастық атаманың қапыда жатқан қолына шабуыл жасайды. Атаманның өзінен басқа жолдастарының бәрі қирай мас. Олар соғыса алмай қаза табады. Қасым бөлек патырда жатып, жаңағы жайды біліп, оянғанда, арғы-

мағына мініп қаша береді. Бірақ шатырының қасында байлаулы тұрған Ғазизаны ала қашады.

Сәлім атаманның соңына түсіп қуады. Ғазизаны танып қалып, «құтқарамын, қорықпа» деп айғайлайды. Бұның алдында Ғазиза мен Қасым сөйлескен болатын. Атаман Ғазизаға достық етуді сөз қылған еді.

Қазір Ғазиза сол жайды айтып, Қасымды тоқтатпақ болады. Бірақ Қасым «өз қолымнан беремін, тартып алмайды», — дейді.

Сонымен, Сәлімді тосып, атаман тоқтай бергенде, Сәлім оны атпақ болып мылтығын көтереді. Сонда Қасым Сәлімнің мылтығын құндағышан атып үзеді де, күліп тосып алады.

Кейін Сәлімге Ғазизаны қосады. Әңгіме Қасымның бір кезде кекті болған қатал жауыз бай мырзасынан әділ кегін алумен бітеді.

Міне, «Медғат — Қасым» — сюжет желісі осындай тартысқа толы, терең мағыналы болып құралғап. Кейін шыққан шығармалардың ішінде осы «Медғат — Қасымнан» көркемдігі және әсіресе идеясы, ойы зор еңбек жоқ деп айтуға болады.

Бұнда Мағауия үлкен ізденгіштік, ағартушылық және қоғамдық озғып идеяны, ірі мәдениеттілікпен жақсы үйлестірген. Қасымның кек алу жолында істеген мінездері өмір шындығына анық үйлеседі. Шығарманың адам мінезіне байланысты негізгі тақырыбы, идеясы осы болғанда, бұл бір Қасымның басының ісі емес. Поэмадағы осы жөндегі тартыста үлкен обобщениелік қасиет бар.

Қасымның кегі арқылы дүние жүзіндегі осы алуандас жағдайда қаналып жүрген жазықсыз және үлкен қайраты бар, ары зор, намысы күшті еңбек адамдарының бәрінің жоғын жоқтаған идеяны таптыады. Бай менен қапаушы құлдың, еңбекшінің арасындағы бітімсіз қайшылық бұнда таптық қарсылық, қайшылық дәрежесіне анық жеткізе суреттелген.

Қасымның образында Мағауия терең ойлылық пен сыншы реализмді шебер түрде таратқан жазушы болады. Геройдың мінезі мен сезімдерінде, барлық қауіпсіз істерінде, оның үлкен қасиет иесі, үлгілі жан екені асқан шеберлікпен суреттелген. Мағауия Қасымды өз сөзімен дәріптемей, оның өз іс-мінездерін суреттеу арқылы кесек табысқа жетеді.

Және алған ортасы, заманы, мінез тартыстары жағынан қарағанда, Қасымның істері өмір шындығынан шет

жайылмайды. Бұны романтизмге боленген поэмада бір-ақ сезім, бір-ақ арманға түгел төндіріп отырса да, Мағауия сол сезім әрекетін шындықпен қабыстыра біледі. Өмірлік романтика үнемі иландырып отырып өрбиді. Оның жауы болған Медғаттың және Мұрат байдың мінез-қылықтарын да ақын орнымен қонымды етіп суреттеген. Ғазиза мен Сәлім арасындағы ғашықтық сыры геройдың әңгімелеуі арқыды берілсе де, поэмада өзіңше өте көркем, келісті болып шығады. Бұл жай шығарманың екінші, қосалқы тақырыбы бола тұрса да барлық поэмаға өзінше бір көрікті, әсерлі сәуле төккендей. Екі жастың ғашықтығы, көпшілік оқушыға үлгі болсын деген мақсатты ойлаған ақын, романтизм стиліне лайықты жолмен, олар басындағы ынтызарлық күйді ұлғайтып берген.

Бірақ жалғыз ғана осы махаббат арқылы ашылатын екі жастың мінез, сезім әрекеттерінде өз ортасының, заманының шындығынан шалғай кеткен жасандылық жоқ.

Осылайша анық классикалық поэзияның үлкен үлгісін шебер танытқан Мағауия өлең, теңеу, сөздік жағынан да өз шығармасының төркін-тегіп, жеке реальностармен жақсы аңғартып отырады. Оқушы бұл шығарманы жазған адам анық оқымысты, білікті ақын екенін поэмадың ішкі-сыртқы мазмұны, жалпы стилі, тілі сияқты үлкенді-кішілі элементтерінің барлығынан толық тани алады.

Ақындық мектеп тек ұстаз ақынның өзі тапқан жол, жаңалықты қайталап қана қойса, ол аз болар еді. Абай берген бағыт бойынша ізденген шәкірт ақын Мағауия осы шығармасында Абайдың өзі жазбаған анық сюжетті поэманы туғызады.

Ақылбай мен екеуі де, романтикалық поэманың стилін қазақ әдебиетіне әкеліп кіргізгенде, анық соны, жаңа, жақсы ағым әкеп қосты деу керек.

Сонда Ақылбай шығармасында идея жағынан, жоғарыда біз айтқандай, кемшін қайшылық болса, Мағауия өз шығармасында бұл жөнде де ілгерілеп түсіп, анық бағалы табыс әкеледі. Егер, сол Абай, Мағауиялар уақытында қазақтың баспасөзі болып, сыншылық, зерттеушілік, әлеуметшілік ойы өскен болса, Мағауияның осы поэмасының орны қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырдың соңында шыққан жаңалықтардың көрнекті тұрғысының бірі деп атауға жарар еді.

Абайдың өз маңындағы өнерлі жастар «Медғат — Қасымды» шынында, дәл осы біз айтқандай, бағалай білген. Мүрсейіт сияқты Самарбай, Дайырбай, Махмуд бар және

басқа көп көзі ашық жастар «Медғат — Қасым» поэмасын да, Абайдың өлеңдерін де жиі көшіріп, көп таратқан. Ал Мұқа, Әлмағамбет сияқты әнші өнерпаздардың бәрі де олардан бергі замандағы жастар да «Медғат — Қасымды» түгел жаттап алып, әнге салып жырлап айтады.

Осындай оқушы мен тыңдаушыға бағалы болған қасиеттердің себебінен «Медғат — Қасым» поэмасы жоғалмастан және де бір жолға ауысып, ұмытылмастан біздің заманымызға түгел жетіп отыр.

«Медғат — Қасым» — Мағауияның ең соңғы поэмасы. Бұдан бұрын Абайдың тақырып етіп, шәкірт достарына тапсырып беруі бойынша, Мағауия қазақ өмірінің өзінен алып, тағы бір поэма жазған. Бұл — қазақ тарихындағы салттық болмыстан туған «Еңлік — Кебек» жайындағы қоспа поэма болатын.

«Еңлік — Кебек» — Мағауияның алғашқы жазған шығармасы. Өлеңдік жағынан ол әлі поэма тіліне жете шеберленбеген күйді тауытады. Тілі тұтқыр және анық поэзиялық ерекшелік жағынан олақтау келген сырт құрылыс байқалады. Бірақ идея жағынан қарағанда, бұл поэманың да өзінше өз тұсындағы ақындардың шығармаларынан оқшау тұрған, өзгін жайлары бар.

Сол ерекшеліктің үлкені — Кеңгірбайдың образын, ісін бейнелеуде айқын көрінеді. Мағауияның уақытында, рушылдық салт бойынша тобықтының әруақ тұтып, қадірлейтін атақты биі — Кеңгірбай болатын. Заманында оның істеп кеткен озбыр, содыр істері болса да, рушылдық, ақсақалдық салт-сана бойынша кейінгі ұрпақ Кеңгірбайды сынамастан «баба» деп, «би» деп қадірлейтін.

Абай болса, қазақтың бұндай ескілікті кертартпа сана-сына өзінің сыны мен ақылын билеткен, бағындырған емес. Ол Кеңгірбайдың өз заманындағы паракорлық сияқты арамдықтарын ашып айтып, әшкерелеп жүретін. Еңлік пен Кебектің өліміне себепші болған — Кеңгірбайдың билігі. Ол осы билікті Матайдан пара алып айтты деп сынайды. Кейінгі пәдан ұрпақ Кеңгірбайдың атын да атамай, оны — «Қабакөң» дейтін. Мағауия осы жөнінде еркін сыншылық таптырады. Кеңгірбайдың әулиелік, аруақтық маскасын сыпырады. Жаңа буынның сыншыл, әділетшіл, гуманистік талабын өзіне ең үлкен мақсат етіп, өткен заманның үлкен авторитеттері мен трагедиялық істерін батылдықпен ашып, әшкерелеп жырлайды.

Еңлік пен Кебектің тағдырын шешкен түп себепті айта келіп, Мағауия:

...Тобықтыда сол күнде Кеңгірбай би,
Қыз қайынан астыртын алыпты сый.
Айтады қыз қайына бітім жерде,
Әуелі ұстап алып қызыңды тый, —

деп, биліктің сырын ашады.

Кейін сол билік бойынша Еңлік пен Кебек өлтірілген сон, ақын өзінің ызалы сынын Кеңгірбайға бұрады:

...Қылжырлықтан атаңдың биім «Қабан»,
Қабан түбі шошқа ғой, білсең надан.
Үлкен билік алдында сөйлесермін,
Жазасы не болады бидің арам! —

дейді.

Бұрынғы ру авторитетіне мұншалық батылдықыпен өкім айтуға жеткен ақындық сана, Абай тұсындағы жас талапкерлердің ойлары, ізденулері, қаншалық кең өріске, үлкен азаттыққа жеткенін көрсетеді.

Адамгершілік, гуманистік сарын бұл поэманың соңында Еңлік пен Кебектен қалған жас нәрестенің өлім халін айтуда да көрінеді:

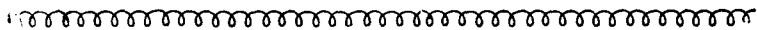
...Балаға ешбір пенде қарамапты,
Тобықты неткен жандар діні қатты.
Шеткі Ақшоқы басында бесігімен,
Деседі бір күн бойы жылап жатты, —

деп бітіреді.

Поэманың осы соңғы жолдары да надап заманның, қараңғы ортаның қатал мінездеріне қарсы айтылған ашулы өкім есепті болады.

Осылайша образдарды бейнелеуде, өткеннің қараңғылығын сынап көрсетуде, адамгершілік талабын ең үлкен мақсат, арман етіп биік сапада таңытуда Мағауияның бұл поэмасы да өз уақытындағы бағалы еңбек болатын.

МАҚАЛАЛАР

АБАЙ АҚЫНДЫҒЫНЫҢ АЙНАЛАСЫ

Бұл мақалада біз Абай ақындығы туралы ертелі-кеш айтылып жүрген әр түрлі сөздерге, әр алуан жайлардың көбіне соқпаймыз. Біз, көп тексеріліп зерттелмеген, сонылау бір саланы ғана сөз қылмақпыз. Ол Абай ақындығының, Абай шығармаларының айналасы. Ақын өзі көріп, сезіп өзі ойлап қорытқан өмір материалынан басқа әдебиет дүшесінен де көп бұйым алады. Абайдан қалған мұраның ішінде көп оқушыға даусыз боп айқын сезілетін сыртқы әдебиеттер белгілері бар. Ол Шығыс әдебиеттері мен Батыс әдебиетінен қосылған белгілер. Екінші, бұдан бөлек, ақынның өз тұлғасы сияқты боп қалыптанған барлық әдебиет мұраларынан: бұтақша таралып өсіп, жырыла шыққан тумалар бар — әдебиет тумалары.

Қазіргі қарастыратынымыз осы екі жай. Көлденең тұрып көз жіберсең, бұл ақынның шығармалық еңбегі ұзын аққан ағын су сияқты. Я Сыр, я Ертіс десек, соның ұзын арнасы бірде қазақ жайлаған жағаны, бірде Шығыс елдері, не европалықтар қоныс қылған сағаны сызып өтеді. Кейде тастақ, керіш арна мен көк шағыр мөлдір сулы Ертіс басындай боп, кейде құмды сары топырақты еспе арнамен жылжып, Сырдың аяғындай құла түсті боп ағады. Жолшыбай өзіне көп құятын әр түрлі тың арналардың неше алуан суларын сіміре барып, әр жерде өзінен де кейде көлшік, кейде өзен тармақ шығарып кете барады. Осы айтылған жағырапиялық теңеу ақыннан қалған мұраның тарихи орын мәнін алсақ, көңілге қонымды, үйлесімді теңеу сияқты көрінеді. Барлық Абай шығармалары Шығыс пен Батыстың мәдени тарихи жапсарын, ой саналық шекараларын жұлгелей жүрген қазақ даласының бір ағыны сияқты. Тағы бір теңеу, Абай бала күнінде

екі шешенің қолында қатар тәрбиеленгендіктен жеңгелері «Телгара» деп атандырған екен. Шынында, бұның ақындық өмірі де өзіндік, қазақтық қалпынан басқа жаңағыдай екі жағадан қатар пәр алу арқылы бір әдеби «Телгаралықпен» ерекшеленіп туған сияқтанады. Әрине, бұған қарап Абайдың өз пішіні — қазақ тұлғасы жоқ демейміз. Жаға — жаға да, арна — арна. Ұлы арнасы мен жол арнасының түп-түбімен шығып жатқан қайнар көздер — ақынның негізгі қазақтық тұлғасын құрайды.

Екі анаға тел болуда екеуінен нәр алу болғанмен соны өзінше қорқытып, өзінше сіңіріп пайдаланып отырып, бала денесі өседі... Жоғарыдағы теңеулерге бұл қосымшапы тіркей отыру шарт.

Осымен Абай шығармаларының ішінен «мен мұнда-лап» атой беріп тұрған Шығыс-Батыс ақындарына көз салайық. Әуелі Шығыстан бастаймыз.

Түн дүниесіндей тынысы ауыр схоластик медресесінде (Ахмет Риза имамның медресесінде) болашақ ақынның оқу тәрбиесі басталады. Айдаласы — басқа сәлде, үстіне ұзын шапан киіп, көзді сүрмелеп, мұртты таңқита қиып, бес уақыт намаз, ораза, тарауық, иптар арасында таспийқ-шаһилил мен кер кеткен түндерін көріп, қайырғиязға құзғындай таласатын: кәрі қалпе, қараңғы шәкірт, соқыр қазірет болады.

Сол күнде бұл ортаға ой сезім, қиялдарының ешқайсысы бойсұна алмаған, қыр баласы, жас талапкер дұғалық жаттаудың ара арасында өз бетімен тімтіне бастайды. Бала қиялын мыналар ортасынан, мыналар дүниесінен бөлегірек бір тұрғылар өзіне қарай бой ұрғызады. Жақсы жайлау, өзгеше бір қоныстың шеті тартады. Навои, Шәмси, Сәйхали аттарын атап кеп: «Мәдет бер, я шағыри пұрият» деп қыстығып, «мәдәт» тілейді. Аналарға «айғай ақыны», таратушы, демеуші ақын деп өзінше ат қояды. Сенеді. Үлгі ұстаз қылмағы да солар. Араб, парсы, түрік әдебиетінің талайып шарлап тастаған бала ақын жаңағыларға еліктеп гаруз, уәзімі мәд уәзімімен бәйт, жыр жазады.

Иузи раушан көзи гәуһар,
Ләһилдек бет үши әһмәр...

жыры сол күнгі іздену нәтижесі. Тілінде араб, парсы көп. Өзі тапысқан Навои, Хұсайын Байгара, Бабур, Мұхаммет, Салиқ сияқты Шағатай ақындарының ізін қуалай бастау. Алғаш талпынудың бұраң жолы өз тілінен, ана тілінен,

қашаңдатып әкетеді. Сұлуды Шығыс поэзиясының салтымен мәдихтау. Бұл тілде ғана емес, өлеңнің ұйқасын да, ырғағын да билейді. Жаңағы өлең қалыпты «рувағи» төрттік. Алғашқы үш жол бір ұйқасып, төртінші жол келесі төрттіктің төртінші жолымен ұйқасатын өлең үлгісі. Қазақта жоқ, араб, парсы үлгісі. Жыр ішіне кіретін «иузи», «көзи» деген сияқты бірен-саран түрік сөзі болса, оның айтылуы да басқаша. Араб, парсы поэзиясының әсері түрік топырағына көшкенде бұл тілді өкінеге теңкілеп, талқылап та, созылап мәд уәзіміне көндіруді дағды қылған.

Осы халыққа сынсыз бой иген жас ақып Абай да «көзі», «жүзі» деудің орнына «иузи», «көзи» деп майсаңдайды. Бұл өлеңнің бәйт ретімен («бәйт» өлеңнің екі жолып, екі мисырағын айтады) жіктесек, ғаруз уәзімінің париглатун париглат «схемасында»: — мұғағылһын, мұғағылһын, мұғағылһын мұқпалаған болады. Бізше 16 буынды бәйт.

«Үтір мен асты-үстілі жазу да бар,
Болуға асты-үстілі көнсең өзің», —

деген қазақы әзілмен айтып тұрса да, анығында, жаңағы еліктеу белгісі боп шығады. Сырты он бір буынды, қазақы төрт жолды ақсақ ұйқас болғанмен де, бұл өлең де ғаруыз өлеңмен жазылған: Уәзімі: «мұғағалин, пағуләп».

Бұл кез Абайдың шағатай поэзиясына таза еліктеу ретінде ілеспек болған талабын көрсетеді. Онда тақырып, тіл, ырғақ, кейде ұйқас және теңеу, салыстыру суреттерінің (көзлі гәуһар сияқты) бәрі де өз төркіні кім екенін таңытып тұр.

Шығыс жағасынан Абай ағынына құятын бір саласы — тұңғыш саласы осындай. Тегінде, кітапшылаған, сиыр жорға жыр қазақ поэзиясына жалғыз Абай тұсында кірген жоқ. Ыбырай, Албан, Асан, Мәшһүр, Ақан сері сияқты Арқа — Жетісу ақындары және әсіресе Сыр — Түркістан ақындарынан Шортапбай бастаған Шәді, тағы басқа көп ақынның шығармаларында бұл әсер көп. Соның көбінде араб, парсының өз сөздері көрінуден басқа қазақтың «дейдісін» — «дейди», «көрдісін» — «көрди» сияқты қың созылау көп болған. Барлығының өкше ізі сол жаңағы шағатай арқылы дін хиссалары немесе «Шаһнама», «Жүсіп — Зылиқа», «Ләйлі — Мәжнүндей» дастандар арқылы кірген ғаруз — уәзіміне барады. Қазақ әдебиетінің көлеміндегі ғаруз әсерін тексеру және соның бір жағын

Абайға да тірей тексеру — әдебиетшілердің алдындағы бір соны проблема.

Абайға келгенде жаңағы айтылған өлеңдер өзінің шытыстық тұлғасын өзгертпейді. Абай аузында бұның қазақ ақыны екенін білдірмей, таңытпай тұратын нәрселер болады. Қорытылмай, сұрыпталмай өз тәні бола алмай тұрған еліктеу — таза еліктеу.

Медіресе түнінен саңылау іздеп, алғаш бұлқынғанда жас ақын Шығыс поэзиясына осылайша шылбыр созады да, жаңағыдай жағаға бір соғады.

Басы осы. Содан әрі балалық күннің еліктеу үлгісін тастағанмен, өмірінің ақырына шейін Абай осы жағадан қол үзбейді. Абай ақындығының ішінде Шығыс арқауы ұзыннан-ұзақ тартылған желідей болып созыла келіп, ең ақыры, 1902 жылы жазылған «Алланың өзі де рас, сөзі де распен» аяқтайды. 1902 жылы — Абай өлеңін сарқып кеп толғантқан жылы. Сондағы көрген түбі жаңағы өлең. Бұл мұсылман дүниесінің ортасынан шығып, өзінше бастап, өзінше таныған ақынның бір алуан «Көкей кестісі». Шығыс поэзиясы, исләм діні деген сарының Абай шерткен құлақ күйі соңғы аккордын осылайша қайырады. Біз ұзын желінің екі шетін алдық. Арадағы тұрғы тұрғыларын атап өтейік. 1887 жылы «Масғұт» пен «Ескендір» әңгімелері жырланады.

Тегі, Абай әңгіме-жыр жазбаған, оны бұның шәкірті есепті болған ақындар ғана қолға алады. Абай өзі:

Батырды айтсам, ел шауын алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам
қызырмалап.

Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін,
Тыңдар едің бір сөзін мыңға балап, —

деу мен әңгімелі жырды өзіне-өзі рұқсат етпейді. Бірақ сонымен қатар жаңағы екі жыр бар. Және «Мың бір түннен» «Әзімді» жыр қып шығады. Бұнысы мұсылман дүниесінде жайылған сөздердің қазақ оқушысына ғибрат боларлық, үлгі мәжіліс боларлық мысали оснет айтам дегеннен шыққан. Арун Рәшид халифа заманы мен «Шаһтама» уақиғаларын алу — құр «қызық әңгіме айта салайыннан» тұмаған.

Содан әрі 89-жылы «Қор болды жаным», 91-жылы «Көзімнің қарасы» жазылады. Бұл өлеңдердің тұсында алғашқы ғаруз уәзімімен жазылған шағатайша бәйттердің жотасы қайта көрінеді. Бірақ енді ақын Шығыстағы «Тас-

сауып» (сопышылдық) поэзиясының ұрығын, ішкі-тысқы үлгісін, негізгі сарынын терең түсіне бастаған. Сондықтан бұдан былай олар үлгісін қорытып, өз ырқына көндіріңкіреп, баурай алып қолданады. Өлеңі қазақ ақынының өзі-ақ айтарлық сөздер тәрізденеді.

Бірақ азырақ бойлай қарасақ, махаббатты:

Хор болды, жаным...
Тағдырдан келген зұлым...
Бүгіді белім...
...Тағдыр етсе алла,
Не көрмейді пәндә, —

деген сияқты сөзбен жырлау Шығыстың «Тассауып» ақындарының үлгісі — «Ләйлі — Мәжнүн» махаббатының үлгісі боп көрінеді.

«Көзімнің қарасындағы»:

Сенсің — жан ләззәті,
Сенсің — тән шәрбәті,
Сұлуды сүймәклік —
Пайғамбар сүндеті, —

деген сияқты сарын да шығыстан келіп тұрған леп. Тақырып махаббат болғанмен не қазақ, не Европа үлгісіндегі махаббат жыры емес. Сүйіспеншілікті тағдыр жазған, ол адам жанын жуып, шәйіп тазартады. Денең қорлық көреді, зар шегеді. Сол арқылы жаның тазарады.

Тазарған жанмен құдайыңды, иенді танысың деген сопы ақындардың махаббат пәлсапасы бұл арада екі ұдайсыз, шіркеусіз ашық көрініп тұр. Соған орай тілдегі — «зұлым», «бек бітті», «ләззәт», «шәрбәт» сияқтылар қиыстырылған.

Бұлардағы ұйқас пен ырғақ та өзге қазақы өлеңдей емес. Осы өлеңге арнап ақынның бәйт күйінде күй шығарып, қырып өзгені сөзбен айту да еске аларлық пәрсе. Мұны әсіресе «Желсіз түнде жарық ай», «Қызарып, сұрланып» немесе «Айттым сәлем Қаламқаспен» салыстыра қарағанда ерекше боп көрінеді. Шығыс жағасының осылардан басқа бір таласы Абайдың діншілдік өлеңдерінен көрінеді. 1894 жылы жазылған:

А, құдай, бере көр,
Тілеген тілекті, —

деген сияқты немесе:

Алланың рахметін,
Яр тұтып әр неге
Әррәһман ол атын
Үйреткен жұмлеге, —

деген өлеңдері баласы Әбіш ауырып жатқанда айтылған сиыну, дұға, жалбарыну сөздері боп шығады. Бұлардың тұсында Абай — мұсылман. Мұсылман құдайына табынған «ғаси бәнде» өлеңі, дәрмен кеткен қарт көңілдің намаз артынан күдіреніп айтып отырған мінәжаты, сынық, кішік көңілдің қоңыр үнді дұғасы сияқты сезіледі. Бұл Абай басына келген соқпа күн емес. Көңілдің сынып, жабығып отыратып әлде қалайы да емес. Өмірінің қысталаң шағында айтылған шыны. Дәл бұл жері ақын шығармаларында жарыққа шықпай, айтылмай, ашылмай да кете баруы мүмкін еді. Бірақ басына келген кезі мен халі ішкі тердесін осы арада аша кеткен. Сонда ақын мен діндармын, мен иланушымын деп отыр.

Бірақ осының бәрімен қатар Абай фанатик те емес, мұсылманның көп молда, көп кітабы даттаған фанатик, схоластик дінді ұстанбайды. Шығыс жағасынан алған нәрдің бәрін Абай өз ақылымен, сыншы, ойшыл ақылымен, бірақ, әрине, санашылдық жолымен өзіше қорытып алады. Бұған кірген бұйымдардың басы исләм діні, онан соң Шығыс поэзиясы және мұсылман ғылымының ілгері-соңғы гұлама философтарының сөздері болады. Мысалы, 1895 жылы, «Ылай суға май бітпес, қой өткенге» деген өлең жазады. Мұнысы жаңа алланың өзі де рас, сөзі де рас... деген қорытынды өлеңі — ақынның діни философия ретімен сөйлеген сөздері сияқты. Сонда басы ашық:

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ

Құран рас, алланың сөзі дүр ол.

Немесе:

Тәуәліне жетерлік ғылымың шақ, —

деп,

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз...

деп қатардағы көп діндар, көп мұсылманның бірі екенін даусыз, айқын көрсете отырып, солармен қатар:

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй «хақ жолы» деп әділетті, —

дейді де:

Осы үш сүю болады иманы гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл, —

деу арқылы надан молдалардың үгітінен жырақтап шығып алып:

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс, —

дейді. Мұнысы өзі тұтқан ислам дінінің негізін сыншы ақылмен, санашылдық пәлсапасымен, мораль (мінезділік) пәлсапасымен сұрыптап аламын деген рационалшы ойшылдың ісі. Абай діншілдігінің түп қазығы, негізгі сыпаты осы. Осындай «молда айтты», «кітап айтты» дегенде қалта қарап тұрып қалмай, әр жағынан түбіне үңіле қарайтын тімтінгіш ой:

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір төңіріні болдырады.
Талып ұйықтап, көзіңді ашысымен
Талпынып тағы да ойлап зор қылады, —

дейді. Бұл арада қараңғы сопылар көзінде Абай күпірлік жағасына да жақындап қалады. Шеттігіне іліне барып, қайта оңалғанда айтатыны:

Көңілге шек — шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, —

лейді.

Мұнда Шығыс ойшылығының бірталай күнәкәр қылатып күдіктері көрініп тұр. «Бес парыз», «Иман, тағдыр» деп ой санадың бәрін тұмалдырықтап, тұмшалап тастайтын исламның тігіс-тігісі ыдырай бастап, бірталай сауыты жырытыла бастайды.

Абай имам Ғазалидей сыншыл мұсылман ұя бұзар діндарға ұсай бастайды. Діні әрі-беріден соң Ғайса дініне де жақындап, өзінше ақыл діні бола бастайды.

Осы жайлары қара сөздерінде де айқын көрініп отырады. Міне, Шығыс жағасына, Абайдың барлық тұлға мазмұнына орнаған поэзиялық, ой-саналық іргелері осындай. Аз пәрсе емес, үстіңгі бір жамылшы ғана, бір қабат жұқа қабыршақ қана емес. Көңіліне орнаған терең тамырлы бұйымдар. Абайда Батыстан кірген белгіден көрі Шығыс белгісі басымырақ, нығырақ, Батысқа келгенде

ол арқасын Шығысқа, ақылмен қорытып алған мұсылмандыққа нық тіреп алып келеді.

Сонымен, өз тұсында, XIX ғасырдың екінші жарымында, Шығыс ілімінде майданға шыға бастаған жаңашыл, рационалшылдар дін реформашыларының шеніне араласады. Абай татардан шыққан, Хайым Наспри алдындағы Шиһабиди Мәржаниді қостайды. Бұл екеуі мен Смағұл Фаспириңскийдің алдында мұсылман ғаламынан шыққан рационалшылдар 60-жылдарда өз елдерінен қашып шығып, Парижге орнаған Жәләлиддин Ауғани, Мұхаммет Ғабдуһи еді. Соңғысы Мысыр арабтарының жаңашылы болатын. Кезі келіп өріс ала алса, әлеуметтік жұмысқа ру мен ауыл шегінен шығып, мемлекеттік масштабта араласса, Абайдың шыңдап тоғысатын кісілері осылар мен Хайым Насирилер болар еді. Ол Абай — қазақ қоғамының буржуаздық жолмен өсуіне ат салысқан Абай болар еді. Осыған жетпесе де ескідеп аяқ кезде сытылып шыға бастады, сол жаңағыға қарай бой ұра бастаған Абайды біз ақынның Еуропаға қараған жүзінен байқаймыз, көре аламыз.

Осы айтылғандай, рационалшылдық пен салт-сана, ой-өнер жүзіндегі жартылаған жаңашылдыққа бейім болмаса, Абайдан Еуропа жағасының белгілерін көре алмас едік.

Жәләлиддин Ауғани мен Мұхаммет Ғабдуһи Еуропа капиталының ортақ шабуылына қарсы панисламдық ұранды бастай жүріп, өздері Париждегі масондар ложысына мүше болған.

Абай Будды жәйін оқи келе:

— Шіркін, Буддының сөзі қалай терең еді, жас шағымда кез болдым-ау, — дейді. Миссионер Сергей пәппен мәжілісі жарасып, кең әңгімелеседі. Сүйте отыра, Дарвинде кісіні құлатып, ап кетерлік күш бар екен, бұған дін қазығынды мықтап алмай, соқтығу қатер екен дейді. Осыларының барлығына қарағанда баласы Әбдірахман өлгенде айтқан:

Жаңа толдің басы ол,
Мен ескінің арты едім, —

деген сөз әншейін өзінің жасы ұлғайып қалған кәрілігіне ғана сілтей салған сөз болады.

Шынында, Абай феодал ішіндегі либерал топтың өкілі Пушкиннің либерал ақ сүйектер өкілі болғаны сияқты бұл да өз қауымының өзінше бөлек біткен ерекшеліктерін ала келген, феодалдан буржуаздық дамуға қарай бой ұра бас-

тағап таптың басы сияқты болады. Мұны Шығыс жағасын кездіріп, сүздіре келіп, Европа жағасына тағы қонақтатып жүрген де осы ерекшелік, осы жағдайы.

Батыс жағасына келгенде Абай көбінесе өз іргесін бермеуге тырысады. Бұл жақтап мұның алдына тартылған тың жаңалықтың барлығын талғап-талғап қана ала алады. Дүниеге оның көзіп ашқан Михаэлис, Грос, Долгополовтар халықшылдық, патша үкіметіне қарсылық сияқты өз бағыт, талаптарының ешқайсысын Абайға дарыта алмайды. Заманындағы патшалық үкіметіне қарсы арналған саяси-әлеуметтік, мемлекеттік пікірлер, көзқарастар Абайдап ныспы білінбейді. Бұқарашыл, төңкерісшіл ақын-жазушылар Чернышевскийдей саяси, салт-саналық басшылардың да ешбір пікірін алмайды. Көз салып құптамайды.

Пушкин, Лермонтовтар, Крыловтар сарынына қарай бой ұра береді. Онда да ешқайсысының атағына жығылмайды. Мәдениетті жұртшылық түгел қостаған, даттаған Пушкинге Абай өз басын кем сапамай тең санағандай болды, «олай айтпай, бұлай айтса нетер еді» деген кісіше, азғана бойкүйездікпен бұрылады. «Татьяна Онегинге» өз сөзін, өз түсінік, теңеулерін қосып:

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем, —

деп, немесе:

Өз қораңның қақпасын сен,
Қатты жаптың не айтайын, —

деп қана қоймайды. Бірталай қошқар мүйіз салады. Татьяна хатынан аз сөз, Онегиннің екі кездесудегі ауызша айтқан сөздерінен біраз жерлеріп алғаны болмаса, көбінесе Онегин, Татьяна хаттары Абайдың Пушкин желісімен өзі шығарған сөздері болады. Бұл екі жастың әңгімесін Пушкиндегі мазмұн, тақырып, идеядан басқаша, өзгеше қып қорытады.

Ең әуелі хаттар дегеннің өзі де Пушкинге жасаған зорлық. Пушкинде көп хаттар жоқ. Абай алдымен түрін өзгертіп эпистоляр роман (екі кісінің кезек жазысқан хаттарынаң құрылатын роман) қылып шығарады. Онегин — Пушкиннің әжуа қып мінеп, шенеп суреттеген адамы. Өз тұсындағы ақ сүйек қауымның бір тобына мұны айна қып, құнсыз, нәрсіз айна қып көрсетеді... Тарихи орны сол жағынан бағалы, маңызды боп, мәңгі кейін боп қалған. Абай

бұл жерлерімен, орыс тарихымен есептеспейді. Ол Европа жағасына келгенде өз аулына осыдан сарқыт ала қайтам деп, керегіне жаратам деп келген. Сондай есебі мен бағытының барлығына опасыз Онегин дәл келмейді. Оның гибрат аларлық үлгілі жігіт болуы шарт. Сол себепті әңгіме бітер жерде Пушкин күлкі гып тастап кеткен Онегинді Абай қолтығынан сүйеп тұрғызып алып, қолына мылтық ұстатып, аузына:

Сенен басқа еш жерден,
Таба алмадым орнымды.
Атам-анам, қара жер,
Сен аша бөр қойныңды, —

деген сөз салып, өзін-өзіне атқызады. Жігіт болсаң осылай сүй деп, өз ортасының жасына тағылым айтпақ болады. Мұнысы Европада ұстаздық іздей қонсы қона келу емес, Дарвинге келген келісі сияқты ірге бермей, боксесін қашық сала ұстасқаны сияқты.

Крыловты да мақал, мәтел, нақыл, мысал сөздерін аударғандай: «бұлардың көп кісі айтқан сөз, ендеше сол көп ішінде мен де ортақ» деген кісіше тағы да өз бетіндегі нығыздығын, тұтастығын жоймай кеп алады. Өзі айтып жүрген қазақы өсиет өлеңдеріне мынаны қосымша ғана қып ұсынады.

Абай Батыстың өнер, мәдениет көрмесіне қазақ сахарасынан, Шығыстан шығып, сапар шегіп келіп, әдейі не барын, нендей сырлы екендігін танып қайтайын деген кісі сияқты. Бірақ шын өнер, шын мәдениетті көру мұң, көрген соң дәмін татып, нәрін алған соң жым-жылас, түк жұқтырмай кету мүмкін емес. Басында кердең басып, тайталас түспек боп келген беті біраздан соң өзгере береді. Рас, Европамен таныса келе:

«Шығысым батыс, батысым шығыс боп кетті» деген сөз Абайдың ішкі дүниесінің барлығы бірдей қопарыла өзгеріп кетті дегенді білдірмейді. Европаның ғылым, өнер, мәдениеті мұны барған сайын қызықтыра тартып, соңына шыдап телмірткенін білдіреді. Бірақ Абай іші бұрынғыша дін қазығына арқасын нық тіреп алып келген іш екені жоғарыда айтылған. Сол қалпы негізінде өзгермейді. Бірақ барған сайын икемделіп, сыпталып, сырт буындығынан арыла береді. Рационалшы, жаңашыл Абай пішіні айқындалып, ашыла береді. Өз ішін бермеймін деп жүрсе де, ақын көп жапасу арқылы бірқатар жаңғырып, түлей бастайды. Ой білімінде ақындық өнеріне тереңдеп

өсе бастаған сайын Европадан үлгі таңдап, нәр алады. Онысы Европа көрмесінің ішінде бұған ерекше көрінген кейбір жаңалыққа қатты қызығуынан басталады. Жаңалық ішінен жаңалық талғап, бұрын өзі көрмеген үлкен тұлға, «өзгеше туыс» іздеп, өз кеудесіндегі сынменен қыдырып келе жатқанда, Абай Пушкин қасынан солғын қарап өтеді. Бірақ солай жеңіл жанап, ат үстінен, жоғарыдағыша, үстірт шолып өткенмен, сол Пушкин маңынап іздегенін табады. Өз сынынша, «Махаббаты ашуга уланған» Лермонтовқа кеп үйіріледі. Мұны таңдана, талмаурай сүйеді.

Ел ішіндегі қаққы-соққы, алыс-жұлыстан кекесінмен ашу алып шығып, ызамен сазарып, уайыммен улаңып келгенде Лермонтовтың құлақ күйі бұның өз күйі, өз сарыншайдай болып, дөп келе кетеді. Соған соң Лермонтовтан әрі аударарды, әрі үлгі алып, күйіне күй қосады. Лермонтов сөзін өз сөзіндей нашаланып, мейірленіп, емірене жыр қылады да, өзінікі мен оныкінің шекарасын жойып, «мал басын» араластыра қосып, «еншілес боп» кеткендей болады.

Кей өлеңдерді мынау Лермонтовтікі дегендей қып үлкен ұқыптылық, дәлшілдікпен тырыса аударарды. «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Тұтқындағы батыр», «Жалау», «Қараңғы түнде жалғыз», «Қараңғы түнде тау қалғып» (Гете — Лермонтовтан) «Сал демеймін сөзіме ықыласыңды» сияқты өлеңдер — Лермонтовтың кім екенін таңытам деп бұлжытпауға тырысып, басын ала жазған өлеңдері. Бұдан кейінгі «Терек сыйы» сияқты кейбір өлеңде, «Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы» деген өлеңде Абай Лермонтов тексінен кейде кем, кейде ілгері соғып отырады. Бірақ, дәлдікті ұқыптамайды. Ойында Пушкинге істеген тайталасты бұған да істемек болады. Лермонтовтың қара сөзбен ромаң қып жазған «Вадимін» бұл поэма ғып өлеңмен аудары бастайды. «Демонды» өз түсінігіндегі өзөзіл қып жырлайды. Осы сияқты Лермонтов оригиналына істеген еркіншілік, зорлық мінездер бір емес, талай жерде көрінеді.

Міне, осылайша көп араласып, көп жанасу арқылы Абайдың ақындық қиял ойлары, шығармалық түр тақырыбы, негізгі сарындары енді көп жерде сол Лермонтов жырымен туысып, бірге жасасқандай болады.

Абайдың Европа ақындарынан жасаған аудармалары, жоғарыда көрсеткендей, екі алуан болғанмен де, оның бәрін түбі аударма деп бір бөліп, бір төбе қып шығарып

қойып, енді екінші бір негізгі ерекшелікке көшеміз. Онымыз ақынның Европа жағасынан алған пәр, жаңалықты қалай қорытып, қалай пайдаланғаны жайындағы сөз.

Абай Шығыс жағасына араласу арқылы, жоғарыда тексерілген махаббат жайындағы, көңіл-күйі жайындағы, дінкұлақ жайындағы жырларды шығарса, Батыс жағасының өз кемесіне соққан ағымдарын қорытқанда да, сол жаңағыдай бірнеше тақырып үстінде еңбек етеді. Бұлары Лермонтовтан жасаған аударма емес, бірақ сол Лермонтов сияқты ақындардың үлгі желісін нақ қорытып, керекке жарату белгісі. Осы жайға көз жіберіп байқасақ, Абайда европалық тәркіні бар екі алуан өлеңді көреміз. Бірі — гашықтық жайының өлеңі (махаббат лирикасы), екіншісі — көңіл-күйінің өлеңі (настроение лирикасы).

Араб, парсы сопыларының үлгісімен «Хор болды жаным» жазылса, Европа сыршылдарының үлгісімен «Желсіз түнде жарық ай», «Қызарып, сұрланып» жазылды. Алғашқы түрдегі махаббат жырында табиғат араласпайды. Уәзін гаруыз үлгісі, ырақ — бәйтше.

Мына соңғыларда бұрын қазақ поэзиясында құлағы көрінбеген басқаша ала бөтен түрдегі бір сарын үстем бол шығады. Мұнда махаббат табиғат ұйқысына боленеді:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп, —

деген әсерлі, көрікті суретпен басталып келіп,

Тау жаңғырып ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа, —

деген сияқты қазақ аулының түнгі қалпын бере отырып:

Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі, —

деген көрініске келіп, екі ашықтың табысу минутімен бітеді. Өлең, көрініс, жалпы сурет, тақырып — Абайдың өзінікі. Бірақ махаббаты осылайша оттай ыстық бір-ақ көрініспен жалт еткізіп, бір ғана елең еткізіп, аяғын көп ноқатпен: «қалғанын өзің ұға бер» деумен, шұғыл тұжыра салумен бітіру — анық Европа романтикесінің үлгісі. Ондағы жұмбақты сыр поэзиясының келте қайырып емеуріншіл лирикасының (интим лириканың) үлгісі. Бұл жерде:

Тыңшығарсың сендағы,
Сабыр қылсаң азырақ, —

деп тұқыратын Гете — Лермонтов сөзі білініп тұр. Осы айтылған күйге орай, өлең ұйқасы қандай? Жеке-жеке әсерлі суреттер үздік-үздік леп бергендей жалт-жұлт етумен бірге ұйқаста қазақы өлең не шығыс үлгісіндегі өлеңнің калпын тастап, шалыс ұйқасқа ауысады. Бірінші мен үшінші, екінші мен төртінші жол ұйқаса келіп әдейі бір мықым толқып отырған, ырғағы мол, күйлі ағымды тапқапдай болады.

Дәл осы сарын, осы үлгімен жазылған өлең өте шебер: «Қызарып, сұрланыпта» өлең жолдары мен сөздері аса бір сарандық дәрежесіне жетіп, қысқара келіп:

Елбіреп қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да, —

деген негізгі күйдің әмірі бойынша шолақ-шолақ боп алады да, рақат түннің қысқа-қысқа күрсінугі сияқты сезіледі. Европа жағасынан Абай қорытып алған нәрдің бірі осындай болып, махаббат жырының өте шебер, өте нәзік, көркем үлгісін туғызады. Көңіл-күйінің жырларында да осындай түр сарын жағынан ерекше жаңарып, Европа мастерлерінің жоғарғы сатыдағы жыр мәдениетін нық баурап, меңгеріп алғандық көрінеді. Онда да кейде көңіл-күйін табиғат көрінісімен қабыстырып, ұластыра келіп:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса, —

деумен қатар:

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа. —

деген жалып атады. Ойшыл мұңды сыршылдың табиғат күйімен, беймезгіл ірақпен (стихиямен) қабақ қағысып қабысуы.

Осылайша ретпен, эп-күй поэзия стихиясына бар денесімен құлай мүлгіп:

Көңілім менің қараңғы бол-бол ақын,
Алтынды домбыраңмен келші жақын, —

деп, бір тебіреніп кетеді.

Бәрің санауға орын тар. Қалай да осы үлгідегі өлеңдер Абайда өте көп. Сырт қараған көзге Абай көп үлгі, көп сарынды Европадап алып, ақындық таразысының сол жағын көбірек басқан сияқтағып көрінетіні де осыдан. Көңіл-күйінің лирикасын Абай бертін келгенде тұ-

тасымен Гете, Лермонтовша жырлайтын болып, сол атақты романтиктермен туысып кеткендей болады. Европа жағасының нәрлерін қорытып, өз тәні ғып алуда Абай осындай ірі мәдениет, ірі мастерлікке жеткен. Оларды аударса:

Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп,
Ымдасып сөйлескендей көкте жүлдіз, —

деген тәрізді, бір алуан әсерлі, романтикалық сөздермен аударудан басқа, өз жырларын да осындай сумен суарып соға бастайды. «Үстіне зәр төпiлген құрыш, болат тіл» Абайдың өз тілі сияктанып кетеді. Бірақ бұл айтқанның бәрі Абайдағы Шығыс жағасының із, сарынын жоймайды. Жуып шаймайды. Тілде, үлгіде ғана қолданып, өзінің шығыстық қазақылық ішін сыртқа шығармауда тұтылған кестесі сияқты. Бұлар Абайдың біз бұл мақалада сөз қылмаған казактық және жоғарыда саналған шығыстық тұлғасын, ішкі наным, бағыт, негіз дүниесін бұзбайды. Өзгертіп әкетпейді. Соны жарыққа, сыртқа әсерлі қып шығару үшін ұстаған әдіс, өрнек есепті болады. Рас, кейде Европа үлгісі бұған айрықша тақырып ұсынатыны да бар.

Осы бітімді өлеңдерінің ішінде (мысалы, қысты сипаттау үлгісі сияқты) маған, әсіресе, ерекше көрінетін «Ақынға» деген өлеңі. Біздің көп оқушы оя өлеңнің аты осы айтылғандай боп тұрмаған соң ақындық жайындағы жыр екенін байқамайтыны да болады. Біздің сөз қылып отырғанмыз — «Адамның кейбір көздері» деген өлең. Бұл — Пушкин, Лермонтовтардың «Ақын», «Ақынға» деген өлеңдерін оқумен қатар өзінен шығарып, аналармен жарыса айтқан жыры. Тақырып Европа айтып жүрген үлгіден алынады да, жырлауда Абай ақынның, үздік пішіні айқын тұрған ақынның өз ағымы, өз бағасы беріледі.

Мақала мақсаты — әдеби «Телқараның» Шығыс, Батыс сияқты екі жағадан алған нәр қорегін ұзын-ұрқа атап оту. Түгел зерттеп қана тексеру емес, сондай тексерушіге бір қысқаша нобай айту. Сондықтан бұл мақала толықпын деп ішірене алмайды.

Мақсұт екі жағашың ақынға берген бұйым, белгілерін атау болғандықтан, Абайдың үздік тұлғасын, анайы арнасын, қазақы қалпын атап зерттегеніміз жоқ. Ол өз бетінде бір төбе сөз.

Енді бұл уақытқа шейін ақынның айналасы деген тақырыпты сөз қылғанда біз өзіне әсер еткен жайларды, өз

қорына құйылған салаларды алып келдік. Бірақ ақындық айналасы Абайдың өзі алған нәрді санаумен түгелденбейді. Екінші қатарда тұрған тағы бір алуан мәселе — Абайдың өзгеге берген нәрі турасында.

Бұл мәселеде біз Абай ақынның төңкеріс алдында, не төңкерістен бергі қазақ ақындарына еткен әсерін айтпаймыз. Ол айрықша ұзақ талдауды керек етеді. Бергілер және дәл айналасы деген тақырыпқа сыя да қоймайды. Сондықтан біз Абайдың дәл өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен бірнеше ақын туралы ғана қысқаша айтып өтеміз.

Мұндай ақын — төртеу. Оның екеуі Ақылбай, Мағауия — Абайдың өз балалары. Мұның екеуі де 1904 жылы — Абай өлген жылы өлген. Қалған екеуі Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын — Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алуан басқа, оның өлең мен қара сөздерін әрі оқушы, әрі таратушы, бағалаушы, тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған.

Абайды зерттеуге осы төрт ақын атын қыстыратын бір үлкен себеп, бұлардың шығармалары арқылы Абай өзі істемесе де, бой ұрған бірталай тың еңбек туады. Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәліл айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты болады.

Және бір ерекшелік, бұның төртеуі де әңгімелі жырлар жазады. Әдеби мектеп деген ақынның өзі алған түр, өзі жырлаған тақырыпты ғана тебіндей беруде емес. Сол басшы ақын берген ескіш бағыт, негізгі күйлерінің бетімен тың жол іздей өсуде. Ұстаз ақынның өзі айтуға үлгермеген немесе заманында әдейі айтқысы келмеген жайларды тереңдеп үнгін, бірталай өріске апарып тастауда.

Абай әңгімелі өлеңге қызықса да, өзін-өзі әдейі тежеп, тыйып отырған. Мына төрт ақын сол соңыны басады. Сонда Ақылбай, Мағауия романтикалы поэмаларды жазғыштайды, ана екеуі өзге үлгінің соңына түседі. Ақылбай «Дағыстан», «Зұлыс» деген поэмалармен қазақ әбнетінде Байрон, Пушкин үлгісін (олардың Шығыс поэмалары. Түстік поэмалары деп аталған романтик поэмаларының үлгісін) тұтынады. Мағауия да «Қасым» деген поэмада осы үлгімен бастап, аяғы қазақ тұрмысынан

алыпған тарихи жыр (Абылай жыры) немесе салт жыры — «Еңлік — Кебек» жайып жазады. Көкбай Абайдың өзі әңгіме қып тақырыбын таратып берген желі бойынша Абылай мен Қасым балаларының жөйін жыр етеді. Бұлардан көрі өзгешерек жол іздейді, қазақ тарихынан салт жырының тақырыбын таңдаған Шәкәрім Қалқаман, Мамыр, Еңлік, Кебектерді жазады.

Осылардың бәріне Абай әңгіме желілерін талқылап беруден басқа, кейін өлең болып шыққан кезде жеке жолдарын түзейді. Әңгімедегі кейіптерін түзетіреді. Мағауия Кеңгірбайдың «Қабекең» деген атын «қабан» деген сөзден шығарған екен. Оның өткенге қатты тиіскенін жақтырмай, Абай бұл өлеңнің жарыққа шықпауын дұрыстайды. Көкбай Наурызбайдың Қызылауыз атын онша жақсы жүйрік қып шығара алмаған соң, Абай «Шоқпардай кекілі барды» жазып береді.

Бұлардың барлығы ана ақылдарға Абайдың нақтылы ұстаз боп, баулып, бастап отырғандығын көрсетеді. Олар шығармаларының ішінде аңқып тұратын адамшылдық, санашылдық үгіті, аздаған рационалшылдық, сонымен қатар кейбіріндегі діншілдік, қаншылдық идеялары және осының бәрінің үстіне қосылған Еуропаның әңгіме құру желісі, тұр, бояу үлгілері барлығы да мыналар арқылы Абайдың өз шығарма, өз тұлғасын мынадай айнала кеп, қосымша бұйымдар қосып тұрады. Абайдың бұрынғы өзінен байқалған мүсінінен ары асыра, тереңдей түсінуге көмекші болады. Абайға шеттен құйған салалардан басқа бұның өзінен шыққан тарау-тармақтың да осындай маңыз-мазмұны бар.

АБАЙ ЖАЙЫН ЗЕРТТЕУШІЛЕРГЕ

Абай кешкен өмірді, Абай қалдырған мұраны тану керек, зерттеу керек дегенді бәріміз де түсіндік. Күншөккіп, жылдан-жыл өткен сайып осы істерге көңіл бөліп, зер салушы саны молайып келеді.

95 жылдық бір бел болса, содан ары жүз жылдық деген үлкен бір жотаңың жоңы тағы көрініп тұр. «Белге ғана жетейікші» демесек керек. Үздіксіз, үрдіс тарта беріп, жүз жылдыққа шейін бірталай іс өндірсек дейміз.

Осы ретте көбіміз ескере жүретін бірнеше соңы жай-

лар тағы бар. Ол Абайдың өзі ғана емес, сол Абайдың заманын, ортасын, үй тұрмысын, салт-дәстүрін, машық-мерзімін білу деген сөз. Бұларды жалғыз Абайдың басына ғана байлапысты түрде ескеру емес, жалпы сол көздің бір кескіні, бір бұйым белгілері есепті ескеру керек.

Біз осы күні Абай жайын зерттеуді терең түсініп жүрміз. Әр жинаушы, неғылса, ең әуелі Абай айтыпты-мыс, бірақ жазылмай, басылмай қалыпты-мыс деген өлең табуға құмар-ақ. Өзі соған бейімденіп етпеттеп тұрған соң, орала кеткен өлең сөздің бәр-бәріне-ақ жабыса түседі. Сонымен, әзірше не көп, Абайдың ұмытылып қалған өлеңі-ақ көп. Жинаушыда кім көп, жоқ қараушы-ақ көп. Жиналмасын демейміз, Абайға тиісті деп аталған сөздің, өлеңнің бәрі жинала берсін. Бірақ жинау бір басқа да, жариялау екі басқа. Зерттемей, жете танымай, құр ниетім жақсы еді деп жығыла бермейік.

Тегінде, Абай шығармасының аздығынан кенде боп жүргеніміз жоқ. Барын барша, бажайына барғыза алмаудан, зерттей алмаудан кендеміз. Және Абай өлеңдері халық ортасына жайылғалы көп заман болды. Содан бері Абайға еліктеп жазған аты белгілі де, белгісіз де, жас та, кәрі де, ақын да, жазушы да, еркек те, әйел де көп болған. Абай жазды өлең қып-ты деп, жазды жырлайтын, екі жастың кездескеніп жырлапты деп, соны айтатын, көңіл сырын айтатын, өмір арманын айтатын, ат пен құсты жыр ететін «өлең шығарғыштар» көп болған. Соның көбі, әсіресе, Абай шәкірттерінен, шәкірттерінің айналасынап, молдалардап, талапкер жастардан көп шыққанды. Олар да Абайдың лұғатымен сөйлейді. Абайдың алған тақырыбын алады. Өздері және Абай заманына қапық, Абай өміріне өкшелес жүрген өмірдің адамдары. Бұлардың кейбір жолдары, кейбір ырғақтары Абай сөздеріне ұқсап қалып отыратыны болады. Әсіресе, еліктеу деген нәрсе асыл пұсқаға түсі-түгі жағынан ұқсай бергіш болады. Міне, осындай жерлерде шын менен бұлдырдың арасын айыра алмай, өзіміз де алдашып, жұртшылықты да жаңсақ хабарлаңдырып, кейінгі зерттеушіні біржолата бөтен ізге салып, әуре-сарсаң етуіміз мүмкін.

Абай сөзі деген сөз бір-ақ жол болса да, Абайша шықса жарасар, Абайдың Абайлығы да сонда шығар. Осы Абай өлеңдерінің санын көбейтсйік деп өзеурегенше, бар сөзінің кенеуін кетірмейік деп көбірек ойланайық. Абай сөзін көбейтеміз деп, көбік етіп алмайық. Жауаптырақ қарайық. Бұл — бір сөз.

Ал Абай жәйін зерттеушілерге өзгеше бағалы, өзі соны және үлкен ғылымдық, тарихтық қасиеті зор бір алуан істер бар. Енді бір кезек көңіл бөлгенде соған бөлсек екен. Ол Абайдың дәуірін танытатын мағлұматтар. Бұған үлкен де, ұсақ та нәрселер кіреді. Бірақ бәр-бәрі де Абай өлеңдерінің ішіндегі көп-көп өзгеше жолдардың сырын, нәрін, мәні-жөнін танытады.

Мысалы, қоғамдық жағынан ірірек жайларын алсақ, Абай заманындағы құн дауы, жер дауы, жесір дауы, партия, штат таласы, барымта, жүгініс, билік деген сияқты әңгімелер қандай ретпен басталып, қалайша аяқтаушы еді. Осыны құрғақ сөз қылмай, мысал әңгімелермен баян етіп, жазып алу керек. Пәлен жылғы, пәлен қоныстағы, пәлендей іс жөніндегі әңгіме деп жазылу керек.

Осы бетте Абай тұсында болған ас, той, құдалық, ат шабыс, үлкен күрес, айтыс сияқты жайлардан, Абай араласқан кездерден тағы да өте конкретті мысалдар, фактілер жазылу керек.

Салбурын ұру, құс салу, салдық құру, сауық жасау, жау түсіру, ат жарату, ит жүгірту сияқты жайлардың өзінде де заман машығын көрсететін көп жаңалықтар бар.

Абай уақытында өліктің артын күту, қаралы болу, бата оқу, аза салу, ас беру сияқты әдеттер қандай еді. Осылар туралы тағы да айрықша уақиғаларды жазып алу қажет. Сол кездегі құда түсу, киіт кию, ұрын бару, қыз ұзату, ілу жасау, жол-жора, ырым-жырым қандай — оның да көп суретін Абайға жанасқан фактілермен мысал қып жазып алуға болады.

Абай уақытында үй іші тұрмыс қандай? Көп қатынды, бәйбіше-тоқалды тұрмыстың кескіні қандай, оны да жазып алу керек.

Онан соң қыстау, көктеу, жайлау, күзеу бар. Осындағы мал баққан көшпелі шаруаның не түрлі өзгешелік мерзім машығы, тәжірибе тәртібі бар, оларын да мысалдармен жазу керек.

Осыған жалғас сол кездегі қазақтың ауа райын, жыл реңіп білудегі, жат-жалаң турасындағы тәжірибелерін де жазу керек. Отамалы, сәуір, қыркүйек, құралай, тоғам, сүмбіле сияқты ай, күн мерзімдерін де ескеру қажет. Күзем, отар, күйек, соғым, неше алуан науқан жәйі жазылса, ол да керек. Ұсақ белгілерден де талай бағалы мағлұматтар жиюға болады.

Фотографиялар қалған жоқ. Ендеше, Абай отыратын жазғы, қысқы үйлердің ішін түгел сыпаттау, бар бұйымын түгендеп, қай орында қандай нәрселер тұратынына шейін жазса, ол да мейлінше қажет. Қысы-жазы киетін қысқы киімдер қандай, әйел не киеді, бала киімі немесе, бұл да тегіс керек. Тіпті, ер-тұрман, қару-сайман, жылқының таңбасы, қойдың ені, үй-ішінің ою кестесі — бұлар да қажет.

Міне, осы айтылған, тағы осыған ұқсаған талай-талай жайларды құрастырсақ, біз Абай заманын көп сыпық айнаны жамап барып таңығандай, дұрысырақ таңыр ек.

Бұндайларды білу арқылы Абайдың көп өлеңінің қазіргі бұйынға, келер буынға түсініксіз, көмескі көрінетін ерекшеліктерін де жақсы танытар едік.

Бізде әлі күнге Абай дәуірі дегенді ғылымдық, конкрет түрде фактілерге толық етіп жазған ешкім жоқ. Жүз жылдық — осындай күрделі зерттеулерді талап ететін болады. Соған жаңағы жайлардың бәрі-бәрінің айғақтарын жию шарт.

Ол жұмыс және, әсіресе, Абай музейлері үшін аса қажет. Осыдан суреттер, әңгімелер, куәліктер де көп жиналады. Соның бәрі музейден орын алатын асыл бұйымдар болмақшы.

Зерттеушінің көбі енді осыған зер салса екен!

ОРЫС КЛАССИКТЕРІ МЕН АБАЙ

Батыс әдебиеті дегенде алдымен айтатынымыз — орыс әдебиеті. Өткен ғасырдағы қазақ ақындарының орыс әдебиетінен ары барып, француз, неміс, ағылшын, италия әдебиеті сияқтылармен танысқандары аз. Олардан шыққан ірі ақын, жазушымен қазақ ақындарының танысқандары болса, орыс әдебиеті арқылы танысты. Не орыс тіліне жасалған аудармаларын оқып немесе солардың орыс ақындарына еткен әсерін орысша шығармалардан көріп қана танысты.

Сонымен, қазақ әдебиетінің ауқымына мәдениетті Батыстап келген әсерді алсақ, алдымен айрықша айтатынымыз орыс әдебиеті болады. Мәселе XIX ғасырдағы әсерлер жайында.

Өнерлі орыс ұлтының мәдениетін қазақтай бұратана отар елге таратып, орнатайын деген ниет-талап, ол кез-

дегі өкімшілік иесі, үстем таптардың ойында да жоқ еді. Қайта «қазақтай жаңа отар болған ел, қараңғы күйінде қала тұрсын, ескі надандығына шырмала берсін, сонда оны қамай тұсап қолға үйрету, бағындыру оңайырақ болады» деген айла-тәсілді негіз қылушы еді.

Патшалық үкіметінің қатты зорлық, құлдығының неше алуанын көрсе де, өз ішіндегі қарсылық пиет-қимылынан жазбаған қалың бұқара, салт-сана жүзінде де оңайлықпен бойұсыңбаған, іргесін бермеген. Ел тіршілігі үшін де, өнер-білімі, өрісі үшін де алысқан, көп қарысқан. Жау өкімет пен оның қазақ ішіндегі хан-сұлтандай, би мен бектей, болыс-тілмаштай, ұлтшыл-байшыл агенттеріңдей қанаушылардың барлығына орай, өзінің наразылығы мен қарсылығын берік ұстаған.

Ел өзінің ән-күйінде, үлкенді-кішілі жыр, әңгімесінде, айтыс-тартысында сол берік бағытын үнемі білдірумен келген. Қалың көпшіліктің осы бағыты патшалық жағынан шыққан қараңғы қаскөй саясаттарымен салыстырғанда, барынша алға қарай ұмтылған, өнер-мәдениет іздеген үлгілі тартыстың жолы еді.

Өнер-білім іздену, үлгілі елдің қалпына қарай талпыну көптің мұраты еді. Замандағы құлдық пен қанаудың зардабынан сергу үшін, аз да болса соған қарсы құралдану үшін-ақ өнер-білімді енді жалғыз сүйеніші, арқа тірегі деп біліп еді.

Міне, XIX ғасырдағы батыс әдебиетінің әсерін сөз қылған уақытта, ең алдымен, осындай жалпы қоғамдық, тарихи жайларды еске алу керек.

Әдебиеттегі белгілі дәуірлер мен сол дәуірдегі үстем сарындар әрқашан сол қоғамның тұрмысындағы таптық-тарихи күй жағдайдан туатыны даусыз. Олай болса, XIX ғасырдағы батыс әдебиетінің біздің мәдениеттен көрінетін әсерлерді де осы жағдай тудырды. Қалың ел тұрмысының ендігі дамуы, ендігі бет алысы өзге өнер иесі болған елдің аңдысын аңдап, үлгісін тұтыруды талап етті.

Ел өрісінің осындай алға беттеген жол кезеңін сол елмен табысқан ақын, жазушы өзіне де жол, бағыт етеді. Біздің әдебиеттің XIX ғасырында осы аңғарға беттеген екі белгілі ақын бар. Олар — Абай мен Алтынсарин Ыбырай.

Олар — өз заманында прогресс жолында болып, көпке пайдалы еңбек еткен ақындар. XIX ғасырдың екінші жарымы, әсіресе, мынау екі ақынның еңбек еткен жетпісінші, сексенінші жылдары және одап бергі XX ғасыр басы-

на шейін созылған жылдар — барлығы да, қазақ даласын саудалы базар, кеңселі қала баурап меңгере бастаған кездер еді.

Россия көлемінде күш алып, қанатын жайып, өрлеп-өсіп келе жатқан өндіріс капиталы ол кезде отар, базар іздеп жалақтайтын. Отар, бір жағынан, өндірістің шикі бұйымын арзан беруші қор, екінші жағынан, сол өндіріс туындыларын қымбатқа алатын базар. Сондықтан ондай отарды жебей-жебей сауып, берерін де, бермесін де баса қимыл етіп, омыраулай беріп алатын күш керек еді. Сол күш орнына өндіріс капиталы қазақ даласына, алдымен жалаңқая сауда капиталын агент қылып жұмсады. Екінші сол өндірістің тап мақсатына үйлес келерлік тәртіп орнатып, өз дегенін бұлжытпай орындатып отыра алатын әкімшілік керек болды.

Мұндай әкімдер патшалық үкіметтің ел ішіндегі тірегі, көзі боларлық міндетті орындап, әлеумет майданына шықты. Ел ішінде әкім, сұлтан, төре, болыс, би дегендер көбейді.

Бұрын да титығы құрып келген ел енді жерден айрылып, малдан ажырап, алым-шығын, салық-қаржы, қымбат базар талауына бір ұшырады. Жұт, індет, пара-пәле сияқты кесірлерге тағы шырмалды.

Осындай күйлердің барлығының арты, көпшілік халінің аса төмендеп, кедейленуіне себеп болады. Ашаршылық-жоқшылыққа қамалтады. Басқа түскен күйге наразылық үдемесе өшпейді. Бірақ бұрын әр кезеңде алысып көрсе де, дегеніне жете алмаған ел енді жаңа шараларға ұмтылады. Онысы сол қала, сол базардың, сол өктемдік етіп тұрған әкімнің өз құралымен құралдану шарасы болады. Ашаршылықтан қала жағалау, батырақ болу, жұмысқа жалдану, кәсіп іздеу, өнер үйрену — барлығы да тұйыққа қамалған елдің жалғыз көздеген ниеті болады. Осы кезде мүмкіндік болса, қолынап келгенімен ел көпшілігі оқу-өнерді талап етеді. Бірақ кедей бұқараның қолына ол игілік тимеген.

Ел ішінің әкімдері сол елді сорлатушы, тыныштығынан айырушы бұлдіргіш әкім болады. Олар, әсіресе, жемшіл-парақор, партияқор, зорлықшыл әкімдер, әрі жоғарғы ұлыққа жағынымпаз құлдар. Елдің өнерлі, мәдениетті болуын олар ойламақ түгіл, өздеріндей қып елді де надан күйінде ұстауға тырысады. Қолына түспеген өнер-білім, елдің аңсаған сусыны, жалғыз суаты есепті болады. Ел осы тілегін қиялында, көкірегінде сақтайды. Басына түс-

кеп хал менен жаңағыдай әкімшілікке ел наразы, жұрт күйзеу болып күнірене береді.

Сол күндегі әлеуметтік құрылыстың көпшілікті түйыққа қамаған халіне наразы болушы ел жоқшылары кобейді. Ел-ішінен шыққан ақыны, өнерпазының қайсысы болса да көргенде, сөз қылғанда ең алдымен ел көзіндегі жасты сөз қылады. Топас билік пен қара күшке сүйенген қанаушылыққа наразы болушы жалғыз елдің өзі, яки елдің өз жоқшылары ғана емес. Сол билеуші таптың өз ішінен шықпап бірен-саран білімді либерал ағартушылар да пайда болады. Бұлар елді билеу жолы жаңа үлгіде, жаңа мазмұнды болу керек деген ұраппен сөз бастайды. Алғашқы бағыты сол болғандықтан, бұрынғы әкімдердің, әкімшіліктің барлық лас-былық белгілерін аямай шенеп, мінеп сөйлейді. Осымен әкімшілік, шаруашылық, жалпы қоғамдық жайларға өзгеріс кіргіземіз деп талпынады.

Көпшілік бұқара күйіне де өзгеріс кірсін, ол кәсіп үйренсін, оқу-білім білсін, көпшілік сауатты, саңлаулы болсын деп ұран тастайды. Осы тілекпен шыққан ағартушылар халықтың сол кездегі, жоғарыда айтылған, мұң-мұқтажын ауызға алушы адамдар болып шығады. Бұлар — елді дұрыс меңгеру жағын үгіттеушілер. Тарихтың жаңа жағдайына үйлескен басшылықты коксейтіп кәсіпке, білім-қарекетке үгіттеумен бірге өздеріне өнер табады.

Міне, өткен ғасырда, сондайлық үгіт-өнеге, оқу-білімге деп қойып, көпті артынан ертпек болған, алғаш оянған, мәдениетті ақындар Абай мен Алтынсарин болады. Бұлардың әрі өздері қадірлеп, әрі жұртшылығына да нұсқаған құбылысы Европа мәдениеті — орыс халқының мәдениеті болады.

Әдебиет майдапын алғанда, екеуі де орыс халқының XIX ғасырдағы классик әдебиетінің мектебінеп өткен, содан үлкен үлгі, ұстаздық көрген кісілер. Бұлар көрген әдебиет мектебінің басы Крылов, Пушкин, Лермонтовтардан басталса, бергі жағы Белицкий болып және 60-жылдардағы халықшыл-бұқарашыл, сыншыл жазушылар: Чернышевский, Добролюбов, Писарев, Некрасов, Салтыков-Щедриндер боп кетеді.

Бұл мектептен олардың нық ұстап шығатын үлгі, түсінігі ақындық, халыққа қызмет етудің үлкен жолы деген ұғым болады. Ақын шығармалары қоғамның тәрбиесіне, өсіп дамуына, дүние тануына жәрдем ететін еңбек деп таниды. Орыс әдебиетінің жаңағы ұлы қайраткерлері өз

шығармалары арқылы тұс-тұсындағы зұлымдық, қараңғылық күштермен алысып өткенін көреді. Пушкин, Белинский, Чернышевский, Некрасов, Салтыковтардың сол замандағы жауыз тәртіпке қарсы алысқан қандай құралдарды қолданғанын көріп, біледі. Патшалық реакцияның үлкенді-кішілі таянышы — агенттері боп отырған ақ сүйек ұлықтар, төре-чиновниктер, алпауыт қанаушылардың қоғамға залалды озбырлық өктемділігін, надандық зұлымдығын сол ақын, жазушылардың қалайша сынап, жерлеп сөйлегенін көреді.

Олар жырлаған қоғам уайымы, қоғам күйін көре тұра өз бастарының шерлену немесе қоғам дұшпандарып әсірелеу үшін соларды сұмпайы-жауыз пішінде көрсету әдісі не болмаса ел қабын сорып жүрген паразиттерді ащы қалжың, өткір мысқыл, мағыналы күлкімен әжуалау әдісі — барлығы да біздің жаңағы ақындарға үлгі, өнеге боп танылады. Сол әдіс өрнектерді өздері де (әсіресе Абай) барынша кең түрде, мол үлгіде қолдануға кіріседі.

Абай шығармасында әлеуметтік сарынның жаңа ағымын тудырып, өсіріп, ең алдымен, әзірлеген жағдай — сол кездегі көпшілік қоғам тұрмысының өз қалпы болады. Сол өз ортасының не күйі бар, неге мұқтаж екенін көппен бірге сезіп, мұң еткен ақын, енді сондайлық әлеуметтік мазмұн сарынды сыртқа шығаратын жол, үлгі, өнеге іздейді. Осылайша іздену жолында жүргенде, өз қауымындай қоғамдардың ортасынан шығып, елге саналы еңбек еткен ағартушы, мәдениетті либерал, бұқарашыл ақындардың ізін, жолын көреді. Сонымен барып Пушкин, Лермонтов, Салтыковтың мектебіне үңіледі. Өзгерек жағдайда, өзгеше құлдық, надандық, зұлымдық қорлығында жатқан өз жұртшылығына, аналардың сарынымен бұдан өзгеше өнегелі еңбек етпекке талпынады.

Міне, Абайды Европа мектебімен, орыс әдебиетінің классик дәуірлерімен жанастырып, қабыстыратын өткел осындай қоғамдық, тарихи өткелдер болады. Мазмұн сарыны, ішкі бағыт пәрі ел тұрмысының, қоғам күйінің өзіндік, анайы топырағынан шыққан сарып нәрлер болады. Соны жарыққа шығаратын түр-үлгіні ғана орыс халқының асыл қазынасынан алады.

Орыс классиктерімен Абайдың жалғасы әр алуан. Батыс Европа мен орыс жазушыларының көпшілігін ол ең әуелі көп оқып, тексеріп өтеді. Өзінің білім алып, дүние таңуына солардың шығармаларын азық етеді. Осы ретпен оқып шыққан ақын-ғалымдарының ішінде Батыс

Европаның Гетесі, Шекспир, Шиллер, Гейнесі, Байрон, Бальзак, Беранжесі де болады. Ол кездегі білім-өнерлердің мол қорда, үлкен бесігі Батыс Европа екенін аңғарып, сол жақтың ақындары ғана емес, неше алуан философ, білімпаздарын да зерттейді. «Европаның есею тарихы», «Ескі шығыс мәдениетінің тарихы» сияқтыларды да сол Батыс Европа ғалымдары арқылы оқып біледі. Европа философиясын зерттеу ретінде Спенсер, Спиноза, Декарттарды оқиды. Беріде Дарвинге де қызығады. Қиыр Шығыс тарихынан Будданың жайын да біледі.

Кейін кітапқа салынып, оқиғалы шығармалар іздегенде, Батыс Европада орта ғасырда болған дін соты — инквизиция сотының зұлымдықтарын көрсететін романдарды көп тексереді. Европада әкімшілік құрған патша, король нәсілдерінің сарай тартысын білмек боп, Александр Дюма романдарын көп оқиды. Кейін — «Үш Мухкетер», — «Он жылдан соң», «Король қатын Марго» деген романдар Абайдың ауызша айтуы бойынша көп елге жайылып, ертеке боп кетеді. Осы ретте инквизиция заманының бір романы — «Қызыл сақал» да ертеке боп кеткен.

Осылар сияқты тағы бір қызығып оқитын әңгімелері Африка, Америка, Австралияда немесе басқа бір жабайылар аралында тіршілік еткен білімділер, жандар жайлы болатын. Мұндай әңгімелерде сол жергілікті жабайы деген елдерден шыққан ерлер, намысқорлар, дана адамдардың жайын сүйсіне оқытып болады. Абайдың өз мәжілісінде болып, өз әңгімелерін көп естіген кісілердің ішінде Америка мен Африканың зәңгілері (қара түсті адамның барлығын Абай зәңгі деген бір атпен айтады) жайындағы сөздерді естімегені жоқ деуге болады. Неше алуан күшті, қызық романдарды сол жайынан айтатын болған. Осындай Абай айтқан әңгімелердің бірі — «Медғат — Қасым». Бұл Африкада Ніл дариясы бойындағы бір Қасым деген құлдың плантатор байдан кек алуын баян ететін әңгіме. Осыны Абайдың мәслихаты бойынша қара сөзден әңгімелі өлең етіп шығарған Абайдың өз баласы Мағауия болады. Зәңгілер жайындағы Абай айтқан екінші қызық әңгіме «Зұлыс» болғандықтан, оны Ақылбай деген баласы өлең қып таратады.

Африкадағы ақ жұрт пен зәңгілердің алыс-тартысын көрсететін «Валентин Леви», «Аза жүрек», «Ягуар Медуленец» деген әңгімелер де Абайдың ертегі қып таратқан әңгімелері еді. Өз ортасына шығыс ескілігінен қалған — «Мың бір түн», «Шаһнама», «Бахтажар», «Қырық тоты»,

«Ләйлі — Мәжнүн», «Көрүглы сұлтан» сияқтыларды паш етіп таратумен бірге, жаңағыдай, Европа жазушыларының да көп-көп әңгіме, дастандарын жая жүрген болатын.

Бұл айтылғандардың барлығы Абайдың дәл өзінен қалған ақындық шығармаларға із қалдырмаса да, жалпы Абай меншіктенген қор, іргенің қандай болғандығын көрсетеді.

Осылайша оқып тану ретінде Абай Крыловтан бастап өз уақытына шейінгі орыс жазушы-ақындарының, сыншы-тарихшыларының барлығының да еңбегімен танысқан.

Сексенінші жылдардың ішінде жазған «Интернатта оқып жүр» деген өлеңінде Абай жаңа даңқтанып келе жатқан Толстойды текке атамайды. Арғы классиктер ғана емес, өз тұсында енді-енді дамып келе жатқан жазушыларды да оқып біліп жүргендігін сездіреді. Мінеки, Абайдың орыс әдебиеті арқылы барлап көрген өрістері осындай. Бұл — оқып біліп, танысып өткен мәдениетінің көлемі. Ал осылардың ішінен енді Абайдың тесіле қарап, үділе бойлап, өзіне жоғарыда айтқандай, жақын тұтқан, сыбайлас білген ақын-жазушылары бар. Олары, әсіресе, Лермонтов, Крылов, Пушкин, Салтыковтар болды. Бұларға да Абайдың ұштасып қатынасуы біркелкі емес, әр түрлі.

Абайдың көп көңіл бөліп, тырысып аударуларына қарағанда, ол Крылов мысалдарың зор бағалаған. Бірақ сонымен қатар өзі дәл бұл үлгі, бұл жанрдың ақыны емес. Ол жалтарып, сипай қамшылап айту емес, Лермонтовша көзге шұқып, басқа ұра айтуды сүйетін ақын. Сондықтан мысалдар түрін бағалағанмен, оны көпке ұғымды, өтімді бір алуан көркем түр деп таныса да, өзіне үлгі етіп баурап алмайды.

Крыловтың мысалдарын осылайша аударып, қоғамдық мін, кемшіліктерді тұспалмен ғана шенең әжуалап тоқтаған Абай Пушкинге келгенде былайша жадағай күйді қанағат қылмайды. Пушкин мен Абай арасының жалғасы мол салалы, тамыр-түбірлі болады.

Орыс классиктерінің ішінде Абайға үлгі беріп, үлкен ұстаздық еткен ақынның ең үлкені Пушкин. Бірақ, осы жайды сыртқы белгіден, аудармадан ғана іздеу керек емес. Оны зерттеп, үділе қарап барып қана түсінуге болады.

Мәселенің бұл жағын кейінге шегере тұрып, біз әуелі Абайдың Пушкиннің өзінен аударған — «Татьяна, Онегин хаттарына» келейік.

Абай бұл тұста Пушкиннің құр ғана аударушысы болмаған. «Евгений Онегин» сияқты өлеңмен жазылған романның барлығын аудармай, Абай өзіне таңдамалы, түйінді деген жерлерін ғана алады.

Пушкиннің үлкен шығармасын Абай өз тұсындағы қазақ оқушысына өз елегінен өткізіп, өзінше қорытынды жасап, өзі ойлаған түрдегі бір үлгі етіп ұсынбақ болады.

Абай аударған «Евгений Онегин» — ол шығарманың өзі емес, Абайға керекті болған тұқылы ғана болып шығады. Бұның себебі, Абайдың бұл шығармаға өзінше бір өзгеше мақсатпен келуінен туған. Татьяна мен Онегин арасындағы жай-күйді де аяқ кезінде өзгертіп жібереді. Татьянадан күдер үздіргеннен кейін Онегинді Пушкин мысқыл етіп қалдырса, Абай оған Пушкиннің бұл герой туралы ешбір мақсат қылмаған өз мінездерін береді. Онегинге «Жарым жақсы киім киіп» деген сөзді айтқызып барып, өзін-өзі өлтіретін халге соқтырады. Абайша, Онегин мінезіндей мінез бен істің арты өлім болуға лайық.

Мінеки, кең көлемді романның сүйіспеншілік жыры ғана болып тарауы, екінші, ол сүйіспеншіліктің арты Пушкиннен өзгеше боп осылайша бітуі қалай?

Осымен қатар Татьяна, Онегин хатының сөздерін аударуда да Абай не Крыловты, не Лермонтовтың аударғандары сияқты дәлшілдік әдеттерін қолданбайды. Оның Онегині де, Татьянасы да Пушкиннің өзі айтқызып сөздерді оқта-текте ғана айтады. Бұлардың ой-сезімі де Абайша, кейде қазақ жастарының айтуынша шығады. Пушкин өлеңінің сыртқы әр алуан түрлерінен, әр түрлі өлшеу ыргағынап Абай екі-ақ түрді тұрақты белгі қып ұстайды. Оның бірі — өлең жолып жыр сияқты етіп 8 буыннан құрау. Екіншісі — Пушкиннің өзінде өзге ұйқас-тармен қатар, көбірек кездесетін шалыс ұйқасты алу. Одан басқа жақтарында Абай өз бетімен еркіндеп, Пушкиннен ойқастан кетіп те отырады.

Осылай боп, Пушкин шығармасына өзінше, қошқар мүйіздер салудың негізгі себебі — «Евгений Онегин» романына Абайдың жоғарыда айтылғандай өзгеше бір мақсатпен келгендігінен туып отыр. Бұл әңгімені сүйіспеншілік жыры етіп қазақ жасына ұсынғанда, Абай өз ойымен ұстаздық мақсатын көздейді.

Жар дегенді, әйел — дос дегенді бағалай алмай, қалың-малдың сомасымен өлшейтін соқыр, ойы керең ортаға, мырза мен бек ортасына, Абай әйелдің сезімін, терең толғауын Татьянаның нәзік, шебер тілі арқылы айтып

жеткізбек болады. Оған Татьяна сол үшін керек. Опасыз, асқақ және өзі опық жегіш жігіт Онегин де соған ұқсаған мақсатпен керек болады.

Нәтижедегі қорытындысы — осылардың мысалы арқылы өз ортасынан ой шығару, үлгі мысал көрсетіп үгіт айту. Әйел де «сеңдей адам, сеңдей орамды тілі, өткір пәзік сезімі бар, тең жаралған, тең праволы досың» демек, сол қасиетін бағалай, қадірлей білсең — «әйел досың қасыңда, бағалай білмесең — жатыңда», — деген қорытындыны жасамақ. Мұндай ниетпен қарағанда, әрине, Онегиннің уайым жемей, жаза шекпей кете баруы жол емес. Сондықтан Абай оның қолына пистолет ұсынып, үкімін айтады. Абзалы өлім деген қорытынды жасатпақ болады.

Міне, Пушкин мұрасынан Абайдың қолма-қол қатынасқан уақытта қалған бір бұйымы осындай.

Сонымен қатар ескерте кететін бір мәселе, Абай аудармасының жаңағыдай ұшқарырақ боп шығуын, Абайдың Пушкинді шала түсінгендігінен, Пушкин шығармасына үстірт, селқос қарағандығынан деп таңуға болмайды.

Жалпы өлеңдік жағынан, тіл кестесінің шеберлік, сезімшілдік, терең толғаулық жағынан қарағанда, Онегин, Татьяна хаттары Абайда осал шыққан өлеңдер емес. Ол Абайдың бұл жырларды күшті ыптамен нықтап зер салып, тырыса жазғанын көрсетеді.

Және өзгеден бұрып, басқа ешбір аудармасына әп шығармаса да, дәл Татьяна, Онегин хаттарына арнап әдейілеген әндер шығаруы, соны халық ортасына өзі таратып, паш (әуез) етуі Абайдың Пушкин атына және мына шығармаға аса зор баға беретіндігін көрсетеді.

Аударма жайы сондай болса, енді Абайдың өз шығармасынан байқалатын Пушкин әсері қандай?

Қорытылып, өзгеріп, Абайдың туынды өз өнері боп шыққан шығармаларынан Пушкиннің қандайлық үлгі, өрнектерін байқауға болады?

Әрине, бұл арада Пушкиннің анау өлеңінен Абайдың мынадай өлеңі туып, пайда боп тұр деп кесіп айтуға болмайды.

Бірақ сонда да, кейде тақырып бірлігі аз болса да немесе тіпті Пушкинде жоқ кей тақырыпты алса да, сол жайларды дәл Пушкинше жалпы мәдениетті, үлкен сорапты ақынша шолып кететін кездері бар. Сондай кездерде Пушкинмен жаңасып қап отыратыны болады. Ендігі қарастыратынымыз — осындай шығармалары.

Бұл ретте тақырыбы ұқсас өлеңдердің ішінен Абайдың ақынға арналған өлеңін алдымен аламыз.

Адамның кейбір кездері
Көңілде алаң басылса;
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса, —

деп бастайды Абай.

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон,
В заботах суетного света
Он молодужно погружен, —

деп шертеді Пушкин.

Осы екі өлеңнің не сөз, не теңеулерінде біріпе-бірі ұқсас тұрған дәнеңе де жоқ. Ал тақырып, мазмұнын алсақ, олары ұқсайды, тіпті бір жерден шығады.

Екі ақынның өлеңі де «ақын мен ақындық шабыты» (вдохновение) дегенге арналады.

Екі өлең де әуелі шабытсыз күйде жабайы көптің бірі боп, өмірін де, өзін де кір басқан адамды алады. Содан кейін осы адамның шабыты келіп ақын боп толғанған уақытында қандайлық шарықтап, шарқ ұрып кететіндігін айтады.

Ақындық шабыттың өзін де екі ақын жоғарыдан келген сый есепті түсінеді. Абай «Тәңірінің берген өнері» деп өз ұғымына апарса, Пушкин «Аполлон» деп ескі грек елінің поэзия өнер құдайы — Аполлонға апарып тіреді.

Қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын ақын дегенді немесе ақындық дегенді жекеше тақырып етіп өлең жазған кісі жоқ.

Оның үстіне ақындық еңбегін мынадай мәдениетті тұрде түсініп, басқаша білімді жұртша бағалайтын ақынның өзі де болған емес. Ақын сөзі ақын маңайындағы зұлымдық, жаманшылықпен алысушы, дұрыстықты үгіттеуші, жоқтаушы сөз деген терең идея, терең түсінік қазақ әдебиетінде тек Абайдан ғана басталады. Мұның түбі орыс классиктері айтқан: ақын еңбегі қоғамға пайдалы, қоғамды түзеп, бастауыш еңбек деген ұғымнан туады. Бұл өнерді Абайдың қазақтың өлең түрімен жазбай, Пушкиннің шалыс ұйқасымен жазуында да мән бар. Мінеки, орыс классигі Пушкиннің мәдениетті ақын бола тұрып сөйлеген ұғым, наным, түсінік бағытының Абайға терең тамыр арқылы жасаған бір қатынасы осындай. Осы сияқты өлең Абайды да бұрынғы қазақы ақыннан жоғары шарықтатып

әрі шалымды етіп, жаңа үлгі, жаңа сөз сырының ақыны етеді.

Осы сияқты тақырыбы ұқсас өлеңдердің бір алуаны Абайдағы жылдың төрт мезгіліне арналған өлеңдер. Әрине, бұл өлеңдер жаңағы сияқты, Пушкиннің пәлендей өлеңімен қабыса кетеді деп айтуға болмайды. Қазақтың мал баққан шаруасын, көшпелі аулын, өзгеше қоғамдық құрылысын көрсетіп, нағыз қолтумадай қазақша өлеңдерін Пушкинге апарып жанастырамыз деу зорлық қой, теріс қой деушілер де болады.

Бірақ шұғылдық жасамай, кеңінен терең ойлап көрейік. Осылайша қарағанда, Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде жыл мезгілін айрықша тақырып қып алу тағы да жоқ болатын. Европа машығын алсақ, осы тақырыпқа арналған өлеңдер балалар оқитын мектеп хрестоматиясының барлығында болады. Орыс әдебиетінің көлемінде «қысқа», «күзге» арналған өлеңдер ең алдымен Пушкиндікі болатын.

Бірақ Абайдың «Қысына» көз салып қарасақ, орыс ақындарының қысты суреттейтін теңеулері жоқ па?

Ең алдымен: «Ақ киімді денелі ақсақалды» деп басталатын қысты Пушкиннің өзі де, орыс елінің ескі фольклорынан келе жатқан, кейін Некрасов сипаттаған емес пе? Абайдың бұрын жұты қалың, шаруа соры — ақ боран, алты ай қысты жалпы айтпаса, оны осындай шал пішінімен алғанымен, ол шалды қазақ оқушыларына танытады. Ұғымды қып, өз тәні қып қорытып әкеп ұсынады. «Аяз бабай» мұның сипаттауынан «кәрі құда» боп, өз аулының кісісі болып кетеді.

Ол қорадағы арық-тұраққа, отардағы жылқыға құрығын сала келген ескі таныс, баяғы сары сүйек «құда» боп, қазақ ұғымына ауыл үй қона қалады.

Бұл арадан Абайдың европалық үлгі-өрнекті өзінше біржолата өзгертіп, қайта тудырып, тіпті шеттен келгендігін білдірмейтіндей қып, жаңадан беретіндігін көреміз.

Сонымен қатар жылдың төрт мезгілін сипаттауда әуелі табиғат көріністерін айтып, содан шаруаны айтып, сондап жеке қоғамдық қатынастан белгі беріп және өзінің сол көріністерден алған ақындық сезім әсерін айтып жырлау, қалай айтсақ та мәдениетті поэзияның өзі екенін айқын таптырады. Әрине, «Көктем», «Жаз», «Күз» жайындағы Абай өлеңдерін оқып отырғанда, қазақ оқушысы нағыз көшпелі, бақташы қазақ аулының сурет белгілері-

неп басқа ешбір көлденеңнен келген бөгде бұйымды көрмейді.

Абай ол суреттерде таза қазақ аулының нағыз өз суреттерін ғана алады. Бірақ сопымен қатар осы мезгіл, көріністерді осылайша көріп, осылайша сезіп, осындай үлгіде жырлап отырған ақыпды, айрықша бір мәдениет, өзгеше бір үлгі өрнегі бар ақын емес деп кім айта алады.

Мәселе сыртқы сөз бен фактілерінде емес, шығармаларының ішкі күйінде. Ақынның дүниені қалайша, кімше көріп, кімше сезуінде. Сондай ақынның дүние тану (мироощущение) жағынан алсақ, бұл өлеңдерде де Абайдың, Пушкиндей орыс классиктерімен астас, өрістес келуін байқаймыз.

Тағы да айтатынымыз, бұл еліктеу емес, оған ешбір жағынан ұқсамайды. Құр еліктеу десек, еш нәрсе түсінбеген болар едік.

Абайдың терең толғаулы, дана ақын екендігі сол — Пушкиндей классиктер үлгісін сырт жағынан ғана алмай, еліктеу түрінде ғана алмай, біржолата өз тамыр топырағынан өскен, өзіндік мәдениетті үлгі өрнек есебінде бере білуінде.

Осы айтылған мысалдар сияқты жалпы үлгі өрнекті, басқа шығармалар турасында да Абайдың мықтап меңгеріп алғанын көреміз.

Бұның бір айқын белгілері Абайдың ғашықтық жайын жырлаған өлеңдерінен байқалады.

Тегінде, Абай шығармаларының барлық қор, нәрі үлкен үш арнадан құралады. Бұның біріншісі, ең молы — қазақтың халық әдебиетінің мұра-тумалары, екіншісі — шығыс әдебиетінен келген және ең аз сезілетін белгілер. Үшіншісі — Абайды мәдениетті, үлкен аңғарлы зор ақын етіп көрсететін батыс әдебиетінің үлгі өрнектері.

Осы үш сала Абайдың ғашықтық жайын айтқан жырларында ап-айқын көрінеді. Сондай, «Айттым сәлем Қаламқас», «Қыстырып мақтайсыз», «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» сияқты өлеңдері — қазақ әдебиетінің бұрынғы үлгісінде жазылған жырлар. Ал «Көзімнің қарасы», «Хор болды жаным» сияқты өлеңдері тіл, теңеу жағынан да, махаббат дегенді сезініп, ұғыну жағынан да шығыс ақындарының үлгі сарынымен жазылған шығармалар.

Ғашықтық жырларының енді бір тобы — «Ауылдың жапы терең сай», «Қызарып, сұрланып», «Білектей арқасында өрген бұрым» сияқтылар.

Дәл осы соңғы топтың тұсында Абай тағы да қазақы ақынша жырламай, өзгеше бір мәдениетті ақын үлгісімен жырлайды.

«Ауылдың жаны терең сай» Абай түнгі ауылды, иті ұрп, күзетшісі айтақтап, қотаныңда қойы жусап, ұйқыға бой ұрып тұрған қазақ аулын алады. Сол ауыл жанында жапырақты ағаш көлеңкесінің астынан екі жас табысады.

Сырт қарағанда бұл өлеңнің де қазақтың таза өз тумасы болмаса шарасы жоқ. Бірақ «Айттым сәлем Қаламқас» қандай, бұл қандай? Аңада құда мен құдашаның таңысуды іздеген сәлем хаты, құмарлықтың тілек хаты көрінсе, мынада ол құмарлық көріністерінің дәл өзі айтылмай қалады. Оған тұспал беріліп, емеурін ғана жасалып, дәл құмарлықтың өз қасиеттерін көрсетудің орпына көп нокаттар ғана қойылып кетеді. Екінші, бұл жырда махаббат табиғат көркіне бөленіп суреттеледі.

Ауыл мен түн, жұлдыз бен жапырақ — барлығы да сол махаббатқа бесік, жортек есепті ғана болып алынады.

Мінеки, бұрынғы машық бойынша ашық тілекті жалаңаш түрде айтып, оның нәтижесін натуралдық үлгіде айтудың орпына, енді махаббаттың дәл өз сағаты айтылмай, соны қоршап, саясына алып бөлеп тұрған табиғат көркі ғана айтылады да, аргы жайды оқушы өзі ұға берсін деп түйіп тастап кетеді. Бұл, ар жағы Батыстан, бер жағы Пушкиннен (Онегин мен Татьянаның махаббат жайып сөйлесерде бақта кездескенін еске алыңыз) нәзік тұспалмен, ымбамен айтатын ғашықтық минуттерін суреттеудің бір үлгісі еді. Көркем, сыршыл және нәзік тереңдігі бар. мәдениетті түрдегі жырлардың үлгісі еді. Абай қазақ жағдайы, қазақ табиғатының ортасына осындай сыпайы, нәзік, мәдениетті түрде жырланған махаббат көрінісін әкеп суреттейді. «Қызарып, сұрлаңыпта» осындай аса сезімді, майда жүректің терең түкпіріндегі құбылыс толқындарын әлдеқандай бір лүпіл қаққан ырғақпен паш етеді.

Бұл сияқты шығармаларының тұсында да Абай я Пушкин, я басқа бір орыс ақынның пәлендей бір өлең шығармаларынан қолма-қол бұйым белгі алған жоқ. Пәлендей орысша өлеңнің, пәлендей жеріп мынау жанасып тұр деп ешкім айта алмайды. Бірақ сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, жалпы мәдениетті ақын болу түрінде Абайдың Пушкиндерден бұл тұста да үлгі, өрнек алып, соны өзінше жаңғыртып, өзгеше жағдайға жұмсап, өз тәні етіп шығарғандығы және сопы өз оқушысына ұғымды, қонымды етіп шығара бергендігі даусыз.

Бұл мысал да ақындық жолындағы Абай мәдениетінің ірі, жоғары мәдениет екенін дәлелдейді.

Осы айтылғандармен қатар Абайдың Пушкин үлгісін алғандағы бір ерекше белгісі, өз ұлтының көлемінен асып, сыртқы өзге елдер жайында сөз қозғауы, Пушкиндегі неше алуан елдер, ғасыр, тарихтар жайынан әңгімелі жырлар жазатын әдет Абайдың дәл өз басында көп болмағанымен, бұл да жалғыз қазақ ауқымында қалмай, сол Пушкинше масштаб, өріс іздейді. Пушкин жазған Кавказ, Қырым, Сыған, Испан сияқты жұрттың әңгіме, саналарын Абай өзі көп жаза қоймаса да, өзінің шәкірті болған ақын жастарға неше алуан әңгімелерді айта отырып, өлең етікізін халыққа жаяды. «Дағыстан», «Зұлыс», «Шамиль», «Медғат — Қасым» сияқтылар сол Абай іздеп тапқан масштабтың, қазақ әдебиетіндегі жаңа мәдениетті өрістің белгілері еді.

Бұның ақындық жүзіндегі мысалдарын Абай, ең алдымен, өзі көрсетеді.

Бүкіл Батыс, Шығыс тарихтары бірдей әңгіме еткен. «Ескеңдір» жайынан әңгімелі өлең жазады. Оған соң тағы да Батыс, Шығыс бірдей сөз қылған «бақ» пен «ерлік» деген тақырыпқа арнап «Масғұт» әңгімесін өлеңмен жазады. Кейін шыққан сөздерінде, «орыс, ноғай, қазақ, өзбек» жайында, осы айтылған ұлттардың барлығына әділ, тең сыныны боп қарауға тырысады. Қазақтың басшы тобында көп орып алған ұлт араздығы, ұлт өзімшілдігі деген сияқты ескі надандық панымдарына шабуыл жасай сөйлейді.

Және бүкіл дүние елдерінің мәдениет тарихын жалпы даму жолдарын алғанда «өзім шығыс елі едім, қала берсе мұсылман едім» деп ислам дінін дәріптеген адамдардың шаһнауын көтермейді.

Мәдениетті адам баласының жалпы тарихы бағалаған Сократ, Аристотель, Пушкин, Салтыков, Толстойларды алдымен аузына алады. Тар көлемді қазақшылықтан да, діншіл мұсылманшылықтан да атын аулақ арқандайды. Мұнысы да европаланған, мәдениетті болған Абайдың үлгі өрнегі. Нәр мен өрісті білімі бар батыстан іздегендігін көрсетеді.

Бұл тұста Абайдың, жоғарыда айтылғандай, халық талабын терең ұғынып, көпшілік тілегінің бетімен тура көшкен ағартушы жаңашыл ақын екенін байқаймыз.

Осы сияқты бағыт, беталысының бір таянышы, орыс классигі Пушкиндей кең өріс, терең толғаулы дана жа-

зушылардың үлгісіне бой ұруда жатыр. Солар заманы мен қоғамына қалай еңбек етіп, қалай ұстаздық көрсетсе, мен де ізденіп жол тауып, соларша еңбек етем деген талабында жатыр.

Бұл жағынан қарағанда, Пушкиндер көп ауызға ала беретін ескі антик, ескі классик тарихы мен әдебиетіне Абайдың да оқта-текте соғып отыруы түсінікті мәселе.

Міне, Пушкин бастаған классик әдебиетінен сол Пушкиннің өзі мен өзгелер арқылы Абай алған жалпы әсер осылай болса, енді орыс әдебиетінің кейбір ағынына Абай тағы да қоян-қолтық байланыс жасайды. Ол — әсіресе Лермонтов.

Енді Абайдың сол Лермонтовпен жанасқан жайларын тексереміз. Орыс классиктерінің ішінде Лермонтов Абайдың қатты сүйген ақынының бірі. Абайдың өз айтуынша, Лермонтов — «ерекше ызадың ақыны», «махаббаты ашумен уланған» ақын. Ашуы қоғам құрылысына наразылықтан, қоғам дертіне күйінгендіктен туған. Ол сол ашумен отырып, қоғамдық мін-мерезді жерлейді. Адамды ішкі ойына үңілтеді.

Саналы адам, ойлы адам болуға баулиды. Осындаймен оқушыға ой түсіріп, толғантпақ, ұялатпақ болады. Бұл ақын — өткір сөздің адамы. Бірақ кей кездерде сол сезімі мұңлы наразылықпен түңілуге, жүдеулікке бейімдеген адам.

Саналы ой, ызаланған сезіммен қоғам дерті үшін қатты күңіреніп, қатты түңілген ақын.

Міне, осындай күйді Абай өз ішінен, өз басынан да көп табады. «Жұрт» мінезі («жұрт» дегенде Абай, көбінесе атқамінер, партия басы топтарын еске алып сөйлейді), дос қылығы, ел уайымы, көңіл шері, бас мұңы, табиғат көркі сияқтының барлығы да Абайдан жаңағы Лермонтов сарынына ұқсаған жырлар туғызады.

Рас, бұл процесті Абай бірден бастамайды, Лермонтов үлгісімен қоғам уайымын, көңіл шеріп, бас мұңын айта бастаудан бұрын Абайдың ақындық еңбегі екі тарау жолдан өтіп келеді. Мұның біріншісі және ең зоры — Абайдың өз өрісінің даму жолы. Қоғамшыл, ұстаз ақын Абай өз айналасындағы қараңғылық, құнсыздықпен алысуда көп күңіреніп, көп шерленіп қажып келген болатын, бұл — бір тарау. Екінші бір тарау — Абайдың Лермонтовты көп аударған еңбегінің тарауы.

Қазақ оқушысы Абай арқылы Лермонтовтың талай ірі, терең сырлы, көркем жырларымен танысты. Оның ішіп-

де — «Қарасам қайғыртар жұрт», «Жалау», «Жартас», «Қапжар», «Теректің сыйы», «Босқа әуре боп», «Жолға шықтым» сияқты талай-талай терең сезім, үлкен көрік, ірі толғаудың жырлары бар. Лермонтов арқылы Гетенің «Қараңғы түнде тау қалғып» дегені, Байронның «Альбомға» дегені сияқты Батыс ақындарының сезім, сарындары қоса аударылған жерлері де бар.

Абайдың осы Лермонтовтан аударған өлеңдері қазақ әдебиетінде, әлі күнге ешбір аударушының жете алмаған биік тұрғысында тұр. Қазақтың әдебиет тілі пісіп толмаған кезінде майданға шығып, орыс әдебиетінің ең шебер нұсқасы Лермонтов жырын өз күшіндей, өз толғауындай етіп жеткізу Абайдың ерекше шеберлігі үшін үлкен дәлел. Бұл аудармаларының тұсында Абай «Евгений Онегиндегі» машығын қолданбайды. Мүмкін болғанша Лермонтовтың жолдарын өз қалпында өз сөзімен, мағына толқынымен толық жеткізуге тырысады.

Сондай тырысу мен шеберлік арқасында қазақ оқушысы Лермонтов жырларының құрыш күшін де, бусанған тынысын да, күй сазын да толық сезінеді.

Кейде ырғақ, кейде ұйқас, кейде төңеу, салыстыру дәл Лермонтовтың өзінше болмағанмен, әрбір жолдың сезім күйін (настроениесін), лебі мен емеурінін асыл нұсқаның дәл өзіндей танытып отырады.

Осы Лермонтовтан жасалған Абай аудармасы арқылы қазақ өлеңіне бір ерекше жаңа, ерекше құрыш күшті, терең сырлы үлкен ағым кеп араласқандай болады. Лермонтов кішіреймей, әлсіремей, өзінің барлық ірі тұлғасымен тұтас ауысқандай болады. Бұнда қазаққа ұғымды етем, жеңілдетіп берем деп қазақы топ, тымақты кигізген жер жоқ. Орыс әдебиетінің мәдениетті, үлкен сыйлы ірі классигі өзінің барлық үлгілі, өрнекті сипатымен қазақшалап алады.

Абай осы аудармалар арқылы өз оқушысын поэзия мәдениеті күшті болған үлкен мұрамен таныстырып, жапастырады. Адам баласының жалпы қоры дерлік үлкен қазынаға жетектеп әкеледі.

Осындай етіп аударған Лермонтовтан, бертіп келгенде, Абай өз шығармалары үшін де үлгі, өрнек алады. Өзінің мәдениетті, оқымысты ақын боп жырлаған сөздерінде жаңа сарынмен саз табады. Сонысының терең тамырлары Лермонтов лирикасымен туысып отыратыны бар.

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса.

Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса.
Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа, —

деген сөздерді алсақ, табиғатты осылайша сезіну қазақы үлгі ме, европалық үлгі ме? Бұл арасын айыру қиын емес, әрине, стихия мен адам көңілінің шарғысуын көп жыр ету — Европа романтизмінің үлгісі. Оның ішінде, мұңлы көңіл иесі, жүдеу қабағы бар ақын Лермонтовқа да ұқсастығы бар боп шығады. Абай жырларының ішінде осындай көңіл шерін, бас мұңын шаққан сөздер, әсіресе, өлім күйін айтатын — «Өлсем орным қара жер», жалғыздық дертің қозғайтын — «Алыстан сермеп» және өз басынап кешкен жеке бір фактіні сөз қылатын «Сұм дүние тонап жатыр», немесе адамның адамдық қасиеті туралы айтқан толғауы — «Өлсе өлер табиғат» сияқтының барлығынан да Абайдың европалық мектебі көрініп тұрады. Сонда табиғат лирикасы, көңіл лирикасы, қоғамдық мұңды күй, жалғыздық сарын сияқты жырларының көптеңкөбі Лермонтов лирикасымен жақын түсіп отырады.

Тағы бір топ өлеңде Пушкин мен Лермонтов екеуінің де ізі білінетіні бар. Онысы білімсіз, ой санасыз өткізген жастық күндері үшін өкінген жаңа өлеңді, ән-күйді жаңаша бағалап, тыңдаушыға солардың ұстаздық мәнін түсіндірем деген жырларынан көрінеді.

Әрине, бұл жырлардың тұсында да Лермонтовқа құр еліктеу, құр үн қосу болады деп айтпаймыз. Айтуға дәлел де жоқ. Тегінде, Абайдың Пушкин, Лермонтовке ұқсастық жақындығын айту, соны дәлелдеу, ұқсамайтындығын айтудан сона құрым қиын. Осының өзінде Абайдың олармен жақыпдығы зерттеу арқылы ғана танылатын жақындық екенін көрсетеді. Терең тамырдап барып қосылатын үлкен қорытудан өткен, тереңдеп сіңген жақындық екенін көрсетеді. Мұнда ұшқарылық, механикалық әдет жоқ. Үлкен мектептен өткен пәрлі, іргелі үлгінің ғана ізі бар.

Абай ақындығын алғанда, осылайша боп ашылып отырған жайлар, оның құн-бағасын кемітпейді, қайта арттыра түседі.

Осындағы айтылған қарым-қатынастар Абайдың европалық үлкен қорға қол артқанын көрсетеді. Адам баласының жалпысына бірдей болған классик әдебиетімен жақсылап, тереңдеп ұштаса білгенін көрсетеді. Өзінде Европа, өзі Европада боп, қарға тамырлы боп байлапысқанын көреміз. Бұл белгі — сүйсінерлік нағыз ірі белгі.

Пушкинді Пушкин еткен белгі, ерекшеліктің өзі де осындай болатын. Ол да өзінен арғы Батыс Европа мен ескі классик әдебиетінен үлкен үлгі алып, адам баласының ортақ мұраларына қол артып өскен ақын. Өзге жайларын қойып, оңай мәселелердің өзін алсақ та Пушкиннің атақты «Ескерткіш» деген өлеңі осы ретпен жазылған, ескі Рим ақыны Горацийдың «Ескерткіш» атты өлеңіне бой ұрады. Екінші бір атақты өлең «Пайгамбар» болса, оның мазмұны, оқиғасы, мұсылман жұртының Мұхаммет туралы айтқан ертегісінен туады және Пушкиннің барлық «Оңтүстік тақырыбына жазған поэмалары» ағылшын ақыны Байронның «Шығыс тақырыбындағы поэмалармен» ұштасып жатады.

Ал Лермонтовтың барлық ақындық шығармалары, көптен-көп сол Байрон мен Пушкин поэмаларының әсерінде қалып отырады.

Олардың өзінің өсуі және олар арқылы бүкіл орыс елінің классик әдебиетінің өсуі осылайша жалпы Батыс әдебиетінің осу жолдарымен байланысты боп отырады.

Осылайша болу классик ақын-жазушылардың және барлық орыс әдебиетінің үлкен ерекшелігі болатын.

Осындай қатынас болмаса, жалғыз өз ұлтының тар көлемінде қалса, ол мәдениет, ол әдебиеттің тағдыры мың жыл бойы бір қалпында тұрып қалған ескі шығыс мәдениетінің тағдырындай болар еді.

Абайдың өз тұсында, орыстың классик әдебиетін мектеп тұтып бағалауы, сол арқылы нәр, қазына табуы бүгінгі біздің социалистік интернационалдық, бүкіл дүниелік қорға тезірек ұмтылып, көңілдегідей меңгеріп алуымызға жәрдемші болады.

Қазақ әдебиетінде Абайдан бұрынғы халді алып, содан Абай шығармасына келгенде, бұрын сезіп, естіп көрмеген бір жаңаша, өзгеше желдің ескенін сезесің, сол жел Абай арқылы батыстан, орыс классик әдебиетінің мәдениетті қорынап есіп тұрған жел болады. Өзі қоғам тілегін қорытушы әрі ұстаз, әрі басшы өнердің игі лебі болады. Міне, Абай бағалы болғанда осындай, үлгілі, мәдениетті ақын болуымен бағалы.

Осымен қатар Абайды алашорда ақындарынан аулақ ететін, осындай алға беттеген, прогрессивтік ерекшеліктер бар. Соны ұмытпау керек. Орыс классиктерімен байланысын зерттеуде, бұдан былай есте тұтатын тағы бір нәрсе — оның байланысы жалғыз Крылов, Пушкин, Лермонтовпен бітпейді.

Орыс әдебиетінің барлық XIX ғасырдағы классик ақын-жазушысымен, «сыншы-қоғамшылармен жақсы таныс боп, үлкен мектебінен өткен Абай Лермонтовтардан бергі жазушылардан да үлгі, өрнек алған.

Осы ретте айрықша, қосымша зерттеуді керек ететін бір мәселе — Абайдың Салтыков-Щедринмен байланысы турасында.

Өз заманындағы патшалық бюрократизммен, чиновник-алпауытымен, азғын ымырашыл интеллигенттермен қалам арқылы қатты алысқан Салтыков Абайға аз әсер етпеген сияқты. Рас, Салтыков ақын емес, жазушы; оның пәлен шығармасы Абайдың пәлен өлеңінің түр, нәріне үйлес келеді деп айту қиын.

Бірақ жалпы мысқыл-сатира, ащы сықақ жағып алсақ және сол құралдардың патша агенттері — жемқор, ұлық, күнсіз чиновник, надан қанаушыларға қарсы жұмсалғанын ескерсек, онда Абайдағы: «Болыс болдым, мінеки», «Мәз болады болысың», «Интернатта оқып жүр», «Қайтсе жеңіл болады» сияқты қоғамдық, мемлекеттік құрылысты сынап, шенеп жазған өлеңнің барлығының астарында Салтыковпен үндестік бар екенін айыру қиын емес сияқты.

Бұл жай да Абай мұраларының ерекше, мәңгілік қасиеті — ұлы орыс әдебиетімен іштей-тыстай да айнымас берік байланысты екенін аңғартады.

АБАЙ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ БИІК НЫСАНАСЫ

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Өсер ұрпақ, келер дәурен, туар тарих қауымына ақын арнап кеткен мұңды, сырлы бір сәлем, наз сәлем осы еді. Шол ғасырлардың қу медиен, құла түзінен болар заманға, жарқын заманға қарай жалғыз аяқ жол тартқан ақын болатын.

Сахараны басқан қара түп-түнекті қақ жарып, жалғыз қолда жалынды жалғыз шырақ ұстап, халқына бет нұсқап: «Таңың белден атады, күнің сонау жақтап шығады». — деп кеткен ақын еді.

Рас, қытымыр заманы мен надан қауымға ол ақын жұмбақ болды. Жұмбақ па, біз үшін сол ардақты ақын

бұл күнде? Жоқ, жұмбақ емес. Ол уақытта заман бұлты бетін бүркеп тұрғанмен, айдың аты ай еді. Біз қазақ әдебиетінің жұмбағы емес, айқын жүзді айдай игі бір нұры дейміз Абайды. Соқтықпалы, соқпақсыз дүлей мыңның қарсылығына жалғыз алысқан Абай да емес, бүгінгі күн.

Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым — тап шыным! —

деп күңіреніп өтсе, бүгін халқы алып Отан тапқанда, ақын асыл халқын тапты. Бір қазақ халқы емес: тілегіне тілегін, табысына табысын қосқан, жорығына жорығын қосқан, жеңісіне жеңісін қосқан, қасиетті социалистік Отанның ұшан-теңіз халқын тапты. Абай бір қазақтың Абайы емес, Ленин туы астында жасаған Советтік Социалистік Ұлы Одақтың бәрі қадірлейтін Абайы болды.

«Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!». Кінә емес, қадір тұтады біздің дәурен, біздің ұрпақ. Мыңдар, миллиондар жүрегі қадір тұтады. Айғағы оның дәл осы күндер. Қазақ әдебиетінің ұлы бір мереке, мейрамы болып отырған осы күн.

Алпысқа шығар жасында ұлы ақын қайтыс болды. Өлгеніне қырық жыл толды. Бірақ біз үшін Абай өлген жан ба?

Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? —

демеп пе еді. Өлген жан емес. Ақын жолы халық жолымен, тарих жолымен қабыса табысқан шақта оның өзіне олім жоқ, сөзіне заман, дәурен шегі жоқ. Біздің дәуірімізге әрі бұрынғы, әрі бүгінгі Абай болып, келешек заман үшін де тарих аспанындағы бір тұрақты нұры болып шырқау бармақ. Ол болашақ күндерде де Абай әрі бұрынғы, әрі ар жағындағы келешектің өлмес, өшпес тұрғыласы, күн шуағы, айықпас күнгеі биігі болып тұрмақ.

Жай адамның өмір тірлігін біздің халық мүшелмен санайтын. Оның мүшелі он екі жыл еді. Ақындықтың Эбулхаят суын ішкен, олімді жеңген, мәңгі тірлік тапқан Абайдай дана, даңғыл ақын тарихтағы өз мүшелін жүз жылдан қайырмақ. Алтайдан Алатауға аттап түсерлік ертегі тұлпарындай сайлардан, сахаралардан ғана аттап өтпей, замандардың да талайынан аспандап өте бермек. Өзінің қадір білмес ғасырынан бізге жеткенде Абай солай жетіп отырған жоқ па? Өміріндегі қам-қайғысын халқы-

ның бағына бағыстаған барлық дана ақынның өзіне-өзі жазған «тағдыры» сол.

Осындай ақынның бір мүшел қайырған жүзі жылына тұтас келген біздің мереке неі еске алады? Кеннеп шыққан асылды, алтынды, қоспасынан айырып, қорытып алғандай, ақынды да заман ортасымен қоса алып, сол дәуірінен иығы асқан өмір арманын, еңбек қасиетін қорытып алады.

Абайдың бар өмірін баян ету бір сөзге сыймайды. Ұзақ өмірінде Абайдың азамат арманынан туған, талан-тартысынан туған ақындық, даналық қалып-қасиетінен туған бірнеше өрек-өреп белдер бар. Бар өмірін айту орнына біз сол өзгеше кезеңдерін бөліп атап көрмекпіз.

Бұл ерекше қалпында Абайдың ақындығы да, бас тірлігі де, өмірдегі жол тартысы да, тарихтың елеулі үлгілі жемісі де түгел танылады. Абайдың абайлық бітім кескіпін, тарихтық тұлғасын танытқан ерекшеліктері бар.

Осындай қасиеттері Абайдың жас жігіт шағынан өлер кезіне шейін әр алуан болып айқындалып шығып отырады. Жекелеп санасақ, жас кезіндегі өмірлік, азаматтық ең бірінші ерекшелігі: «Әкенің ұлы болмай, халықтың ұлы боламын» деген тартысында, «Әкесінің баласы — адамның дұшпаны, адам баласы — бауырың» деген ой Абайдың сөзі ғана емес, адамгершілік, гуманистік жолы да болатын. Арлан бөрінің соқпағына бөлтірік бөрі ақылы көптігінен түспейді, бөрілік табиғатынан деп білген Абай, жасында әкеден қол үзгенде ел үшін, ел көшіпе, тарих көшіне соны қоныс, тың өріс табу үшін қол үзген, сол үшін кеткен. Ол кетуі — үстем тап әкімдерімен кетісуі еді. Бұл бірінші үлкен ерекшелігі еді. Осыны ісінде де, өлең еңбегінде де армап етті.

Екінші ерекшелігі: жуан бел надан, содыр ру басылардан бөліне кеткен бетінде бірден халықты, халықтың мұңын тапты. Сол халықтың жоғын берер жаңалықты ізделді. Жеке қазақ тарихы мен топырағынан іздеген жоқ, үлгілі көрші елдер — өнерлі орыс халқынан іздеді. Ұлы орыс халқының ғасырлық қазынасына өз халқының қолын, жолын жеткізуді мұрат етті. Орыс халқының өткен тарихынан, өзі тұстас тірісінен өзіне де, жұртына да дос, көмек тапты. Сонымен, бірінші ерекшелігіне екінші қасиет қосты. Абайды тапудың, толықтырудың айнымас айқып жолы осы еді.

Үшінші ерекшелігі: қос қапаттап биікті меңзеген ақындығын бұрынғы қазақ ақындарының ешқайсысы шығар-

маған әлеуметтік ұлы тартыс, тарихтық тартыс құралына айналдырды.

Төртінші ерекшелігі: өзі үшін, елі үшін ізденді, ізденді де тапты және бар тапқаны мен тудырғаны ұстаздыққа салды. Ақын болып өсер ақынды тәрбиеледі. Қазақтың жаңа әдебиетінің, классик әдебиетінің іргесін өзі қалап тұрғызып, сол әдебиетке басшы, халыққа қамқор, қайраткер болды.

Санай берсек, Абай басынан, өмір, еңбек соқпағынан тағы талай ерекшеліктер аталар еді. Бірақ өмірбаянын тұрғы-тұрғы биігінен қарап, жинап түйемін дегенде, дәл осы аталған төрт күнгей анық Абайдың төрт тірек діңгегі сияқты.

Өмірінің, еңбегінің дәл ізімен болжасақ, осы ерекшеліктері айқын-айқын табылады.

Құнанбайдың еркінен шығып, өз өмірін өз ақылы бойынша билегенде, Абай ең алдымен орыс тілі, орыс мәдениетіне ұмтылды. Абай Россиядан айдалып келген орыс революционерлеріне кездеседі. Олар орыс халқының революцияшыл интеллигенциясының ішінен шыққан қадірлі, асыл жаңдар еді. Абайдың айдалып келген революцияшыл достары айдау жылдарының өзін үлкен үгітшілік-ағартушылық жолына арнады.

Осы арада Абайға қатты көмектесіп жүріп, Абайдың шығыс тарихына, халық қазынасына, жол-жорасына, әдет-салт, кәсібінә қаңықты, білгір адамнан өздері де көп білім, дерек, нәр алды.

Абай болса осы кезеңнен соң ақындықтың кең өрісіне шыққан кезінде:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзеді, тындаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяздап, —

деп, тың жол бастады. Ескіге сын, наландық түнегіне үкім айтам деді. Орыс халқының ұлы шыншыл даналары Пушкиндер, Салтыжов-Щедриндер қалай айтса, соларша қамыцды жеп, алдыңды меңзеп айтамып деді.

Сонда дана ақынның өз халқынан және жалпы адам баласының өнер-ой байлығынап алған үш үлкен салалы түп-торкіні барып байқаймыз.

Мұның біріншісі — қазақ халқының, есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауыз-

ша әдебиет қоры, ақын Абай осы қордан көп нәр алып, сол арқылы өз өлеңін көп көркейтті.

Екінші бір қол артқан қазынасы — араб, парсы, түрік тіліндегі шығыстың көркем классик поэзиясы.

Үшінші үлкен өнер, мол азық алған зор саласы — орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Еуропа мәдениеті. Осы соңғы өріске құлап созған Абай өз заманы үшін әрі жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді.

Абайдың ақындық бітіміндегі ең бір ірі жағы осы айтқан үш қазыпаның қайсысына барса да құр ғана үйренуші, еліктеуші боп барған жоқ. Қайдап алсын, нені алсын — баршасын да өзінің үлкен ойлы, терең толғаулы ірі ақындық ерекшелігі арқылы үнемі өз елегінен өткізіп, өз өнерімен мықтап қорытып, өзінің қайнар жүрегінен шыққан бұйым-табысы етіп ала білді.

Енді осы айтылған үш салаға жеке-жеке тоқтап, оның кейбір өзгешеліктерін айталық.

Абайдың 80-жыл мен 90-жылдар арасындағы өлеңдерінің көпшілігі сол кездегі ауылдың, ауылдағы қоғамның өзгеше қалып құрылысына арналған, өзінің тұсыпдағы қауымның тағдырын талдауға арналған. Осымен қатар өз халқының ой қазынасының барлығын да санап саралап шығады. Қоғам бірлігі, халқының тарихына жаңалық тілеген ақынның жаңа мұрат жолы, ақындық программасы да көрінеді. Міне, осы алуандас шығармаларының барлығында Абайдың мол араласқаны қазақ халқының өз қазынасы болады.

Бірақ дәл сол кездің өзінде де ақын халық шығармасында айтылмаған тың сөзді айтады. Дүниені өзінің жаңаша тануына орай жаңаша сезім, жаңа ой айтқанда Абай тіл сөздігі (лұғаты да), өлең көріктеу өрнегі де басқаша, өзінше шығады. Қазақтың елдігімен, тарихымен, бұрыптығы қазынасымен жалғаса отырып, соны өсіріп, өрістетіп, Абай айтқан жаңалық әлденешеу. Бірақ бар тарауындағы бір ерекшелік: сопың бәріп жаңа дәуірге бастайып деген ағартушы ақын өзінен бұрынғы ақынның бәрінен басқаша айтуында.

Соңдайлық басқаша, тың жаңалықты Абай Шығыс әдебиетінің қорына қол артқан кезде де мол тауып отырады. Абай өзінің жас шағынап жақсы білген классик ақындарды: Фирдоуси, Низами, Шейх Сағди, Хожа Хафиз, Навои, Фзули, Бабурлерді өмір бойы зор қадірлеп өткен. Ерте кезде оларға еліктеп жазған шығармалары

да болған. Кейін Низами, Навои жырлаған Ескендір жайы, Аристотель жайы Батыс әңгімелерінен алып қосқан жаңа сарындармен көркейтіп, жыр дастан етеді.

Абайдың айтуынан кең сахараға «Мың бір түн», «Шахнама», «Ләйлі — Мәжнүн», «Көрұғлы» сияқты үлкен асыл мұралардың халықтық аңыздары да мол тараған.

Араб, иран мәдениетінің тарихын тереңдеп зерттеген Абай — Рашид Иддин, Мұхамедхайдар, Бабур, Абулғазы Баһадүр хан сияқты аргы-бергі тарихшылардың еңбегін жақсы білген. Маңық (логика), жалпы философия, ахлақ (мораль) философиясын да білген. Ертеден бергі шығыс ғұламаларының көп еңбектерің бергі уақыттарда да үнемі зерттеп отырған. Тек ескі шығыс мәдениеті ғана емес, өз тұсындағы Жақып Шығыс мәдениетінің қалпынан да ұдайы хабардар болған. Татардан шыққан алғаш ағартушы, жаңашыл ғалым Шихабуддин Маржанидің еңбектерінен бастап беріректе шыққан жалған жаңалық, діншіл саясат ғылымы исләмшілдік, түрікшілдік (панисламизм, пантюркизм) үгіттерін де білген.

Мысырда Мұхаммет Ғабдуһи бастап, Жалалитдин Лугани қостаған исләмшілдік үгіті кейінгі кезде Россия мұсылмандарына да тарап еді. Ол сияқты батыс мәдениетінен бас тартқызып, жұртшылық тарихының ілгері басар қадамын кейін шегеретін кертартпа өсиетке ден қойған феодал, қажы, молда, піришан қазақ даласында да мол еді. Ол ағымның өзіне тиісті газеттері, журналдары да болған. Мысалы, «Тәржүмән» газеті Абай кезінде қазақ сахарасына да көп тараушы еді.

Бірақ өз халқының келешек табысын, болар тағдырын ұлы орыс халқының мәдениетімен жалғастырып өсіруді өмірлік еңбегінің биік нысанасы еткен Абай, жаңағы жалған жаңалыққа ермейді, едікпейді. Оны бүкіл шығыстың сол заманға шейін кенже қалуына себеп болған кесел-кедергінің бірі деп танып, онымен бірде-бір адым баспайды. Аулақ серпеді.

Қауым халқына қызмет етудің жолы жалпы адам баласына тән кең еркін ойдың бетінде. Орыс классиктерінің өз қоғамына, бүкіл адам баласына нұсқаған кең іргелі адамгершілік, азаттық үгіт өсиетінде деп біледі.

Абайдың сол діншілдікті, түркішілдікті өз уақытында мансұқ етуінің дұрыс екендігін Ұлы Октябрь Социалистік революция анықтап ашты. Байшыл-реакцияшыл ұлтшылдықты өзіне тірек еткен бұл кертартпа ағымның

залалды сырын Ленин бастаған ұлттар азаттығының революцияшыл күресі, жеңісі әшкереледі.

Абай Шығыстың қорынап өзіне үлгі алғанда бұл жақтап алған жоқ. «Масғұт», «Ескеңдір», «Әзім» әңгімесі сияқты терең мағыналы дастандарды жазғанда, «Көзімнің қарасы», «Хор болды жаным» сияқты сыршылдық жырларды жазғанда, «Өлең — сөздің патшасы» сияқты ақындық әсем сөздің қадірін айтқанда, шығыс классик поэзиясының тіл көріктілігін, жалпы ұзын ырғақ, саз-сарынды ала отырды. Бірақ олардың тұсында да ұлы ақын өзінің өзіндік өзгеше бітім бейнесін еліктеуге салынып, жеңілге сайып, өзгерткен жоқ. Дүниені, өмір-мақсұтты, тартыс-бағыты атағанда бар ойы, бар ақындық шабыты өте терең шындықпен қабысып отырды. Сол себепті зат әлемін, адам құбылысын, қарым-қатынасын жырлағанда аспап, тағдыр әмірі деп толғамай, үнемі жер басқан адамның күнделік, тарихтың шындық болмысы етіп толғап, тебіренді. Ал бұл Абайдың ұлы реалистік өзіндік, Абайлық тұлғасынан туған ерекше қалып-қабілеті еді.

Ақын Абайдың орыс халқының ұлы мәдениетіне бой ұрып, өнеге, нәр алуы да әлдеқалай жалаң қабат жағдай емес, өмірлік, тұрақты негіз, нанымында шығыстан батысты артық көріп, таңдап алумен қатар ақын өз бетімен оқып, ізденіп тереңдей отырып, орыс пен батыс әдебиетіне ұзақ жылдар бойына көп үңіледі. Пушкиннен бастап алпысыншы жылдар, сексенінші жылдардың жаңалығына да әбден қанады. Тек ұлы ақындар емес, Лев Толстой, Салтыков-Щедриндер тәрізді көркем қара сөз аталарын да жақсы біледі. Орысша аудармалар арқылы Байрон, Гегелі де таниды. Ескі антик әдебиетімен де мол танысады. Айдалып келген достарының куәлігіне қарағанда, Абай батыс философиясы мен Спенсер, Спиноза мен Дарвин еңбектері де үнемі оқып, көп шұғылданған еді.

Орыс классиктерінің мұраларына Абайдың баруы әр сатыда әр алуандас. Мысалы, Крыловты Абай ақын ашық түрде таза аударушы болып ұғынады да, тек әрбір мысалдардың ақырындағы үгітін өзінше, қазақ ұғымына, ойына жанастыра түйіп беріп отырады.

Лермонтовты Абай ерекше бір қызу жалынмен, өзі қоса қозып, үнемі қызығып сүйіп, сүйсініп отырып аударады. Ал Пушкинге келсек, Абайдың бұғап беттесеп ақындық қарым-қатынасы мүлде басқа, «Евгений Онегиннен» Абай жасаған үзінді аудармалар анығында аударма ғана емес. Ол Пушкиннің әсем романын шабытты ақын жы-

рымен қайталап, жарыса әңгіме етіп беру болып шығады.

Орыс мәдениетіне сол саңылаусыз қазақ сахарасынан шығып, жалғыз өзі жол тартып барып табысқан Абайдың қадір-қасиеті бұрынғыдан да артып, биіктей түседі.

* * *

Абайдан қалған асыл мұраның идеялық, көркемдік сапасын шолып өткен қысқа сөз, жалпы тексеруде біз көбінесе ақындығын — поэзиясын айтамыз. Бірақ Абай мұрасы жалғыз ақындықта емес, көркем қара сөзде де, ән-күй өнерінде де бар.

Абайдың «Ғақлия» атаған қара сөзі барлық құрылыс қалпымен, шебер, шешен тілімен және өлеңдеріндегі ой толғауының көпшілігін тереңдеп, еселеп, өсіріп жеткізумен біздің әдебиеттегі тағы бір соны, қызықты жаңалықтың бірі болған. Мұнда да сыншыл, ойшыл Абай көрінеді. Орыс әдебиетіндегі Лев Толстойдың кейбір толғау үлгілеріндей, бірақ қазақ халқының өз тіршілігіндегі күнделік болмысынан туған аса бір алғыр, жүйрік, кейде шешен орамды мол әсері көрініп отырады.

Барыпша тұтас ой ықыласымен ілгері, жарқын заманға ұмтылғандықтан, Абай өз халқының ой-санасы өсу тарихында анық прогресс жолын бастаушы болды. Өз заманының тарихтың, кертартпалық бөгетінің бәрінен аттап өтіп, елі-жұртың дүниелік мәдениетке жеткізем деушінің ең алдыңғы бірі болды. Сол талап-тартысы арқылы, еңбек-егісі арқылы, заман мешеулігін жеңіп, қазақтың еңбек елі мен орыс халқының ой құралдарын бір араға қосып, алдағы күндер үшін біріккен күрес қайраткері болды.

Сондықтан да Абайдың ардақты жырлары Ұлы Отан соғысында елі-жұртың қорғап жүрген қазақ жауынгерлері мен командирлерінің сенімді серігіңдей болып, бар майданда ере жүрді. Олардың барлық ұлы Одақ ұлттарының ұлдарымен жүрекке жүрек, білеске білек қосқан қаһармандық қимылында Абай ата дос болып құптап отырды. Сондай болып, өз халқының адал ұл, қыздарымен қатар жорықтың ауыр жылдарында бірге кешіп өткен Абай, біздің шын бақыт дәурен болған социалистік дәуірімізде бұрынғыдан да ардақты болып отыр.

Сондайлық олмес, өшпес қасиеттерінің өзі-ақ Абайға қазақтың классик әдебиетінің атасы деген, қазақ поэзиясының күн шуақты асқар биігі деген атақты бергізе алады дейміз.

АБАЙ МҰРАСЫ ЖАЙЫНДА

Абайды тану — жалпы қазақ әдебиетін тану тәрізді әлі жоқ ғылым. Оның жетіскен шама-шарқымен қатар, әлі олқылығы, кемшілігі де көп. Бірақ бұл үртіс өсіп келе жатқан және қазақ әдебиетінің өзге тарауларын тануымыздан көрі өнімдірек өскелеңдеп келе жатқан ғылым тарауы екенін де жұртшылық біледі. Бізде Абайды тану жұмысына, тек әдебиетші ғана ат салысып отырған жоқ. Тарихшылар, тілшілер, көркемөнер зерттеушілері, педагогтар тағы да осыларға жалғас әр саланың мамандары тарапынан үлестер қосылып келеді.

Басы әдебиеттік зерттеулерден бастап, жаңағы айтылған әр салада Абайды зерттеушілердің бәрін алсақ, барлық тобымыз да алғашқы кезеңдермен салыстырғанда өсе түскен, жұртшылық тани түскен табыстарымыз жоқ емес. Сонымен қатар алғашқы зерттеу кезеңдерінде сол аталған топтың ішінде әрқайсымызда, әр дәрежеде және әр алуан қателіктер болғаны да рас. Бірақ қателесе жүріп — іздендік, іздене жүріп — өстік. Абайды тану ғылымы да соған орай әуелгі шалағай, қателігі мол сатыдан басталып, бері басқан сайын біртіндеп өсе түсті. Сөйтіп, зерттеушілік ойлар өсумен қатар Абайды тану ғылымы да аздап кеңейіп келеді дейміз.

Бірақ шын мол сапалы еңбек нәтижелерін беру жолында, әлде де алдарымызда тұрған қарыз — міндеттер көп. Сондықтан жоғарыда Абайды танудың олқылығы көп дегенді әдейі алға салып айтып отырмыз.

Сондай ретте ойлауды керек ететін жайдың бірі — Абайдың мұрасы турасында. Бұл жөнде зерттеу, сынау, ойлану керек болатын жайлар аз емес. Қай шығарма Абайдың қай кезеңіне тиісті, қайсысы Абайға қонымды емес, оған сиымсыз деген жайлардан да күдік айтуға болады.

Пікір таластыруға, күдіктенуге, сүйтіп жүріп анық объективтік негізде келісуге де болады, келіспеуге де болады. Сонда, әсіресе, таласқа салған шығарманың өзі беретін нақтылы, дәл дерегіне қарайық. Сөзіміз документке, шын ғылымдық жағдайға, тым құрса көңілге анық қонымды дәлел, өнімді ойға сүйенсін. Құрғақ күдік ғылымды өсірмейді. Ол дәнсіз гүлдей өмірі жоқ, өзінен әрі қарай орбітер нәсіл жоқ, тұл сөз болады.

Екі сала мәселе бар: біреуі — Абайдың өзінің мұрасы (даулы, таласты мәселелермен қоса) жайында; екін-

шісі — сол Абай мұрасы туралы істелген еңбектер жайында. Абайдың өз мұрасын тұтас алғанда, бұрынғы мен бүгінгі пікір айтушылардың бәрінің тегіс келісетін басы ашық бір мәселесі бар. Ол — Абайдың қазақ мәдениеті мен әдебиетіндегі, тарихындағы үлкен орнын қадірлеп бағалауда. Өз мұрасы турасында, Абай жайында Пушкин туралы бұрын айтылып келген ғылымдық қорытынды пікірлерді қолданамыз. Абай да Пушкин сияқты өз еңбектерінде танытқан қазақ тілінің структурасы, грамматикалық құрылысы және негізгі сөздік қор (фонд) жөнінде бізге қазақтың бүгінгі сөйлеп жүрген әдебиеттік тілінің қалпынан көп айырмасы жоқ із қалдырды. Яғни жеке сөздігінен бұл күнде айтылмай қалып қойған, ескірген мысалдар болса да, Абай халықтың тілін өз тұсындағы үстем тап санашылдары қолданған, діншіл көртартпа топтар жаргонға айналдырып бара жатқан тілден тазартуға тырысты.

Горькийдің Пушкин турасында айтқанындай, қазақтың халық тілін әдебиет тілін қалай жасау керек екендігін, халықтық қорды қалай пайдалану дұрыс болатынын көрсетті. Пушкиннен соңғы орыстың тілі әдебиеттенген халықтың тілі болғандай, Абайдан соңғы қазақтың тілі де — әдебиеттенген халықтың тілі бола бастады. Бірақ бұған қарап біз Абайды толық мағынасында Пушкинмен тең, сонымен бастас орында тұр деп айта алмаймыз. Пушкин әдебиеттің бар жанрында жазды. Абай аз жазды және азғана «қара сөзін» айтпасақ, негізінде, әдебиеттің бір ғана жаңрында жазды. Оның үстіне Абай тұсындағы қазақ қауымы Пушкин тұсындағы орыс қауымының мәдениетімен төмен күйде еді. Қазақ ортасына жазу-сызу өнері де жаңа ғана кіріп келе жатқан шақ болатын. Сондықтан Абайдың біздің мәдениет тарихымызға көп еңбек сіңіргенін тани отыра, оны Пушкинмен шендес, теңдес деп ешкім таласпайды.

Енді Абайдан қалған мұраның даулы-даусыз, күдікті-күдіксіз жайларына оралайық. Жақында, «Лениншіл жас» газетінің 7-санында филология ғылымының кандидаты жолдас Нұрышевтің «Абай ақындығының алғашқы кезеңі туралы» деген мақаласы басылды.

Бұл мақаланың Абайды тану мәселесіне ат салысқан кейбір дұрыс талабы жоқ емес. Абай мұралары туралы ойлану керек, кей жайлардан күдіктеніп іздене түсу керек, сол зерттеулер нәтижесінде бүгінгі Абай мұрасы деп жүргеннің кейбіреулері оныкі болмай шығуы мүмкін.

Өзі күдікті болмаса да, туған кезеңдері, жылдары жайында күдіктенетін қисың бар деген пікір негізінде Абайды танушылардың ойланатын мәселелері. Әсіресе, жаңағы соңғы жайы мүлде орынды.

Бірақ сонымен қатар сол мақаланың жазылуына себеп болған нақтылы түйінді, өзінше деректі деген мазмұнына келсек, Нұрышевтің мақаласы Абайды тану ғылымына табыс болып қосылатын еңбек емес, көбінше дәлелсіз, дәрменсіз және көп қателіктерге толы, шалағай шабуыл көрінеді. Жоғарыда айтқандай, құрғақ күдік, жеміссіз тұл сөз боп шыққан.

Жолдас Нұрышевтің мақаласының негізгі ойлары не?

Ол — Абайдың мұрасының алғашқы кезең дегенді жоқ ету керек дейді. Абай шығармаларын 1882 жылғы өлеңдерден, мысалы, «Қансонарда» өлеңінен бастап қана тану керек дейді. Бұлай болғанда, Абайды 37 жасынан ғана, бір-ақ күнде ақындықты, пайғамбарлық дарығандай ағыл-тегіл бір-ақ бастады деуіміз керек.

Жолдас Нұрышев өз аузынан: «Абай алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ, бойындағы талаптты жарыққа шығарған жоқ», — дейді. Екінші — «Абайдың жас шағында жазғаны» дегенді күдікке алғанда, үш түрлі дәлел айтады. Әуелі, бұлар 1909 жылда басылған жинақта жоқ. Екінші Мүрсейіттің қолжазбасында жоқ және «Абайдың тарихынан табылған өлеңдер емес», — дейді. Мұның үстіне, ол өлеңдердің бәрін «кәриялардан алынған» деп «кәрия» дегенді дәргүмән дерек етіп бағалайды. Абай шәкірттерінен, Абайды жасынан жақсы жаттаған көпшілік халық өкілдерінен алынған анық Абайға тиісті, Абайдан басқа ақын айтып көрмеген 1933 жылда қосылған шығармалардың бәрін де даулы дегісі келеді. «Кәрия» дегеннің өзін шеттігіне іліндіріп, оны түгелімен зиянды бағыттағы айтушы етіп те көрсеткісі келеді. Сөйтіп, Абайдан қалған архивтің, қолжазбаның жоқ екендігіне көңіл бөлместен, кейін жиналып қосылған, көпшілігі ауыздан жазылып қосылған Абай шығармаларының бәрін күдікті етіп қояды.

«Сондықтан бұлардың бәрі де біреудің есімде қалып еді дегеніне сүйеніп, жинаққа кіргізілгенінде сөз жоқ», — дейді.

Мақаланың бұдан соңғы ең үлкен түйінді пікірі — шығыс жайында. Шығыс әсерінің Абайдың жас кезінде өліктеу түрінде болғанын айту, Нұрышевтің ойынша, қылмыстың үлкені боп көрінеді. Шығыс дегенді жіктестен,

талдамастан түгелімен оқушыға құбыжық етіп, үркіте көрсетеді. «Алғашқы кезде еліктеді дегеннің өзі де бекер. Абайға жапқан жала», — дейді. Шығыста — шығыс бар, советтік елдер шығысы бар екені, оның: Низами, Навои, Фирдоуси, Хафиз сияқты классиктері бүгінгі күнде біздің барлық советтік туысқан елдеріміздің ең ескі, қадірлі қарт классиктері саналып отырғанын ескермейді. Мақалада болымсыз бұддыр, бірлі-жарым сөз болмаса, бүгінгі шығыстың өзің жіктеп қарау да Нұрышевте мүлде жоқ. Әр мәдениетте екі мәдениет бұрын айтқан Ленин ойып бұл жолдас бұ тұста елемеген, ұмытқан.

Абай оқыған медреседе, панисламистік, пантюркистік кертартпалық санаға толы кітапшыл молдасүрей ақындар ортасында Навои, Фзули, Фирдоусилер мүлде естілмейтін. Олардың орнына софылық, мистикалық қараңғы схоластикалық сана-сарынды таңытқан Хожа Ахмет-Ясауи, Сүлеймен-Бақырғани, Софы-Аллаяр тобы ғана жүретін.

Бұл топтарды айыра түсіндіру орнына Нұрышев түгел шығыс дегенді бір-ақ топтап алады да, Абайдың 1933 жылдан бері қарай қосылған шығармаларына түгел күдік айтады. Бірақ шығыс жөнінде айтқан сөзіне қарасақ, ғылым атынан сөйлеп отырған Нұрышев, қарға адым жердей, кішкене ғана мақаласының бойында өзіне-өзі қайшы келіп, екі түрлі сөз сөйлейді. Өз сөзіне өзі оралып жығылады. Жаңа келтірген сөзінде «еліктеді дегеннің өзі бекер, Абайға жапқан жала» деп алып, мақаласының екінші бөлімінде өз аузынан сол «жалаңы» өзі қоса құптап отырғанын аңдамайды. «Абайдағы шығыс әсері дерлік бейнелер, еріксіз жұққап азды-кемді қайшылық қана», — деп алады да, содан ары және де «Абайдағы шығыс әсері дерлік азды-кемді қайшылықты бұлармен дәлелдемеу керек және сондай жағдайда жүргенде, Абайға ондай болмашы белгілердің қалғандығына таңданбау керек. Жұртшылықтың көңілін оған аударып, жері сілтемеу керек», — дейді. Осы өз сөзіне қарағанда, ол жайды зерттемеу керек дегені болмаса, Абайды шығыспен өзі де байланыстырып отырған жоқ па? Қайшылық деп айтса да алғашқы «жала жапты» деп айыптағандардың тобына өзі де барып, есіп кетіп отырған жоқ па? Мүлде шығыс жоқ десе, ол бір пікір болар еді. Оны айта алмайды да және шығыстың бәрін тұтас ұнамсыз бір-ақ бояумен баттита, қиянаттап алады да, Абайды өзі де апарып сол «зиянды», «жаман» деген шығыспен тұтасынан қабыстырып қояды.

Жолдас Нұрышевтің бұдан соңғы өзінше елеулі пікірі:

«Ұлы адам мұрасын ұсақ-түйекпен өлшемеу керек. «Шәріпке» деген орынсыз өлеңді айтқызу тіпті қиянат», — дейді. Және шығыс елдерінің, бізше, Навои сияқты ақындарына еліктеп жазған үш өлеңін мінегенде «мағынасыз кертартпа өлеңдер», — дейді. «Бірақ мұндай нашар, мағынасыз өлеңдерді, шығыстың кертартпа дәстүрімен жазылған өлеңдерді зерттеп білмей тұрып Абайға жаға салуға болмайды», — дейді.

Біз кейін өлеңдерге тоқтағанда, сол шығармалар тіл жағынан аламыш болғанымен нашар да емес, мағынасыз да емес және әсіресе шығыстың кертартпа дәстүрімен жазылған өлеңдер емес екенін дәлелдейміз. Оны біз «зерттей білмегендіктен» басқанымыз жоқ, мүмкін зерттеп отырып басқан болармыз да, Нұрышев жолдас өзі сол өлеңдерді ойлап, аңдап қарамай, зерттеу былай тұрсын, тіпті мүлде ұғынбастан-ақ жалпы күдік атымен жалаға ұшыратып отырған болар. Нұрышев жолдасың өзінше нақтылап, Абайдың жас шағындағы өлеңдеріне қарсы айтқан тағы бір пікірі бар. Мақаласындағы дәл дерекке сүйеніп айтылған жері осы ғана дейік.

Оған не дейді?

Абай өмірінің жиырма жеті жылының бойына сегіз-ақ өлең табылған, оның барлық жиыны сексен алты-ақ жол дейді. Бірақ Абай томының алғашқы беттерін ғана аударып, жас кездің жылы аталған сегіз-ақ өлеңін алып сөйлеу жеткіліксіз. Оқушының қайсысына болсын ешбір күмәнсіз, Абайдың 37 жасқа шейін, 20—25 жастар арасында жазғанына ешбір күдік қалдырмайтып тағы бірнеше тамаша өлеңдері, сол Нұрышев басып қарап, аяғын аңдамаған томның «Жыды белгісіз» деген өлеңдер тобында тұр. Олар: «Сап-сап, көңілім» — 59 жол, «Жарқ етпес қара көңілім» — 8 жол және «Тайга міндік» — 45 жол — жиыны жас кездің (яғни 37 жастан бұрың жазылған) 112 жол қосымша өлеңі жәпе бар.

Бұл өлеңдер жас Абайда ақындық үлкен өнер барын таңытады. Олардың болашақ реалист Абайдың және өзіне де, ортасына да үлкен сыншы, ойшыл болатын Абайдың белгісін айқын көрсетіп тұрған өлеңдер екеніне кім таласар екен?

Енді Нұрышевтің мақаласындағы пікірлерін барлық өзіңше түйінді, нақтылы деген жақтарынан жинағандай шолып алып, солардағы дәлелсіз, орынсыз теріс долбарға кезегімен жауап айтайық.

Әте емес, ең әуелі, Абайдың шың сүйетін, оның жа-

йындағы дәл деректерге, дәлелдерге шын ықылас бөлетін, қадірлі жұртшылығымыз үшін төмендегі біраз фактілерді айтып өтейік. 1909 жылғы баспада барлығы 5399 жол өлең бар еді. Оның 1090 жолы аударма болатын. Жіктегенде: 363 Пушкиннен, 398 жолы Лермонтовтан (Гете, Байроннан аударған бірер өлеңін Лермонтов арқылы аударылғандықтан осы санға қосып отырмыз). Крыловтан 180 жол және Буниннен 16 жол.

Осы аудармаларды есептемегенде Абайдың өз жапышап жазған өлеңдерінен 1909 жылғы баспада шыққаны — 4309 жол болады. Ал Мүрсейітте бар дегенге келсек, оның қолжазбасы біреу емес, әлденешеу болған. Соның ішіндегі қолға түскен ең молырағына, көлемдісіне қарағанда, баспаға кірмей қалған 17 өлең бар еді. Оның жиыны — 626 жол болатын, 45 қара сөз бар еді. Бір тарихтық мақала бар-ды. Осыларға қоса 1933 жыл, 1939 жыл, 1945 жыл баспаларында және 45 өлең қосылды. Олардың ішінде жалғыз ауыз қысқа экспромт, қалжың-әзіл, ұсақ мысқыл өлеңдермен қатар, Пушкин, Лермонтовтан қалып қойған аудармалар да бар. Оның үстіне даусыз, дәркүмәнсіз анық Абайдікі дерлік сан әсем өлеңдер бар. Бұлардың жол саны — жиыны 1086 жол. Сол 45 өлеңнің бірі — «Әзім» поэмасы. Лермонтовтан аударған «Вадим» поэмасының өзі де Мүрсейіттің кей жазбасында бар, кейінде жоқ болатын.

Сөйтіп, 1933, 1939, 1945 жылдар баспасып жинау-тізу арқылы Мүрсейітте басылмағанды қосқанда, қара сөздер деп басқа 1708 жол өлең қосыппыз. Сонымен, Абайдың толық жинағып, өзінен қалған архив болмаған күйде, өз қолымен отырып көшірткен нұсқа да болмаған күйде біртіндеп, жылдар бойы жиып жүріп, анық толық жинақ дәрежесіне жеткізуге тырысқан еңбектер болыпты. Нәтижеде бүгінгі Абай жинағы 5399 жол емес, 7133 жол болыпты. Қара сөздер өзіне басқа.

Бұл еңбектің барлығын күдікшіл Нұрышев есептемейді, елемейді. Оның сенімсіз ойына илансақ, Абайдың жас шағындағы өлеңі ғаша емес, Мүрсейітте болмағандықтан, 1909 жыл баспасында болмағандықтан және «кәрия аузынан алынғандықтан» барлық жаңағы 1086 жолға түгел күдіктену керек. «Кәрия» дегенді де жоғарыдағы «Шығыс» дегендей екінші құбыжық құқай етіп танытқысы келеді.

Рас, кәрияның кәриясы бар екені даусыз. Кертартпа санадың, үстем таптың халыққа қас, қарсы үгітін сақ-

таған кәрия бар. Сонымен бірге жазуы болмаған елдің, әсіресе арғы-бергі тарихынан қалған қазыналарын ауызша сақтаған, жадында тұтып, М. И. Калинин айтқандай, «халықтың алтынындай» қойнына тығып, ауыр өткел замандардың бәрінен алып өтіп, мәдениетті заманға, біздің заманға жеткізіп отырған талай асыл сақтаушылар және бар. «Кәрияның есімде қалып еді дегеніне сене бермеу керек» деген ойды біздей, XIX ғасыр ортасына шейін жазушы ақыны шықпаған және одан кейін де жазып айтқан ақындардың қолжазбасы, архиві, құжаты қалмаған елдердің өткен қазынасын өлшеуге «ғылымдық нұсқа» деп аласақ, онда Абай ғана емес, барлық XVIII—XIX ғасыр әдебиетімізден не қалар еді? Онда, Бұқардың мұрасы, Махамбеттің мұрасы тағы сол қатарлы бар ақындарымыздың мұралары шалағай ойдың, жауапсыз жеңілдігі, келеңсіз күдігі астында бордай тозбас па еді?!

Бұның түбінен халықтың көп ғасырлық халықтық тарихына, ой қазынасына, өткен замандардағы заман елесін өз әлінше әр алуан қалыптанған еңбектерге, сол еңбектерді мұрағып қалдырған қайраткерлерге сенбеушілік туып отырған жоқ па? Оның түбі кешегі совет әдебиетіндегі әр алуан буржуазиялық бағытта болған, кейбір орыс әдебиетін зерттеушілердің зиянды сенімсіздігіне, нигилистік қозғарасына түп-тура барып соқпай ма? Өз алдында болған еңбектердің мінін айтумен қатар, табыстары барын елемеге бола ма? Елемейін десең де біздің советтік ғылымдағы партиялық бағыт сенің ырқыңа көне ме?

Тағы да өзге емес, жұртшылығымыз үшін бірнеше тарихтық дәл деректей, мәліметтер атайық. Мүрсейіттің өзі жасы жағынан алғанда, Абайдан 10—15 жас кіші адам болған. Өмірі Абайдың өз қасында өткен емес, Абай ағайындарының бірнеше ауылдарында кезектеп бала оқытып жүрген. Ал Абай жинағы тек 1896 жылы ғана қағазға топталып жиналатын болған. Ол істі істеген Мүрсейіт емес, Мағауия, Ақылбай, Кәкітай, Көкбайлар. Бұлар алғашқы істі Абайдың өзінің тапсыруымен сол 1896 жылы бастайды. Сонда 1896 жылға дейінгі Абай өлеңдері қайда кеткен? Ондағы Абайдың қарындашпен жеке қағазға жазған өлеңдері Абай маңындағы жас ақын, өнерпаз хат таныған ақын-шәкірттердің, жастардың қолды-қолына тарап кетіп отырған. Кейін 1896 жылы көпшірілгенде сол тарап кеткен өлеңдері жиналған, бірақ бәрі түгел жиналып үлгірмеген. Сөйтіп, сол кездегі хат таныған адамдардың тірі қалған көпшілігі 1933 жылдарға шейін, 1940

жылдарға шейін өздері білгендерін берумен келді. Немесе солардың балалары әкелерінен жаттаған өлеңдерін жинаушыларға біртіндеп қосып бере берумен келді. Ондай өлеңдер Абайдан қалған анық өз мұрасы есебінде ел-елдің ішінен әлі де табылуы мүмкін. Біздің бұрышғы жинауымыздың сан олқылығын сондай қосушылар әлі толтыра беруі және мүмкін.

Ал 1933 жылдың баспасын мен әзірлеген кезде сүйенгенім — жалпы кәрия емес, Абайдың бар өлеңін жатқа білген, бұрын өздері үшін көшіріп жаттап алып жүрген жақын шәкірттері болатын. Рас, олардың көбі Абайдан жасы көп кіші адамдар еді. Және олардың өз ішінде де әр алуан жандар бар-ды. Солардың сенімділерінің ішіндегі жасы үлкені — Көкбай болғандықтан, ол Абай өлеңдерін сол баспаға әзірлеген шәкірт-ақыл жинаушының ең үлкені болды. Қысқа өлең, аударма өлең, ұсақ өлең деп қосылған Мүрсейітте жоқ 1086 жол өлеңнің көбін жинап берген сол, Абаймен өле-өлгенше бірге жасасқан Көкбай болатын. Көкбайдың үлкен еңбегі де осында еді.

Жолдас Нұрышев «Абайдың жас дәуірі неге жасалған» деп кінәламақ болады. Жоғарыда айтқандай, өз аузымен «Абай алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ» деді. Бұнда дәлел емес, долбар ғана бар. Дау емес, далбай ғана бар дейміз.

Екінші сөзбен айтсақ, «пеш үстінде жатып ап, бал ашу» ғана, сәуегейлік айту ғана бар. Болмаса бұл пікірде не зерттеушілік, ғылымдық, не Абай мұрасына пайдалы боп қосыларлық, оны байытарлық, не олжа, не табыс бар екен?

Ең әуеслі Абай 37 жасынап ғана ақын болды. «Қансонардап» ғана бастады дегенге кім сенуіне болады. Сондайлық піскен, көркем толық өлеңнен ақындықты бір-ақ бастау, бір-ақ күнде көп ақындық дарыды деген, кереметке иланған балшының сөзі емес пе?!

Өмірбаянынап бұл жөнде тыңнан қосылған көп деректерді, куәліктерді, барлық түзу оқушы иланатын шындықтарды былай қоялық. Ал Абайдың өздігіне, жастығына және біртіндеп өсіп келе жатқан ақындық, жекешелік талантына қопымды, үйлесімді тек Абай ғана сол заманда айтарлық өлеңдер болса, неге беземіз?

Сондай өлең Абайдың Нұрышев жолдас күдіктенген 27 жыл бойында көп болмаса да, мүлде жоқ па екен? «Абралыға», «Сап-сап, көңілім», «Тайға міндік», «Жарқ

етпес» деген өлеңдерді осы мақаланы оқумен қатар, мен көп жолдастардан, өздерінің есіне түсіру үшін Абай жинағынан дәл осы арада қолма-қол оқуларың өтінер едім. Және өздерің куәлікке шақырып, біздің осы дауымызға төреші болуың сұрар едім. Дәл жаңағы өлеңдер Абайдың 1882 жылдан бұрын жас шағында айтылғанына күдіктенуге бола ма екен? Және әсіресе сол өлеңдердің көлеміне, көркемдігіне, анық қазақ поэзиясындағы, сол тұстағы сонылық, жаңалығына қарағанда, «болашақ үлкен ақын Абай жазуға лайық өлеңдер емес» деп кім айта алар екен?

Осы өлеңдерде реалист, сатирик боғатын, сыншы, ойшы болатын дінге де, жас өміріне де жаңаша қарай бастаған Абай көрініп тұрғанына күмәндануға бола ма? Жаңағы айтқан жайларды ұғышып қору, зерттеу ғылымдық ізденудің нағыз қадірлі міндеті болмас па еді. Күдіктенсе осылардан, не басқа өлеңдерден «мынау шумақтар, ана жолдар пәлендей себеппен Абайға қонбайды» десе, ол ғылым ағынан сойлейтін кісінің ауыз тола айтатын өнімді, жемісті ойы болар еді. Жолдас Нұрышев осылай бастаса, мәселені осылай қойса, Абайды таңуға апық көмектесер еді. Ал ол болса, бар жастық өлеңдерін түгелімен сынап, танып аңғарып та болмай, мүлде жоққа шығармақ. «Сап-сап, қоңылым», «Тайға міндік», «Жарқ етпес» өлеңдерінде жылдар жоқ, «жылдары белгісіз деген, қайдан білейін» десе, біз ойлап түс, үділіп зерттей түс дер едік. Өмірбаяндық деректерге ықылас бөле түс дер едік. Олардың жылы белгісіз болғанда, 1865 жыл мен 1870 жылдың қайсысы екені бізге күдікті болғандықтан солай қойылған. Ал ол жастық дәуірінің 20—25 арасының өлеңі екенін шындап ойлап оқыған, дұрыс ойлы оқушы өзі де айыра алады. Мысалы, жылы белгісіз өлеңдер қатарына біз, Әбдірахманның өліміне арналған төрт өлеңді де қостық. Әбдірахман 1895 жылы өлген. Абай сол жылы да көп өлең шығарып, кейін де, бірнеше жыл бойында, арманда кеткен сүйікті ұлын есіне түсіріп, өлеңдер жазып жүрген. Сондықтан бұл өлеңдер 1896, 1898 жылдарда да жазылуға мүмкін болғандықтан, дәл жылын білмегендіктен, «Жылы белгісіз» өлеңдер қатарына қойдық. Бұнымызда дауласуға келетін, қателік те болуы мүмкін.

Ал Нұрышев жолдас «жаман өлеңдер», «ұсақ-түйек», «ұят өлеңдер» деген бір топ өлең таппақ болады. Бірақ айтатыны бір ауыз экспромт қалжың — «Шәріпке» деген өлең. Ол — мысқыл өлең. Шәріптің күйеуі Тұңлікбай Абайға жасы құрбы адам. Соған, әрине, қалжың айтқан-

да, сыпайы түрде айтпай, өткір мысқыл, тапқыр теңеу келтірсе де, Абай тұрпайы түрде, натуралистік дәрежеде айтады. Бірақ сол қалжыңның өзі де аңдасаңыз күшті ақын айтарлық қалжың өлең деп білеміз.

Жолдас Нұрышев күдіктенген Абай жастығына қимайтын өлеңнің енді бірі — «Абралыға» деген өлең болса, бұл аса қызық шығарма, намазда айтатын дұғалығын қылжақ-мазақ қып отыр.

Қираетін оқытып
Көріп едім, шатылды...

Кұржақ-кұржақ етеді,
Жер ұшық берген кісідей,
Тоққаңдай ма, не етеді? —

деп, намаз оқып тұрған Абралыны, бар қимыл-қозғалысымен бір мазақтап өтеді де, енді дұғалықты сықақ қылады:

«Еннатыйна кәжәусар»
Пошал дереу күнәкәр,
Аяғын ойлап айтқаны
«Өні-шаны күлаптар».

Осында «пошал дереу» деп орыс сөзін қосып, құран аятына араластыра мысқылдап отыр. Бұны Нұрышев айтқандай, «шығыс әдебиетінің ескі дәстүріне еліктеген мағынасыз өлеңдер» деу үшін қаншалық дәрежеде ойсыздық қажет екенін мен тіпті өлшей алмаймын.

Бұл шығыспен байланысты өлең екенінде және дау жоқ. Өйткені шығыстан келген ислам дінімен шайқасып отырған жас, азат ойлы, ойнақы сатирик Абайды көріп отырмыз. Бұл өлең Абайды шығыспен туыстырса, онда шығыс ескілігімен алысу дегеннің өзі не болмақ?

Егер бұл туыстыратын болғанда, сын деген қайсы болмақ?

Шығыспен туысқаны сол — Абайды осы өлеңмен қоса сол күндегі имам, ишан шорай — исламдердің тергеуіне берсе, патуа сұраса неғылар еді. Кітабын өртеп, өзін көпір, әйелін талақ етер еді. Немесе, бәлкі, отқа өртеп, дарға да асармыз дер еді...

Жолдас Нұрышевтің Абайдың жастық өлеңдері арасында өлердей өші, оның ойынша, жертартпа шығыспен идеялық жағынан байланысты үш өлең: «Иузи — рәушан», «Фузи, Шамси» және «Әлифби» өлеңі. Бұл өлеңдерге сүйене отырып, идеясы, мазмұны қандай екенін ұғынбай, аңдамай жатып, Нұрышев ол өлеңді жинаушы,

бастырушыларға, барынша үлкен айып тағып, жалалап, кінәлай келеді. Жә, осы үш өлең қандай?

«Иузи — рәушанда» — сұлудың нұр жүзін тамашалағаннан басқа, сопың шұғыласына елтіп, ынтық-ынтызар жайын баян етуден басқа не бар екен? Абайда кейін туатып, саф қазақ тілінде жазылатын, сұлу қыз жайын баян еткен «Қақтаған ақ күмістей» өлеңінен мынау өлеңнің мазмұн жағынан жырақ, идея жағынан бөтен не белгісі бар?

Рас, тілі аламыш, ала шұбар. Бұл ол өлеңнің кемшілік жағы дейік. Бірақ оның идеядан кертартиалық таптып тұрмағаны айдан анық. Соған соңғы шабуылға ұшыраған өлең — шығыстың классик ақындарын санаған туысқан елдеріміз, советтік шығыс, әзірбайжан, тәжік, өзбек ақындарының классик үлгісіндегі қадірлі тобының ғана атын атап отырған жоқ па? Бұнда Софы-Аллаяр, Хожа Ахмет-Ясауи неге жоқ? Солардың жоқ болуы Абайдың сол жас күнінде дұрыс бағытта іздене бастағанын, жақсы аңғарып таңытпай ма екен? Орыс тілін, орыс әдебиетін білмей тұрған күнінде, жақын шығыстың жақсы ғана ақындарын таңдап алу Абайдың жастығына айып емес, тіпті мақтан екенін аңғармауға бола ма? Ал «Әлифбиге» келсек, бұнда:

«Әлиф дек ай йузице ғибрат еттім», —

деп бастағанда, ғашық-мағшиқ жайында жас жалыпды білдіре бастағаны айқын тұр. Содан ары:

«Ләм — Ләбіңнен ем қылсаң мен
дерттіге,
Мем — Мейріңнен қалмас ед бар апатым
Нон — Нала қып, қайғыңмен күйдірдің
көп,
Уау — Уайлана ғишқың уайым жеп», —

деп келеді де, ақырғы төрт жолдың алғашқы екі жолында:

Я — Ярым, қалай болар жауап сөзің?
Мәт — қасың, тәштит — кірпік, сәкін —
көзің, —

дейді. Содан ары ешбір дінсіз, кертартиа идеясыз, реакциялық шығыс сарынылсыз қазақ жасының өзі күрбы қызына хатпен жазып отырған тілегін, қолқасып айтады. Рас, оны сол «Әлифбидің» түрімен, ойнап жұмбақтап келсе де, ақырында натуралистік тілек түрінде айтады.

Әрине, Абай ол кезде кей сезім, кей теңеулерді натуралистiк түрде айтады. Бүгiнгi бiздiң сыпайыланған, мәдениеттенген әдебиеттiк тiлiмiзге ұғым, түсiнiгiмiзге ұяттау, дәрекi көрiнетiн тiлмен айтады деймiз. Бiрақ Абай заманындағы көпшiлiк қолданған тiл-теңеудi еске алсақ, ондай, Нұрышев көзiне ұятты көрiнген сөз бен теңеулер Абайдың бергi кездегi өлеңдерiнде жоқ па екен? Әйтiп, сыншыны Абай мұрасынан үркiткен, ол өлеңдi бастырушыларды қатты айыптап, сезiкке алып жала жаптырған жаңағы өлеңдердiң iшiне тағы бiраз үңiле түссек әрi ақышның жастығына тән кемшiлiгiмен қатар (бiрақ ол идея кемшiлiгi емес), өзiнше қызық бағалы қасиетiн де көреміз. Осы өлеңдерде не әулие-әнбие, не әлдеқандай зарзамаң болмаса махшар немесе тәубе-табыну, сиыну дегендерден ишiң жасуындай белгi бар ма? Бұл өлеңдер Абайдың анық жастығына тән, ыстық жалынды, еркiн сезiмдi, уыз жастық өлеңдерi екенiне ешкiм күмәндана алмайды. Бұларда дiншiлдiктен бiрде-бiр елес жоқ. Олармен салыстырғанда, Абайдың кейiнгi дәуiрде жазған қайшылығы мол, тар көлемдi: «Алланың өзi де рас, сөзi де рас» деген өлеңi болмаса, басқа өлеңдерiнде ұшырайтын ислам дiшiн өзiнше шартты түрде болса да қабылдау, құптауды алсақ, мынау өлеңдер идеялық жағынан әлдеқайда азат ойдың, еркiп сезiмнiң жайын танытады.

Одан соң Абайдың орыс мәдениетiне бой ұрғанын, сонысы оның классик болуына айқын себепшi болғанын айтумен қатар кей шығармасында, жоғарыда бiз талдап айырған, дұрыс шығыстың әсерi барын, бергi кезде шығарған шығармаларынан да сан рет көреміз. Сонда: Абайдың «Масғұт» поэмасы «Ескендiр» поэмасы анық шығыспен байланысты екенiне кiм күмән келтiредi. «Масғұт» поэмасының басы:

Я, алла хұрмегiңе достың Махмұт,
Тiлге яр бер, бiлiнсiн тұғры мақсұт.
Арун-Рашид халифа заманында
Бағдатта бiр жiгiт бар аты Масғұт, —

деп басталады.

Ал бiздiң соңғы зерттеуiмiз бойынша «Ескендiр» поэмасы Низамидiң үлкен дастаны «Ескендiр намадан» мазмұнын алған. Соны өсiрiп, өзгертiп жазған шығарма болады. Бұл алуандас творчестволық байланыс үшiн «шығысқа жақындады» деп айыптайтын болсақ, сыншы жолдас, Абайдың алғашқы 1933 жылы кiрген жас шағының

жоғарыдағы өлеңдеріне ғана шабуыл жасау керек емес, бүкіл Абай шығармасының басынан аяғына дейін күдіктенсе болады. Сонда бұл сынышы өзінің ішін, шыңын, бәлкі, толық түгел аша түседі. Ол үшін де жинаушыларға айып таға түсіп, өзіне сол дәлелсіз жалақорлық, айыпкершілік, қараборандату арқылы күмәнді «олжа» таба түсетін болар.

Сөйтп, біз Абайдың алғашқы дәуіріне қисынды деп алған үш өлеңді де түгелімен Абайға орынды, қисынды деп танымыз. Рас, бұлардың зор кемшілігі бар, ол — аламыш тілінде. Бірақ ол жас Абайдың іздену жолындағы, белгілі ақыпдық приемдармен ойлап ізденуіндегі алғашқы шалағайлыгы. Анық еліктеу деп осыны айтады. Өйткені еліктеу, тегінде, ақыпдықтың үлкен қаспегі емес. Еліктеу ақыпдық қуаттың әлсіз кезінде болады. Одан ары еліктеу емес, үйрену деген, оқу деген басқа сапа келеді. Мынада Абай жоғарғы жақын шығыс классиктеріне сырттай ғана жанасады. Еліктеу белгісі сол сырттай жанасуда. Олардың да кейбірінде көп кездесетін, ғазелдерінде жиі ұшырап отыратын кейбір сопылық сарындарға Абай ол үш өлеңде мүлде баспаған. Ендеше, тіл жөніндегі аламыштық — заманына берген баж.

Кейін тілдегі осы шұбарлықты жеңгені — Абайдың да, біздің де мақтанымыз. Жаргонды қолдануды, әрине, табыс емес еді. Бірақ соның бала шақта болып келіп, ақыры соны Абайдың жеңін, басқа сапаға ауысқаны халықтық қорға өзінің ақыпдық тілін терең тамырмен байланыстырғаны — Абайды зерттеудің қызықты мәселесінің бірі. Кейін кемеліне жеткен жолдарып аңғарып, творчестволық эволюциясын зерттеу үшін қызықты.

Нұрышев жолдас, Абай мұрасын жинаушыларды айыптағанда, әр жайларға емеурін жасап, кейбіреулерге жұртшылықты түршіктіріп, өшіктіре жала жаба кіріскен еді. Ал, міне, Абай жастығының өлеңдерін тегіс шолып өткенімізде, Нұрышевтің айыптамақ болған жинаушы, зерттеушілері анық дәлел дерекпен есептесетін оқушының көзінде айыпты болмай, дұрыс еңбек еткен боп шығып отыр.

Нұрышевтің «Жас Абай өлеңдері» деген топта «неге басылды» дейтін бір-бір ауыздан айтылған екі-ақ өлеңді ғана айтуға болады. Соның бірі — «Шәріпке». Рас, бұны жәпе басқа да 1933 жылдарға қосылған сол алуандас бір-бір ауыз аз өлеңді баспаса да болар еді. Бұл жөнде, бәлкі, Нұрышев жолдастың күдігі айтуға келетін, ойлауға тұратын жайлар шығар. Бірақ Абайдан қалған мұра-

дың ішінде бұрынғы баспалар мүлде елемей кеткен бір сала бар-ды. Ол кейде ұзақ өлеңмен, кейде бір-бір ауыз өлеңмен айтылған сын, әзіл, сықақ экспромт, эпиграмма сияқты Пушкин, Лермонтовтай классиктерде, әсіресе, көп болған үзінділер. Соны ойлап және Абай мұрасының көп жайлары, үлгілері, әсіресе жас шағының шығармалары көп жоғалып, бізге жетпей қалғанын ойлап, қолға түскеннің бәріп Абай ақындығына бір сыпатпенен сыйымды дөрлік болса, оқушыға білдіріп қалуға тырысқанбыз. Сонда бірлі-жарым, жалғыз ауыз, өте аз санды өлеңдерді кей жинаққа кіргізбеуге де болады. Бірақ Нұрышевқа енді біздің де айтатын кінәміз бар.

Ол жолдас «Абай шығармасының жастық дәуірін неге аз көрсеттің» деп кінәласа, «Неге сол дәуірге көп қадалып, көп белгілер жинап, жарыққа шығарып беріп отырмайсыңдар» десе, міне үлкен орынды талап та, күдік те осы болар еді. Оның орнына ұғынбастан, ойламастан, ғылымға мүлде жанасы жоқ, сәуегейлікпен сөйлейді. Абайдың жастығы ақындық жастық емес, оның ақындығы тек 1882 жылдан — 37 жасынан ғана басталды, Абайға жастық дәуірдің ақындығы қонбайды, оны аз өлеңдерден болса да құрастыру айып деп санайды.

Ұлы ақынның ақындығы қапша ұлы болса да, бір күнде бір-ақ бұрқ етіп басталмайды. Оның 1882 жылға дейінгі ақындығының ұзақ ізденушілік алды бар. Осылай екені даусыз. Сол ретте ол, кейде ауызша өлең шығарып, кейде кітапшалаған тілмен жазба өлең шығарып іздене жүріп, бір шақтарда «Абралыға», «Сап-сап, қоңілім», «Тайга міндік» тәрізді талай тамаша өлеңдерін туғыза жүрген. Сондағы біздің олқылығымыз не?

Біз Абайдың осы дәуірінің және одан кейінгі дәуірлерінің де көп өлеңдерін қолымызға түгел түсіре алмаған сияқтымыз. Әсіресе, жас дәуірінің еңбектері, Абайдың өз ақындығына толық сене алмай, өлең шығарса да көп күш-тамай, сақтамай жүрген кезінде күмәндаған ауызша айтушыдан, халық арасынан әлі де көп жинай түсуіміз қажет. Сол істі біз аз істеп жүрміз. Және бір кемшілік — кейбір 1909 жыл баспасына кірген өлеңдердің жылдарын да анықтап ойласа түсуіміз керек.

Көпшілік болып осыған тың еңбек, дерек қосқанымыз жөн. Еңбексіз, дерексіз құрғақ күдікшілер Абай мұрасына көмек етпейді. Біздің бәрімізге зор талап қоюшы партия, совет жұртшылығының алдында ондай адамдар өз

басына да арзан олжа, еңбексіз оңай абырой қоса қояды деп сенбейміз.

Абай жөнінде істеген азды-көпті еңбек болса, оны сынағанда көмек бере сынағанды түгел құнтаймыз. Абайды тануға сан-салапың білімпаздары ат салысып, біздің зерттеушілік ойымызды түзу бағыттауға көп жағынан жәрдемші бол желді. Соның нәтижесінде, белгілі кемшіліктері болса да, бірнеше әдебиетшінің қомақты еңбек тудырғандары бар. Қолжазба күйде жүрсе де, мысалы, Сәбит Мұқанов жолдас Абай туралы үлкен монография жазды. Қ. Жұмалиев жолдас өз тәжірибелерін қорытып келіп, докторлық диссертация жазды. Абайды тану ғылымының осы нәтижесі, менің де творчестволық ғылымдық осуіме аз көмек берген жоқ.

Бұл күнде өзім түсінген Абайды тану ғылымының бір нәтижесі — «Абай» романы деп білемін. Екінші нәтижесі, биылғы жылы мен жазып бітірген, әзірше қолжазба күйде жүрген ғылымдық зерттеу — Абай жөніндегі монография. Бұл еңбектерімнің де олқылығы жоқ демеймін. Бірақ тапқан табысымыз болса, ол жөнінде Ленин партиясына қарыздармыз. Жұртшылығымыздың көмегі арқылы біздің Абай жөнінде алғашқы істеген еңбегіміз бен соңғы келген нәтижелеріміздің арасында бірталай өріс жатқаны халқымызға қанық-ты. Абайды тану мәселесін өзінің қыңыр-қыяс, бұлдыр-бұраң есебіне қарай «бұрып пайдаланамыз» дегендерге жұртшылығымыздың жол бермейтініне көзіміз кәміл жетеді.

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ «АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ» АТТЫ МОНОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ

Алты бөлімді монография атты кітаптың әр бөлімі туралы, бөлім ішіндегі әр кезең пікірлері мен қорытындылары туралы нақтылы сынды, күдікті және қажет дауды еңбектің беттерін көрсетіп отырып, төмендегідей пункттеп жаздық.

Ол кітапты басынан түсіп зерттеп, қарап отырып жазылған, кітап ішіндегі материалдың ізімен айтылған тұспа-тұсп пікірлер. Сондағы жиылған деректерге, түсінігімізге, дәлелдерімізге сүйене отырып, кітап туралы жасайтып қорытындымыз:

Б і р і н ш і — Сәбит бұл кітаптың көп жерінде Абайды тану мәселесіне көп елеулі, күрделі еңбек еткен. Осы ең-

бектің тұсында шығыстап, батыстап, орыстың классик әдебиетімен, Белинский сияқты сын білгіштерінен және Маркс, Ленин ғылымынан орынды қолданған жерлерінде, көп құнарлы деректер беріп отырған. Онысы еңбегін құнды етеді, кең тынысты, шалымды етіп көрсетеді. Және, әсіресе, тағы айтамыз (орынды пайдаланған жерлерінде) Абай туралы қазақ оқушысына білім нәрін береді.

Екінші — бұл еңбек өз ішіндегі кемшілік, қаталық, керексіз артық жерлерінен (оның бәрі төменде нақтылы көрсетілген), зерттеу олқылықтарынан арылғаннан кейін, татымды бөлімдерінің негізін құрылып, басылып шығуы керек.

Үшінші — кітапқа негізгі тақырып боп, нақтылы желі болатын бөлімдерін екшеп алып (соларды төменде көрсетілген кемшілік, шикіліктерінен арылтып) болған соң, осы қалпында артық боп тұрған бөлімдерді шығарып тастау керек. Соңда негіз болатын бөлімдер: 1) Абайды тану туралы; 2) Абайдың дүниеге көзқарасы; 3) Абай және қазақ өмірі; 4) Абайдың әдебиетке көзқарасы. Бұл бөлімдер ішінде қазіргі қалпында түзетусіз жарайтын бөлім «Абай және қазақ өмірі». Аз түзетумен жарайтын «Абайды тану» бөлімі. Оған соң бас жағын алғашқы 65 беттей жерін, 293-беттен 360-бетке дейінгі жерді қысқарта отырып, түзей отырса (кемшіліктері төменде көрсетілген), қалған жағы түзеусіз жарайтыны — «Абайдың әдебиетке көзқарасы» деген бөлім. Бұл аталған төрт бөлім ішінде, бас жағы жақсы болғанмен, негізгі, түйінді жерлерінде көп кемшілігі бар және көп еңбек етулі керек ететін бөлім: «Абайдың дүниеге көзқарасы» деген бөлім. Ол жауапты, қиын бөлім, бұл қалпында татымды, терең боп, ғылымдық кең, даусыз өріске жетіп тұрған жоқ (нақтылы кемшіліктері төменде аталып айтылған).

Төртінші — сол аталған төрт бөлімнен басқа кітапқа кірген екі бөлім «Абайдың ата-тегі» және «Абайдың өмірі» (33-беттен 139-бетке дейін) деген бөлімдер бұл кітаптап шығарылу керек. Себебі ең әуелі монография, биография, өмірбаяны) емес. Ол бір мәселені немесе екі-үш қана мәселені жекелеп алып, тереңдеп, ғылым етіп, қалада зерттеу болады. Абай жайындағы бар мәселені шолмасам монография болмай қалады екен деп Сәбит қорықпасын. Монография болуға келістірің, тереңдеп жазылса, осы кітапта алынған бір-ақ тақырып: «Абайдың дүниеге көзқарасы» деген тақырыптың өзі де жетеді. Барды қамтым деген талап жақсы болғанмен, Сәбиттің қам-

ти алмай қалқып кеткен немесе тіпті жанамай да кеткен Абай жөнінде талай мәселесі әлі толық жатыр. Мысалы, Абайдың эстетикасы, Абайдың педагогикалық қозғарасы, Абайдағы психологизм, Абай жөніндегі ең қызықты, ең соңы және әдебиеттік прогрестік ретіндегі ірі мәселе — Абайдың ақын шәкірттері, Абай тәрбиелеп өсірген мәдениетті жаңа орта (среда), оған соң Абайды зерттеген еңбектердің, Абайды көркем түрде суреттеген еңбектердің (көркемөнерде, әдебиетте) барлығы да қамтылмай қалған. Бұл мәселенің әрқайсысы да кейінгі толық зерттеулерге немесе айрықша монографияларға тақырып болатыны даусыз.

Ал Абайдың ата тегі мен өмірін айтқан бөлімдердің Сәбиттің бұл еңбегіне кіруі қажет еместігі: бұл бөлімдер нашар жазылған, қаталықтар да бар, артық, керексіз материалдармен де бос үстемелей берілген.

Ата тегінен, арғындай арғыдап бергінің бәрін шығарсақ (олар керексіз екені төменде дәлелденген), Шоқан, Ыбырайларда көп созып айтуды шығарсақ, сондай тағы көп Абайға керексіз материалдарды шығарсақ, ар жағында не қалады? Ар жағында көптен көп жерде, бұрын Мұхтар Әуезов жазған ата текті, өмірбаянды өз сөзімен екінші рет қайталап жазу қалады. Бірақ өмірбаяны Әуезов жазуына бір вариант емес. 1933 жылдан бергі зерттеулер, түзеулер арқылы осын. өңделіп келе жатқан зерттеу еңбек. Онда материалды сұрыптау, Абайды таныту, ортасын таныту, ортасы мен ақынның қарым-қатысын таныту күрестілген материалдардың тізбегі емес. Зерттеу, зерлеу мәселесі. Оны Сәбиттің өз сөзімен жаза салып, ала салуы және «биографтардың айтқанына сенсек» деп қыжырта отырып әр жерде пайдалана отыруы, кейде тіпті жақшаға алып дәлме-дәл Әуезов жазған сөздерді алып, сонда да кімдікі екенін танытпағысы келулері бәрі де орынсыз, лайықсыз. Кейінгі: ...«Абайдың өмірі» деген бөлімде айттық деп өзіне-өзі көп сілтеді. Сондағы түсінік, дерек талдаудың көбін Сәбиттен бұрын айтушылар болған, оны атамайды. Бірақ кемшілік үлкені бұл емес. Сәбит Әуезов жазған өмірбаянның ескі вариантын қолданған. Сол ескі варианттарда бар қаталарды да қайталаған...

Көрсетілген көп кемшіліктерге, дәлелдерге қарап, ол өкі бөлім кітапқа кірмесін дейміз.

Жалпы бір талап: кітап, автордың өзінен басқа Абайды зерттеушілерге істелген мінезсіздіктен арылу керек (мысалдары төменде көрсетілген). Оқта-текте кезіксе де,

оқушыға өзін көлденеңдете беретін сияқты арзан мақтан-пан да арылу керек (мысалы төменде). Мұндай кітап ғылымдық кітап болса, жазушы өзіне де, еңбегіне де орысша айтқанда «со строгим сердцем, справедливым сердцем» келу керек. Болмаса Абай жәйін жаза жүріп, сонымен қатар, біреумен қыжылып, біреумен қырбайып әр жерден шаңдата жүрсе, онда құдайдың оңдағаны болат та.

Сонымен, кітаптың бүгінгі тұрған қалпын алып, басына түсіп, еліміз байқаған нақтылы фактілеріне келейік.

«Абайды тану». 1. Мүрсейіт пен Кәкітай турасындағы 6, 7, 8, 9-беттердегі мәліметтер қатты қысқартылу керек.

2. Абайдың өлеңдері жазылған жылдарды сөз қылған 10, 11, 12, 13-беттер керексіз. Оның ішінде, қартайғанда «Көзімнің қарасы» сияқты өлеңді қалай жазады? деген пікірлер мүлде қате. Өзге өлеңдер туралы «Жас шағында жазғанға ұқсайды» деген сөздер ғылымдық дәлел емес. Нақтылы, жаңа жылдарды көрсеткен дерек болмаған соң, бұрынғы жылдарды ойша топшылап, жалпылап сынға алу керексіз болады. Бұрынғы жылдар бір топ Абай шәкірттерінің (Кәкітай, Мүрсейіт, Тұрап, Махмұт), көшірушілерінің куәлігімен әуелі 1908 жылы, одан кейін 1927 жылы қойылған. Солай етіп мектеп оқиды, зерттеулер жазылады. Енді: оны жаңадан дәл жылын таппай тұрып, құрмансұқ ету орынсыз және түк пайда бермейді.

3. «Ата-анаға көз қуаныштың» жылы турасындағы (14, 15-беттердегі) дау да керексіз. Оны өлеңнің түрі айтады. 80-жылдарда Абай ондай жаңа түрлі өлең жазбаған. Бұндай 7 жолды шумақ өте жаңа түр, ол Абайда кейін туады. Және мазмұнына қаралсын: «жасында күтті, дәме етті, босқа етті» немесе «балалық етті, ер жетті, не бітті» дегенді жас балаға айтпайды ғой. Ал 27-дегі жасқа айтуға әбден болады.

4. «Қартайдық қайғы ойладықты» (15-б.) жас Абай да жазуға болады. Өйткені бұл ел қамқоры кәрі ойшыл, мұндар адамдар атынан жазылған, жәй бір кең толғау деп түсіну керек. Қартайған ақын жастықты, ғашықтықты жазбай (Абай жазған) сол сияқты.

5. Қрылов мысалдарына Тұрағұл, Көкбай қойған жыл 1898. Бір жыл ішінде түгелімен Қрыловқа қызығып, шүғылданса ғажап па? Оның несі даулы (16-б.)?

6. «Қараша, желтоқсанға» кірген екі шумақ туралы Сәбит қатты аласқан (17, 18, 19, 20 21-беттер). Бұнда көп қияс сұрақтар да, өзінше ұғындырам, «түсінем» деуі де, ап-айқын өлеңнің айналасында бос сарпалтақ болып,

босқа жан қиғау. Орысша айтқанда, «екі түп қарағайдың арасында аласу». «Ең әуелі бұл шумақтар Абай өлеңінің стиліне жатпайтын, топас жазылған» дегені өлеңнің көркін танымайтын, үстірттікті көрсетеді.

Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіндей ит болсын азғыр-азғыр, —

дегені бай мен бәйбішеге айналған. Олар баласына «тысқа шықпа, кедей балалары жеп қояды, оларға бермей өзін же, үйде отырып же» деп аздырып, азғырып отырған Тәкежан бай мен соның қатыны Абайдың жеңгесі Қаражан. Бұл екеуінің үйіне келіп, Шөпінш деген немере баласын осылай тәрбиелеп отырғанын көріп, Абай осы екі-үш шумақты соларға арнаған. Бұны (Сәбит байқамаған, атамаған) 1933 жылдың баспасында Абайдың шәкірттері Көкбай мен Тұраштың көмектері бойынша жаңағыдай түсінікпен бастырған мен болатұғым. Екі шумақты айтып берген Көкбай, Тұраш ерте күнде Тәкежандар араз боп оқпелеп кетеді деп өздері (көшірушілер) бұрынғы қолжазбалардан әдейі алып қалып жүргендерін айтқан. Тәкежандар ол шумақтарда суреттелген әке-шеше өздері екенін таныр еді. Өйткені Абай осы екі шумақты оларға көзбе-көз үйлерінде отырып, ұрсып айтып берген. Осы жәйін еске алғанда «Қарапа, желтоқсан» өлеңінің әуелгі, ең тұңғыш шумақтары сол Тәкежан үйінде туған деп ұғынсақ, тіпті, орынды болар еді. Сол пікірдің айналасына, жалпы осы өлеңде айқын көрінетін таптық қайшылықты қоссақ және Абайдың кедейге достығын, қанаушы байға қатал сыншы, айыптаушы екенін қоса тексерсек, қоса ұғынсақ, онда бұл қымбат шумақтарды «топас» деп жалаламаған болар ек. Жұртты теріс бұрмаламай, анық қадірін, сырын анықан болар ек.

Асын жөңдеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып оңшең жалбыр, —

дегені байдың кішкене баласы туралы айтылған. Ол жас бала, әлі ит бола қойған жоқ, онда әлі ұят бар, құрбыларынан ұяла біледі. Ойнауын бірге ойнап, тамағын олардан ұрлап жегені үшін ұялады. Бірақ «оны да өзіндей ит қыларсың, тек үстің азғыра бергейсің» деп сараң байды кекетеді Абай. Бұдан артық қатал сын, қатты шабуыл бола ма байға? Бұдан артық кедейге дос, байға қас, айқын ашу сөзі Абайдың қанша өлеңінде бар еді? Соның сырып өзі ұғынып, жұртқа ұғындырудың орнына Сәбит

Абай шығармасына залал болатын сөздерді сөйлейді. Түсінік бергенге тоқтамай, редактор еңбегінен әдейі бір құбыжық табам деген кісіше қисая сөйлейді. Ал дұрыс шындықты дәл ұғынып, дәл көрем деген кісіге бұл екі шумақ «топас» емес, қазына екенін, қазақ жазушысы Сәбиттен де осы өлеңді орысшаға аударған Шубин әлдеқайда терең, ұғынып, соншалық зор таптық санапы көрсеткен. Өлеңді аударып, сөзбе-сөз дәл боп шықпаса да сол даулы екі шумақтың мағына, мүддесін, стиль көркемдігін, әсіресе, қоғамдық, таптық мазмұнын Мұхтар Әуезов қарап шыққан подстрочник бойынша, Шубин былай берген: «И батрачонок целый день обязан быть при нем, И со слезами на глазах убудюка забавлять».

Ал Сәбит осы еңбегінің кейінгі көп жерінде «редакторларға сенуге де болмайды» және «өмірбаянын жазушыларға сенсек», — деп екі сөзінің бірінде айтып отырады. Өзі сүйте тұра «Абайдың ата тегі», «Абайдың өмірі» деген бөлімдерінде түгелімен (керексіз, артық бос қоспаларын алып тастағанда) сол өмірбаяндағы негіздерді, зерттеулерді түгел қайта көшіріп шығады. Өмірбаянды жазу ғылымдық еңбек, зерттеу болатын. Оны оп-оңай ала салып, тізе салған кісі жоқ. Сондықтан 1927 жылдан бері қарай қайта-қайта үстеліп, түзеліп келеді. Дұрысталып өсіп, тереңдеп келеді. Осының бәрін жоққа санағандай, зая қылғандай ұнамсыз, мәдениетсіз және өз бойына оңай тағып алғыш мінез Сәбиттің бұл еңбегінде көп жерде көрінеді. Болмаса жәй қарадүрсін емес ғылымдық еңбек жазам десең, озіңнен бұрын ол пікірді айтып, ол зерттеуді жүргізген кісілердің еңбегін көрсетпеу әділет пе?

9. ¹ «Өнер өнер үшін» деп тексерген қазақ зерттеушісі кім? Осыны айтқап сыншыны атау керек емес пе (21-бет)?

10. Төлешевпен дау және Белинскийдің қатасын мысалдау керек емес (30-бет, «Социалистік Қазақстан»).

11. 32-беттегі «қалам алдым», «монография жазбақпын» деген сияқты сөздер «түгел қамту мақсұтым» дегеннің бәрі де ғылымдық еңбекке сыймайтын өзін-өзі ұсыну. Осындай арзан мақтал неге керек?

«Ата тегі» деген бөлім. 12. Абайдың ата тегін арғынан бастап айтқан сөздер орынсыз, керексіз, ғылым жолынан да алыс бір ұзақ сонар. Арғын деген саны талай жүз мыңға жеткен елдің легендалық атасы. Шамасы, осы күнгі Қазақстанның алты облысындай ел Арғын аталады. Оны Абайдың атасы еді деп сөз бастау, славян

тұқымынан Великорусты Пушкиннің атасы еді деп сөз бастаған сияқты болар еді. Ата тек, ақын өскен ортаны екі-үш атадан бергі заман арқылы көрсетсе болады. Одан арғының ақын өмірбаяны үшін түк қажеті жоқ...

Кітап дәлді, нақтылы өз мақсатына жақын сөйлеу керек. Левшиннің, Аристовтан, «Қазақ хәм хандар шежіресінен», әр жердеп естіген мағлұматты орыпсыз тізе беру тарих кітабы емес, басқа мақсұтты кітапқа қажет емес.

32-беттен бастап «Қазақ хәм хандар шежіресі» айтқан жарымы шын, жарымы дегенде әңгіменің бәрін «монография» атты ғылымдық еңбек болам деген кітапқа сыңсыз, жаңа мағлұматсыз жия береді. Арасында «Қалқаман — Мамыр» әңгімесі де жүр. Айпара легендасы да жүр. 33-беттен 44-бетке дейін қысқартылу керек те, әңгімені Ырғызбайдан бастаса да болады. Одан бұрынғы аталар бір Абай емес, бес болыс елдің, сан мың жанның аталары керек емес. Ондай боп ешкімнің, ешбір ақынның өмірбаяны тексерілмейді. Бұл құр ғана ата сапаған шежіреге, сыңсыз, ғылымнан тыс қызығу. Әйтсе де сонау арғыннан басталған 10 беттік жортпа үстірт мағлұматтардан Абайдың өмірі, не ақындығы үшін не таптық? Не қорыттық? Зерттеуші өзі қандай қорытынды, деректер алды?

13. Қодардың өлімі туралы Құнанбайды сонша ақтау не қажет (55-бет). Қодардың жеріпле Құнанбайдың үлкен әйелі Күнкенің қыстауы орнағанын қайда қоямыз?

14. Құнанбайдың төртінші әйелі Нұрғаным айтылмаған (57-бет).

«Абайдың өмірі» деген бөлім. 15. Абайдың көп жас оқушы, шала оқушы туралы айтқан сын сөзінің бәрін оның Абайдың өзіне тақатып тексеру мүлде қате (61, 62-беттер). Анығында, Абай аса жақсы оқыған.

16. Медресе туралы 63-беттен 69-бетке дейін айтылғанның Абайға дәл жанасы жоқ, татар молдалары жайындағы және «жаман түркі» шалағай бастауыш кітаптар, «Бақырғандар» жайындағы сөздер тағы ғылымдық емес, құр «қызық ермек» үшін айтқан сөздердің бәрін қысқарту керек.

17. Абайдың «әкесі жасаған қиянатқа ортақтасқан» дау дәлелсіз. «Біржан — Сараның» Әріп қосқан сөздерін келтіру тіпті теріс (74, 75-беттер). «Қаны қара бір жанмын, жаны қара» 1898 жылы жазылған. Ол кездегі терең

ойшыл Абайдың ауыр мұңын бұлай түсіндіру Абайға ауыр жаза (74, 75-беттер).

18. Байкөкшенікі қалжың өлең. Оны «парашыл Абай» болғандыққа дәлел ету орынсыз (77-бет).

19. Абай губернатормен мәжілістес болған емес (78-бет).

20. Архам, Қатпалар 1872 жылы туған да жоқ. «Өзінің қиянат істерін көріп», — деп Абайды қайта қаралайды. Қиянат шын болса 12 іс те жала еместағы. Бұл сияқты қайшы пікір айтпай, екінің бірін ұстау керек қой (79-бет).

21. 82-беттен 108-бетке шейін кең жайылған Абайдың өмірбаянына қатынасы жоқ Махамбет, Шоқан, Ыбырай жайындағы сөздер қатты қысқартылу керек. Екі-ақ бетке сыйғызу дұрыс. Оның керексіз екеніп 106, 107-беттерде Сәбит өзі ашып береді. Бар мағлұматты, көпшілікке белгілі мағлұматтарды ұзақ созып, қайтадан кеп осы Шоқан, Ыбырай мен Абайдың тағыс болғаны-болмағаны белгісіз деп бітіреді. Ендеше соншалық не мақсұтпен кетеді? Ыбырай өлеңдері мен Абай өлеңдерін байланыстыру мәселесін де, Ыбырай әсерінен деуге де бара алмайды. Өйткені ол да дәлелсіз сөз болар еді.

22. «Екі томның редакторларына сенуге де болмайды», — деп дәлелсіз, қарадүрсінмен соғып, өзгенің көп еңбегін балағаттау да ғылым ба? Архам «Ата-анаға қос қуаныш» туралы қата айтады. Оны жоғарыда жазғамыз.

23. Сүйінбай керек емес. Өлеңі де бұл тұсқа дәлелсіз келтірілген.

24. Әйгерім Біржан жақындығы деген өсек сөзді несіне келтіреді? Оны Қатпа қайда жазыпты?

Абайдың дүниеге көзқарасы. 25. «Әһлі тарихат» жөніндегі Абай сөзіп теріс ұғып, теріс қорытылды жасаған (106-бет), «Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай» деген өлеңі де мүлде теріс ұғынған (161-бет). «Махаббатпен жаратқан адамзатты» деген өлеңде Абай мұсылман имандарынан бөлініп кеткен деп теріс ұғынады. Сол Абай айтқанды Ислам ғаламында екі философтың бірі («Әһлі тарихат, «софизм» жолындағылар былай тұрсын) «ұждан», «ахлақ» мәселесін қозғаған ғұлама атаулының бәрінің сөзі содап келеді. Ислам дінінің нені үгіттеп, нені философиялық тақырып еткенін Сәбит жете білмейді. «Алланың сегіз сифаты, иман бес парыз ғана» ислам логикасының философиясының мазмұны деп, соншалық саяз ұғынады. Қазақтың шығысты білмейтін оқушысына ар-

налған шолақ, үстірт хабарлар. Болмаса осы бөлімде Ислам тарихынаң, философиясынаң Сәбит жазған сөздерді исламият жолып білетіп татар, өзбек, әзірбайжан адамдары сияқты шығыс интеллигенциясы оқыса, күлкі етеді... Мұндайлық үстірт хабар, шала-шұрпы емес деректермен жүріп Абайды ұғындыру да (дін көзқарастарын), шығыстың философиясын ұғыну да мүмкін емес. Тек оңай жол, «упорщениге» кетеді. «Бес парыз, сегіз сифат, молда» дегеннің айналасындағы исламды ғана сөз қылу содан туған. Ал бұнда қанша философия бар? Қай ақынның болса да жарқын жағы бар да, мінді олқы жағы және бар болады. Ол Пушкин басында да бар-ды. Бірақ бүгінгі ұрпаққа Пушкинді, Абайды бағалы етіп ұғындырам деген адам мәселені осындай олқылық жағынан алар ма еді? Және «Абайдың дүниеге көзқарасы» деп бір үлкен күрделі мәселені айтпақ болып, сол жәйді осынша ұзақ уақыт тек дінге сыяр ма? Абай діні қанша айтқанмен белгілі. Бұны айтқанша өзге көрпекті жемісті, жарқын жағын неге алмайды (151—161-беттер)? «Отыз сегізінші сөзді» де, ондағы мәселе тариқат жөні екенін де теріс ұғынған (163-бет).

26. «Төбесінен тұрған материализм» ұшқары, дәлелсіз. Абайдың өлеңдерінен (сол 163-бетте) келтірген мысалдардың бәрі бұл қорытындыға қарсы.

27. Абайдың діннен шығып материализмге ауысуы дәлелсіз, кішкентай дәпекермен оңай қанағаттанады. Діннен қанаушы байды шығарып алған жері де әлсіз. Абай «дүниеге достық иманы түгел емес» дегенде жалғыз малға досты айтпайды, өзге де неше алуан дүниелік, нәпсілік қызық қуанды айтады (166, 167-беттер).

28. 168-бетте Лепинді атап, Ленин сөзін айтып көп (бір бет бойына) Абайға байланыстыра алмаған.

«Адам бір боқ көтерген боқтың қабы», — деген өлеңнің тапқыр жолмен, ешбір, ішкі де, сыртқы да жалғасын көрсете алмаған.

29. «Едипница мен нольді», «Көп ит пен көк итті» мүлде теріс ұғынған. Ол өлеңдер Сәбит ойлаған ойға дәлел болуға үйлеспейді (171-бет). «Көк ит — әкім» деу өрескел қате. «Көп ит» — халық дегені, тіпті теріс түсінген үлкен, орасан теріс пікір. Абайды халықтың досы етем деп отырып, сол халықты оған «ит» дегізсе қарқ қылады екен. Абайдың бұндағы «көбі» Пушкиннің «чернь» дегенімен тектес, ол «чернь» халық емес болатын. Абайда

«көп» бұндай жерлерде «чернь», «толпа» мағынасында. Бұны дұрыс түсінудің көп мағынасы бар.

30. «Сен бе жұртқаны» дә теріс ұғынған. Бұндағы жұрт тағы халық емес. Әйтпесе Абайды ақтау қиын болады. Берекелі елдің әкімін Абайдың болысты мазақ етіп айтқан өлеңінен тапқаны тағы қате. «Елі жөнді болыстар» мысал емес. (173-бет). Әділ биді тапқан деп теріс айтады. «Қайрауы жеткен қатты би» әділ би емес... Бұл тұста Абай «Әділ әкім билеген елді көрді», артынан «жаманды көрді, сонымен қайшылыққа ұрынды», — деп келтірген мысалдың бәрі басқа мағынада. Теріс ұғылған.

31. «Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек...

Мың жүн сыңбас бір күні сынар шөлмекті» де шала, теріс ұғынған (183-бет).

32. Ленинен алған үзінді, қисып жағынан осы араға келетін орны жоқ. Толстой мен Абайды ұқсас ету де орынды емес. «Екеуінің үндестігі бар, ол бір саяси халде, бір экономикалық жағдайда характер етуінен», — дегеннің бәрі аса даулы мәселелер, көп дәлелді керек етеді. Бұлай механикалық түрде салыстыра салумен болмайды. Ленин еңбегін орпымен пайдаланбаған. Толстой ортасы мен Абай ортасы бірдей емес. Аралары мүлде қереқар. Абай натуральдық шаруаның көлемінде тұрған бектік-феодалдық ауылда күн кешті. Толстой — капитализм үдеп, жұмысшы табы қаулап өсіп, крестьян тіршілігінің қатты тартысқа жеткен кезде шыққан жазушы. Патриархалды крестьян қарсылығының тұрғысынан қоғам тартысына, қоғам қайшылығына кертартпа пікірімен қараған Толстой мен Абай бір емес. Бұл Абайды теріс тапу, тонап таныту.

Есінде де жоқ олардың
Салтыков пен Толстой, —

деген өлеңді тіпті теріс ұғынған. «Толстой мен Абай белгілі нысанаға шейін бірге барады», — деп соған осыны дәлел ету тіпті орынсыз. Өлеңді «үзіп-жұлып» алып, әуелгі арналған мазмұн, мағынасынан ажыратып алудың заады. Ол екі жолда Абай Толстой бол деп не екен?

Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой...
Ойында жоқ олардың
Салтыков пен Толстой, —

дегені, тілмаш болғың, шенеуняк болғың келеді, олардың бейнесін Салтыков пен Толстой қалай масқаралап суреттеген соны көрсенші дегені емес пе? Бұнда Толстойдың

Карениннің өзін еске алсақ та болады. Абай өлеңдерінің бірі-бірі тұтас күйінде алып, сондағы таратқан ой толғауымен, қоғамдық адамдық көзқараспен тұтас алу Сәбитте жоқ. Барлық Абайдың дүниеге көзқарасы деген соншалық жауапты бөлімде Абайдың ойын іздемейді, әуелі өзі бір схеманы долбарлап алады да, соған Абайдың әр өлеңінен екі жол, үш жолды үзіп алып дәлел етеді. Бұл бөлімнің ғылымнап, терең сыппап шалғай жатқан үлкен өрескелдігі осында. Көріп шықтың — не дін, не қоғам, не еңбек, не адамгершілік, не «толстойлық» жөнінде Абайды тұтас бір өлеңімен сойлеткен (цитатаны айтпаймыз, ол керегінен тыс, көп жатыр) сын бар ма?

Шын ғылымдық тексеру бір өлеңді, не бес өлеңді алады да сондағы ақын пікірінің бас аяғына шейін айтып шығады. Мысалы, Пушкиннің крестьян мәселесіне көзқарасын айтпақ болсақ, кем қойғанда, тұтас «Деревняны» алады. Декабристер қозғалысына көзқарасын айтса, тұтас «Послание в Сибирьді» алады. Бұнда біз бір өлеңді тұтас атаған Сәбитті көргеміз жоқ. Сондықтан шын тұтас желілі пікір, көзқарасын айтқан, ашқан Абайды да көре алмаймыз...

109-беттегі қорытындылары Абайды Толстойдан мүлде басқа қып шығарады. Ендеше алдағы сөздер, беттер неге керек? Сәбит өзіне-өзі қатты қайшы пікір айтқанын байқаймыз. Салтыковқа ұқсайтыны рас болса, Абай Толстойға мүлде ұқсай алмайды емес пе? Кейінгі бөлімдерінде (соңғы бөлімде) Ыбырай мен Абайды «халықшыл демократ» ақын деп байлау жасайды. Ендеше Толстойдың Ленини айтқан мінді жерлеріне Абайды апарып қосақтау, оған Ленинді орынсыз пайдалану, орасан қаталық емес пе?

V. Абай және қазақ өмірі. 33. Жақсы жазылған. Бағалы, сапалы бөлім. Тек өлең цитаттары өте көп, аса ұзақ-ұзақ алынған, соларды қысқарту керек.

VI. Абайдың әдебиетке көзқарасы және ақындық шеберлігі. 34. Билерді айту, Гомер, Асаңды, Сыпыра жырауды айту бұнда себепсіз, орынсыз келтірілген. Қысқарту керек (306, 307, 308-б.). Қожа Ахмет Ясауи, Бұхарлар да сондай орынсыз келтірілген (309-б.). Жазба әдебиетінің ақындарып табу, фольклор ерекшелігін талдау сияқты пікірлердің бәрі де ұшқары долбар. Абайдың Бұхар, Дулаттарды сынағанып да дұрыс түсінбеген. Қайым өлеңдері көп болғандықтан деуі дұрыс емес. Бұлардың ақын жолын қабылдамауында Абайлықтың терең сыры жатыр. Оны ғылымдық, тарихи дәлелдермен басқаша шешіп, ұғы-

ну қажет. 313-бетке кейінгі «талқылаудың» бәрі керексіз.

35. Абайдың халық әдебиетімен байланысын Бұхар, Шортапбай, Ыбырай арқылы, мақал арқылы ғана айтып, байланысы осы деп доғарады (330-б.). Бұл анық тереңдеп тексеретін мәселе, мардымсыз ұшқары айтылып жеткіліксіз боп қалған. Анық байланысын басқадап іздеу керек еді. Бұл мәселенің бәрі көп сөз айтылғанмен, жадағай шешусіз қалған.

36. Исламды өзбек, қазақ, түрікпен, татарға араб емес, парсы әкелді деуі орескел, тарихи қата (330-б.). Ислам тарихын қарау керек.

37. Абайда жеке сөздер болмаса, не идеялық, не көркемдік жағынан ешбір шығыстың әсерін таба алмаймыз», — дегені (342-б.) теріс. «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы», «Өлең — сөздің патшасы» және Сәбиттің өзі осы еңбегінде айтқан «Ескендір», «Масғұт» поэмаларын қайда қоямыз? Жаңағыдай деп құр сілкіп тастап, жеңіл «құтылғанша» тереңдеп тексеріп, қалай қорытып алғанын ашу керек еді. Ол жоқ.

38. 343, 344, 345, 346-беттерде шығыстан келерлік әсер үш түрлі болу керек деген пікір тар, дәлелсіз.

39. Белинскийден толып жатқан цитатаны, Сәбит өзіне жаққан цитатаны алады да, «соның бәрін оқыған Абай» деген оймен топшылайды. Одап да Белинскийдің айтқаны бір пікірімен Абайдың шығармасында тоғысқап жеріп алып салыстыру, дәлелдеу орынды емес пе? Сонда ғылымдық тексеру шығар еді. Мынада тағы да Абай үндетпей қойып, Сәбит өзі дайындап алған пікірлерге Абайды куә қылғалы келе жатқан сияқты. Бүйтіп тексеруден Абай ақынды тану шыға ма? Оқушыға қажеті Абай ғой. Абай мен Белинский қалай тоғысты, сол ғой. «Таба алсаң соны айтып берсеңші» деген оқушыға осы еңбек қашап жауап береді, қандай-қандай жауап береді (347-беттен 354-бетке шейін сөздер)? Соншаны айтып көп 354-бетте «Белинскийді ұстаз көргенмен Абай оның айтқандарын түгел қабылдай бермейді», — дейді.

Ендіше Белинскийді несіне әуреледік?

Сәбит «абаеведение» бар екенін, онда өзінен бұрын бірталай пікір айтушылар бар екенін еске алмайды. «Онегин. Татьяна» туралы (бұрын 362, 363-беттердегі пікірді) айтқандарды атамайтыны дұрыс емес. Бұл пікірдің бәрін өзі айтқан кісі боп шығуы ғылымдық еңбек жазам деген кісіге лайық емес. Бұдан да көп «пазира» жолын айтқан көзқарастар бар, оны Сәбит біледі. Бірақ атамайтыны

тажап, ілгеріде Абай мен Салтыковтың байланысын көп-көп айтады. Ол пікірді де зерттеу арқылы, алдымен айтқан Сәбит, бұрынғының бәрі бүктемеге түсіп кету болмайтын, сіңбейтін пәрсе.

40. «Зерлеу» халық тілінде жоқ (394-бет) деу қата. «Сопырқау жоқ» дегені де қата. «Шардақ», «арын», «алқып» бәрі Абай сөзі емес, халық сөзі.

Ә. ЖИРЕНШИННИҢ «АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ» ДЕГЕН КІТАБЫ ТУРАЛЫ ПІКІР

Бұл кітап жөніндегі көп сын, пікірлерді дәл қазір мен ұзаққа созып айтпаймын. Өйткені кітап бұл қалпында жарыққа шығатын еңбек емес. Толып жатқан ғылымдық, саясаттық, шындыққа шалғай шикілік, өрескелдіктері болғандықтан, бұл қалпында басылуға болмайды деп білемін. Сол себепті тартып созып, кең мағынадағы сын пікірлер тізіп жатудың әзірше қажеті жоқ деп білемін. Егер аса қажет болса, төменде өте қысқа түрде айтылатын жеке фактілер мен сындарым туралы арнаулы мәжілісте ауызша таратып, молырақ дәлелдер келтіріп, қалыпты ұзақ сын пікірлер айтып беруіме болады. Осындай жалпы жайды ескертуден соң, жеке-жеке бөлімше, Ә. Жиреншин кітабында бұл қалпында басылуға болмайтын орасан жайлар туралы қысқа-қысқа атап, тізіп өтемін.

1. «Автордан» деген қысқа сөз түгел керексіз, мұнда орынсыз мақтан, өз еңбегін тұрпайы түрде дәріптеу бар.

2. Оны екінші бетте Абайдың «Жаз» өлеңін аударушыны теріс айтқан.

3. Сол бетте Сұлтанмахмұттың Нәзипапы мақтаған... үзіңді.

4. Сол бетте Нәзипа жайы керексіз [...].

5. Он үшінші бетте Біржан Абайды мақтағандардың тізімінде жүр.

Абай ақылдық атаққа ілінбес бұрын, қайтыс болған Біржанды бұл топқа қосу, тарихи шындық емес.

6. Он төртінші бетте Абайды зерттеушілер қатарына Нұрышев орынсыз текке қосылған.

7. Жиырма жетінші бетте Абайдың бір ауыз тұрпайылау өлеңін ұзақ сөз ету орынсыз.

8. Отыз үшінші бетте Абайды былық істерге «белшесінен батады» деп сыпаттау қияпат.

9. Отыз алтыншы — отыз жетінші беттерде бұрып Абай

мен Қаратай, Құнанбай арасында болған үлкен бір шешен бақас турасында қалыптапған толық және дәл әңгіме бар-ды. Соны мына беттерде Төлеудің аузымен бәрін, ретін кетіріп, қайта бір жария жасаудың қажеті жоқ.

10. 37-бетте Ізгүтты — Құнанбайдың баласы деген бекер.

11. 38-бетте «Абзай меп Құнанбай алшақ болмаған» деп және Құнанбайдың Мекеге бару сапарын дәріптеу кімге керек? Оны Құнанбайдың аруағына осы күнге дейін тауап қылатын құнанбайлықтардың тоғышар теріс саналы пәсілдерінің сыбағасына беру керек...

12. 45—46-беттерде Тұраш... туралы келтірген дерек-сымақтар керексіз.

13. 54-бетте «Қарашекпен» деген Крылов мысалы Абай аудармасы болмауға керек.

14. 55-бетте «күмісті кавказдау» немесе Өтепке ер жасату сияқты болымсыз жайларды өмірбаянға кіргізу орынсыз.

15. 56-бетте «Михаэлис Абай аулына келіп, айлап-жылдап жататын» сөздер шылғи бекер. Михаэлис Абай аулында болған емес.

16. Сол бетте Мағауияға байланысты Көкбурыл ат жайын Абайдың жаулары шығарған сөз деу керек.

17. 57-бетте «Қанағат» жайындағы ұсақ оқиға өмір-баянға кірерлік материал емес.

18. Сол бетте тағы да Тұраш жайы... қателік.

19. 58-бетте «Ақылбай қалада оқыды» деген бекер.

20. 62-бетте Оразбайдай Абайдың ең жауыз дұспанын «Қолы жетіп есе тимей келген» адам етіп мінездеу — теріс тенденция.

21. Осы 62-беттен 68-бетке шейін жеті бет бойында Абайдың сабалуды турасындағы фактінің бәрі теріс тұрғыдан қарап талданған. Бұл беттер Абайды әдейі оның жауы болған және халық жауы болған қара жүзді феодал жаушардың біреуі етіп көрсететін, халық намысына тиетін және масқара қорлық айғағы. Абайдың болашақ замап пәсілдерімен зор, терең жарқын сыр ашып, тілдескен «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» дейтуғын мәңгілік өлеңнің мазмұн сыры өте теріс, саяси қаталық мазмұнда тексерілген. Ол өлеңді туғызушы объективті түрде алғанда да бұл кітап бойынша, Абайды сабаған жаулардың әсері болады. Сөйтіп, өлеңді залалды түрде пайдалану туған.

22. Осы беттерде, түгелімен жойылатын беттерде,

Абайдың жаулары тегіс сапалғанда, оның ең бір сұрқия, айлакер және тынымсыз бәлеқор жауы Жиренше мүлде аталмайтыны өрескел, орынсыз.

23. 71-бетте «Абайдың өлердегі олеңі» деген бір-екі жол «Сарыарқаның самалы-ай» деген олеңсымақ Абайдыкі емес, мүлде өтірік қоспа.

24. 92-бетте Чернышевскийлердің әлеуметтік идеясын Абайға Михаэлис жеткізеді деу ғылымдық, идеологиялық қате.

25. 93-бетте Абай аулына Михаэлис барған деген мәлімет бекер.

26. 94-бетте және Абайды бастаған Михаэлис болады.

27. 95-бетте Абайдың көзқарасы материалистік көзқарас деп кесіп шешу ұшқары.

28. 102-бетте Абай әңгімесіндегі «Сократ пен Аристодим» дейтуғын шәкіртінің арасындағы әңгімені өрескел ұшқарылықпен Жиреншенің «Сократ пен Аристотель» арасындағы әңгіме етіп шатасады. Сократ 399 жылы өлген. Аристотель 384 жылы туған. Сократтың өлімінен соң 15 жылдан кейін туған Аристотельді текке былықтырып, теріске лағады.

29. 140-бетте және 149-бетте Нысанбайды Махамбеттер қатарына қосып... қателік жасайды.

30. 143-бетте Ақылбай поэмасында Ибрайымның шешесін жаңылыс түрде басқа бір герой Жебрайлдің шешесі дейді.

31. 148-бетте әл-Фарабилерді қазақтың оқымысты қайраткері есебінде көрсетпек болған сөздерінде (ойлауы керек).

32. 169-бетте Сұлтанмахмұт 1916 жылы Абай ауданында бала оқытқан деген бекер.

33. 189-бетте Көкбайдың «Сабалақ» атты поэмасын тексергенде, Көкбайдың... Кеңесары турасындағы қаталығы, қайшылықтары ашылмайды...

34. 158-бетте әлеуметтік ойдың дамуы турасында орынсыз адамдарды сол әлеуметтік ой тарихының қайраткері етпек болады. Ол орынсыз.

35. Енді бұл көрсетілген жекеше жайлардан басқа кітаптың ішінде екі бөлім турасында, сол бөлімдерді керексіз дейтін пікірім бар. Бұл — Сұлтанмахмұт турасында... Сұлтанмахмұт турасында оны Абайдың шәкіртіне қосу орынсыз. Жақсы болсын, жаман болсын бұл ақын басқа дәуір, басқа тарихтық, әлеуметтік салт-саналық жәй-жағдайлардың өзіне бөлек, өзінше бір үлкен өкілі. Оны

Абайдың шәкіртіне қоссақ, революцияға шейінгі қазақ әдебиетіндегі басқа барлық жазушыларды да Сұлтанмахмұтша Абай шәкіртінің қатарына тізе беруге болады. Абайдың әсерін көрген ақындар десек ол жайды басқаша дәлелден өзіннің қатарындағы және бірнеше ақындарымен қоса тексеру керек.

Осылайша көп жері саяси қаталыққа, ғылымдық, тарихтық қаталыққа соққан Жириеншиннің кітабы түзетілумен кітап болып шығатын болса, айтатын ұсынысымыз мыналар:

Жоғарыда номерлеп саналған қаталық, кемшіліктердің аса өрескелдерін сол беттерді жыртып алып, қайта түзеу керек. Кішілеу қаталары болса (жоғарғы саналуда ондайлар да бар) бұлардың жөнінде автор кітабының аяғына қосымша послесловие жазып, түзетулер беру керек. Ал Нармамбеттің бөлімі мүлде алып тастап, оның орнына сол көлемде Абайдың ақын шәкірті Әріпті жазып кіргізу керек. Сұлтанмахмұтты шәкірттерден бөліп алып, «Абай әсерін көрген кейбір ақындар» деген жік жасап, оны кітаптың ең соңғы жағына салып, Сұлтанмахмұтқа қоса Сәбит Донентаевті беру керек. Және осы бөлімнің алдына өзіне бөлек аз кіріспе қосып, шәкірттерден бұл тексерілетін топтық бөлек екенін айырып айту керек. Абайдың әсерін көрген ХХ ғасыр басындағы қазақ жазушыларының кейбір тобын санап өту, жалпылай шолып өту керек. Содан соң Сұлтанмахмұт турасындағы бөлімнің бұл кітаптан орын алуы лайықты түрде дәлелденген болады.

КӨКБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ

Көкбай Жанатайұлы 1864 жылы туып, 1927 жылы өлген. Жасында мұсылманша оқуды едәуір өндіріп оқыған соң, Көкбай әншілік, ақындыққа кеп ауысады. Басында айтыс өлеңдерге де жиі араласып, ақындыққа ерте жеткен талапкер жастың бірі болады. Бірақ жігіттікке жете бере қырдағы ән-өлең өнерін, сауығын тастап, Семей қаласына келіп Кәмила хазіреттің медресесіне түседі. Ұзақ жылдар сонда жатып мұсылманша оқу оқиды. Кейін Абай оны әзіл етіп молдалық пен сопылыққа беріліп, әсем әлін, бозбалалықтан кетіп қалды деп сынайды. Көкбай туралы:

Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осышадан құр қалып..., —

лейді.

Жас өнерпаздың діндар медреседе имам, халифелердің алдында мүлгіш жүргенін жақтырмай айтқан.

Бірақ Көкбай медреседе өзіңше көп оқып, үлкен молдалыққа жетіп алғаннан кейін, Абайға келіп қосылады. Ел ортасындағы бір сайлаудың үстінде Семейдің сол күнгі оязы — Көкбай берген бір арыз бойынша оны жазаламақ болады. Сонда өнерлі, оқуы бар жігітті Абай аяп, кепілдікке алады. Осыдан соң Көкбай өмір бойы, Абай өлгенше оның іні-досы, шәкірті боп кетеді.

Абай өлгеннен кейін бірталай жылдан соң, жасы ұлғая бастағанда, Көкбай қайтадан бұрынғы молдалығына ауысады. Ел ішінде медресе салып, бала оқытады. Бірақ молдалыққа ауысуымен, Көкбай ақындық еңбекті тастамайды.

Бірінші империалистік соғыс кезінде Көкбай медресесін мұғалімге беріп, өзі ескіше бала оқытуды тастайды. Осы жөнінде Көкбайды кінәлап, жамандап 1920 жылдарда өлең шығарған бір ұлтшыл алашордашыл ақынсымақ болады. Көкбайды ол молдалығын, медресесін, ескіше ұстаздығын тастады деп кінәлайды. Ал Көкбайдың реакцияшыл, байшыл, ұлтшылға берген үлкен өлең жауабы оның жаңа заманға жаңаша қарай білген өзгін ойлы адам екенін таптыады.

1924 жылдан бастап Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға Көкбай барынша зор көмек еткен еді. Абайдан қалған мұраның қазақ оқушыларына толық жинақ боп құралып шығуына анық еңбек сіңірген кісінің бірі — Көкбай...

1909 жылы Көкітай бастырып шығарған жинақ Абай еңбектерінің жарым көлеміндегі ғана еді. Көкбай қолжазбада сақталған шығармалар ғана емес, өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абайдың өлеңдері мен кейбір шумақтар, жолдарды хатқа түсіртін, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты.

Онан соң Абайдың өмірбаянын толық етіп жазуда да Көкбай айтып берген материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай тұсында айтқан естегісі толық жазылмайды. Бірақ 1933 жылы біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянның көп фактілері Көкбайдың аузынан алынған.

Абайдың көп өлеңдеріне кейінгі толық жинақтарда беріліп жүрген қосымша түсінік, деректердің көптен-көбі және де сол Көкбайдың айтуынан алынған-ды.

Міне, Көкбайдың қазақ әдебиет тарихына келтірген осындайлық кесек пайдасы бар.

Одан қалған жазбалардың саны өте аз ғана. Жас кезінде, Абай уақытында айтып, жазып жүрген өлеңдерін өзі көп ұқыппен жинамаған. Бірақ ол кезде Абай айналасындағы бар ақышның ішінде суырып салма, импровизацияға ең жүйрік ақын Көкбай болғаны даусыз. Сол талантын бағалап, Абай бұны өзі жазып жүрген алғашқы өлеңдеріне ие ғып шығарады.

Көп өлеңдерін өзі жазып, Көкбай атынан таратады. Омбыдағы «Дала уалаяты» газетінде басылған бірін-саран өлеңі де Көкбайдың атынан басылған. Абай бір өлеңінде:

Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды...

дейтін жолдарда, анығында Көкбайды айтпай, өзін айтып отырған болады. Тек бертіп келіп, «Жаз» өлеңін жазған соң ғана Абай барлық өзі шығарған өлеңдерін өз атына ауыстырып алады.

Көкбай Абайдан кейін 20 жылдан аса өмір жасап, сол соңғы дәуірінде көп шығармалар жазады. Әсіресе, баспаға шығып, бар оқушысына мәлім болған мұндай еңбектері зерттеушілер қолына түспегендіктен Көкбайды бұл күнге шейін сыңаржақ түрде атап, танып келгеніміз бар-ды. Ал соңғы жылдарда Семей қаласындағы Абай атындағы музейдің зерттеушілері жинаған қолжазбаларға қарағанда, біз Көкбайдың анық Абай мектебінің ақыны деген атақты ақтай алатын едәуір мол, елеулі шығармалары бар екенін көріп, біліп отырмыз. Тегінде, Көкбайдың анық айтқыш, талантты ақын екенін Абай өзі де өз шығармаларында бірнеше рет атап бағалап, аңғартып кеткен-ді. Ұстаз ақын Абайдың шығармаларына аты кірген шәкірт ақышның өзі де жалғыз ғана Көкбай болатын.

Ән үйренген ырғалып,
Өлең жиған тырбанып,
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып, —

деген жолдарды біз Абайдың 1909 жылы шыққан ең алғашқы жинағының өзінен де ұшыратамыз.

Сонда Абай қала медресесіне мұсылманша оқуға кеткен Көкбайды көкसेп сөйлеген. Бәлкі, оның өнерін бағалап, ақын болмай ескі медресе оқуына кеткеніне қыпжылып та айтқан сөздері болар. Кейін келе Абай:

Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды.

Ол жыламай қайтып тұрады,
Мынау азған қу заман,
Бір қалыпта тұрмайды.
Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды,
...болмаған соң
Жылауына зорлайды, —

деген өлеңді де Абай өзінің ет бауырындай жақын көрген сырлас ақын ініге аса бір мұңдас, күйлес жылылықпен үн қатады:

Бұдан басқа «Бұралып тұрып» деген өлеңінде Көкбай досына әзіл-сын ретінде әдейі арнап айтады. Сөйтіп, Абайдың өзі өз тілімен тірі шағында жақын ақыны есебінде атап кеткен Көкбай барып көреміз. Ал кейін Көкбай шығарған өлеңдерді алсақ, бұл жағынан да Абайды үнемі өзіне ұстаз, аға тұтқан Көкбай барын айқын танып отырамыз.

Жәннатта жайың болғыр Абай құтып,
Қасында бос жүрішіз шатып-бұтып.
Осындай ен дарияны жайлағанда,
Тым болмаса қалмапшын қана жұтып, —

деген жолдармен Көкбай да Абайдың ақындық ұясы мен бауырында өмір кешкен жан екенін жыр етеді.

Абай мектебінің кейіннен қосылатын елеулі, ірі талантты, үлкен ақышың бірі — Әріпке айтқан сәлем сөзінде Көкбай тағы да Абай жайын толғайды:

Семейге Абай келсе бізде думап,
Ән садып босамаймыз айғай-шудан.
Бас қосу, бақастану, мәжіліс құру,
Сөкілді бір ғылымның жолын құған.
Тарихтан неше түрлі Абай сөйлеп,
Өзгелер отырады аузын бұған.
Бір барсаң мәжілісінен кеткің келмес,
Кәкімдей Афлатон аңырап тұрған.
Келбеті біліміне лайықты,
Япырау, мұндай адам қалай туған, —

дейтұғын үзінділерде Көкбай ұстаз ақын Абайдың қауымында жүрген басқа шәкірт ақындардың да барлық шыңын, дәл қалпын бейнелейді. Өзінің де үлкен ұстаз жанында өсіп келе жатқан анық ет-бауыр жақын дос екенін мәлімдейді.

Абайдың өзі барда атың аузына жиі алатын Көкбай кейінгі ұзақ өмірінде де Абайды қадір тұтқан қалпынан жаңылған емес. Өмірінің соңғы кездерінде бір жалақор тап дұшпанына қарсы айтқан өлеңінде Көкбай жәпе де Абайды аузына алады:

Абай марқұм ескіге ермеуші еді,
Ескіні онша жақсы көрмеуші еді.
Жаңадан тоте жолмен оқу шықты,
Сол қашан келеді деп шөлдеуші еді, —

деген шумақта Көкбай ескі оқудың мешіт-медресе ұстаудың керексіздігін айтқан. Өзі сол медресені жауып тастап, мұғалім арқылы жаңаша мектеп ашуға өздігімен жол бергенін білдірген. «Молдалықты тастады, мешітін жапты» деп Көкбайды ескі діншіл, реакцияшыл ақсақалдық гүламалық көне жолға қайта тартқысы келген байшыл-ұлтшыл болған еді. Соның Көкбайды жалалап, қаралап сөзіне орай, Көкбай тарихтық жаңа ашық сананың, кең мәдениеттің жоқшысы боп сөйлейді. Және осы молда жаңағы байшыл-ұлтшылдан өзінің де, Абайдың да аулақ екенін саралап, айқындап ашып береді.

Түсіндім мен де сөйтін жаңалыққа,
Жаспенен кіріспедім алаалыққа.
Тура жол дүниедегі жалғыз-ақ сол —
Басқа жол іздегенмен табалық па?
Босаттым медресемді мұғалімге
Иесі сол берейін енді кімге?
Медресем балаларға орын болып,
Қағанағым қарқ боп тұр осы күнде, —

деп келіп, Көкбай өзінің бұдан бұрын біраз уақыт молдалыққа түсіп кеткен кезеңін мүлде сынап, серпіп тастай алады. Тарих пен өмірдің жаңалығы халықпен бірге боп, ден қоюға, бет беруге өзінің өзін жүргенін таптыады.

Екеуміз сынамайық ағайынға,
Сендағы айтар дауың тағайында.
Сен сөкті дең ескіше бала оқытып,
Көшкен жұртқа қаңғырып лағайынба.
Шырағым, өзің қаңғыр менен аулақ,
Жамандасаң жаманда мені жаулап, —

деген өлеңмен Көкбай байшыл-ұлтшыл, көртартпа санашылдың жолынан өз жолын мүлде аулақ салады. Советтік мәдениеттің бұның халқына әкеле жатқан негіздер мен жаңалықтарын барлық шыншыл, дос-жар көңілімен құшақ жая қарсы алады.

Абай мектебінен шыққан Көкбай ақынның бұрынғы-соңғы кездерде шығарған өлеңдерінде ұшырайтын салт-саналық кемшіліктер бола жүрсе де, Көкбайдың Абай мектебі өкілі деген атағын ақтайтын ең қадірлі бір шығармасы тағы бар. Бұл оның ең жарқын қасиетті, ең асыл адамзаттың өзін танып, сол адам туралы бар шыншыл бейілмен өміріне жырлаған ақынды көреміз. Әзір

атағалы отырғанымыз, Абай мектебінің ақыны қарт Көкбайдың ең соңғы асыл шығармасы «Ленинге» деген өлеңі.

1923 жылы шығарылған осы өлеңде Көкбай өзі қатты ауырып жүрсе де, өлер шағының бір зор сүйініші есебінде Лениндей ұлы жанды тауып, танығанын баян етеді.

Міне, басы Абаймен біте қайнасқан, шәкірттіктен басталған Көкбайдың ақындық жолы ең аяқтар шағында, осындай ең қасиетті жайды жыр етуге шарықтап жетіп тынады.

Абайдың артында тірі қалған шәкіртінің соңғысы өзі болып және Қазақстан өлкесіне советтік дәуір, дәурен орнай бастаған алғашқы жылдардың өзінде Лениннің туын құттықтаумен тоқтатуы Көкбайдың «Абай шәкірті» деген атақты ақтауы екенінде күмән жоқ. Және осы өлеңнің аяғында, алашорданың халыққа қас қара пиет өкілінен өзінің әлеуметтік ойын, адамзаттық мүддесін біржолата бөлектеп, аулақтап алғанның өзінде де үлкен тарихтық мән бар.

Біз Көкбайдың ақындық жолының басы менен аяғын өзінен қалған дәл деректерге, елеулі еңбектерге сүйеле отырып шолып өттік. Ал Көкбайдың бұл аталғандардан басқа да көп шығармалары бар. Әзір барлығы жиылып қолға түспесе де, бүкіл табылған шығармаларының тағы бірнешеулерінен Көкбайдың Абай жырлаған тақырыптарды өзіне тақырып етіп алып, Абай сынаған ру басы жуандарды, болыс билердей бұзақыларды, ел ұйтқысын бұзушы қанаушыларды, дәл Абайша өткір сатирамен әйгілеп, әшкерелеп жырлағандарын білеміз. Осы қатарда Абай өлеңінде қатты сыналған Дүтпай болысқа Көкбайдың да Абайша қатты сыншы шабуыл жасап, жыр жазғанын еске аламыз.

Дозаққа біреу кетсе Дүтім кетер.
Дүтім кетсе, Көкшөнің көбі кетер.
Кісінетіп қара айғырды байлап қойып,
Артынан тоғыз биді күпілдетер, —

деген жолдарда Көкбай азыпаған айуандай Дүтпай болысты парақор тоғыз бимен қоса соққыға ұшыратады. Сол ретте «Семей саудагерлеріне» дейтіп өлең, «Мұсажанға» деген өлеңі және Совет өкіметі орнауымен қатар ел ішінде келген совет сотының адамдары жақсылыққа, Хафизге айтқан өлеңдерінің бәрі де бір жағынан халық, елді қанап жүрген пәлеқор, саудагер, ұры залымдарды әшкерелеуге арналады. Екінші жағынан, ел ортасына совет-

тік тәртіп орнап, жаңағыдай бұзықтарға, халық қаскөйлеріне тыйым салынғанына сүйсіне қуанады. Өз дәуірі үшін аса қажет болған шын бағалы шығармалар тудырады. Ауылдың советтану дәуірінде ең алғашқы жылдарда 1920—23 жылдар арасында советтік жаңа мектепті, сотты халық атынан қадірлеп жырлауы, ұлтшылдардан безуі және әсіресе ұлы Ленин қасиетін барынша қадір тұтқан шын бейілмен жырлауы, Көкбайдың сол кездегі ел ішінде болған бұрынғы ақындардың бәрінен озғын көрегендік таңытқанын дәлелдейді. Бұл сипаттары да Абай мұрасының барлығын және ұлы ұстаз ақынның өмірбаянын кейінгі нәсілге түгел жеткізіп беруші болған тарихтық еңбегімен қатар, Көкбайдың анық Абай шәкірті деуге толық татитын адам екенін баяндайды.

Біз Абай мектебінің ақындарып айтқанда, сол Абай шәкірті деген атаққа лайығы бар тағы бір топ ақындар жайын әзірше жазғамыз жоқ. Бұл қатарда алдымен аталатын Әріп ақын және Әсет сияқты әнші ақындар қатарынан шыққан, халық ақындарынан құралған бір топ әдебиет, көркемөнер қайраткерлері бар екені даусыз.

Бұл жөнінде мысалы — Әріптің Көкбайға ұқсаған және одан гөрі де молырақ, таланттырақ шығармалар тудырған бағалы еңбектері бар екенін білеміз. Әріптің әсіресе, совет дәуірінде азғана жыл өмір сүріп, 1924 жыл өзі қайтыс болған кезіне шейін пролетариаттың ұлы көсемі Ленин тұрасында жазып кеткен үш шығармасының өз-ақ оның қазақ әдебиет тарихында елеулі орын алып, айрықша зерттеліп ақын екендігін айқын дәлелдейді.

Бұл ақынның да сан өлеңдерінде Абай аты аталып, үлгі-өнеге осыдан тарап отыратыны. Әсіресе, Әріп жазған өлеңдердің көп мазмұны — ғылым туралы, еңбек туралы, әйел халі туралы және әсіресе елді зорлаушы жуан содырлар туралы жазылған сыпшыл, сатиралық шығармалардан құралады. Осындай мұраларының бәрінде де Әріп Абайға аса жақын келіп, ой-сана жағынан да, шеберлік, стиль, үлгі жағынан да ұлы ақынның реалистік дәстүріне үнемі иық сүйел отыратындығын сездіреді.

Ақыпдық ерекше үлгілері Абаймен аса жақын түйісіп отыратын тағы бір белгілі ақын Әсет болатын. Оның да Абай атын атап айтқан, өзіне соны үлгі етіп сөйлеген сөздері аз емес.

Бұл алуандас шығарманы біз әнші ақын Мұқадап да кездестіреміз. Әзірше осы соңғы аталған: Әріп, Әсет, Мұқа сияқты ақындарды Абайдың әдебиеттік айнала-

сын зерттеп, шолуда қоса тексеріп, тану керек деген пікірді түгел қуаттаймыз. Болашақ арнаулы ғылымдық зерттеулерде бұл адамдар да Абаймен байланыстары жағынан толық тексерілуі керек деп білеміз.

Дәл осы жолғы еңбекке бұлардың кірмеуіндегі себепті ғана айтайық. Қазақ әдебиеті тарихының көлемінде, тегінде, Абайдың ақындық мектебі мен Абай әсеріп кең көлемде зерттеу жұмысы енді басталады. Сонда тек Абайға жерлері, елдері жақын болған ақындар ғана емес, ХІХ ғасыр аяғында және ХХ ғасыр басында әдебиет майданына шыққан оқымысты, жазушы ақындардың да бірталайының шығармалары «Абай шәкірттері» деп тексерілмесе де, Абай ақындығының әсеріп, ықпалып көрген ақындар шығармалары деп белгілі жақтарынан арналып тексерілуге тиіс.

Сол шақта тексеру, зерттеу нәтижелерінде, ғылымдық дәл, мол деректер талданып болған кезде, бәлкі, Абай шәкірттері, Абай мектебі дейтін көлемнің өзі де кеңейіп, молайып, Абай шәкірттерінің қатары да көбейе түсер.

Әзірше әдебиет зерттеу ғылымымыз сондайлық нақтылы кең зерттеулерге молыға алмай тұрған кезде, біз бұл том көлемінде «Абайдың шәкірттері» деген топты азғана сан. нақтылы кіші көлемде алып отырмыз. Тегінде, әдебиеттік мектеп мағынасы тарихтық басы ашық, даусыз, деректі көлемде алу да бар. Онда «шәкірт» деп белгілі ақынның қасында, қатарында жүріп күнделік байланыс арқылы тақырып, үлгі, ұстаздық, сын-өнеге алып жүрген ақындар тобын даусыз «мектеп» деп айтуға болғандай. Абай шәкірттерінің Абаймен жалғастық, ақындық араласы үнемі үздіксіз болған Ақылбай, Мағауия, Көкбайларды ғана бұл тексеруге айрықша бөліп атап кіргізіп отырғанымыздың себебі сол жаңағы айтылған жағдайдан туады. Бірақ бұларды әзірше «Абай шәкірттері» деп бөліп атаумен қатар, Абай шәкірттерінің жалпы қатары мен тобы тек бұлармен ғана мүлде түгелденіп тоқтайды деп айтамыз. Осы жайды айрықша мықтап ескертумен әзірше «Абай мектебі» жайындағы сөзді тамам етеміз.

МАЗМҰНЫ

Абай Ибраһим Құнанбайұлы	5
Абайды тану	14
Абайдың өмірбаяны	24
Абайдың жас шағындағы шығармалары	86
Абайдың лирикалары	98
Абайдың поэмалары	179
Абайдың аудармалары	189
Абайдың қара сөздері	208
Ақылбай шығармалары туралы	220
Мағауияның шығармалары	229
Абай ақындығының айналасы	239
Абай жайын зерттеушілерге	254
Орыс классиктері мен Абай	257
Абай еңбектерінің биік нысанасы	275
Абай мұрасы жайында	283
Сәбит Мұқановтың «Абай Құнанбаев» атты монографиясы туралы	297
Ә. Жіреншиннің «Абай Құнанбаев» деген кітабы туралы пікір .	309
Көкбайдың ақындығы	312